Colecţia PLURAL M

Carte editată cu sprijinul
Fundaţiei Soros pentru o Societate Deschisă

Lector: Emil Iordache

Editura POLIROM
B-dul Copou nr. 3, P.O. Box 266, 6600 Iaşi
Tel. & Fax (032) 214100; (032) 214111
(032) 217440 (distribuţie)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale:

Marele Inchizitor. Dostoievski – lecturi teologice
trad. din lb. rusă de Leonte Ivanov; Iaşi: Polirom, 1997
248 p.; 140/210 cm. – (Plural M)

ISBN: 973-9248-85-3

I. Ivanov, Leonte (trad.)
1. Dostoevskij, Fedor Mihajlovič

882.09 Dostoievski, F.M.
929 Dostoievski, F.M.

Printed in ROMANIA

MARELE INCHIZITOR

DOSTOIEVSKI – LECTURI TEOLOGICE

Konstantin Leontiev, Vladimir Soloviov, Vasili Rozanov,
Serghei Bulgakov, Nikolai Berdiaev, Semion Frank

Traducere, prefaţă şi note de Leonte Ivanov

POLIROM
Iaşi, 1997

PREFAŢĂ

Înaintea despărţirii

Începuturile *Marelui Inchizitor* ţin de primii ani ai deceniului opt, perioadă în care Dostoievski scria *Adolescentul*; poemul va fi redactat în aprilie-mai 1879 şi, prin îndrăzneala opiniilor, prin tipul de erou pe care îl propune, prin interpretarea originală a *Cărţii Sfinte*, este de departe episodul cel mai interesant şi mai controversat al *Fraţilor Karamazov*. Nume de prestigiu din cultura rusă şi universală, simţind provocarea ilustrului predecesor, răspund acesteia fie în pagini de jurnal şi corespondenţă, fie în eseuri şi studii riguroase, precum cele din prezentul volum. În opera de ficţiune, după apariţia, de asemenea mută, din poemul lui Turgheniev *Hristos* (1878) şi după convingătoarea Sa „coborîre" din *Legendă*, Iisus va fi o prezenţă tot mai obsedantă şi mai individualizată în creaţia unor M. Bulgakov (*Maestrul şi Margareta*), B. Pasternak (*Doctor Jivago*), I. Dombrovski (*Facultatea de lucruri inutile*), A. Soljeniţîn *Gospodăria Matrionei* ca să-i pomenim numai pe ruşi. Evoluţia personajului în aceste „apocrife contemporane" nu depăşeşte cadrul evanghelic, taina „celeilalte lumi" şi a esenţei divine a Mîntuitorului rămîn pe mai departe ascunse, întrucît nici El, nici cei ce-L înfăţişează n-au dreptul „să mai adauge nimic la cele mărturisite odinioară", chiar şi atunci cînd raportarea se face de pe poziţii necreştine şi vizează regnul animal, ca în cazul *Eşafodului* a lui Aitmatov.

Personaj absent în *Dicţionarul* lui Valeriu Cristea*, Iisus „descinde necanonic" în toridul oraş andaluz din milă faţă de oameni, înduplecat de rugile celor „ce-şi păstraseră neştirbită cucernicia". Recunoaşterea Lui de către mulţime, cele două atribute prin care se relevează – „nemărginita-I bunătate şi blîndeţea" –, minunile săvîrşite ca şi atunci, cu cinsprezece veacuri în urmă, sînt elemente ce asigură veridicitatea tabloului. Singurele cuvinte pe care le rosteşte, „Talifa-kumi", trimit la scena biblică (*Marcu* 5-41), iar rechizitoriului aprins al cardinalului i se răspunde printr-un sărut, simbol al înţelegerii şi iertării. Tăcerea Sa a fost interpretată diferit, de la autor la autor, în numele uneia sau alteia dintre Biserici. Credem că Berdiaev este cel mai aproape de adevăr, cînd spune că „muţenia blîndă a lui Hristos influenţează într-un mod mai hotărît decît întreaga argumentaţie a Marelui Inchizitor"**. Din această atitudine a Primului derivă forţa indiscutabilă, demnă de respect, care-l face în cele din urmă pe cardinal să-şi plece genunchii. Clemenţa de care dă dovadă Mîntuitorul moaie îndîrjirea bătrînului de nouăzeci de ani: „Inchizitorul tresare, ceva îi tremură în colţul gurii", dar nu-i schimbă convingerile: el „stăruie mai departe, neclintit, în hotărîrea lui." Discursul prelatului nu e o justificare a actelor săvîrşite în numele fericirii majorităţii covîrşitoare a oamenilor, ci un act provocator, o nouă ispitire a lui Iisus. Bătrînul aştepta „să-i spună ceva, orice, măcar un

---

* Valeriu Cristea, *Dicţionarul personajelor lui Dostoievski*, vol. 1, Bucureşti, 1983.

** Apud Valeriu Cristea, *Op. cit.*, pp. 243-244. A se vedea şi N. Berdiaev, *Filosofia lui Dostoievski*, Iaşi, 1992, p. 125.

cuvînt, fie el cît de amar, cît de cutremurător”. Vorbind, înrobindu-se patimii, ceva din aura de mister s-ar fi spulberat şi Hristos ar fi devenit semenul Marelui Inchizitor, S-ar fi dezis de Tatăl Ceresc, Şi-ar fi negat esenţa divină. În tinereţe, şi cardinalul „a stat în pustie”, şi el s-a hrănit „cu aguride şi rădăcini” pentru a ajunge, „în rîndul celor aleşi”. Însă, „dezmeticirea” (în fapt, trădarea) lui nu se datorează „unui sentiment de solidaritate protectoare, de responsabilitate paternă” faţă de cei mulţi, ci orgoliului, dorinţei de a fi stăpîn pe destinele umanităţii, de a I se substitui lui Iisus şi a-I face întoarcerea inutilă. „Inchizitorul tău nu crede în Dumnezeu, ăsta-i tot secretul lui”, conchide Aleoşa. Trecînd de partea lui Satan, distinsa faţă bisericească îşi începe, sub aparenţa slujirii lui Dumnezeu şi a umanităţii, opera de corectare a lucrării lui Hristos. Oamenii, pe care de asemenea nu-i iubeşte, devin obiecte şi instrumente ale puterii, iar tentativele lor de nesupunere, încercările de afirmare a libertăţii îşi găsesc finalitatea în cele mai aspre măsuri coercitive : tortura şi arderea pe rug. Trădîndu-l pe Iisus, dispre-ţuindu-i pe oameni, Marele Inchizitor devine o concretizare a spiritului negator, o ipostază a lui Antihrist, înveşmîntată în rasă călugărească, al cărei principiu „nu este cel al răului imediat vizibil, un principiu caduc şi grosolan”, ci unul nou, „rafinat şi seducător, ce apare întotdeauna sub masca binelui” (Berdiaev).

Anticipat de unele trăsături ale lui Raskolnikov (napoleonismul, de pildă) sau al lui Rogojin (personaj ce semnifică moartea), recunoscînd în Piotr Verhovenski şi în ceilalţi „demoni meschini” din jurul acestuia pe principalii săi precursori, Antihristul din poemul karamazovian însumează posibilităţile istorice de manifestare a răului, e suprema împlinire în această direcţie, un diavol cu o mîndrie titanică, ce-şi arogă virtuţi de Creator, conştient de puterea şi înalta sa misiune : întemeierea împărăţiei menite lui Satan, o împărăţie autocratică, în care valorile fundamentale ale creştinismului să fie înlocuite cu falsele valori izvorîte din iluzionarea şi autoiluzionarea umană, în care libertatea dirijată să ia locul celei oferite de credinţă, omul să fie absolvit de ideea nemuririi şi de povara responsabilităţii morale. Cît de departe ne situăm aşadar de acea imagine caricaturială a diavolului, tributară reprezentărilor populare, de acel drac „prost ca noaptea”, în straie nemţeşti şi cu joben pe cap, ce joacă mici renghiuri popilor şi fetelor mari şi pune din cînd în cînd mîna pe cîte un suflet care, la o adică, nici lui Dumnezeu nu-I era de vreun folos. Un procedeu eufemistic, cu funcţie mai cu seamă estetică. Se pare că de-a lungul anilor a mai meditat la „hapul” înghiţit atunci, cu Iov, şi iată-l înfăţişîndu-se pentru ultima oară în ţinută tradiţională în camera lui Ivan, pentru a-şi bate joc de el şi a-i amenda îndrăzneala cugetării, personificare a tuturor defectelor eroului, plăsmuire a minţii sale bolnave. Capitolul închinat „musafirului nepoftit” este replica de ultim moment dată lumii imaginate în poem ; gîndul tăinuit cu străşnicie de Ivan şi trădat de diavol prefigurează caracteristicile „noii ordini universale”, instaurarea domniei supraomului. Caracterul premonitoriu al utopiilor din romanele dostoievskiene înfioară :

„Din momentul în care omenirea va părăsi credinţa în Dumnezeire..., concepţia despre lume care mai stă încă în picioare azi se va prăbuşi de la sine, fără să fie nevoie să ne întoarcem la antropofagie, şi tot aşa şi noţiunile etice actuale vor dispărea la rîndul lor şi va începe o epocă nouă. Oamenii se vor strădui cu puteri unite să smulgă vieţii tot ce le poate ea oferi, luptînd în numele fericirii şi al plăcerilor hărăzite exclusiv lumii acesteia. O mîndrie titanică, divinată, va înălţa spiritul omenesc, şi pe faţa pămîntului va apărea omul-zeu. Atotputernic prin voinţa şi ştiinţa cu care este înarmat, el va învinge etapă de etapă natura, de astă dată definitiv. Bucuria de care va

avea parte atunci va fi atît de copleşitoare, încît va înlocui cu prisosinţă speranţele de odinioară în viaţa de apoi şi în fericirea viitoare. Ştiind că este pieritor în toate privinţele şi că orice nădejde într-o nouă înviere e zadarnică, omul va întîmpina moartea senin şi mîndru ca un zeu"*. În această lume a expansiunii eului moralitatea, credinţa, Dumnezeu Însuşi nu-şi află rostul:

„...Din moment ce nu există Dumnezeu, nici viaţă fără moarte, omul nou poate totuşi deveni omul-zeu, chiar dacă n-ar mai fi nimeni ca el pe toată faţa pămîntului. Fireşte că din moment ce se va fi ridicat la rangul acesta, omul va putea, în cazul cînd ar fi necesar, să treacă fără nici o strîngere de inimă peste opreliştile morale ce stăteau mai înainte în calea omului-rob. Cu atît mai mult cu cît pentru divinitate nu există legi! Acolo unde se află Dumnezeu orice lucru e sfînt! Oriunde m-aş duce eu, va fi loc de cinste... «Totul este permis, şi basta!»"**.

Ni se prezintă, în paginile aceleiaşi cărţi, proiectele a două lumi utopice, încercări trufaşe de corectare a operei Ziditorului. Absenţa Divinităţii, aparenta preocupare pentru soarta omului şi problema împărăţiei universale ar fi notele lor comune. Ceea ce le separă întîi de toate este poziţia fiinţei umane. Dacă în prima dintre ele, zugrăvită în *Legendă*, supunerea „turmei" se obţine prin intermediul *miracolului, tainei* şi *autorităţii*, omul renunţînd la libertate în favoarea unei fericiri „tihnite şi umile, o fericire pe măsura unor făpturi nevolnice", în cea de-a doua, moralei tradiţionale „a sclavilor" i se substituie morala „stăpînilor" şi pe pămînt se instaurează domnia supraomului, modul dionisiac de viaţă. Recunoaştem cu uşurinţă în ultimul proiect principalele idei filosofice ale secolului al XIX-lea, pe baza cărora îşi va clădi Nietzsche sistemul: depăşirea categoriilor etice de Bine şi Rău, „moartea lui Dumnezeu", expansiunea amoralismului, a laturei volitiv-biologice a fiinţei umane, apariţia acelui *übermensch*, în definitiv.

Reminiscenţe ale vechilor metamorfoze se mai păstrează în aspectul şi apucăturile „oaspetelui nocturn"; el vrea să pară „un om cumsecade" şi ţine la reputaţia sa. „Satana *sum et nihil humani a me alienum puto*" îşi divulgă acesta crezul şi, ca urmare, se vaccinează, frecventează baia publică, face acte de caritate, filosofează pe teme la modă, răceşte, strecoară cuvinte franţuzeşti în vorbire, are crize de reumatism. Dar, mai presus de toate, vine cu o „metodă nouă" de a subjuga sufletele, adaptată şi ea cerinţelor vremii: o „tortură morală", de genul „mustrărilor de conştiinţă", căci îşi dă seama că pentru un om raţional „şovăielile, neliniştea, lupta dintre credinţă şi îndoială înseamnă uneori o suferinţă atît de cumplită, încît e de o mie de ori mai bine pentru el să-şi pună ştreangul de gît". De remarcat că toate personajele dostoievskiene înscrise pe linia lui Ivan sînt „absolvite" de pedeapsa divină, osînda dictîndu-le-o propria conştiinţă. Svidrigailov refuză o judecată de tip mesianic, care l-ar nedreptăţi prin generalizare, crede că mai justă ar fi izolarea totală într-o „baie ţărănească afumată, cu pînze de păianjen prin colţuri", vreme îndelungată, „pînă ce-l uită Dumnezeu". Imaginea fetiţei care „l-a omorît pe Doamne – Doamne" şi a păianjenului roşu ce profanează spaţiul edenic sînt mărcile supliciului în cazul lui Stavroghin, după cum frica şi incertitudinea, teama de un alt adevăr îl torturează pe Kirillov şi-l duc la sinucidere. De aceeaşi natură e sancţiunea şi în cazul lui Ivan care, prin „îndoielile" sale în privinţa credinţei, „este pierdut pentru religie" (Dostoievski). „În momentul în care n-o să mai ai nici cea mai mică certitudine că exist", îl asigură diavolul, această „pedeapsă" a lui Ivan, „vei căuta tu însuţi să mă convingi că nu sînt deloc o fantasmagorie, că exist în realitate, şi atunci să

---

* F.M. Dostoievski, *Opere*, vol. 10, p. 426

** *Ibidem*, p. 427.

ştii că mi-am atins scopul... Vreau să arunc astfel în sufletul tău sămînţa credinţei, o sămînţă minusculă, din care va creşte însă un stejar, şi încă ce stejar! Şi cînd o să te vezi cocoţat sus, în vîrful lui, o să-ţi vină pofta să ajungi şi tu în rîndul «cuvioşilor schimnici şi fecioarelor neprihănite», fiindcă în sufletul tău doreşti din răsputeri să fii deopotrivă cu ei; ai să te hrăneşti cu aguridă, ai să-ţi cauţi în pustietate mîntuirea sufletului!" (*Opere*, 10, p. 421).

Cum s-ar împăca această credinţă cu spiritul „raţionalist, euclidian" al posibilului „convertit" îl lăsăm pe cititor să-şi imagineze.

* * *

Există, de-a lungul istoriei ruse, trei momente de *actualizare a mitului despre Antihrist*: fiecare din ele şi-a găsit expresia, iniţial în învăţăturile apologet-creştine, mai apoi şi pe tărîm cultural ori literar. Prima actualizare – secolele XVII-XVIII – se datorează reprezentanţilor Şcolii de la Pustoziorsk* (protopopul Avvakum, diaconul Feodor) şi celor ce-au promovat doctrina raskolului (Andrei Denisov, Mihail Vîşatin). Într-un studiu consacrat acestei probleme** A.S. Grişîn consideră că atunci, în a doua jumătate a veacului XVII, s-au conturat două concepţii privitoare la Antihrist, una înscrisă pe linia tradiţiei ortodoxe, cealaltă nouă, opusă, aparţinînd raskolnicilor, fundament pentru creaţiile marilor filosofi şi scriitori din ultimele două sute de ani. Dar, nici în cadrul schismei*** viziunea asupra venirii Antihristului nu era unitară, disputele pe marginea ei dînd naştere la scindarea raskolnicilor în *popovţî* („cei cu preot") şi *bezpopovţî* („cei fără preot"). În vreme ce raskolnicii *popovţî* credeau că apariţia lui, o apariţie „perceptibilă", concretizată într-o realitate fizică, se va produce în veacul de apoi, pentru ceilalţi „împărăţia lui Antihrist" s-a instaurat o dată cu schisma şi dăinuie de atunci. Ultimii, fie că atribuiau supranumele de „antihrist" unor personalităţi care au generat dezbinarea din sînul Bisericii ruse (patriarhul Nikon, ţarul Aleksei Mihailovici) ori i-au prigonit pe ruskolnici (Petru I, Nikolai I), fie că dădeau o interpretare „parabolică" prezicerilor din vechime, „antihrist" însemnînd orice abatere de la credinţă, încălcarea normelor acesteia.

Cea de-a treia actualizare ţine de prezent cînd, datorită războaielor ce izbucnesc în lume, faptelor abominabile săvîrşite de om împotriva semenului său, păcatului şi minciunii extinse la scară mondială, se consideră că au sosit „vremurile de Apoi", că omenirea nu mai poate fi salvată, pentru că în fiinţa umană au fost sădite pentru totdeauna răul, hula, egoismul şi imoralitatea. Această optică transpare în creaţiile unor autori precum Viktor Astafiev (*Detectivul trist*), Cinghiz Aitmatov (*Eşafodul*), Boris Pasternak (*Doctor Jivago*).

---

* *Pustoziorsk* – închisoare pe rîul Peciora, întemeiată în 1499 pentru apărarea pămînturilor nordice; de la jumătatea secolului XVII întrebuinţată ca loc de surghiun pentru cei căzuţi în dizgraţie. Aici şi-au petrecut ultimii doisprezece ani de viaţă protopopul Avvakum, călugărul Epiefanie, preotul Lazar şi diaconul Feodor, mucenici ai bisericii de rit vechi, arşi pe rug în 1682. De opera lor se leagă începuturile literaturii ruse moderne.

** A.S. Grişin, *Mitul despre Antihrist în istoria şi literatura rusă de la sfîrşitul sec. XIX şi din sec. XX*, în vol. *Antihrist*, (*Din istoria spiritualităţii naţionale*), Moscova, 1995, (în limba rusă).

*** Vom întrebuinţa acest termen, deşi realitatea istorică a fost alta: raskolnicii au rămas la vechea credinţă, neacceptînd „inovaţiile" promulgate de soboarele bisericeşti din 1666 şi 1667 (de aceea s-au numit şi *staroobriadţî* = „credincioşi de rit vechi"), pe cînd cei care s-au depărtat de ea constituie astăzi biserica oficială pravoslavnică din Rusia.

Ne interesează direct al doilea moment de actualizare, produs spre sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, deoarece aici se înscriu autorii studiilor din volum. Tot acum, mai vechilor aspecte ale mitului – personificarea Antihristului în diferite figuri istorice, perceperea lui „parabolică" – li se adaugă altele, şi anume cele despre „falşii Mesia", despre adevăratul Antihrist, despre latura antihristică din fiecare om*. În şirul personificărilor întîiul pare să fi fost Nero, iar ultimul Gorbaciov. În perioada la care ne-am oprit au fost incluşi Lev Tolstoi, Grigori Rasputin, Lenin. La fel de încărcată este şi lista „falşilor Mesia"; o deschide Simon--magul. Toţi aceştia sînt de fapt precursori ai adevăratului Antihrist, care-şi va face apariţia înaintea celei de-a doua veniri a lui Iisus, spun Cărţile Sfinte. Primind din partea diavolului o inteligenţă supraomenească, va purcede la nimicirea credincioşilor, va apuca „sabia cezarului" şi va domni trei ani şi jumătate, după care va fi distrus de către Iisus, „cu suflarea gurii sale".

Cea de-a doua actualizare nu s-a realizat prin Biserică. A fost, în cea mai mare parte, opera literaturii, eseul filosofic ori istoric prevalînd. Scriitori precum Tolstoi şi Dostoievski, L. Andreev şi M. Bulgakov, Leontiev şi Soloviov, Merejkovski şi Hippius, V. Ivanov şi Belîi, Berdiaev şi Rozanov, S. Bulgakov şi Frank, Losski şi Ilin s-au raportat la mitul biblic despre Antihrist, i-au urmărit circulaţia şi semnificaţiile de-a lungul anilor, au căutat să identifice ecourile acestuia în fenomenele concrete de viaţă, în evenimentele istorice. Din perspective diferite, problematica lui a fost dezbătută în creaţii extrem de valoroase, atît sub aspectul realizării artistice cît şi al conţinutului de idei: *Orientul, Rusia şi slavitatea, La mormîntul lui Pazuhin* (K. Leontiev); *Marele Inchizitor*; *Jurnal de scriitor* (Dostoievski); *Despre legenda Marelui Inchizitor*; *Apocalipsa timpului nostru* (V. Rozanov); *Scurtă povestire despre Antihrist* (Vl. Soloviov), *Marele Inchizitor. Concepţia despre lume a lui Dostoievski* (Berdiaev). Pentru fiecare din ele *Legenda* dostoievskiană a constituit un model. Este, credem, cea mai analizată operă de ficţiune: incită, prin caracterul ei profetic, prin concentrarea într-un număr restrîns de pagini a istoriei omenirii, prin spiritul polemic pe care îl nutreşte, prin originala personificare a Antihristului în persoana Marelui Inchizitor. Dostoievski combate, în formă mascată, fireşte, nu numai excesele catolicismului, dar şi utopia socialiştilor, teoretizează pe marginea libertăţii şi fericirii umane, pe marginea puterii, leagă în mod direct credinţa şi existenţa lui Dumnezeu de ideea nemuririi, prefigurează viitorul omenirii. La misiunea şi destinul Rusiei meditează Leontiev în cele mai multe din scrierile sale cu caracter filosofic: Viitorul Rusiei va fi unul religios? Sau iubirea (deci, şi credinţa) „se va împuţina tocmai atunci cînd *Evanghelia* va fi propovăduită în toate colţurile pămîntului?" (*Noii noştri creştini...*). Nu cumva înalta predestinare a Rusiei va consta în faptul că înlăuntrul ei se va naşte Antihrist? (*La mormîntul lui Pazuhin*). Sufletul omenesc viu în relaţie cu divinitatea, Dostoievski precursor al noii arte religioase, egalizarea prin libertate, frăţia universală în numele lui Hristos, şi, din nou, menirea Rusiei, contradicţia Răsărit-Apus şi poziţia acestei ţări faţă de cele două extreme – iată cele mai importante probleme examinate de Soloviov în *Discursuri*. Multe din ele vor fi reluate în *Trei dialoguri despre sfîrşitul istoriei universale* şi în *Scurtă povestire despre Antihrist*. Rozanov se apropie de textul dostoievskian după un excurs prin literatura rusă a veacului XIX (Gogol, Goncearov, Turgheniev, Tolstoi), pentru stabilirea de filiaţii, pentru a urmări originea unor motive şi teme frecvente la autorul *Fraţilor Karamazov*, prototipurile unor eroi, răspîndirea ideilor în epocă. El vede în poem „cea mai puternică dialectică împotriva

---

* N. Kliuev şi A. Skriabin şi-au atribuit ei înşişi supranumele de „antihrist".

religiei" (respingerea Mîntuirii însăşi), aici „totul e neobişnuit, aici totul e straniu". Citim dincolo de rînduri disperarea celui ce-a simţit „absenţa *reală* a lui Dumnezeu" şi prezenţa „perceptibilă" a *celuilalt*. În prelegerea publică ţinută la Kiev, Bulgakov recunoaşte absenţa la acea dată a unor studii filosofice originale şi remarcă în schimb, abundenţa şi diversitatea literaturii filosofice, domeniu ce acordă Rusiei întîietate pe plan universal, după care trece la schiţarea portretului „interior" al lui Ivan Karamazov şi la evidenţierea procedeelor artistice la care a recurs Dostoievski pentru a-l înfăţişa. Cele trei ispitiri ale lui Iisus în pustiu sînt obiectul atenţiei lui Berdiaev în capitolul dedicat Marelui Inchizitor şi trimit la opoziţia dintre *gnosis* („cunoaştere") şi *pistis* („credinţă"). O încercare de intuire a sensului *Legendei* este articolul lui Frank ce încheie volumul consacrat poemului karamazovian şi operei lui Dostoievski în ansamblu. Filosoful îl găseşte în lumina marii antinomii dintre fericirea naivă, copilărească şi spiritualitatea liberă.

* * *

„După mine cel mai bun lucru este să faci cunoştinţă cu un om *înainte de despărţire*", îi spune Ivan fratelui său Alioşa, în capitolul în care cei doi „au prilejul să se cunoască îndeaproape". Parafrazîndu-l pe eroul dostoievskian, cel mai bun lucru înainte de despărţire este, credem, cunoştinţa cu textele ce urmează.

Leonte Ivanov

MARELE INCHIZITOR *

– Numai că şi aici e nevoie de o introducere, altminteri nu se poate, vreau să zic de o introducere literară! adăugă Ivan rîzînd. Ca să vezi, eu – şi literat! Acţiunea se petrece în secolul al şaisprezecelea, pe vremea cînd – cred c-ai învăţat asta la şcoală – forţele providenţiale interveneau în mod curent în operele poetice. Şi nu mă refer numai la Dante. În Franţa, slujbaşii judecătoreşti şi chiar călugării din mănăstiri organizau adevărate spectacole, în care Maica Domnului, îngerii, sfinţii, Hristos şi pînă şi Dumnezeu apăreau pe scenă figurînd printre personaje. La epoca respectivă, asemenea spectacole erau extrem de naive. În *Notre-Dame de Paris*, Victor Hugo[1] ** arată cum în capitala Franţei, sub Ludovic al XI-lea, pentru a sărbători naşterea *dauphin*-ului***[2], s-a dat în sala primăriei o reprezentaţie populară gratuită înfăţişînd *Le bon jugement de la très sainte et gracieuse Vierge Marie* ****, reprezentaţie în desfăşurarea căreia Fecioara Maria apare în persoană pe scenă pentru a rosti *le bon jugement*. La noi, la Moscova, înainte de Petru cel Mare, aveau, de asemenea, loc, din vreme în vreme, spectacole dramatice similare, inspirate de diverse episoade din *Vechiul Testament*. Tot în aceeaşi perioadă circulau o mulţime de povestiri şi „stihuri"[3], în care interveneau, după necesităţile acţiunii, sfinţii, îngerii şi, în general, toţi reprezentanţii puterii divine. În mănăstirile noastre, călugării tălmăceau, transcriau, ba chiar şi compuneau asemenea poeme – şi asta cînd? – tocmai pe vremea tătarilor! Există, bunăoară, un poem religios (bineînţeles tradus din greceşte), intitulat *Trecerea Maicii Domnului prin Vămile Văzduhului* [4], cuprinzînd unele scene care cred că nu sînt cu nimic inferioare celor zugrăvite de Dante. Dorind să viziteze iadul, Maica Domnului, călăuzită de arhanghelul Mihail, străbate „Vămile Văzduhului". Prin faţa ochilor Săi se perindă păcătoşii, cu osîndele la care sînt supuşi. Printre altele, există acolo, în iad, o categorie destul de curioasă de osîndiţi, ce-şi ispăşesc pedeapsa în focul gheenei – cei care se afundă atît de adînc în vîltoarea flăcărilor, încît nu mai sînt în stare să iasă la suprafaţă, şi pînă la urmă „îi uită Dumnezeu", o expresie extraordinar de sugestivă şi profundă, nu-i aşa? Uimită şi cu lacrimile pe obraji, Maica Domnului cade în genunchi în faţa tronului divin, rugîndu-se de iertare pentru toţi păcătoşii din iad, pe care i-a văzut canonindu-se acolo, absolut pentru toţi, fără excepţie. Convor-

---

* F.M. Dostoievski, *Fraţii Karamazov*, trad. de Ovidiu Constantinescu şi Isabella Dumbravă, EPLU, Bucureşti, 1964.
La subsolul paginilor, notele cu cifre romane aparţin autorului, iar cele cu asterisc [*] – traducătorului. În cazul cînd autorii citează opere existente în traduceri româneşti, trimiterile au fost reorientate spre acestea. Relativ la opera dostoievskiană, abrevierea *Ed. rom.* este utilizată pentru ediţia: E.M. Dostoievski, *Opere*, vol. 1-11, EPLU/Editura Univers, Bucureşti, 1966-1974.

** Pentru trimiterile incluse între croşete [ ], a se vedea secţiunea *Repere biobibliografice şi note* de la sfîrşitul volumului.

*** Prinţul moştenitor (în limba franceză în original).

**** *Dreapta judecată a preasfintei şi milostivei Fecioara Maria* (în limba franceză în original).

birea ei cu Dumnezeu e grozav de interesantă! Preacurata se roagă din tot sufletul, stăruind din răsputeri, iar cînd Părintele Ceresc îi arată mîinile şi picioarele străpunse de piroane ale Fiului Ei, întrebînd-o: „Pot Eu să-i iert oare pe cei care L-au chinuit?", Maica Precista se adresează sfinţilor, mucenicilor şi tuturor îngerilor şi arhanghelilor, solicitîndu-i să cadă împreună cu Ea la picioarele Domnului şi să ceară îndurare pentru toţi păcătoşii, absolut toţi, fără nici o deosebire. Pînă la urmă, Cel-de-Sus se lasă înduplecat de rugăminţile Ei şi hotărăşte ca, în fiecare an, caznele să înceteze o bucată de timp, începînd din Vinerea Mare şi pînă în ziua Sfintei Treimi. Păcătoşii din iad îi mulţumesc, preamărindu-l: „Drept eşti Tu, Doamne, că ai făcut această judecată!" Dac-aş fi scris poemul atunci, cred că ar fi ieşit ceva în acelaşi gen. La mine apare în scenă *El*; ce-i drept, nu are decît o apariţie mută, tot timpul nu scoate un cuvînt. Au trecut cincisprezece veacuri de cînd prorocul său a dat de ştire lumii: „Eu vin curînd". „Iar de ziua şi ceasul acela nimeni nu ştie, nici Fiul, ci numai Tatăl", aşa cum a mărturisit El însuşi cînd sălăşluia încă pe pămînt. Omenirea îl aşteaptă, însă, cu aceeaşi credinţă şi duioşie. O, îl aşteaptă chiar cu o rîvnă şi mai mare, dat fiind că s-au scurs cincisprezece veacuri de cînd cerul a încetat să mai făgăduiască ceva omului.

Crede doar ce inima ta îţi doreşte
Căci nimic cerul nu-ţi mai făgăduieşte! [5]

Crede numai ceea ce inima ta îţi doreşte! Este adevărat că pe vremea aceea se mai întîmplau încă destule minuni, cum ar fi, de pildă, o seamă de tămăduiri miraculoase, sau drept-credincioşii cărora – după cum stă scris în povestea vieţii lor – li se arăta aievea însăşi Crăiasa Cerurilor. Diavolul stătea însă de veghe, iar lumea începuse să pună la îndoială asemenea minuni. Tocmai atunci, în Nord, în cuprinsul Germaniei, a ieşit la iveală o nouă şi cumplită erezie [6]. O stea uriaşă arzînd ca o faclă (adică Biserica) „a căzut peste izvoarele apelor, şi apele s-au făcut amare ca pelinul" [7]. Ereticii aceştia luau în deşert numele Domnului, tăgăduindu-i minunile. În schimb, cu atît mai arzător, mai vîrtos credeau în ele cei ce îşi păstraseră neştirbită cucernicia. La fel ca odinioară, omenirea Îl aştepta şi-L iubea, punîndu-şi toată credinţa în *El* şi dorind să pătimească şi să moară pentru slava Lui... Atîtea veacuri îşi ridicase glasul spre *El*, rugîndu-l cu rîvnă şi smerenie: „Vino, Doamne!" Atîtea veacuri îl implorase, încît, pînă la urmă, în nemăsurata Lui milă, S-a înduplecat să pogoare din nou în mijlocul ei. Şi, întrupîndu-se din nou, s-a arătat în fiinţă – precum mărturisesc cărţile sfinte – unor drept-credincioşi, mucenici şi anahoreţi. La noi, Tiutcev [8], care credea cu nestrămutată convingere în cuvîntul său, a vestit:

Purtînd din greu povara crucii sale,
Ca rob umil, cerescul împărat,
O, glie, pînă-n zări te-a colindat,
Blagoslovind meleagurile tale.

Şi aşa a fost, să ştii. Într-o zi, deci, a hotărît să se arate măcar pentru o clipă mulţimii, norodului ce se chinuia, pătimind, cu sufletul încărcat de păcate, dar care-L iubea totuşi cu o dragoste copilărească. Acţiunea imaginată de mine se petrece în Spania, la Sevilla, în cele mai crîncene timpuri ale Inchiziţiei, cînd în tot cuprinsul ţării, întru preamărirea Celui-de-Sus, zilnic se aprindeau ruguri şi:

În autodafeuri, ereticii
Cu fast ardeau pe rug,
În crude sacrificii... [9]

Fireşte, nu e vorba de cea de a doua venire din veacul de apoi, cînd avea să se înfăţişeze – după cum El însuşi făgăduise – în toată slava Sa

cerească, ivindu-se fără veste, „precum fulgerul ce porneşte de la Răsărit şi se arată pînă la Apus". Nu, dorea numai să coboare o clipă în mijlocul odraslelor Sale, chiar în locul unde vîlvătaia rugurilor, pe care erau daţi pradă focului ereticii, se înălţa pînă în tărie. În nemărginita Lui îndurare, voia să umble din nou printre oameni cu chipul pe care-L purtase cu cincisprezece veacuri în urmă. A descins, deci, într-una din pieţele „toride" ale oraşului meridional, în care nu mai departe decît în ajun, în prezenţa regelui, a curţii, a cavalerilor, a cardinalilor şi a fermecătoarelor doamne de la palat, sub ochii poporului din Sevilla, ce venise cu duiumul la faţa locului, marele inchizitor arsese pe rug „cu fast", *ad majorem gloriam Dei* [10], aproape o sută de eretici. Apare acolo din senin, pe tăcute, fără să prindă nimeni de veste, şi totuşi, oricît ar părea de ciudat, toată lumea îşi dă seama că este *El*. Pasajul acesta ar putea să fie cel mai frumos din tot poemul, căci arată cum se face că toţi l-au recunoscut. Mînat de o forţă irezistibilă, poporul se strînge în preajma *Lui*, înconjurîndu-L ; clipă de clipă, mulţimea sporeşte, ţinîndu-se pas cu pas după Dînsul. Şi-n vremea asta, *El* trece tăcut mai departe, cu acelaşi surîs plin de îndurare nemărginită. Soarele dragostei arde în inima lui şi razele Luminii, Cunoştinţei şi Puterii, ce se revarsă din privirile Sale, răspîndindu-se asupra gloatelor, trezesc în sufletul fiecăruia o iubire plină de osîrdie pentru Dînsul. Cu braţele întinse, *El* îi binecuvîntează pe toţi, şi simpla atingere a mîinilor Lui, sau chiar numai a veşmintelor Sale, are virtutea de-a lecui orice beteşug. „Tămăduieşte-mă, Doamne, ca să Te pot vedea la faţă!" strigă spre El un bătrîn orb din născare, şi-n aceeaşi clipă solzii ce-i acopereau ochii cad, şi orbul îşi recapătă vederea şi poate să-L privească. Poporul plînge şi sărută pămîntul pe care calcă. Copiii Îi aruncă flori în cale, cîntînd şi preamărindu-L. „Osana! El, El este!" zboară din gură în gură zvonul prin mulţime. „Nu poate fi decît El!" Continuîndu-şi drumul, El nu-şi încetineşte paşii decît în pridvorul Catedralei din Sevilla, unde tocmai fusese adus cu plînsete şi jale un sicriaş alb în care se află o fetiţă de şapte ani, singura odraslă a unui cetăţean de frunte din partea locului. Sumedenie de flori sînt presărate peste trupşorul neînsufleţit. „Lasă, că *El* o să-ţi învie copila", strigă norodul mamei înlăcrimate. Parohul catedralei, care ieşise în pridvor să întîmpine sicriul, priveşte în jur mirat şi se încruntă. Deodată, mama pruncului mort scoate un geamăt şi se aruncă la picioarele *Lui*: „Dacă eşti într-adevăr Tu, trezeşte-mi la viaţă copila!" îl imploră femeia cu braţele întinse spre dînsul. Alaiul de înmormîntare se opreşte în loc, şi racla este lăsată jos în pridvor, în dreptul Lui. El îşi coboară ochii cu milă, şi buzele Lui şoptesc din nou, abia auzit: „*Talifa, kumi!*" [11] şi fata s-a sculat. Copila se trezeşte, se ridică în capul oaselor din coşciug şi se uită cu ochi mari, nedumerită, în jur. Un zîmbet i-a înflorit pe chip, şi încă mai ţine în mînă buchetul de trandafiri albi cu care fusese aşezată în sicriu. Poporul freamătă şi plînge cutremurat. Tocmai atunci se întîmplă să treacă prin faţa catedralei cardinalul, marele inchizitor. Este un bătrîn de aproape nouăzeci de ani, înalt şi drept, cu faţa suptă şi ochii adînciţi în orbite, nişte ochi în care mai tremură încă o licărire uşoară, ca o scînteie. O, de astă dată cardinalul nu mai poartă odăjdiile fastuoase cu care era împodobit în ajun, în văzul mulţimii, în momentul cînd duşmanii credinţei romane piereau mistuiţi de flăcările rugului! Nu, acum nu are pe el decît vechea lui rasă călugărească, făcută din pînză groasă. În urma lui, la oarecare depărtare, păşesc ciracii şi servii lui, cu chipuri sumbre, straja lui „sfîntă". Oprindu-se în faţa mulţimii, prelatul o cercetează din ochi de la distanţă. Vede tot: coşciugul depus la picioarele *Lui* şi copila înviată din morţi, şi deodată se întunecă la faţă. Sprîncenele-i cărunte şi dese se încruntă, şi-n privirea lui scapără o lumină sinistră. Ridicînd braţul, cardinalul face semn străjerilor

să-L ia. Şi atît de mare este autoritatea lui, atît de strunit şi plecat este poporul, deprins să i se supună fără a crîcni, încît gloata se dă în lături din calea lor şi, în mijlocul unei tăceri mormîntale, gărzile pun mîna pe *El* şi-L duc. Ca la o poruncă, mulţimea se îndoaie pînă la pămînt în faţa bătrînului inchizitor, care o binecuvîntează şi pleacă mai departe. Străjile coboară cu ostaticul în temniţa boltită, umbroasă şi strîmtă din clădirea străveche, unde se ţin şedinţele tribunalului sfînt. Ziua se stinge şi întunecimile nopţii toride şi „moarte" învăluie Sevilla. Aerul e îmbălsămat „de lauri şi lămîi" [12]. În bezna groasă ce domneşte în închisoare, uşa de fier se deschide, şi marele inchizitor, purtînd un opaiţ în mînă, pătrunde încet înăuntru. Este singur; uşa se închide la loc în urma lui. Bătrînul se opreşte în prag, privindu-L lung, un minut sau două, drept în faţă. Apoi se apropie de *El* pe îndelete, pune opaiţul pe masă şi rosteşte: „Tu eşti? Tu?" Neprimind, însă, nici un răspuns, să grăbeşte să adauge: „Taci, nu spune nimic. Ce ai putea să mai spui? Ştiu prea bine ce! Numai că Tu n-ai dreptul să mai adaugi nimic la cele mărturisite odinioară. De ce ai venit atunci să ne tulburi? Căci venirea Ta nu face decît să ne tulbure, cred că-Ţi dai seama. Ştii Tu, însă, ce o să se întîmple mîine? Eu nu Te cunosc, şi nici nu vreau să ştiu dacă eşti Tu acela sau semeni numai cu El; oricum ar fi, mîine am să Te osîndesc şi am să Te ard pe rug, ca pe cel mai nelegiuit dintre eretici, şi ai să vezi atunci cum norodul, care azi Ţi-a sărutat picioarele, la un singur semn al meu, se va repezi să adune tăciunii împrăştiaţi în jurul rugului Tău, ştii Tu asta? Da, poate că ştii", răspunde tot el tulburat, dus pe gînduri, cu ochii pironiţi asupra deţinutului.

– Zău, nu pricep, Ivan, ce însemnă asta... spuse zîmbind Aleoşa, care-l ascultase tăcut pînă atunci. E numai o simplă fantezie, sau e vorba de o eroare din partea bătrînului, de un absurd *qui pro quo*? [13].

– N-ai decît să alegi cea de-a doua alternativă, dacă-ţi place, rîse Ivan, şi dacă realismul nostru contemporan a reuşit să te acapareze în asemenea măsură, încît să nu mai poţi accepta nimic ce ţine de domeniul fanteziei, fie chiar un *qui pro quo*, dacă vrei. Ce-i drept, continuă el rîzînd, bătrînul meu are nouăzeci de ani şi, cu ideea lui fixă, se prea poate să-şi fi pierdut minţile. Cît priveşte pe deţinut, înfăţişarea lui avea într-adevăr prin ce să-l uimească. Dar tot aşa de bine, în definitiv, ar putea să fie numai o halucinaţie, vedenia unui moşneag de nouăzeci de ani în pragul morţii, cu imaginaţia înfierbîntată de autodafeul din ajun, căruia îi căzuseră jertfă o sută de eretici. La urma urmei, însă, ce ne interesează pe noi dacă-i un *qui pro quo*, sau dacă-i vorba de o fantezie gratuită? Bătrînul trebuie să spună, în sfîrşit, tot ce are de spus, tot ce a gîndit în sinea lui timp de nouăzeci de ani, să dea în vileag tot ce a ţinut închis în el în aceşti nouăzeci de ani.

– Şi deţinutul? Nu spune nimic? Se mulţumeşte doar să se uite la bătrîn şi să tacă?

– E obligat în orice caz să tacă, răspunse Ivan, din nou cu zîmbetul pe buze. N-ai auzit ce i-a spus mai înainte bătrînul, că n-are dreptul să mai adauge nici un cuvînt la cele mărturisite odinioară? Dacă vrei, într-asta rezidă însăşi esenţa catolicismului roman, aşa cel puţin cred eu: „Tu ai încredinţat totul papii, şi deci, în momentul de faţă, totul se află în mîna lui; Tu nu mai ai deocamdată ce căuta printre noi, nu ne mai tulbura, măcar pînă ce va fi să vină vremea de apoi". Asta o spun chiar ei, şi nu numai c-o spun, dar o aştern pe hîrtie, cel puţin iezuiţii. Am citit cu ochii mei, scris negru pe alb, de teologii lor. „Mai ai Tu dreptul, oare, să ne dezvălui fie şi o singură taină a lumii din care vii?" îl cercetează mai departe bătrînul, ca tot el să-şi răspundă pînă la urmă: „Nu, nu mai ai dreptul acesta, fiindcă nu trebuie să mai adaugi nimic la cele mărturisite cîndva, nici să le răpeşti oamenilor

libertatea pentru care Te-ai luptat din răsputeri cît ai fost aici pe pămînt. Orice lucru nou pe care l-ai vesti oamenilor ar atinge cumva libertatea lor de credinţă, căci ar lua înfăţişarea unui nou miracol, şi, după cîte ştiu, în urmă cu o mie cinci sute de ani pentru tine nu era nimic mai scump pe lume decît libertatea credinţei. Nu spuneai chiar pe vremea aceea: «Vreau să fiţi liberi cu adevărat»? Ai avut acum prilejul să-i vezi pe oamenii aceştia «liberi»", rosteşte deodată bătrînul, zîmbind dus pe gînduri. Ca să continue apoi, măsurîndu-l cu o privire încruntată pe ostaticul său: „Da, să ştii că ne-a costat scump treaba asta, dar acum am ajuns, în fine, să ducem, în numele Tău, la bun sfîrşit misiunea noastră. Cincisprezece veacuri ne-am canonit cu libertatea asta, dar acum am isprăvit, da, da, am isprăvit o dată pentru totdeauna. Ce, nu crezi că am isprăvit pentru totdeauna? Te uiţi la mine blînd şi nu vrei măcar să mă învredniceşti cu un cuvînt de indignare? Cu toate astea, tocmai acum, poţi să mă crezi, acum, în momentul de faţă, oamenii poartă în ei mai adînc ca oricînd înrădăcinată convingerea că sînt liberi, cu desăvîrşire liberi, deşi chiar ei ne-au oferit libertatea lor, depunînd-o smeriţi la picioarele noastre. Asta e ceea ce am izbutit noi să facem, dar, Te întreb, asta e oare cu adevărat libertatea dorită de Tine, libertatea pe care ai visat-o?"

– Tot nu pricep, îl întrerupse din nou Aleoşa, e o ironie, vrea cumva să glumească pe socoteala Lui?

– Cîtuşi de puţin. Bătrînul e convins, dimpotrivă, că faptul de a fi sugrumat, în sfîrşit, libertatea ca să-i fericească pe oameni este un merit al său şi al ciracilor lui. „Fiindcă numai acum, I se destăinuie el (bineînţeles, e vorba de Inchiziţie), sîntem în măsură pentru prima oară să ne gîndim la fericirea oamenilor. Aşa cum a fost el plămădit, omul e un răzvrătit din fire, dar crezi Tu, oare, că răzvrătiţii pot avea parte de fericire? Ţi s-a spus răspicat, stăruie bătrînul, Ţi s-a atras doar atenţia asupra acestui lucru, Ţi s-au dat destule avertismente, pe care însă Tu le-ai nesocotit deopotrivă, respingînd singurul mijloc care putea să-i facă pe oameni fericiţi. Noroc că, plecînd dintre noi, ai avut grijă să laşi totul în seama noastră. Ne-ai hărăzit, ai întărit prin cuvîntul Tău dreptul pe care ni l-ai încredinţat de a lega şi dezlega totul, şi cred că n-ai de gînd acum – sigur că da, nici nu poate măcar să-Ţi treacă prin gînd cumva să ne privezi de el! Atunci de ce ai venit să ne tulburi?"

– Cum adică, „Ţi s-au dat destule avertismente"? întrebă Aleoşa.

– Ei uite, tocmai ăsta e punctul principal asupra căruia caută să insiste cardinalul. „Înfricoşatul şi preaiscusitul duh, duhul nimicniciei şi al nefiinţei, Îl mustră mai departe bătrînul, strălucitul duh a grăit către Tine în pustiu, şi, după cum mărturiseşte *Sfînta Scriptură*, el a încercat să Te «ispitească» [14]. E drept, ori nu? Există, oare, un adevăr mai deplin decît acela pe care el Ţi l-a dezvăluit, punîndu-Ţi cele trei întrebări, sau, precum spun *Sripturile*, cele trei «ispitiri» ale Tale, adevăr pe care Tu l-ai respins? Şi totuşi, dacă va fi avut loc vreodată pe lume o minune în toată puterea cuvîntului, o minune fără de seamăn, ea s-a întîmplat numai şi numai atunci, în ziua celor trei ispitiri. Căci în asta constă toată minunea, în faptul că cele trei întrebări au fost rostite. Dacă ne-am închipui bunăoară, să zicem, că întrebările puse de înfricoşatul duh ar fi pierit fără urmă şi c-ar trebui deci reconstituite cumva, născocite din nou, alcătuite vorbă cu vorbă, pentru a putea fi puse la locul lor în *Scripturi*, şi că în acest scop ar fi fost adunate laolaltă toate capetele luminate de pe faţa pămîntului: toţi dregătorii, cei mai de seamă păstori ai bisericii, învăţaţii, filosofii, poeţii cărora li s-ar încredinţa misiunea de a născoci, de a formula trei întrebări, trei întrebări plăsmuite nu numai pe măsura unui eveniment de o însemnătate atît de mare, dar care să exprime

în acelaşi timp în trei cuvinte, sau, mai bine zis, în trei propoziţii pe înţelesul minţii omeneşti întreaga istorie de mai tîrziu a umanităţii şi a universului – crezi Tu, oare, că tot acest areopag format din înţelepţii pămîntului ar fi fost în stare să dea în vileag ceva care să se asemuiască măcar pe departe prin forţă şi prin adîncime cu cele trei întrebări pe care într-adevăr Ţi le-a pus atunci în pustiu puternicul şi iscusitul duh? Aceste întrebări, miracolul prin care ele au ieşit la lumină dovedesc îndeajuns că aici avem de-a face nu cu inteligenţa omenească, a cărei soartă e pieritoare, ci cu o inteligenţă nepieritoare şi desăvîrşită. Fiindcă aceste trei întrebări, atît de strîns legate între ele, preconizează întreaga desfăşurare de mai tîrziu a istoriei lumii, constituind totodată cele trei formule în care se îmbină toate contradicţiile istorice nerezolvate ale firii omeneşti. Pe vremea aceea era un lucru de care nimeni nu-şi putea da seama chiar atît de precis, viitorul fiind încă învăluit în neguri; acum însă, după ce au trecut cincisprezece veacuri, vedem că în aceste trei întrebări era cuprins totul, şi că tot ce preconizaseră ele s-a adeverit în aşa măsură, încît nu se mai poate adăuga sau înlătura nici o iotă.

Hotărăşte deci singur cine avea dreptate: Tu sau acela care Ţi le-a pus? Aminteşte-Ţi prima întrebare, dacă nu cuvînt cu cuvînt, cel puţin sensul ei: «Vrei să Te duci în lume aşa, cu mîinile goale, făgăduind oamenilor o libertate pe care ei, în ignoranţa şi bicisnicia lor înnăscută, nu pot s-o înţeleagă, de care chiar se feresc, îngroziţi, fiindcă nu există nimic mai insuportabil şi nici n-a existat vreodată pentru om şi pentru societate decît libertatea! Vezi pietrele acestea din pustietăţile dogorîte de arşiţă? Porunceşte ca ele să se facă pîini, şi omenirea întreagă, plină de recunoştinţă, va alerga pe urmele Tale ca o turmă ascultătoare, deşi tot timpul va fi cu frica-n sîn ca nu cumva, la un moment dat, să-Ţi retragi braţul întins şi, o dată cu asta, să se isprăvească şi pîinea dăruită de Tine.» Tu însă n-ai vrut să-l lipseşti pe om de libertate şi nu Te-ai îndurat să primeşti, judecînd că nu mai poate fi vorba de libertate, de vreme ce supunerea a fost cumpărată cu pîine. Drept care ai răspuns că omul nu trăieşte numai cu pîine; ştii Tu, însă, că în numele acestei hrane pămînteşti duhul pămîntului se va ridica împotrivă-Ţi şi, dînd piept cu Tine, Te va birui şi că atunci toată lumea îl va urma, strigînd în gura mare: «Cine este asemenea fiarei, care a făcut să se pogoare focul din cer?» Ştii Tu, oare, că peste veacuri omenirea va da glas prin gura înţelepţilor şi a învăţaţilor săi că nu există pe lume crimă şi, prin urmare, nu există nici păcat, ci numai flămînzi? «Dă-le mai întîi de mîncare, şi abia după aceea le poţi cere să respecte virtutea!» va sta scris pe steagul celor ce se vor scula împotriva Ta, culcînd la pămînt templul durat de Tine. Pe ruinele templului Tău se va zidi o altă clădire, un nou şi înfricoşător Turn Babel; se va înălţa piatră cu piatră, cu toate că şi el va împărtăşi soarta celui dintîi, rămînînd, ca şi acela, neterminat; puteai totuşi să-i scuteşti pe oameni de toată această trudă de prisos, să le cruţi o mie de ani de suferinţe, fiindcă, pînă la urmă, tot spre noi se vor îndrepta, după ce se vor fi canonit în zadar zece veacuri în şir să-şi isprăvească turnul! Şi atunci, ne vor căuta iarăşi pe sub pămînt, prin catacombele în care vom sta ascunşi (fiindcă ne va fi dat să fim din nou persecutaţi şi schingiuiţi), şi găsindu-ne în cele din urmă, vor ridica glasul spre noi: «Daţi-ne pîine, căci cei ce ne-au făgăduit să pogoare focul din ceruri pentru noi nu ni l-au dat!» Şi noi vom izbuti să ridicăm pînă la capăt turnul început de ei; cine va da de mîncare mulţimii va apuca să-l ducă la bun sfîrşit, şi noi vom fi aceia care o vom hrăni în numele Tău, amăgind-o în numele Tău. O, în vecii vecilor, fără noi, ei nu vor ajunge să-şi astîmpere foamea! Toată înţelepciunea lumii nu va putea să le dea pîine atîta timp cît vor rămîne liberi; dar ai să vezi că, pînă la urmă, ne vor aduce singuri plocon libertatea şi, depunînd-o la picioarele noastre, ne vor spune: «Înro-

biţi-ne, dar astîmpăraţi-ne foamea!» Abia atunci vor înţelege în fine că libertatea şi faptul de a avea pîine în realitate şi cu prisosinţă, aşa ca să ajungă pentru toată lumea, sînt două lucruri incompatibile, fiindcă în vecii vecilor oamenii nu vor fi în stare să împartă pîinea între ei! Şi în acelaşi timp se vor convinge că niciodată nu vor putea fi liberi, fiindcă sînt slabi de înger, dedaţi la rele, bicisnici şi îndărătnici. Tu le-ai făgăduit pîinea cerească, dar, iarăşi Te întreb, crezi într-adevăr că poate avea acelaşi preţ în ochii stirpei omeneşti, nevolnice, desfrînate şi pururea nerecunoscătoare ca pîinea reală, pămîntească? Dacă, în numele pîinii cereşti, se vor găsi cîteva mii sau zeci de mii de suflete care să Te urmeze, cum rămîne cu milioanele şi zecile de mii de milioane de făpturi omeneşti incapabile să renunţe la hrana pămîntească pentru cea făgăduită în ceruri? Sau Ţie nu-Ţi sînt dragi decît cele cîteva zeci de mii de suflete mari şi puternice, restul, adică puzderia nenumărată, ca nisipul mării, de oameni slabi de înger, dar care Te iubesc cu adevărat, fiind menită să slujească doar ca un suport material celor puternici şi oţeliţi? Nu, nouă ne sînt deopotrivă de dragi şi cei slabi din fire. Deşi nărăviţi şi îndărătnici, pînă la urmă tot ei vor fi cei mai supuşi. Cuprinşi de admiraţie, aceştia ne vor socoti nişte zei, ca unii ce vom domni asupra lor – atît de înfricoşătoare li se va părea pînă la urmă libertatea! Dar noi vom căuta să-i convingem că nu facem decît să ascultăm de porunca Ta şi că domnim în numele Tău. Îi vom înşela astfel din nou, de astă dată, însă, n-o să-Ţi mai îngăduim să vii printre noi. Şi în acelaşi timp, înşelătoria aceasta va fi un nesecat izvor de suferinţă pentru noi, fiindcă vom fi mereu nevoiţi să minţim. Iată care este sensul primei întrebări ce Ţi s-a pus atunci, în pustiu, şi iată ce ai respins în numele libertăţii pe care o preţuiai mai presus de orice. În ea sălăşluia ferecată taina cea mare a lumii acesteia. Învrednicindu-Te să primeşti miracolul «pîinii», ai fi reuşit să împlineşti acea năzuinţă eternă a omului – şi nu numai a fiecărui individ în parte, ci a întregii umanităţi – pururea dornic să ştie în faţa cui trebuie să-şi îndoaie genunchii! Fiindcă nu există pentru omul liber o grijă mai statornică şi mai chinuitoare decît aceea de-a afla mai degrabă în faţa cui se cuvine să se plece pînă la pămînt. Numai că el vrea să se plece înaintea unei forţe indiscutabile, atît de indiscutabile, încît toată lumea s-o respecte, îndoindu-şi genunchii în faţa ei. Căci, în primul rînd, aceste fiinţe vrednice de plîns vor să găsească pe cineva în faţa căruia să se plece pînă la pămînt, un om care să se ridice deasupra celorlalţi, în care să creadă lumea întreagă şi căruia să i se închine toţi, *absolut toţi*. De la începutul începutului necesitatea de a *generaliza* supunerea a constituit preocuparea cea mai arzătoare a fiecărui om în parte, precum şi a întregii umanităţi. Din pricina acestei necesităţi, oamenii s-au tăiat adesea cu săbiile. Şi, făurindu-şi singuri zei, s-au ameninţat unii pe alţii: «Lepădaţi-vă de zeii voştri, strigau ei, şi veniţi de vă închinaţi celor ce se află în mare cinste la noi, altfel, va fi vai şi amar de voi şi de zeităţile voastre!» Şi aşa o să fie pînă la sfîrşitul veacurilor. Chiar atunci cînd vor pieri toţi zeii de pe faţa lumii, vor continua totuşi să îngenunche în faţa idolilor. Şi Tu ai ştiut asta, nu se poate să nu fi cunoscut această fundamentală taină a firii omeneşti, şi totuşi, cunoscînd-o, ai refuzat unica emblemă infailibilă ce Ţi s-a oferit, şi în virtutea căreia omenirea Ţi s-ar fi supus fără să crîcnească, emblema pîinii reale, pămînteşti. Tu însă ai refuzat-o în numele libertăţii şi al pîinii cereşti. Am să-Ţi arăt acum ce ai făcut mai departe, iarăşi şi iarăşi în numele libertăţii! Adevăr zic Ţie că sufletul omenesc nu cunoaşte altă grijă mai chinuitoare decît aceea de a găsi cui să-i încredinţeze mai degrabă harul libertăţii cu care această nefericită făptură se naşte pe lume. Numai aceluia însă care va izbuti să-i împace conştiinţa îi va fi dat să pună stăpînire şi pe libertatea lui. Emblema ce Ţi s-a oferit o dată

cu pîinea avea toţii sorţii de izbîndă; dă-i pîine, şi omul Ţi se va supune fără greş, e cea mai sigură chezăşie; dar dacă în acelaşi timp cineva – nu Tu, altcineva – s-ar întîmpla să-i prindă în mreajă conştiinţa – o, atunci, să ştii, e-n stare să se lipsească pînă şi de pîinea cu care îl îmbii şi să-l urmeze pe acela care va fi izbutit să-i subjuge cugetul. Aici, recunosc, dreptatea era de partea Ta. Taina existenţei umane nu constă în a trăi, ci în a şti pentru ce trăieşti. Fără o noţiune precisă a rostului său pe lume, în vecii vecilor omul n-ar accepta să trăiască; mai curînd şi-ar face singur seama decît să-şi ducă mai departe existenţa pe pămînt, chiar dacă în jurul lui ar fi maldăre de pîine. Asta este realitatea; dar ce s-a ales pînă la urmă? În loc să cauţi a pune stăpînire asupra oamenilor, îngrădindu-le libertatea, Tu Te-ai străduit să-i desfăşori cît mai larg fruntariile! Ai uitat, se vede, că omul preferă liniştea şi chiar moartea libertăţii de a alege singur între bine şi rău! Fiindcă nu există ceva mai ademenitor pentru el decît libertatea conştiinţei, dar în acelaşi timp nu există ceva mai cumplit! Iar Tu, în locul unor principii temeinice, care ar fi statornicit o dată pentru totdeauna liniştea în conştiinţa umană, ai ales tot ce poate fi mai ciudat, mai nedesluşit şi mai vag, tot ce depăşeşte puterile oamenilor, procedînd aşa ca şi cum nu i-ai fi iubit cîtuşi de puţin. Cine? Tocmai Tu, care ai pogorît pe pămînt ca să-Ţi jertfeşti viaţa pentru ei! În loc de a căuta să le zălogeşti libertatea, Tu le-ai sporit-o şi mai mult, aruncînd pe veci chinuitoarea ei povară asupra împărăţiei sufletului omenesc. Ai vrut să ai parte de dragostea liber consimţită a omului, ai dorit ca el să Te urmeze de bunăvoie, ademenit şi subjugat de Tine, de ideea Ta. În locul legii străbune, pe care se putea bizui din momentul acela, omul trebuia să aleagă cu inima slobodă ce este rău şi ce este bine, avînd înaintea ochilor doar chipul Tău drept călăuză menită să-i îndrumeze paşii, dar cum de nu Te-ai gîndit că, aşezînd pe umerii lui o povară atît de grea ca libertatea de a alege, pînă la urmă el va ajunge să pună la îndoială pînă şi chipul Tău şi să tăgăduiască adevărul propovăduit de Tine? Într-o bună zi oamenii vor mărturisi în gura mare că adevărul nu poate sălăşlui în Tine, fiindcă era cu neputinţă să-i urgisească cineva atît de cumplit ca Tine, lăsîndu-i să se zbată într-o incertitudine atît de chinuitoare, cu atîtea griji pe cap şi atîtea probleme fără dezlegare! În felul acesta, Tu însuţi ai pus la cale surparea împărăţiei tale şi n-ai deci nici un drept să arunci vina pe alţii. Asta să fie, oare, spune, ceea ce Ţi s-a oferit? În lume nu există decît trei forţe, unicele pe pămînt, în măsură să înfrîngă şi să subjuge definitiv, în numele propriei lor fericiri, conştiinţa acestor bicisnici răzvrătiţi. Şi aceste forţe sînt miracolul, taina şi autoritatea. Tu însă le-ai respins pe cîteşitrele, rînd pe rînd, prin exemplul pe care Tu însuţi l-ai dat. Urcîndu-Te pe streaşina templului, preaiscusitul şi înfricoşatul duh Ţi-a spus: «De eşti Tu Fiul lui Dumnezeu, aruncă-Te jos, căci scris este: El va porunci îngerilor Săi să vegheze asupra Ta şi ei Te vor ridica pe mîini, ca nu cumva să izbeşti de piatră piciorul Tău; numai aşa vei ajunge să afli de eşti cu adevărat Fiul lui Dumnezeu şi cît de puternică este credinţa Ta în Tatăl Ceresc». Tu însă l-ai ascultat pînă la capăt, dar ai refuzat să faci ceea ce-Ţi propunea el; n-ai vrut să Te laşi dus în ispită şi nu Te-ai aruncat jos. O, fireşte, ai fost într-adevăr plin de măreţie, superb ca un Dumnezeu! Dar crezi Tu, oare, că oamenii, seminţia aceasta bicisnică şi răzvrătită, sînt zei? O, bineînţeles, în momentul acela Ţi-ai dat seama că dacă ai fi făcut un singur pas, o singură mişcare ca să Te arunci în gol, ar fi însemnat să-L ispiteşti pe Dumnezeu şi să-Ţi pierzi totodată credinţa în El, aşa încît, ajungînd jos, Te-ai fi zdrobit de pămîntul pe care veniseşi ca să-l izbăveşti, spre bucuria preaiscusitului duh ce încercase să Te ispitească. Dar încă o dată Îţi spun: sînt oare mulţi pe lume ca Tine? Ai fost Tu în stare să crezi cu tot dinadinsul – fie chiar numai o clipă – că

oamenii au atîta putere în ei ca să înfrunte asemenea ispită? Sau Îţi închipui cumva că firea omenească a fost în aşa fel plămădită, încît prin însăşi alcătuirea ei să respingă miracolul şi că, în momentele de cumplită răscruce, cînd sufletul lui este bîntuit de cele mai grele şi mai chinuitoare probleme, omul se poate mulţumi cu ceea ce inima sa are toată libertatea să aleagă? O, Tu ai ştiut că eroismul faptei Tale va fi pomenit în *Scripturi* şi că va răzbate astfel prin veacuri pînă în vremea de apoi, şi în sinea Ta ai nădăjduit că, mergînd pe urmele Tale, omul va rămîne alături de Dumnezeu, fără a mai avea nevoie de minuni. Cum de nu Te-ai gîndit însă că, lepădîndu-se de minuni, el se va lepăda în acelaşi timp şi de Dumnezeu, fiindcă, de fapt, nu-L caută pe Dumnezeu, cît mai ales minunile Sale? Şi cum nu poate să trăiască fără minuni, omul va încerca să şi le făurească singur, dînd crezare miracolelor plăsmuite de el, închinîndu-se în faţa minunăţiilor săvîrşite de vraci, în faţa farmecelor menite de vrăjitoare, chiar dacă ar fi de o sută de ori un răzvrătit, un eretic sau un ateu. Tu nu Te-ai învrednicit să cobori de pe cruce cînd cei din jur îşi băteau joc de Tine şi Te aţîţau, strigîndu-Ţi: «Pogoară-Te acum de pe cruce, vom vedea şi vom crede!» Tu nu Te-ai învrednicit să cobori, fiindcă nu voiai să-l cîştigi pe om printr-o minune, aşteptînd o credinţă liber consimţită din partea lui, nicidecum prilejuită de un miracol. Ceea ce doreai Tu cu ardoare era o dragoste liberă, iar nu extazul unui rob fascinat de puterea ce i-a vîrît pe veci frica în oase. Dar şi de astă dată ai greşit, socotindu-i pe oameni mai presus de ceea ce se arată a fi în realitate, cînd ei nu sînt decît nişte robi, cu toate că, aşa cum au fost plăsmuiţi, în sufletul lor mocneşte răzvrătirea. Priveşte în jurul Tău şi judecă singur: au trecut cincisprezece veacuri, du-Te acum şi vezi: cine sînt cei pe care i-ai înălţat pînă la Tine? Îţi jur că omul este mult mai nevolnic şi mai ticălos decît l-ai crezut Tu! Te poţi cumva bizui să facă ceea ce ai făcut Tu? Preţuindu-l peste măsură, ai procedat ca şi cînd n-ai fi avut nici cea mai mică îngăduinţă, fiindcă însemna să ceri de la el mai mult decît poate să dea – şi cine? tocmai Tu, care l-ai iubit mai presus decît pe Tine Însuţi! Dacă, însă, l-ai fi preţuit mai puţin şi nu i-ai fi cerut decît ceea ce putea să-Ţi dea, ar fi simţit mai mult dragostea Ta, fiindcă nu l-ai fi îndatorat să poarte o povară chiar atît de grea. Omul este slab de înger şi bicisnic. Ce-are a face că în momentul de faţă încearcă în tot locul să se răzvrătească împotriva puterii noastre, împăunîndu-se cu fapta sa? Mîndria lui de răzvrătit este copilărească, mîndrie de şcolari ce-au pus la cale o rebeliune în clasă, izgonindu-l pe învăţător. Bucuria lor va fi însă de scurtă durată, şi o vor plăti cu vîrf şi îndesat. Vor dărîma templele şi vor îneca pămîntul în valuri de sînge. Dar pînă la urmă nu se poate să nu-şi dea seama, în nerozia lor puerilă, că, deşi s-au răsculat, sînt prea bicisnici ca să fie în stare a duce mai departe pe umeri povara propriei lor răzvrătiri. Şi cu obrajii scăldaţi în lacrimi nătînge, vor recunoaşte în sfîrşit că cel care i-a plămădit, sădind în ei sămînţa răzvrătirii, a făcut-o, fără doar şi poate, numai în bătaie de joc. Vor mărturisi lucrul acesta cu deznădejdea în suflet şi fiece cuvînt al lor va fi un cuvînt de hulă; hulind însă se vor simţi şi mai nefericiţi, fiindcă prin firea lui omul nu se poate împăca totuşi cu blasfemia şi pînă la urmă va căuta să se răzbune pentru ea. Aşadar, nelinişte, tulburare şi nefericire – cu asta s-au ales oamenii după toate suferinţele pe care le-ai îndurat în numele libertăţii lor! Marele Tău proroc [15], în viziunea lui alegorică, spune că i s-au arătat în faţa ochilor toţi cei care au luat parte la prima înviere şi că erau cîte douăsprezece mii cu totul din fiecare seminţie. Ca să fie atît de puţini, înseamnă că nici ei n-au fost oameni ca toţi ceilalţi, ci zei. Căci au aflat în ei destulă putere ca să poarte crucea şi să vieţuiască zeci de ani în pustiu, flămînzi şi goi, hrănindu-se cu ierburi crude şi rădăcini; Te poţi mîndri, fireşte, cu aceste

odrasle ale libertăţii, ale dragostei liber dăruite, cu sublima lor jertfă adusă de bunăvoie în numele Tău! Aminteşte-Ţi însă că acestea erau doar cîteva mii, şi toţi plămădiţi ca nişte zei, pe cînd ceilalţi? Cu ce sînt vinovaţi, oare, ceilalţi, adică toţi cei nevolnici, care n-au fost în stare să facă ceea ce au izbutit a îndeplini cei căliţi din fire? Cu ce este vinovat un suflet plăpînd dacă nu poate cuprinde asemenea haruri înfricoşate? Nu cumva Tu ai pogorît din ceruri numai în mijlocul celor aleşi şi numai pentru ei? Dacă-i aşa, atunci la mijloc este o taină pe care mintea noastră n-o poate pricepe. Şi dacă există într-adevăr o taină, atunci avem tot dreptul să vorbim în numele ei, mărturisind în faţa lumii că libertatea inimii de-a alege între bine şi rău nu înseamnă mare lucru, că totul este taina căreia oamenii sînt datori să i se supună orbeşte, chiar împotriva conştiinţei lor. Şi chiar aşa am şi procedat. Am căutat să îndreptăm ceea ce ai făcut Tu, punînd la temelia faptei Tale eroice miracolul, taina şi autoritatea. Şi oamenii s-au bucurat că sînt din nou mînaţi ca o turmă şi că, în sfîrşit, inima lor a fost uşurată de povara unui dar funest care le adusese numai necazuri. Am avut ori nu dreptate să procedăm aşa, propovăduind învăţătura aceasta oamenilor, spune! Crezi, oare, că noi n-am iubit omenirea, de vreme ce am înţeles cu atîta umilinţă slăbiciunile ei şi am căutat din toată inima să-i uşurăm povara, îngăduind firii sale nevolnice chiar şi păcatul, cu condiţia ca să fie săvîrşit cu ştirea noastră? De ce atunci vii acum să ne tulburi? De ce mă priveşti în tăcere cu ochii Tăi blînzi, convins că dreptatea e de partea Ta? Mai curînd aş vrea să Te văd mînios, nu-mi trebuie dragostea Ta, pentru că nici eu nu Te iubesc. De ce aş încerca să mă prefac? Nu-mi dau seama, oare, cu cine vorbesc? Ştii dinainte tot ce aş avea să-Ţi spun, o citesc în ochii Tăi. Cum aş putea, oare, să ascund de Tine taina noastră? Poate că vrei totuşi s-o auzi din gura mea. Atunci ascultă: noi nu sîntem cu Tine, ci cu *el*, asta este toată taina noastră! De mult nu mai sîntem cu tine, ci cu *el*, au trecut opt veacuri între timp. S-au împlinit opt veacuri de cînd am primit din mîinile lui ceea ce Tu ai lepădat cu indignare, darul din urmă, pe care el însuşi Ţi l-a oferit atunci, cînd Ţi-a înfăţişat împărăţiile pămînteşti. Noi am primit de la *el* Roma şi spada cezarului, decretîndu-ne stăpînitorii pămîntului, singurii lui împăraţi, deşi nici pînă în ziua de azi n-am apucat să ne desăvîrşim lucrarea începută. Dar cine-i de vină? O, într-adevăr, lucrarea e abia înfiripată, dar totuşi s-a înfiripat. Va trece încă multă vreme pînă să fie dusă la bun sfîrşit, şi pînă atunci lumea va mai avea încă multe de îndurat, dar pînă la urmă ne vom ajunge ţelul şi vom fi cezari. Atunci ne vom gîndi la fericirea omenirii. Şi cu toate acestea, Tu ai fi putut să primeşti pe loc spada cezarului. Pentru ce ai lepădat de la Tine acest ultim dar? Primindu-l, ai fi împlinit toate năzuinţele oamenilor pe pămînt: le-ai fi dat un stăpîn căruia să i se închine, încredinţîndu-i propriile lor conştiinţe, şi le-ai fi pus la îndemînă mijlocul de a se uni cu toţii laolaltă într-un furnicar în care nu încap divergenţe, fiindcă necesitatea alăturării este cea de a treia şi ultima pricină de frămîntare pentru oameni. Umanitatea a dorit dintotdeauna să se organizeze într-o asociaţie unitară. Multe popoare au avut o istorie glorioasă, dar cu cît acele popoare se aflau la un nivel de civilizaţie mai înalt, cu atît erau mai nefericite, fiindcă simţeau mai adînc decît altele necesitatea asocierii tuturor oamenilor. Marii cuceritori, de talia unui Tamerlan sau Gingis-han, au străbătut ca o vijelie pămîntul în dorinţa de a-şi întinde stăpînirea asupra întregului univers, dar şi ei, fie chiar inconştient, au exprimat aceeaşi nestăvilită aspiraţie a omenirii spre o asociere generală. Primind dominaţia lumii şi purpura cezarului, Tu ai fi întemeiat o împărăţie universală, statornicind în acelaşi timp pacea pe toată faţa pămîntului. Fiindcă cine altul ar putea fi în măsură să stăpînească oamenii decît acela care le stăpîneşte cugetul şi în mîinile căruia se află

pîinea lor? Noi am primit, aşadar, spada cezarului şi, o dată cu asta, fireşte, ne-am lepădat de Tine pentru a-l urma pe *el*. O, vor mai trece încă veacuri de bicisnică domnie a gîndirii libere, a ştiinţei şi a antropofagiei, fiindcă, de vreme ce au început să ridice Turnul lui Babel fără noi, vor ajunge, în cele din urmă, la antropofagie. Abia atunci, fiara se va tîrî la picioarele noastre şi le va linge supusă, stropindu-le cu lacrimi de sînge. Şi noi o vom încăleca şi vom înălţa cupa, iar pe cupă va fi săpat cuvîntul «Taină». Atunci, numai atunci se va statornici împărăţia păcii şi a fericirii omeneşti. Eşti mîndru de aleşii Tăi, dar Tu nu ai în jurul Tău decît puţini aleşi, în timp ce noi vom ajunge să-i mulţumim pe toţi. Şi pe urmă, gîndeşte-Te: cîţi din cei aleşi sau din cei tari de înger, care ar putea să fie cîndva aleşii Tăi, nu vor fi obosit aşteptîndu-Te, cîţi din ei nu-şi îndreaptă şi nu-şi vor mai îndrepta încă forţele şi ardoarea inimii spre un alt ogor, sfîrşind prin a ridica steagul *libertăţii* lor împotriva Ta Însuţi? Dar cine altul decît Tine a înălţat acest steag? Pe cînd noi vom dărui tuturor fericirea, şi nimeni atunci nu se va mai răzvrăti, oamenii nu se vor mai căsăpi unii pe alţii, aşa cum se căsăpesc în fiece clipă şi în tot locul, acum, în numele libertăţii propovăduite de Tine. O, noi vom izbuti să-i convingem că nu vor putea ajunge cu adevărat liberi decît atunci cînd vor renunţa de bunăvoie la libertatea lor în favoarea noastră şi cînd ni se vor supune cu desăvîrşire nouă! Vom avea oare dreptate, sau vom rămîne de minciună? Se vor convinge, însă, că dreptatea e de partea noastră cînd îşi vor aminti în ce cumplită sclavie şi în ce frămîntare îi împinsese libertatea Ta. Deplina independenţă, gîndirea liberă şi ştiinţa îi vor afunda într-o junglă atît de încîlcită şi le vor pune în faţă asemenea miracole şi taine atît de bine ferecate, încît unii din ei – cei răzvrătiţi şi aprigi – îşi vor face singuri seama, iar alţii – şi ei răzvrătiţi, dar nevolnici – se vor nimici unii pe alţii, iar restul – cei bicisnici şi nefericiţi – se vor tîrî la picioarele noastre, mărturisind în gura mare: «Da, aţi avut dreptate, voi singuri stăpîniţi taina, de aceea ne-am întors la voi, izbăviţi-ne de noi înşine!» Primind pîinea din mîna noastră, îşi vor da seama, fireşte, că nu facem decît să luăm pîinea lor, pe care au dobîndit-o ei înşişi prin munca braţelor, şi s-o împărţim între ei; şi-şi vor da seama deopotrivă că nu-i vorba de nici o minune la mijloc, că noi nu prefacem pietrele în pîine, dar nu se vor bucura atît de pîine, cît mai ales pentru că o primesc din mîna noastră! Fiindcă îşi vor aduce aminte, desigur, că odinioară, înainte de venirea noastră, pîinea pe care o cîştigau prin puterea braţelor se preschimba în piatră din clipa cînd o luau în mînă şi că, de cînd s-au întors la noi, pietrele din mîna lor s-au prefăcut iarăşi în pîine. Şi atunci se vor dumeri pe deplin ce mult înseamnă să te supui pe veci! Atît timp însă cît oamenii nu vor înţelege lucrul acesta, vor fi nefericiţi. Spune-mi, cui i se datorează în primul rînd incapacitatea lor de a înţelege? Cine a fărîmiţat turma şi a împrăştiat-o pe căi necunoscute? Turma se va aduna însă la loc şi se va supune iarăşi, de astă dată pentru totdeauna. Şi atunci noi vom hărăzi oamenilor o fericire tihnită şi umilă, o fericire pe măsură unor făpturi nevolnice, aşa cum au fost plămădiţi. O, ai să vezi că pînă la urmă vom izbuti să-i convingem să nu se mai ţină mîndri, fiindcă numai Tu le-ai băgat asemenea fumuri în cap cînd ai căutat să-i ridici atît de sus! Noi le vom dovedi că sînt slabi, că nu sînt decît nişte bieţi prunci, dar că fericirea hărăzită copiilor este mai dulce ca oricare alta. Şi atunci, cuprinşi de sfială, cu ochii aţintiţi spre noi, se vor strînge în jurul nostru înfricoşaţi, ca nişte pui sub aripile cloştii. Privindu-ne cu admiraţie şi în acelaşi timp cu un fior de spaimă, se vor simţi mîndri de noi, văzînd cît sîntem de puternici şi de inteligenţi şi cît de lesne am izbutit să domesticim o turmă năbădăioasă de milioane şi milioane de capete. Vor tremura zgribuliţi în faţa mîniei noastre, gîndurile lor vor fi din ce în ce mai

timide, ochii – veşnic înrouraţi de lacrimi, ca la copii sau la femei, pentru ca, la un singur gest din partea noastră, să treacă tot atît de uşor la veselie şi rîs, cu chipurile luminate de o bucurie copilăroasă şi cu cîntece fericite pe buze. Nici vorbă c-o să-i punem să muncească, dar în orele libere vom căuta să le înjghebăm o viaţă plăcută, ca un joc de copii, cu cîntece naive, cu coruri şi dansuri nevinovate. O, le vom da voie chiar să şi păcătuiască, ştiindu-i slabi de înger şi bicisnici, şi ei, la rîndul lor, ne vor iubi ca nişte copii pentru că vom fi fost atît de toleranţi! Le vom spune că oricare din păcatele lor va fi de bună seamă răscumpărat, de vreme ce a fost săvîrşit cu învoirea noastră, şi că numai şi numai din dragoste le îngăduim să păcătuiască, luînd asupra noastră pedeapsa ce li se cuvine. Şi, luînd-o asupra noastră, cu atît mai vîrtos ei ne vor iubi ca pe nişte binefăcători ce-i vor fi izbăvit de povara păcatelor înaintea lui Dumnezeu. În schimb, nu vor păstra nici o taină faţă de noi, nu vor căuta să ne ascundă nimic. Şi după cum vor fi sau nu ascultători, le vom permite sau îi vom opri să trăiască cu soţiile şi ibovnicele lor, să facă sau nu copii cu ele, şi ei se vor supune cu dragă inimă, fericiţi. Cele mai chinuitoare secrete ce le apasă conştiinţa ei vor veni să ni le mărturisească nouă, dezvăluindu-ne tot, absolut tot ce au pe suflet, şi noi îi vom dezlega; iar ei vor fi bucuroşi să se încreadă în cuvîntul nostru, pentru că, bizuindu-se pe noi, vor scăpa de o grijă împovărătoare şi de înfricoşătorul chin la care îi supune în momentul de faţă necesitatea de-a alege singuri şi în deplină libertate. Şi astfel vor fi toţi fericiţi, milioane de făpturi omeneşti, toţi, în afară de cei o sută de mii, în mîinile cărora se află destinele lor. Fiindcă numai noi, deţinătorii secretului, noi singuri vom fi nefericiţi. Vor fi mii de milioane de prunci fericiţi şi o sută de mii de martiri care-şi vor lua asupra lor povara blestemată a cunoaşterii binelui şi răului. Ei vor muri în pace, se vor săvîrşi din viaţă în numele Tău, şi dincolo de mormînt nu vor găsi decît moarte. Iar noi vom păstra cu grijă secretul şi, pentru fericirea lor, îi vom amăgi, făgăduindu-le o răsplată veşnică în ceruri. Fiindcă, de bună seamă, chiar dacă lumea de apoi ar exista cu adevărat, ea nu va fi fost făcută pentru făpturile de seama lor. Se zice că, aşa cum s-a prorocit, vei veni din nou printre noi, şi biruinţa va fi a Ta; vei veni însoţit de ceata celor aleşi, a celor mîndri şi puternici; noi, însă, vom spune atunci că aceştia nu s-au izbăvit decît pe ei, în timp ce noi am izbăvit toată lumea. Se zice de asemenea că la vremea aceea curva cea mare ce şade pe fiară [16], ţinînd în mîinile ei cupa *tainei*, va fi judecată şi că din nou se vor răzvrăti cei nevolnici şi, sfîşiind purpura de pe ea, îi vor despuia trupul «nemernic». Eu însă mă voi ridica atunci şi-Ţi voi arăta mii de milioane de prunci fericiţi, care n-au ştiut ce este păcatul. Şi noi, cei ce am luat asupra noastră greşelile lor, pentru ca să poată avea parte de fericire, vom veni în faţa Ta şi-Ţi vom spune: «Judecă-ne dacă poţi şi dacă Te încumeţi s-o faci». Află că nu mă tem de Tine. Să ştii că şi eu am stat în pustie, că şi eu m-am hrănit cu aguride şi rădăcini, că şi eu am binecuvîntat libertatea pe care Tu le-ai hărăzit-o oamenilor, că şi eu mă pregăteam să ajung în rîndul aleşilor Tăi, în rîndul celor căliţi şi puternici cu dorinţa «de a împlini numărul». M-am dezmeticit, însă, şi n-am vrut să mai slujesc asemenea nebunie. Înapoindu-mă, aşadar, m-am alăturat mulţimii celor care s-au străduit *să îndrepte lucrarea Ta*. I-am părăsit pe cei mîndri şi m-am întors către cei umili, pentru a zămisli fericirea lor. Aşa va fi, cum Ţi-am spus, şi împărăţia noastră va lua fiinţă. Îţi repet: mîine chiar ai să vezi cum, la un singur gest din partea mea, turma asta atît de supusă se va repezi să îngrămădească jăratecul la poalele rugului, pe care Îţi vei ispăşi osînda, fiindcă ai venit să ne tulburi. Căci nimeni pe lume nu cred să fi meritat cîndva mai mult decît Tine pedeapsa prin foc! Mîine deci am să Te ard pe rug. *Dixi!* [17]”

Ivan se opri. Vorbise cu atît însufleţire, încît se înfierbîntase; isprăvind, un zîmbet îi lumină toată faţa.

Aleoşa, care-l ascultase pînă atunci în tăcere, cu toate că, spre sfîrşit, din ce în ce mai tulburat de cuvintele lui, voise de cîteva ori să-l întrerupă, făcînd vădite sforţări să se stăpînească, se porni ca rupt din lanţ:

– Bine, dar... dar e absurd! izbucni el deodată, cu obrajii înflăcăraţi. Poemul tău este spre lauda lui Iisus, nicidecum o ponegrire... aşa cum ai vrut. Cine poate să creadă ce spui tu despre libertate? Oare aşa se cade s-o înţelegem? Asta să fie, oare, concepţia religiei ortodoxe?... Ceea ce arăţi tu acolo e Roma, şi nici măcar întreaga Romă... Este o erezie, e tot ce poate fi mai rău în sînul catolicismului, Inchiziţia, iezuiţii!... Inchizitorul tău e numai o ficţiune, aşa ceva nu-i cu putinţă să existe! Care sînt păcatele oamenilor pe care zice că le ia asupra lui? Cine sînt aceşti deţinători de taine ce acceptă să poarte povara nu mai ştiu cărui blestem pentru a ferici omenirea? Cînd s-a văzut aşa ceva? Îi cunoaştem noi pe iezuiţi şi ştim cîte lucruri urîte se spun pe socoteala lor! Cum îi înfăţişează însă poemul tău? Sînt altfel, crede-mă, cu totul altfel decît îi prezinţi tu... De fapt, menirea lor e să alcătuiască armata Romei în slujba viitorului imperiu mondial, în fruntea căruia urmează să fie suveranul pontif... ăsta e idealul lor. Un ideal care nu ascunde nici o taină şi nici un fel de sublimă melancolie... În fond, nu este decît cea mai vulgară rîvnă de putere, o lăcomie după josnicele plăceri lumeşti, dorinţa de a subjuga... de a întrona o nouă stare de sclavie, în care ei să joace rolul unor latifundiari... asta-i tot. Se prea poate ca pînă la urmă nici să nu creadă în Dumnezeu. Inchizitorul tău cu inima îndurerată nu este decît o ficţiune...

Ivan rîse.

– Stai, stai! Cum te-ai aprins! Ficţiune, zici tu? Fie şi aşa! Se înţelege de la sine că nu poate fi decît o ficţiune! Aş vrea totuşi să te întreb ceva: eşti convins într-adevăr că mişcarea catolică din ultimele secole nu se rezumă decît la rîvna de putere, la dorinţa de a dobîndi unele satisfacţii josnice? Nu cumva părintele Paisie ţi-a băgat în cap ideile astea?

– Da' de unde, dimpotrivă! Părintele Paisie spunea într-o zi cam aceleaşi lucruri ca şi tine... bineînţeles, nu chiar aceleaşi, se grăbi să-şi ia vorba înapoi Aleoşa.

– E o indicaţie cît se poate de preţioasă, oricît ai protesta că n-ar fi „chiar aceleaşi lucruri". Eu te întreb de ce crezi tu că iezuiţii şi inchizitorii s-au unit numai şi numai ca să-şi asigure o meschină fericire pămîntească? De ce dintre ei n-ar putea să răsară un martir, unul singur, mistuit de o covîrşitoare suferinţă, însufleţit de dragoste faţă de oameni? Presupune că printre cei ce aleargă după meschinele bunuri materiale s-ar ivi un singur om, unul singur, leit bătrînul inchizitor, un om care s-a hrănit cu rădăcini în pustie şi s-a canonit din răsputeri să-şi biruie trupul, ca să poată fi cu desăvîrşire liber şi să atingă, astfel, perfecţiunea, şi care, în acelaşi timp, toată viaţa lui a iubit omenirea; unul singur care şi-a dat seama, la un moment dat, că disciplina perfectă a voinţei nu constituie o satisfacţie morală chiar atît de mare cînd vezi că milioane de alte fiinţe, plăsmuite după chipul şi asemănarea lui Dumnezeu, sînt sortite să rămînă într-o stare de plîns, că niciodată făpturile acestea nu vor fi în stare să-şi cucerească libertatea, că, aşa cum sînt, nişte bieţi răzvrătiţi fără vlagă, niciodată nu vor ajunge coşcogea uriaşii în măsură să ducă la bun sfîrşit construcţia turnului, că armonia la care visa marele idealist nu avea nici în clin, nici în mînecă cu asemenea gînsaci. Şi cînd şi-a dat seama de toate acestea, a făcut calea întoarsă şi s-a alăturat... oamenilor inteligenţi. Tu crezi că n-ar fi posibil aşa ceva?

– Cui să se alăture? Cine sînt oamenii aceştia inteligenţi? izbucni pătimaş Aleoşa. Nici unul din ei nu are un grăunte de inteligenţă, nici unul nu deţine vreo taină sau vreun secret... Ateismul, iată singura lor taină! Inchizitorul tău nu crede în Dumnezeu, ăsta-i tot secretul lui!

– Şi dacă-ar fi aşa? În sfîrşit, acum văd c-ai înţeles şi tu despre ce-i vorba. Aşa este, într-adevăr ăsta-i tot secretul lui, dar nu-ţi închipui ce suferinţă cumplită trebuie să fie asta pentru un om care şi-a irosit viaţa în pustiu, fără a înceta o singură clipă să iubească oamenii? Spre asfinţitul zilelor lui, ajunge să se lămurească însă pe deplin că numai îndrumările înfricoşatului duh erau în măsură să organizeze cît de cît existenţa unor răzvrătiţi atît de neputincioşi, unor „fiinţe neisprăvite, făcute numai de probă, plăsmuite în bătaie de joc". Convins de aceasta, el îşi dă limpede seama că trebuie să meargă pe calea arătată de înţelepciunea înfricoşatului duh al morţii şi al destrămării, şi, fără a pregeta în faţa minciunii şi a înşelătoriei, îi conduce cu bună-ştiinţă pe oameni la moarte şi la destrămare, amăgindu-i tot timpul, ca nu cumva să observe încotro sînt purtaţi, ca măcar pe parcurs sărmanii orbeţi să aibă iluzia fericirii. Bagă de seamă: este vorba de o înşelăciune săvîrşită în numele celui în care bătrînul îşi pusese toată credinţa, ţinînd o viaţă întreagă ochii aţintiţi spre idealul propovăduit de El! Oare asta nu înseamnă o nenorocire destul de mare? Şi dacă s-ar găsi unul singur ca el, care să se aşeze în fruntea acelei armate „lacome de putere, stăpînite de rîvna unor josnice plăceri", nu crezi că-i suficient pentru a urzi o tragedie? Ba pot să-ţi spun chiar mai mult: unul singur ca el ajunge pentru a se descoperi, în sfîrşit, adevărata idee călăuzitoare a întregului catolicism roman, cu toate armiile şi iezuiţii lui, ideea supremă a acestei mişcări. Îţi mărturisesc cinstit: sînt convins că acest om unic n-a fost nici un moment absent din rîndurile celor ce ţin în mînă frînele mişcării. Cine ştie dacă asemenea excepţii nu se vor fi aflat şi printre înalţii pontifi romani! Poate bătrînul ăsta afurisit, care, în felul lui, iubeşte cu o nemăsurată dragoste omenirea, mai există încă şi azi, şi chiar în mai multe exemplare, sub înfăţişarea unor moşnegi singuratici ca şi dînsul şi unici în felul lor. Şi nu printr-o simplă coincidenţă, ci ca o organizaţie, o uniune secretă, de mult înjghebată pentru a păstra cît mai bine taina, despre care ţi-am vorbit, ferind-o cu grijă de lumea celor mărunţi şi nevolnici, pentru ca să-i poată face fericiţi. Trebuie să existe o asemenea asociaţie, nu se poate să nu existe. Mi se pare că şi masonii au la origine tot ceva similar, de aceea cred că şi sînt priviţi cu atîta ură de catolici, care văd în ei nişte concurenţi, o sciziune a mişcării lor, cînd, de fapt, ar trebui să fie o singură turmă şi un singur păstor... Apărîndu-mi însă ideea, mi-e teamă să nu fac impresia unui scriitor care nu admite nici un fel de critică. Ajunge cît am vorbit.

– Poate că şi tu eşti mason! exclamă Aleoşa. Nici tu nu crezi în Dumnezeu, adăugă el cu amărăciune, şi în momentul acela i se păru că zăreşte un licăr de ironie în privirea lui Ivan. Cum se termină poemul tău? întrebă el cu ochii în pămînt. Sau poate că s-a şi terminat?

– Mă gîndeam la următorul epilog: inchizitorul a spus tot ce avea de spus şi aşteaptă acum răspunsul Ostaticului său. Tăcerea Lui îl apasă. L-a ascultat tot timpul cu luare-aminte, liniştit, privindu-l pătrunzător, drept în ochi, fără să-i obiecteze nimic. Bătrînul ar vrea totuşi să-I audă glasul, să-I spună ceva, orice, măcar un cuvînt, fie el cît de amar, cît de cutremurător. Ostaticul însă se apropie de el şi sărută blînd buzele ofilite ale bătrînului de nouăzeci de ani. E singurul Lui răspuns. Inchizitorul tresare. Ceva îi tremură în colţul gurii; se îndreaptă apoi spre uşă, o deschide şi spune: „Du-Te şi să nu mai vii... să nu mai vii... niciodată, niciodată!" Şi-L lasă să iasă „în noaptea ce învăluie piaţa oraşului" [18]. Iar Prizonierul pleacă.

– Şi bătrînul?

– Sărutul îi rămîne ca un balsam pe inimă, şi totuşi, stăruie mai departe, neclintit, în hotărîrea lui.

– Ca şi tine, nu-i aşa? răbufni Aleoşa îndurerat.

Ivan începu să rîdă.

– Toate acestea sînt cai verzi pe pereţi, Aleoşa! o simplă fantezie, fără nici un sens, a unui student cu o imaginaţie deşucheată, care în viaţa lui n-a scris nici măcar două versuri. De ce vrei să iei totul în serios? Nu cumva îţi închipui că voi fi avînd de gînd acum să mă duc la ei, acolo, la iezuiţi, să mă înrolez printre cei ce se căznesc să îndrepte lucrările sale? O, Doamne, mult crezi că-mi pasă mie de toate astea?! Ţi-am spus doar: să ajung numai la treizeci de ani, şi pe urmă gata, trîntesc cupa de pămînt!

– Şi mugurii plini de mîzgă, şi mormintele dragi, şi cerul albastru, şi aleasa inimii tale? Cum ai să trăieşti, de unde ai să iei dragostea pe care zici că le-o porţi? continuă cu lacrimi în glas Aleoşa. Poţi, oare, să-ţi duci mai departe viaţa cu iadul ăsta în inimă şi în cuget, spune-mi, poţi? Nu, sînt sigur că de aceea pleci, ca să te înrolezi la ei... iar dacă nu, ai să te omori, fiindcă n-ai să poţi rezista pînă la urmă!

– Există totuşi o putere în stare să reziste la orice! rosti Ivan cu un zîmbet de gheaţă.

– Care?

– Puterea Karamazovilor... puterea ce-o trag din ticăloşia lor.

– Puterea de a te cufunda pînă peste cap în desfrîu, de a-ţi pîngări şi sugruma sufletul, da?

– Poate şi asta... dacă pînă la treizeci de ani n-am să izbutesc, cine ştie, să scap cu faţa curată, căci... după aceea...

– Cum ai să izbuteşti? Cu ajutorul cui? Cu ideile pe care le ai e imposibil.

– Tot cu mijloacele Karamazovilor.

– Adică „totul este permis"? Asta vrei să spui?

Ivan se încruntă, galben ca ceara la faţă.

– Aha! rosti el cu un rînjet forţat. Văd c-ai prins cuvintele care l-au scos din sărite deunăzi pe Miusov... şi pe care Dmitri le-a parafrazat cu atîta candoare! Da, poate şi aşa, dacă-i vorba că „totul este permis"! Nu retractez. De altfel, formula găsită de Mitenka nu-i chiar aşa de rea.

Aleoşa se uită la el fără să scoată un cuvînt.

– Trebuie să plec, frăţioare. Credeam că în toată lumea asta te am măcar pe tine, continuă Ivan dintr-o dată înduioşat. Văd însă că în inima ta nu există nici un locşor pentru mine, dragul meu sihastru. Nu înţeleg să renunţ la formula „totul este permis", de aceea sînt sigur c-ai să te lepezi de mine, nu-i aşa?

Aleoşa se ridică, se apropie de el şi-l sărută blînd pe gură.

– E un plagiat! exclamă Ivan cuprins de o subită exaltare. Ai copiat gestul descris în poemul meu! Totuşi, îţi mulţumesc. Şi acum, să mergem, Aleoşa; nici tu, nici eu nu mai avem vreme de pierdut.

Fraţii părăsiră localul, oprindu-se totuşi încă o clipă în prag.

– Ascultă, Aleoşa, rosti Ivan cu fermitate, dacă o să mai am încă putere să trăiesc pentru mugurii plini de mîzgă, crede-mă c-am să-i iubesc numai de dragul tău. E destul să ştiu că exişti undeva pe lume ca să nu-mi fie lehamite de viaţă. Eşti mulţumit? Dacă vrei, ia-o drept o declaraţie de dragoste. Şi acum, drumurile noastre se despart. Ajunge, auzi tu? Ajunge cît am vorbit! Chiar dac-ar fi să nu plec totuşi mîine (deşi sînt aproape sigur) şi s-ar întîmpla să ne mai vedem, să nu-mi pomeneşti nimic despre toate astea. Te rog din tot sufletul. Cît despre Dmitri, de asemenea, te rog stăruitor să nu mai aduci niciodată vorba de el, încheie Ivan iritat. Şi cu asta, am spus tot

ce aveam de spus, nu-i aşa? În schimb, îţi promit că la treizeci de ani, cînd o să „trîntesc cupa de pămînt", oriunde te-ai afla, voi veni să mai stau de vorbă cu tine... chiar de s-ar întîmpla să fiu în momentul acela în America, auzi tu? Am să vin special pentru asta. Sînt tare curios să ştiu cum ai să arăţi atunci. Ia seama, ţi-am promis solemn. S-ar putea, totuşi, ca de astă dată să ne luăm rămas bun pentru mai multă vreme, poate pentru şapte sau chiar zece ani. Haide, du-te la *Pater Seraphicus* al tău [19], care e gata să-şi dea obştescul sfîrşit; mi-e teamă să nu-mi porţi pică fiindcă te-am reţinut, dacă s-ar întîmpla să moară în lipsa ta. La revedere, sărută-mă încă o dată, aşa, şi acum du-te...

Ivan se răsuci pe călcîie şi-şi văzu de drum, fără să mai întoarcă o singură dată capul. La fel cum plecase cu o seară înainte Dmitri, deşi în cu totul alte împrejurări decît cele de faţă. Gîndul acesta străbătu ca o săgeată cugetul adumbrit de tristeţe şi amărăciune al lui Aleoşa, care mai rămase o clipă locului să se uite după fratele său. Abia în momentul acela observă că Ivan se leagănă în mers şi că, privit din spate, părea să aibă umărul drept mai căzut. Niciodată pînă atunci nu băgase de seamă lucrul acesta. Apoi Aleoşa se rupse tot atît de brusc din loc şi o porni întins, mai mult alergînd, spre mănăstire. Începuse să se întunece şi simţea o uşoară strîngere de inimă; ceva nedefinit i se strecura în suflet, o presimţire pe care nu putea s-o lămurească. Ca şi în ajun, se stîrnise vîntul, şi pinii seculari fremătau cu un vuiet lugubru cînd intră în pădurea de lîngă schit. Mergea cu paşi iuţi, aproape în goană. „*Pater Seraphicus*, cine ştie de unde o fi luat Ivan numele ăsta! cugeta în sinea lui Aleoşa. Ivan, bietul de tine, cînd mi-o fi dat, oare, să te mai văd?... Ah, în sfîrşit, uite şi schitul! Doamne! Da, da, numai el, numai *Pater Seraphicus* poate să mă izbăvească... da, numai la el mi-e scăparea!"

Adeseori după aceea Aleoşa avea să se întrebe nedumerit cum de fusese în stare, în momentul cînd se despărţise de Ivan, să uite cu totul de Dmitri. Cînd nu mai departe decît în dimineaţa aceleiaşi zile îşi pusese în gînd cu tot dinadinsul să se facă luntre şi punte şi să dea de urma lui, şi-n orice caz să nu plece pînă nu va fi apucat să stea de vorbă cu el, chiar de ar fi fost să nu se mai întoarcă în noaptea aceea la mănăstire.

Konstantin N. Leontiev

DESPRE IUBIREA UNIVERSALĂ*

I

Discursul** dlui Dostoievski e foarte frumos cînd îl citeşti, dar cei care *l-au văzut pe autor* şi *l-au auzit vorbind* vor înţelege cu uşurinţă încîntarea care i-a cuprins pe ascultători... Inteligenţă limpede, pătrunzătoare, credinţă, curaj al expunerii... În faţa tuturor acestora, inima rezistă cu dificultate. Dar iată care-i întrebarea : este oare posibil să reducem întreaga menire cultural-istorică a unui mare popor doar la sentimentul *de bunătate* faţă de *oameni*, fără, să zicem, anumite obiecte ale credinţei, determinate, simultan *materiale* şi *mistice*, care se află în afară de şi mai presus de această omenire ?

Cosmopolitismul ortodoxismului are un asemenea obiect în persoana vie a lui Iisus cel răstignit. Credinţa în divinitatea Nazarineanului Răstignit în timpul lui Pilat din Pont, care ne învaţă că pe pămînt nimic nu e drept şi important, nimic nu e de durată şi că realitatea şi veşnicia vor veni pe pămînt după ce vor pieri pămîntul şi toată viaţa de pe el : iată acel punct de sprijin *palpabil-mistic*, pe care s-a rotit şi se roteşte şi pînă astăzi pîrghia uriaşă a propovăduirii creştine. Nu triumful deplin şi ubicuu al iubirii şi adevărului general pe *acest* pămînt ni-l promit nouă Hristos şi apostolii, ci, dimpotrivă, ceva de felul aparentei *nereuşite* a propovăduirii evanghelice pe globul pămîntesc, căci *apropierea sfîrşitului* trebuie să coincidă cu ultimele încercări de a face din toţi buni creştini...

> „Atunci cînd vor zice : pace şi linişte, atunci, fără de veste, va veni peste ei pieirea... şi scăpare nu vor avea.” (*I Tesaloniceni* 5, 3)

Şi încă :

> „Răspunzînd, Iisus le-a zis : Vedeţi să nu vă amăgească cineva.
> Căci mulţi vor veni *în numele Meu*, zicînd : Eu sînt Hristos, şi pe mulţi vor amăgi.
> Şi veţi auzi *de războaie şi de zvonuri de războaie*; luaţi seama şi nu vă speriaţi, *căci trebuie să fie toate*, dar încă nu este sfîrşitul.
> *Căci se va ridica neam peste neam şi împărăţie peste împărăţie şi vor fi foamete şi ciumă şi cutremure pe alocuri.*
> *Dar toate acestea sînt începutul durerilor.*”
>
> (*Matei* 24, 4-8)

> „*Iar din pricina înmulţirii fărădelegii, iubirea multora se va răci.*
> Dar cel care va răbda pînă la sfîrşit, acela se va mîntui. *Şi se va propovădui această Evanghelie a împărăţiei în toată lumea spre mărturie la toate neamurile; şi atunci va veni sfîrşitul.*
> *Deci, cînd veţi vedea urîciunea pustiirii ce s-a zis prin Daniel prorocul, stînd în locul cel sfînt – cine citeşte să înţeleagă.*”
>
> (*Matei* 24, 12-15)

---

* Din lucrarea *Noii noştrii creştini* (1882).

** Discursul lui F.M. Dostoievski la sărbătoarea dedicată lui Puşkin.

Şi aşa mai departe.

Pînă şi dl Gradovski [1] a avut ideea, în slaba sa replică dată lui Dostoievski, să amintească de venirea antihristului şi de faptul că Hristos nu ne-a propovăduit *armonia* totală (pacea totală), ci distrugerea totală. M-am bucurat foarte mult de această observaţie a eruditului nostru liberal.

Deşi, probabil, dl Gradovski a scris aceste cuvinte cu un zîmbet şi, prin pomenirea „sfîrşitului lumii", a vrut să lezeze creştinismul; dar această trimitere, cum spune domnia sa, la o *latură esenţială a învăţăturii creştine este aici foarte potrivită*.

Prin urmare, profeţia împăcării generale *a oamenilor întru Hristos* nu este una ortodoxă, ci o profeţie *general umanistă*. Biserica nu promite această pace, iar cel care „iese din cuvîntul tău, Biserică, să fie ca un păgîn şi un vameş" (adică străin ţie, ca un om dăunător prin exemplul său; desigur, pînă cînd nu se va îndrepta şi converti).

Să ne întoarcem la europeni... Mai înainte, bunăoară, de a-l îndrăgi pe vreunul dintre liberalii europeni şi radicali, trebuie *să ne temem* de Biserică.

Începutul înţelepciunii (adică al credinţei adevărate) este *frica*, iar iubirea nu este decît *rodul*. Nu putem lua rodul drept rădăcină şi rădăcina drept rod. Aici, chiar foarte potrivit ar fi să continuăm cu succes tocmai această asemuire. Ce-i drept, rodul sau o parte a rodului (sămînţa) se îngroapă în pămînt, astfel încît devine invizibil şi *renaşte* în rădăcină şi în alte părţi ale plantei. În acest sens aş putea, spre exemplu, să-l îndrăgesc pînă şi pe Gambetta! [2]. În ce fel? Într-unul foarte simplu. Se zice că unul dintre cei mai înflăcăraţi girondini, care, desigur, nu era deloc laş (Isnard, mi se pare), fugind de ghilotină, şi-a petrecut cîtva timp în nişte cariere de piatră şi, chinuit de *frică*, a devenit creştin. Dacă Gambetta, ca urmare a unui cutremur asemănător, ar fi dorit „să se consacre lui Hristos", dacă s-ar fi dus la un preot şi i-ar fi spus: „Părinte, am înţeles că republica este o neghiobie, libertatea – o banalitate uzată, că naţiunea noastră, care altădată a fost într-adevăr măreaţă, acum nu mai merită atenţie, că eu însumi îmi par atît de prost şi de josnic încît mor de ruşine şi de întristare – învaţă-mă, părinte... Converteşte-mă... Ştiu că creştinul are nevoie de *încordarea voinţei* şi de *modestia minţii* în faţa învăţăturii voastre... Sînt gata să accept totul, chiar şi cu ceea ce îmi repugnă, cu ceea ce dezgustătoarea abrutizare a raţiunii mele, educată de credinţă în progres, nu se poate declara de acord. Sînt, în principiu, de acord ca orice fel de simpatie faţă de această ridicolă raţiune liberală s-o consider rătăcire, greşeală, *tentation...*" etc.

Iată, într-un asemenea caz, înţeleg că l-aş putea îndrăgi pe Gambetta din toată inima şi din tot sufletul, „ca pe mine însumi" – să-l îndrăgesc şi moral şi estetic în acelaşi timp, să-l îndrăgesc şi cu admiraţie intelectuală, şi cu înduioşare a inimii... Acum însă, *mea culpa*, considerîndu-mă la fel de îndreptăţit ca oricare altul de a mă numi om rus, cu toată bunăvoinţa mea, nu pot nicidecum nici să mă înduioşez, nici să mă entuziasmez, gîndindu-mă la acest energic aeronaut... Şi cînd te gîndeşti că, se pare, el este cel mai important şi interesant dintre toţi cetăţenii actuali ai *celei mai europene* naţiuni din Europa Occidentală.

Sau să luăm un exemplu mai aproape de noi. E greu să ne imaginăm ca vreunul dintre liberalii noştri moderaţi „să strălucească de lumina adevărului”... Totuşi să ne imaginăm procesul invers. Să ne închipuim că nu frica l-a condus pe vreunul din ei, ca pe Isnard, pînă la înţelepciune, ci înţelepciunea l-a împins pînă la frică printr-o serie de deducţii clare, dar care *nu sînt în spiritul timpului* (de care gîndul „viu” e nevoit să ţină cont, dar pe care nu este deloc nevoit să le respecte). E greu să ne imaginăm aşa ceva, să zicem. Pentru ca, în *timpul nostru*, un membru al intelectualităţii noastre deplorabile să devină ceea ce îndeobşte se numeşte „mistic”, e nevoie de un alt calibru al minţii decît cel pe care îl vedem la asemenea profesori şi foiletonişti. Dar să zicem... să zicem că un liberal, prin înţelepciune omenească, a ajuns pînă la frica de Dumnezeu... Doar am spus deja : adeseori puterea lui Dumnezeu o cunoaştem şi în neputinţele noastre ; liberalii ruşi sînt neputincioşi, însă Domnul e puternic. Să presupunem că prin înţelepciune, ei au ajuns la frică şi s-au resemnat, trăiesc în lîncezeala prozelitismului blajin, au renunţat cu totul la scris... Cît de atrăgători şi simpatici ar fi atunci cu toţii !... Cîtă îngăduinţă caldă şi demnă de tot respectul ar trezi atunci aceşti oameni modeşti !...

Dar acum nici măcar *nu trebuie să-i iubim* ; nu trebuie să ne împăcăm cu ei... Trebuie să le dorim binele numai în sensul ca ei să se dezmeticească şi să se schimbe – adică *binele superlativ*, ideal... Şi dacă îi vor doborî nenorocirile, dacă vor avea de îndurat prigoane sau altă pedeapsă pămîntească, atunci chiar am putea să ne bucurăm puţin de acest fel de rău, *sperînd în vindecarea lor morală.* Răposatul mitropolit Filaret [3] găsea că pedeapsa corporală a infractorilor este folositoare pentru starea lor spirituală şi de aceea era pentru pedeapsa corporală [1].

Şi însuşi dl Dostoievski, aproape în toate operele sale, impregnate de un sentiment atît de sincer şi de iubire pentru oameni, dezvoltă aproape aceeaşi idee, poate involuntar, condus de un anume instinct superior.

Cei pedepsiţi : criminalii, ucigaşii, femeile desfrînate, care-şi vînd trupul, care-s ultragiate, apar foarte des la el ca reprezentanţi ai celui mai fierbinte sentiment religios... Suferinţele, remuşcările, frica, lipsurile şi strîmtorările, ca urmare a pedepsei din partea legilor pămînteşti şi a necazurilor personale, deschid noi perspective în faţa minţii lor... Dar fără „crimă şi pedeapsă” ei s-ar afla, cu siguranţă, în mîndrie deşartă şi grosolănie animalică... Fără suferinţe nu va fi nici credinţă, nici iubire pentru oameni, fundamentată pe credinţa în Dumnezeu ; *iar principalele suferinţe în viaţa omului nu i le pricinuiesc atît forţele naturii, cît ceilalţi oameni.* Vedem adeseori, de exemplu, că un om bolnav, înconjurat de cei apropiaţi cu iubire şi atenţie, încearcă sentimentele cele mai fericite ; dar e foarte puţin probabil că se va găsi vreun om sănătos care să fie fericit că nimeni nu vrea să ştie de el... De aceea şi poezia vieţii pămînteşti şi condiţiile mîntuirii de dincolo de

---

1. Vezi cartea : *Învăţătura cu privire la stat a mitropolitului Filaret*, de V.N., 1885, pp. 86-94. Printre altele, textul : „Dacă o să-l baţi cu toiagul, îi vei mîntui sufletul de moarte” (p. 92).

mormînt, în aceeaşi măsură, nu pretind cine ştie ce iubire *deplină*, care de altfel e imposibilă, nici răutate permanentă ci, obiectiv vorbind, o *îmbinare a duşmăniei cu iubirea, oarecum armonioasă în vederea unor scopuri superioare.* Pentru ca samariteanul să aibă de cine i se face milă şi cui să-i bandajeze rănile, era doar nevoie de tîlhari. Fireşte, aici urmează întrebarea: „cine să-şi asume rolul de tîlhar, cine să personifice *răul*, dacă aşa ceva nu e lăudabil?" Biserica nu răspunde la asta cu o *profeţie morală adresată persoanei*, ci cu o profeţie general istorică: „Răul va exista!", spune Biserica. Ea mai zice: „mulţi sînt cei chemaţi, *se va propovădui Evanghelia pretutindeni, dar cei aleşi vor fi puţini*; numai *cei care se vor slei de puteri* vor urca în Împărăţia Cerurilor" – pentru că firea cea mai blîndă, cea mai sfioasă, cea mai mărinimoasă este darul lui Dumnezeu. Nouă ne aparţin numai: *dorinţa, căutarea credinţei, efortul, rugăciunea împotriva puţinătăţii credinţei şi a slăbiciunii, renunţarea şi pocăinţa.*

„Fericit cel ce va răbda pînă la sfîrşit!"

Hristos, repet, punea mila sau bunătatea drept *ideal personal*; El nu a promis nicăieri *frăţie în masă pe globul pămîntesc*... Pentru această frăţie, în primul rînd, sînt necesare concesii din toate părţile. Însă există lucruri *pe care nu le poţi ceda.*

II

Părerile lui F.M. Dostoievski sînt foarte importante, nu numai pentru că e un scriitor talentat, ci, în primul rînd, pentru că e un scriitor foarte influent şi chiar foarte *folositor.*

Sinceritatea lui, patosul lui avîntat, plin de bunătate, virtute şi cinste, desele lui menţionări ale creştinismului – toate acestea pot acţiona (*şi acţionează*) binefăcător, în gradul cel mai înalt, asupra cititorului, mai ales asupra tinerilor cititori *ruşi.* Desigur, nu putem afla pe cîţi tineri şi pe cîte tinere i-a îndepărtat de recea *răutate politică a nihilismului* şi le-a pus în acord cu totul altfel mintea şi inima; însă e sigur că aceştia sînt foarte mulţi.

Parcă le-ar vorbi permanent printre rînduri, în mare măsură le vorbeşte el însuşi, direct, repetă prin spusele personajelor sale, reprezintă prin drama sa; le sugerează: „nu fiţi răi şi uscaţi! Nu vă grăbiţi să reconstruiţi în felul vostru viaţa socială; ocupaţi-vă mai întîi de viaţa propriei voastre inimi; nu vă enervaţi; *sînteţi frumoşi şi aşa cum sînteţi*; încercaţi să fiţi şi mai buni, iubiţi, iertaţi, fie-vă milă, credeţi în Dumnezeu şi în Hristos; închinaţi-vă şi iubiţi. Dacă înşişi oamenii vor fi frumoşi, buni, generoşi şi miloşi, atunci şi viaţa socială va deveni mult mai suportabilă, şi înseşi nedreptăţile şi greutăţile vieţii sociale se vor înmuia sub influenţa tămăduitoare a căldurii personale."

Această înaltă orientare a gîndirii, care, pe deasupra, mai întotdeauna este exprimată cu lirismul profundei convingeri, nu poate să nu acţioneze asupra inimilor. În această privinţă, lui Dostoievski putem să-i atribuim o denumire care în momentul de faţă e aproape ieşită din uz: e un *moralist* excepţional. Cuvîntul „moralist" se potriveşte cu forma sa de activitate şi cu caracterul influenţei sale mult mai bine decît

denumirea de *publicist*, chiar şi atunci cînd, după modul de relatare, nu este povestitor, ci gînditor şi mentor ca, de exemplu, în extraordinarul său *Jurnal de scriitor*. Se ocupă mult mai mult de *structura psihică a persoanelor* decît de *structura socială*, care, din păcate, îi preocupă acum pe atîţia alţii. Omenirea secolului al XIX-lea parcă şi-ar fi pierdut cu totul încrederea în moralizarea personală, venită de-a dreptul din inimă şi şi-a pus toate speranţele în transformarea societăţilor, adică într-un oarecare grad de *constrîngere* a îndreptării. *Împrejurările*, presiunea legii, a tribunalelor, a *noilor condiţii economice* îi constrîng şi îi deprind pe oameni să devină mai buni. „Creştinismul, cred aceşti contemporani ai noştri, prin eforturile zadarnice ale veacurilor, a demonstrat că, singură, propovăduirea binelui personal nu poate îndrepta omenirea, nu poate face viaţa pămîntească tihnită, dreaptă şi plăcută pentru toţi. Trebuie schimbate înseşi condiţiile de viaţă; iar inimile se vor deprinde *fără voie* cu binele atunci cînd răul va fi *imposibil* de făcut."

Iată ideea preponderentă a secolului nostru, idee care pluteşte pretutindeni în aer. Oamenii cred în *omenire*, în *om* nu mai cred.

După cum se pare, dl Dostoievski este unul dintre puţinii gînditori care nu şi-au pierdut credinţa în *omul însuşi*. Nu putem să nu fim de acord cu faptul că, în această direcţie, există multă independenţă, iar farmec – şi mai mult...

Astfel ni se prezintă problema în comparaţie cu unilateralul spirit social-reformist al timpului.

Dar aceeaşi problemă se prezintă cu totul altfel în relaţie cu creştinismul.

Progresul democratic şi liberal crede mai mult în posibilitatea întregii omeniri de a se îndrepta forţat şi treptat decît în forţa morală a persoanei. Gînditorii şi moraliştii, de felul autorului *Karamazovilor*, îşi pun probabil speranţa mai mult în inima omului decît în realcătuirea societăţii. *Însă creştinismul nu crede necondiţionat nici în una, nici în cealaltă, adică nici în cea mai bună morală autonomă a persoanei, nici în raţiunea omenirii, care, mai devreme sau mai tîrziu, trebuie să creeze raiul pe pămînt.*

Asta-i diferenţa. De altfel, poate m-am exprimat prost, utilizînd cuvîntul *raţiune*... *Raţiunea* pură sau, să zicem, ştiinţa, în dezvoltarea ei ulterioară, va renunţa probabil curînd la tendenţiozitatea utilitară şi optimistă care transpare în rîndurile majorităţii savanţilor contemporani şi, desprinzîndu-se de această copilărie, se va întoarce cu faţa spre pesimismul sever şi trist, spre împăcarea curajoasă cu ideea de îndreptare a lumii pămînteşti, care spune: „Răbdaţi! *Tuturor nu ne va fi niciodată mai bine*. Unora le va fi mai bine, alţii vor ajunge mai rău. Această stare, aceste fluctuaţii de amărăciune şi durere reprezintă singura *armonie* posibilă pe pămînt! Şi să nu aşteptaţi nimic altceva. Ţineţi minte şi că totul are un sfîrşit; pînă şi stîncile de granit sînt mîncate de vînturi şi ploi; pier pînă şi uriaşele corpuri cereşti... Iar dacă omenirea este un fenomen viu şi organic, cu atît mai mult trebuie să-i vină şi ei *cîndva sfîrşitul*. Şi dacă va fi sfîrşitul, ce rost are să ne mai îngrijim atît de binele generaţiilor viitoare, îndepărtate, pe care chiar *nu le înţelegem deloc*? *Cum putem visa la binele strănepoţilor,*

cînd nici pe cea mai apropiată de noi generaţie – pe fiii şi pe fiicele noastre – nu o putem lămuri şi linişti prin actele raţiunii? Cum putem să ne punem speranţa în *adevărul universal moral sau practic*, cît timp însuşi *adevărul teoretic* sau *intuirea vieţii pămînteşti* sînt pînă astăzi ascunse de noi îndărătul unei cortine impenetrabile; cînd şi marile minţi şi naţiuni întregi greşesc, se deziluzionează şi înaintează spre cu totul alte ţeluri decît cele pe care le-au căutat? Învingătorii cad aproape totdeauna în aceleaşi greşeli care i-au distrus pe învinşi ş.a.m.d. *Nu există nimic sigur în lumea reală a fenomenelor.*

Sigur e un singur lucru, da, un singur lucru este mai presus de îndoială – faptul că *tot ce există aici trebuie să piară!* Şi atunci la ce bun această grijă febrilă pentru binele generaţiilor viitoare? La ce bun aceste vise şi extaze pueril de bolnăvicioase? Ziua noastră este veacul nostru! Şi de aceea *răbdaţi* şi îngrijiţi-vă practic numai de treburile imediate şi, din inimă, îngrijiţi-vă numai de oamenii apropiaţi: *da, de cei apropiaţi, nu de întreaga omenire.*

Iată filosofia pesimistă care, mai devreme sau mai tîrziu şi, cu siguranţă, după o serie întreagă de *dezamăgiri înspăimîntătoare*, va trebui să fie pusă la baza noii ştiinţe.

Experimentele social-politice ale viitorului imediat (*care, după toate probabilităţile, sînt inevitabile*) vor reprezenta, desigur, prima şi cea mai importantă piatră de încercare pentru mintea omenească în falsul ei drum de căutare a bunăstării şi armoniei generale. Socialismul (adică răsturnarea profundă şi, în parte, violentă a economiei şi a modului de viaţă) este acum pesemne inevitabil, cel puţin *pentru o anumită parte a omenirii.*

Dar, nemaivorbind de cîte suferinţe şi necazuri ar putea aduce instaurarea lui în rîndul celor învinşi (adică ale reprezentanţilor civilizaţiei liberale mic-burgheze), înşişi învingătorii, oricît de temeinic şi bine s-ar instala, vor înţelege foarte curînd că mai au mult pînă să ajungă la prosperitate şi tihnă. Şi asta-i limpede ca „doi ori doi fac patru", iată de ce: aceşti viitori învingători se vor instala sau mai lejer, mai liberal ca noi, sau dimpotrivă, legile şi ordinele lor vor fi incomparabil mai restrictive decît ale noastre, mai severe, mai coercitive, chiar mai *cumplite.*

În ultimul caz, viaţa acestor *oameni noi* va trebui să fie mai dificilă, mai dureroasă decît viaţa pe care călugării buni, conştiincioşi o duc în mănăstirile severe (de pildă, la Athos). Iar această viaţă, pentru cel care o cunoaşte, este foarte grea (deşi are, se înţelege, şi consolările ei, cu totul *deosebite*): permanenta frică, presiunea permanentă, implacabilă a conştiinţei, regulamentului şi voinţei celor de la conducere... Însă monahul de la Athos are un gînd ferm şi limpede care îl consolează, are firul salvator care îl scoate din labirintul luptei subtile de fiecare clipă: *fericirea de dincolo de mormînt.*

Nu ştim dacă acest gînd va fi consolator şi pentru oamenii plăsmuitelor comunităţi economice.

Dar dacă acea parte a omenirii, care va dori să încerce pe propria ei piele fericirea unor condiţii sociale şi economice absolut noi, se va instala pe baze mai lejere decît ale noastre, atunci ea va fi aruncată într-o stare de anarhie ce parcă a fost recunoscută în principiu şi legiferată, de felul republicilor sud-americane sau al unor comunităţi

orăşeneşti din Grecia antică. Asta deoarece revoluţia socială nu va aştepta educarea personală, evoluţia morală personală a tuturor membrilor societăţii, ci va surprinde societatea sub forma în care *o cunoaştem noi acum.* Iar în această formă, după cît se pare, mai este încă o cale foarte lungă pînă la seninătate, pînă la blîndeţe, pînă la iubirea generală şi pînă la adevărul neimpus de lege, ci adevărul care pulsează din plin, cald, ţîşnind de-a dreptul din sufletul înnobilat!... Măcar în această ţară progresistă, în Franţa, dacă şi-ar amîna comuniştii consolidarea lor pînă cînd toţi francezii vor deveni cel puţin la fel de buni, inteligenţi şi distinşi ca eroii lui George Sand; *totuşi, nu vor să aştepte...*

Prin urmare, după ce a cunoscut tot posibilul, *chiar şi amărăciunea regimului socialist,* omenirea progresistă vă trebui să cadă în cea mai profundă dezamăgire, iar starea politică a societăţilor întotdeauna îşi pleacă urechea şi la filosofia superioară, şi la concepţia despre lume generală, semiconştientă, care pluteşte în aer; iar filosofia superioară şi filosofia instinctului oricum îşi pleacă urechea, mai devreme sau mai tîrziu, şi la ştiinţă.

De aceea, inevitabil, ştiinţa va căpăta atunci, cum am spus, un *caracter mai pesimist. Şi iată unde este concilierea ei cu religia pozitivă,* iată unde este triumful ei teoretic: în conştientizarea neputinţei ei practice, în căinţa şi smerenia ei curajoasă faţă de atotputernicia şi justeţea misticii şi credinţei din inimă.

Iată lucrul de care slavilor nu le-ar strica să se îngrijească! Acesta nu se opune progresului, dimpotrivă, dacă progresul gîndirii nu îl înţelegem neapărat în sens agreabil egalitarist şi cordial democratic, ci numai în sensul *perfecţionării* gîndirii, atunci această severă şi temerară atitudine a ştiinţei faţă de viaţa pămîntească trebuie să fie recunoscută drept un pas uriaş spre înainte... „Căutaţi-vă consolarea în ce vreţi; nu vi-l impun pe Dumnezeu, asta nu-i treaba mea, vă spun doar: nu vă căutaţi consolarea în fostele mele pretenţii *radical-filantropice,* care au tulburat atît de prosteşte secolul al XIX-lea, deja trecut. Nu vă pot ajuta decît *paleativ*". Iată ce trebuie să spună ştiinţa!

Realismul bine înţeles, care nu se înşală singur cu speranţe fără temei, trebuie, mai devreme sau mai tîrziu, să renunţe la visul bunăstării pămînteşti şi la căutarea adevărului moral în străfundurile omenirii înseşi. Exact la fel, religia pozitivă nu crede în această bunăstare şi în acest adevăr.

Iubirea, iertarea ofenselor, adevărul, mărinimia au fost şi vor rămîne pentru totdeauna corective ale vieţii, mijloace paleative, balsam pe plăgile noastre inevitabile şi chiar *utile.* Niciodată iubirea şi adevărul nu vor fi aerul pe care oamenii să-l respire, aproape fără să-l bage în seamă... Chiar aşa, aproape fără să-l bage în seamă! Ed. von Hartmann [4] spune, pe bună dreptate: „Dacă ţelul ideal urmărit de progres ar fi vreodată atins, atunci omenirea ar ajunge pînă la gradul *zero* sau al *indiferenţei totale* în toate domeniile ei de activitate. Dar idealul rămîne întotdeauna ideal: omenirea se poate apropia de el, neatingîndu-l niciodată. De aceea omenirea nu va ajunge niciodată la starea de *indiferenţă superioară,* spre care tinde mereu; dar veşnic se va afla într-o stare de suferinţă de grad inferior (adică în comparaţie cu această *indiferenţă superioară*)..."

La drept vorbind, această calmă indiferenţă înseamnă fericirea? Aceasta nu e fericire, ci un declin calm al tuturor sentimentelor, atît al celor de întristare, cît şi al celor de bucurie.

Sînt sigur că un om care simte atît de puternic şi *gîndeşte atît de febril* ca F.M. Dostoievski, vorbind despre „edificiul fericirii umane", despre „unirea frăţească a întregii omeniri", despre „cuvîntul definitiv al armoniei generale" etc., a avut în vedere ceva mai arzător şi mai atrăgător decît acea scurtă „Nirvana" sufletească pe care ne-o indică aici Hartmann. Iar acest ceva arzător, plin de abnegaţie şi atrăgător din punct de vedere moral este neapărat condiţionat de *tragismul vieţii*, mai mult sau mai puţin intens şi insuportabil... Argumente pentru aceasta pot fi găsite în număr mare în romanele dlui Dostoievski. Să ne oprim la *Crimă şi pedeapsă*. Sărăcie, un tată beţiv, care nu mai e bun de nimic; mama – vanitoasă, tuberculoasă, irascibilă, aproape nebună, dar o muceniţă cinstită în inima ei şi naiv de sinceră; o fată – sfioasă, drăguţă, *credincioasă, care-şi vinde trupul pentru a-şi întreţine familia!...* Şi cînd, în atari condiţii, aceşti oameni îşi manifestă calităţile superioare ale sufletului, cititorul profund zguduit înţelege imediat că această căldură, acest „psihism", acest fel de lirism moral nu sînt posibile decît în condiţiile cotidian-tragice pe care le-a ales autorul. Exemple asemănătoare putem găsi din belşug şi în *Fraţii Karamazov*.

Le găsim şi în casa căpitanului, în istoria nefericitului Iliuşa şi a cîinelui pe care îl iubeşte, le găsim chiar în deznodămîntul dramei: cititorul ştie că Dmitri Karamazov nu e vinovat de moartea tatălui său şi va suferi degeaba. Şi chiar apariţia anchetatorilor şi primele interogatorii conduc la ceva asemănător: imediat le permit personajelor să-şi dezvăluie întîmplător porniri de cea mai înaltă ordine morală; astfel, de exemplu, şireata, destrăbălata şi chiar, adeseori, cruda Gruşenka de-abia la interogatoriu simte pentru prima oară că îl iubeşte cu adevărat pe acest Dmitri şi este gata să împartă cu el amărăciunea şi nenorocirile care, poate, îl vor aştepta ca pedeapsă. Năpastele, ofensele, pasiunile furtunoase, crimele, gelozia, invidia, deprimările, greşelile pe de o parte, iar pe de altă parte – consolări neaşteptate, bunătate, iertare, odihnă a inimii, avînturi şi fapte de abnegaţie, simplitate şi veselie a inimii! Iată *viaţa*, iată singura *armonie* posibilă pe acest pămînt şi sub acest cer. *Legea armonioasă a recompensării – şi nimic mai mult.* Armonizarea poetică, vie a culorilor deschise cu cele mai închise – *şi nimic mai mult.* O operă în cel mai înalt grad semitragică, semisenină, în care sunetele cumplite şi triste alternează cu cele gingaşe şi emoţionante – *şi nimic mai mult!*

Nu ştim ce va fi *pe acel nou pămînt şi în acel nou cer* pe care ni le-a promis Mîntuitorul şi ucenicul Său, după distrugerea *acestui* pămînt cu toate *treburile lui* pămînteşti, dar pe *pămîntul pe care îl ştim şi sub cerul pe care îl cunoaştem* acum, toate sentimentele şi faptele noastre bune: iubirea, mila, dreptatea etc. sînt şi *trebuie să fie întotdeauna* doar acel *corectiv* al vieţii, doar acea *vindecare paleativă a plăgilor*, de care am amintit mai sus.

Căldura este necesară pentru organism, dar ea nu poate fi, pentru organism, nici singurul material, nici singura forţă creatoare.

Este nevoie de *forme determinate, limitate din afară*, ferme, prin care această căldură să se poată revărsa *fără să le modifice prea profund, chiar şi temporar*, ci doar făcînd aceste forme mai depline şi mai plăcute.

Aşa ne spune experienţa reală a secolelor, adică ştiinţa, empirismul secular, care încă nu şi-a găsit o explicaţie matematic raţională, dar care, şi fără explicaţie, este foarte clară pentru o minte lucidă.

Exact la fel spune Biserica, aşa spun apostolii...

Vor veni falşi hristoşi şi antihrişti; vor veni „batjocoritori, care vor umbla după poftele lor" (*II Petru* 3, 3; *I Ioan* 2, 18; *Iuda* 18-19)

Şi la sfîrşit, nu numai că nu se va instaura *frăţia universală, ci iubirea se va împuţina tocmai atunci cînd Evanghelia va fi propovăduită în toate colţurile pămîntului.* Dar atunci cînd această Evanghelie va ajunge, ca să zicem aşa, la punctul de saturaţie, indicat ei de sus, cînd prin împuţinarea chiar a acelei *iubiri*, incomplete, paleative (care aici este posibilă şi reală), oamenii vor începe să creadă nebuneşte în „pace şi tihnă" – *tocmai atunci va da prăpădul peste ei... „şi nu vor scăpa de el!..."*

Dar deocamdată?

Deocamdată, „fericiţi făcătorii de pace", căci *vrajbele sînt inevitabile...*

„Fericiţi cei ce flămînzesc şi însetează de dreptate..."

Căci *dreptate* universală *aici nu va fi...* Căci de ce să flămînzeşti şi să însetezi? Sătulul nu flămînzeşte, celui care a băut nu îi este sete.

„Fericiţi cei milostivi", căci întotdeauna vor exista cei care au nevoie de milă: umiliţii şi obidiţii (tot de către *oameni*), bogaţii sau săracii, totuna, în sfîrşit, cei care ne obidesc pe noi!...

Biserica aşa spune, coincizînd cu *realismul*, cu experienţa veacurilor, grosolană şi tristă, dar profundă. Probabil că tot aşa gîndea şi dl Dostoievski cînd scria despre *Casa Morţilor* [5] şi cînd a creat o operă superioară şi sublimă în adevărul ei dureros, *Crimă şi pedeapsă.*

Atunci parcă nu a vrut decît *să amplifice* căldura iubirii prin influenţa sa cutremurătoare şi, probabil, se gîndea în acelaşi timp la *cristalizarea bisericească, imposibilă la modul real şi aproape eretică* a acestei călduri sub *forma casei vieţii universale.*

În operele dlui Dostoievski, în raport cu religia, se observă o gradaţie foarte curioasă. Această gradaţie poate fi urmărită foarte uşor mai ales comparînd trei romane ale sale: *Crimă şi pedeapsă, Demonii* şi *Fraţii Karamazov.* În primul, aproape exclusiv, reprezentanta religiei este nefericita fiică a lui Marmeladov (care îşi vinde trupul de nevoie); or, nici ea n-a citit *decît* Evanghelia... Dar în asta e încă prea puţin ortodoxism – Evanghelia poate s-o citească şi o tînără englezoaică aflată în aceeaşi situaţie ca şi Sonia Marmeladova. Ca să fii ortodox, *este necesar să citeşti Evanghelia prin lentilele învăţăturii sfinţilor părinţi*; altfel, chiar din Sfînta Scriptură poţi extrage şi scopismul [6], şi luteranismul şi molocanismul [7] şi alte false învăţături, atît de numeroase şi care, ele însele, se deduc din Evanghelie (sau, în general, din Biblie). Să mai remarcăm un amănunt: această tînără fată (Marmeladova) nu face tedeumuri, nu caută duhovnici şi călugări ca să se sfătuiască ; nu se închină în faţa icoanelor şi moaştelor făcătoare de minuni; a făcut doar un parastas după tatăl ei. Însă în viaţa *reală,* o

femeie ca ea ar fi făcut negreşit toate acestea, dacă în sufletul ei s-ar fi trezit sentimentul religios... Şi în Petersburg, şi în apropiere, aşa ceva se poate găsi... Şi chiar e mai probabil că vieţile Sf. Teodora, a Sf. Maria Egipteanca, a Taisiei şi a cuvioasei Aglaida [8] s-ar fi aflat cu mult mai des în mîna ei decît Evanghelia. De aici se vede că dl Dostoievski, în timp ce scria *Crimă şi pedeapsă*, se gîndea foarte puţin la creştinismul adevărat (adică *bisericesc*). În *Demonii* e puţin mai bine. În faţa cititorului, în piaţă, apare *icoana* venerată de „popor". Probabil că autorul este revoltat împotriva nihiliştilor [9] care şi-au permis să insulte acest sfînt odor al *poporului – şi doar atît.* Numeroase personaje ruseşti din înalta societate sau din mediile cultivate vorbesc mult despre Dumnezeu, despre Hristos („*despre El*") – vorbesc frumos, elocvent, înflăcărat, cu mare sinceritate, dar totuşi n-o fac întru totul ortodox, în lumina învăţăturii sfinţilor părinţi, a *bisericii*... Din punctul de vedere al religiei, aceste discursuri nu sînt altceva decît „lapte" excelent, înmiresmat, foarte util *pentru început* celor care au uitat cu desăvîrşire să se mai gîndească la Dumnezeu şi la Hristos ; însă nu e vorba decît de *începutul drumului*, decît de „lapte", *iar hrana fermă şi adevărată a creştinismului ortodox* omul o va cunoaşte doar atunci cînd, cu interes viu, *vibrant*, împins, ca să zicem aşa, pînă la un egoism pornit din inimă, va începe să-i citească pe Ioan Gură de Aur, Filaret de Moscova, să citească vieţile sfinţilor, pe Varsonofie cel Mare, pe Ioan Scărarul, corespondenţa mentorilor de la sihăstria Optina, Makarie şi Antonie [10], cu fiii lor duhovniceşti, mireni şi călugări...

Ce-i drept, epigraf la romanul *Demonii* a fost ales episodul evanghelic despre tămăduirea demonizatului, care, *vindecîndu-se, s-a aşezat la picioarele lui Iisus*, iar demonii ieşiţi din el au intrat în porcii care s-au aruncat în mare... În cazul de faţă, la dl Dostoievski, „demonizatul" personifică *Rusia*, care se va vindeca de toate bolile sale, personal-morale şi sociale, *cînd va deveni în spirit o naţiune creştină* (fireşte, în persoana reprezentanţilor ei cultivaţi)... Dar nici asta nu-i clar deloc. Care creştinism : unul general-evanghelic sau unul într-adevăr ortodox, cu credinţă în Icoana Maicii Domnului din *Iveria* [11], în moaştele Sf. Serghie, în predicile lui Tihon Zadonski şi Filaret[1], în clarviziunea şi viaţa sfîntă dusă de cîţiva monahi care mai trăiesc şi astăzi? [12]

Care creştinism anume va mîntui viitoarea Rusie : primul, vag-evanghelic, care va căuta neapărat *formele*, sau cel de-al doilea, cu forme definite, cunoscute măcar la suprafaţă (dacă nu în sensul lor interior)?

La aceasta, în *Demonii*, nu găsim nici o umbră de răspuns!

Fraţii Karamazov sînt deja mult mai aproape de subiect. Se vede că autorul, deşi cam încet, a înaintat pe un drum destul de corect. S-a apropiat tot mai mult şi mai mult de Biserică...

În romanul *Fraţii Karamazov* un rol foarte important îl joacă monahii ortodocşi ; autorul le arată iubire şi profund respect ; cîteva dintre personajele clasei suspuse le recunosc o autoritate spirituală

1. Notă din 1885 : Chiar şi în *autoritatea sa spirituală în problemele statului.* Încă o dată îmi permit să atrag atenţia cititorilor asupra cărţii foarte utile, pe care am amintit-o : *Învăţătura cu privire la stat a lui Filaret* (Mitropolitul Moscovei) (V.N.), a cărei a doua ediţie a apărut anul acesta la Moscova.

deosebită. Stareţului Zosima îi este conferit chiar darul mistic al „clarviziunii" (în profetica plecăciune pînă la pămînt pe care i-o face lui Dmitri Karamazov, care în viitor va trebui să fie, din eroare, acuzat de paricid de către tribunal) etc.

Ce-i drept, nici în *Fraţii Karamazov* călugării nu vorbesc chiar ceea ce ar trebui sau, exprimîndu-mă mai precis, nu vorbesc *deloc* ceea ce vorbesc în realitate călugării *foarte buni*, şi la noi, şi la Muntele Athos, şi monahii ruşi, şi cei greci, şi cei bulgari. Ce-i drept, şi aici se vorbeşte cam puţin despre serviciul divin, despre canoanele mănăstireşti; nu există nici o slujbă bisericească, nici un tedeum... *Sihastru şi strict păstrător al postului*, Ferapont, pe care oamenii îl interesează prea puţin, *cine ştie de ce* este zugrăvit într-o lumină defavorabilă şi ridiculizat... *Cine ştie de ce*, trupul mort al lui Zosima emană un *miros pestilenţial*, şi asta îi derutează pe călugări, care îl credeau sfînt.

Să zicem că *nu aşa* ar fi trebuit să scrie despre toate acestea, rămînînd, să remarcăm acest lucru, cu totul pe „solul realităţii". Să zicem, ar fi fost mult mai bine să îmbine *un sentiment mistic mai puternic cu o mai mare precizie a reprezentării sale*; ar fi fost mai autentic şi mai util, căci la dl Dostoievski, şi în acest roman, sentimentele propriu-zis mistice sînt totuşi exprimate mai slab, în timp ce sentimentele de *idealizare umanitară*, chiar şi în discursurile călugărilor, sînt exprimate foarte înflăcărat şi pe spaţii mari.

Toate acestea sînt reale. Totuşi, comparînd *Fraţii Karamazov* cu operele precedente ale dlui Dostoievski, nu putem să nu ne bucurăm că un rus atît de talentat şi de sincer încearcă tot mai mult şi mai mult să iasă pe adevărata cale a Bisericii; nu putem să nu ne bucurăm că, în mod vizibil, se străduieşte să închidă, în sfîrşit, în forme definite şi sfinte pentru noi, lirismul moralei înflăcărate, dar arbitrare şi totuşi neclare. (...)

...Atîta timp cît, în romanele sale, dl Dostoievski vorbeşte *în imagini*, în pofida unui anume *amalgam propriu* sau a *subiectivităţii lirice* din toate aceste imagini, se vede că artistul, pe deplin şi mai mult decît numeroşi dintre noi, este *rus*.

Însă separată, extrasă din aceste imagini ruseşti, din aceste circumstanţe ruseşti, gîndirea pură a acestui ultim discurs se dovedeşte a fi, ca la mai toţi scriitorii noştri de primă mărime, aproape total europeană ca idee şi chiar ca provenienţă.

Tocmai idei noi nu dăruim veacurilor nici pînă acum!...

Şi, meditînd la această întristătoare însuşire a noastră, desigur, e uşor să credem că în curînd ne vom împrăştia fără urmă în *tot* şi în *toate*.

Poate că aşa trebuie să se întîmple; dar la ce bun să ne bucurăm de asta?... Nu pot înţelege şi nu mă pricep!...

III

Prin urmare (îmi va spune cineva), vă permiteţi să negaţi nu numai posibilitatea „instaurării adevărului", „armoniei paşnice" şi „prosperităţii" pretutindeni în lume, însă mai şi contrapuneţi parcă toate acestea creştinismului, ca lucruri incompatibile cu el, toate acestea le prezentaţi aproape ca antiteze ale lui... Aţi uitat pînă şi catehismul, în care se citează întotdeauna textul: „Lui Dumnezeu îi sînt dragi..." (...)

...În ochii unui realist, adică ai unui om, care nu are dreptul să facă preziceri fără exemple anterioare, chiar aproximative, o asemenea frăţie prosperă, care îi duce pe oameni chiar la permanenta mulţumire subiectivă, nu se armonizează nici cu psihologia, nici cu sociologia, nici cu experienţa istorică. În ochii unui creştin acest vis contrazice profeţia *directă* şi foarte *clară* a Evangheliei, referitoare la înrăutăţirea relaţiilor dintre oameni *spre sfîrşitul lumii.*

Frăţia după posibilităţi şi omenia într-adevăr sînt recomandate de către Sf. Scriptură a Noului Testament pentru *mîntuirea personală a sufletului dincolo de mormînt;* dar în Sf. Scriptură *nu se spune nicăieri că oamenii, prin intermediul acestei omenii, vor ajunge la pace şi prosperitate – Hristos nu ne-a promis aşa ceva... Asta nu-i adevărat*: Hristos ne porunceşte sau ne sfătuieşte pe toţi să ne iubim aproapele în *numele lui Dumnezeu*; însă, pe de altă parte, proroceşte că mulţi nu-L vor asculta.

Iată în ce sens umanitarismul neo-european şi umanitarismul creştin sînt neîndoielnic antitetice, chiar foarte greu conciliabile (sau conciliabile *estetic*, numai în domeniul poeziei, al poeziei *vieţii* şi al poeziei *artei*, adică în sensul unei *lupte captivante şi complexe*). Nu trebuie să ne mirăm sau să ne înspăimîntăm de această idee. E foarte uşor de înţeles, deşi trist. Umanitarismul e o *idee* simplă; creştinismul este o reprezentare *complexă.* Creştinismul, pe lîngă *multe alte* laturi ale sale, conţine şi umanitarismul sau iubirea pentru omenire „întru Hristos", adică iubirea care nu decurge direct din noi, ci e *dăruită de Hristos* şi *îl întrezăreşte pe Hristos în aproapele, iubirea de la Hristos şi pentru Hristos.* Pe cînd umanitarismul simplu, „autonom", pas cu pas, idee cu idee, poate conduce la utilitarismul uscat şi sigur de sine, la demenţa epidemică a timpului nostru, care, în termeni psihiatrici, ar putea fi denumită *mania democratica progressiva.* Problema e că noi avem pretenţia ca singuri, fără ajutorul lui Dumnezeu, să fim sau foarte buni, sau – ceea ce e şi mai eronat – să fim utili. Spun „mai eronat", fiindcă măcar propria sa bunătate, avînturile de iubire sinceră şi milostenie omul nu poate să nu şi le simtă – *sînt un fel de conştiinţă involuntară.* Dar cum să fii convins că eşti util dacă nu tuturor, măcar multora? Salvîndu-l pe unul, poate, îl lovesc pe altul. Creştinismul împacă aceste lucruri tocmai prin faptul că, pe de o parte, nu crede în temeinicia şi permanenţa virtuţilor noastre autonome şi, pe de altă parte, consideră drept dăunătoare prosperitatea îndelungată şi tihna sufletului. Celui care ofensează îi spune: „Căieşte-te: ai păcătuit." Celui ofensat îi sugerează: „Această supărare îţi este folositoare; cu mîna unui om prihănit te-a pedepsit Dumnezeu; iartă-l pe om şi căieşte-te faţă de Dumnezeu."

Amarul, suferinţa, ruina, insulta – creştinismul le numeşte uneori chiar *cercetare a lui Dumnezeu.*

Iar umanitarismul simplu vrea să şteargă de pe faţa pămîntului aceste insulte, ruine şi amărăciuni, care *ne sînt folositoare.*

În această privinţă, creştinismul şi umanitarismul pot fi comparate cu două trenuri rapide, care au plecat iniţial din acelaşi punct, dar

care, ca urmare a devierii treptate a liniilor, trebuie nu doar să se lovească puternic unul de altul, ci chiar să intre într-o coliziune nimicitoare”[1].

Ce-i drept, în toate cărţile bisericeşti se vorbeşte despre dragostea de oameni. Însă, în toate aceste cărţi găsim şi că *începutul înţelepciunii* (adică al înţelepciunii religioase şi al celei din viaţă, *care decurge din aceasta*) este „frica de Dumnezeu”, frica simplă, *foarte simplă*, şi de caznele de dincolo de mormînt, şi de alte pedepse, sub forma chinurilor pămînteşti, amărăciunilor şi necazurilor.

Atunci de ce dl Dostoievski nu vorbeşte *de-a dreptul de această frică*? Oare nu pentru că *ideea iubirii e mai atrăgătoare*? Iubirea îl înfrumuseţează pe om, iar frica îl înjoseşte. Însă, în primul rînd, în faţa învăţăturii creştine înjosirea de bună voie întru Dumnezeu (adică aceeaşi „smerire” pe care atît de mult o stimează dl Dostoievski) *e mai bună şi mai sigură pentru mîntuirea sufletului* decît această mîndră şi imposibilă pretenţie de *neduşmănie* de fiecare ceas şi *onctuozitate* de fiecare minut. Iubirii *active* mulţi sfinţi fără prihană i-au preferat retragerea în pustiu; acolo, *mai întîi s-au rugat lui Dumnezeu* pentru sufletul lor, iar *apoi* pentru alţi oameni; mulţi dintre ei au procedat aşa pentru că, foarte corect, n-au avut încredere în ei şi au găsit că pocăinţa şi rugăciunea, adică *frica şi înjosirea de felul acesta*, sînt mai sigure decît pretenţia *neduşmănirii lumeşti* şi decît *înfumurarea iubirii active* într-o societate numeroasă. Chiar în comunităţile monahale stareţii cu experienţă nu prea permit extinderea activităţii şi a iubirii înflăcărate, ci învaţă în primul rînd *canonul, umilinţa, iertarea pasivă a ofenselor...* Şi acestea sînt considerate incredibil de dificile, mai ales pentru oamenii care se imaginează deja „smeriţi” şi „împăcaţi”, pregătiţi pentru mănăstire *prin eforturi proprii.* De cazuri de prăbuşire uluitoare a acestor Icari spirituali, care adesea sînt foarte sinceri şi generoşi, e plină istoria călugăriei de la început şi pînă în zilele noastre.

Da, mai întîi *frica*, apoi *smerirea*; sau, înainte de toate, *smerenia minţii* care are o atitudine dispreţuitoare nu doar faţă de sine, ci chiar faţă de toate celelalte minţi omeneşti, chiar şi geniale, care greşesc neîncetat.

Această smerenie duce, pas cu pas, la credinţă şi frică faţă de numele lui Dumnezeu, la ascultarea învăţăturii Bisericii, care ni-l lămureşte pe acest Dumnezeu. *Iar iubirea, mai pe urmă.* Iubirea sfioasă, plăcută sieşi, bucurie pentru ceilalţi, atotiertătoare este rodul, încununarea: este sau răsplata pentru credinţă şi frică, sau un har aparte al fericirii transmis firii sau consolidat prin condiţii întîmplătoare şi favorabile ale educaţiei. Ca în harul special, cred cu dragă inimă în sinceritate şi iubire, cînd este vorba, bunăoară, de însuşi oratorul, adică de o natură foarte talentată; dar cu totul altceva simt cînd mă gîndesc la majoritatea ascultătorilor, care sînt încîntaţi cu siguranţă *mai mult de iubirea faţă de Europa decît de iubirea pentru Hristos şi pentru aproapele...*

---

1. Această comparaţie nu-mi aparţine; dar e atît de frumoasă, încît am ţinut neapărat să o folosesc. Îi aparţine lui Prévost-Paradol [13], care s-a împuşcat în America. A întrebuinţat-o vorbind despre Franţa şi Germania încă înainte de războiul din 1870 şi a prezis înfrîngerea ţării sale.

Există, totuşi, printre numeroasele şi diferitele feluri şi nuanţe de iubire omenească, un fel special, care şi pe omul necredincios, nesmerit, îl poate duce, pe calea sa, spre credinţă şi spre smerenie, iar apoi chiar spre acea iubire a omenirii întru Dumnezeu, la care doar puţini au ajuns în toate timpurile, ba încă aproximativ, aşa cum în cvadratura cercului se aproximează o suprafaţă mobilă, spre deplinul şi imobilul cerc al purităţii dumnezeieşti. (...)

„Smereşte-te, omule mîndru, şi mai întîi sfărîmă-ţi mîndria! Smereşte-te, omule leneş, şi mai întîi de toate trudeşte pe «ţarina» ta... Nu în afara ta e adevărul, ci chiar în tine; găseşte în tine pe tine însuţi, supune-ţi, pune stăpînire pe propria-ţi fiinţă – şi vei întrezări adevărul. Nu în lucruri e acest adevăr, nu în afara ta şi nici peste mări şi ţări, ci ea se află în primul rînd în propria-ţi lucrare asupra ta. Dacă te vei învinge, dacă te vei îmblînzi, vei deveni liber cum nu ţi-ai imaginat niciodată şi vei începe o faptă mare, *şi pe ceilalţi în vei face liberi, şi vei zări fericirea*, căci viaţa ta se va umple şi îţi vei înţelege, în cele din urmă, poporul şi vei înţelege sfîntul lui adevăr. Nici la ţigani, nici nicăieri în altă parte nu vei găsi *armonia universală*, dacă nu ai ajuns tu primul la ea, hain şi trufaş, şi ceri viaţa pe degeaba, nici măcar bănuind că trebuie s-o plăteşti."

Ceva, puţin, mai lipseşte aici: *nu s-a amintit de lucrul cel mai important, de Biserică.*

Ceva, *de prisos*, a fost rostit: nu ştim care *armonie definitivă* (?)

Dar să lăsăm această armonie, despre care am mai vorbit şi care, după părerea mea, a dăunat întregii întreprinderi a lui F.M. Dostoievski. Mai bine să vedem ce înseamnă această smerire în faţa „poporului", în faţa „credinţei şi adevărului", de care şi mai înainte ne-au vorbit mulţi.

În aceste cuvinte: *smerenie în faţa poporului* (sau parcă mai ales în faţa mujicului) există ceva foarte confuz şi, parţial, fals. Spuneţi-mi: prin ce să ne smerim în faţa poporului? Să-i respectăm munca fizică? Nu, oricine ştie că nu de asta este vorba: asta se înţelege de la sine şi au înţeles-o chiar mulţi dintre stăpînii noştri de sclavi. Să-i imităm însuşirile morale? Există, desigur, unele foarte bune. Dar nu cred că însuşirile de familie, sociale şi, în general, personale, în sens strict, ale oamenilor noştri simpli sînt chiar atît de demne de a fi imitate. Prea puţin probabil că ar trebui să le imităm indiferenţa faţă de mucenici şi bolnavi, cruzimea lor nemiloasă la mînie, beţia, înclinaţia pe care mulţi dintre ei o au pentru viclenia permanentă şi chiar pentru furtişaguri... Desigur, nu din această direcţie sîntem sfătuiţi „să ne smerim" în faţa lor. Trebuie să învăţăm de la popor „să ne smerim" *mental, să ne smerim filosofic, să înţelegem că în concepţia lui despre lume există mai mult adevăr decît în a noastră...*

E bine măcar că oamenii noştri simpli nu cunosc Europa şi nu năzuiesc spre prosperitatea generală; cînd, în versurile lui Tiutcev [14], citim despre îndelungata răbdare a poporului rus şi, după ce ne-am gîndit bine, ne întrebăm: „la o adică, prin ce se manifestă această răbdare?" – atunci, desigur, înţelegem că nu doar prin munca fizică, cu care poporul s-a obişnuit pînă într-atît, încît, fără ea, parcă i-ar fi urît (care dintre noi nu a întîlnit, de pildă, servitoare şi doici prin oraşe,

care tînjesc după arat şi după cositul fînului?) Deci, nu aici e problema. Răbdarea îndelungată şi smerenia poporului rus s-au manifestat şi, parţial, se manifestă prin supunere faţă de autorităţi, care uneori sînt nedrepte şi crude ca orice autorităţi pămînteşti, parţial în devotamentul faţă de învăţătura Bisericii, faţă de canoanele şi ritualurile ei. De aceea smerirea în faţa poporului pentru o persoană lucidă în sentimentele sale nu este altceva decît *smerire în faţa Bisericii pe care dl Pobedonoşţev ne sfătuieşte să o iubim* [15].

Şi această iubire este mult mai palpabilă şi mai uşor de înţeles decît iubirea pentru *întreaga omenire*, căci de noi depinde să aflăm ce vrea şi ce ne cere această Biserică. Dar ce va dori mîine, dacă nu întreaga omenire atunci măcar Rusia noastră (care sub ochii noştri îşi pierde pînă şi instinctul de stat, pe care atît ni-l laudă străinii) – asta cu siguranţă nu putem înţelege. Biserica are *regulile ei neclintite* şi *forme exterioare*, tot ale ei, proprii, deosebite, clare, vizibile. Societatea rusă nu are acum nici regulile *ei*, nici formele *ei*!...

Iubind Biserica, ştii, ca să spunem aşa, cum „să-i faci pe plac". Dar cum să-i faci pe plac omenirii, cînd milioanele de oameni care o alcătuiesc nu numai că nu sînt de acord între ele, dar nici *nu vor putea fi de acord în veacul vecilor?*

Acest veşnic dezacord nu se opune cîtuşi de puţin tendinţei spre uniformitatea ideilor, a educaţiei şi a moravurilor, pe care o remarcăm acum pretutindeni. *Drepturile asemănătoare şi educaţia asemănătoare nu fac decît să uniformizeze pretenţiile, nereducînd polaritatea dintre interese* şi de aceea nu fac decît să amplifice posibilitatea coliziunii.

Ce uşor e să înţelegi că *Biserica trebuie iubită!*

Însă e pur şi simplu un păcat să iubeşti Europa *contemporană*, care persecută cu atîta cruzime, la ea acasă, Biserica romană, o Biserică totuşi mare şi apostolică, în pofida tuturor profundelor nuanţe dogmatice care ne despart de ea!

De ce în societatea noastră şi în literatura noastră *lipsită de un conţinut de idei* nu se observă compătimire nici pentru Pius IX, nici pentru cardinalul Ledochowski [16], nici pentru instituţia monahală occidentală în general, care este acum prigonită pretutindeni? Iată cazul în care ar fi putut să coincidă şi sentimentul creştin, şi cel artistic, şi cel liberal.

Căci, pe de o parte, catolicii sînt singurii reprezentanţi ai creştinismului în Occident (şi despre asta a scris excelent acelaşi Tiutcev, care a lăudat marea răbdare a poporului rus); pe de altă parte, umanitarismul veritabil, viu, nemijlocit nu se poate raporta numai la un truditor sau la un soldat rănit. Un om de înaltă vocaţie, ofensat şi prigonit de mulţime, un conducător de oşti înfrînt, cum sînt Benedek sau Osman Paşa, nu pot trezi decît sentimentul foarte viu şi profund de compătimire respectuoasă în inimile nedegradate de unilateralele „sentimente" democratice.

Şi desigur, în persoana papei sau a lui Ledochowski există mai multă poezie decît într-un lucrător occidental de duzină.

Cred că dacă Puşkin ar fi trăit mai mult, ar fi fost de partea papei şi a lui Ledochowski, chiar a lui Don Carlos... Contemporaneitatea

revoluţionară înfăptuieşte în sine, treptat, toată vechea şi poetica Europă variată, pe care poetul nostru a iubit-o atît de mult, desigur, nu cu un sentiment moral-binevoitor, ci în primul rînd cu unul artistic, cumva panteist...

Îmi amintesc un tablou dezgustător dintr-o revistă ilustrată, mi se pare, din „Gartenlaube". Un peisaj paşnic, rural, tufişuri, în depărtare un crîng, lîngă crîng – o biserică modestă (catolică). În primul plan al politipului – o procesiune religioasă; bătrîne evlavioase, ţărani fără pălării pe cap; în pozele feţelor se citeşte acea „smerenie" care, în cazuri asemănătoare, ne impresionează atît de mult cînd o vedem şi la oamenii noştri simpli. În faţă – clerul satului cu prapuri. Dar aceşti oameni buni, „smeriţi întru Hristos", nu pot ajunge pînă la biserica Lui. Cine ştie de ce, un tren s-a oprit pe şine, iar bariera este coborîtă. Ei trebuie să aştepte sau să facă un mare ocol. Sprijinindu-se de balustrada vagonului, un tip bărbos, îmbrăcat cu bluză, se uită indiferent la preoţi...

E clar că politipul a fost alcătuit în batjocură şi cu bucurie răutăcioasă.

O, cît de detestabilă mi s-a părut faţa calmă şi chiar frumoasă a acestui ins cu bluză!

Şi ce mult aş vrea, drept răspuns la exclamaţia dlui Dostoievski: „O, popoarele Europei nici nu ştiu cît ne sînt de dragi!" să strig, nu în numele întregii Rusii ci, mult mai modest, în numele meu şi al celor, puţini, care îmi împărtăşesc părerea: „O, cît te urîm, *Europă contemporană*, pentru că, la tine acasă, ai distrus tot ce e măreţ, distins, sfînt şi distrugi şi la nenorociţii de noi atîtea lucruri de preţ cu răsuflarea ta molipsitoare!..."

Dacă acest fel de ură e un „păcat", sînt gata să rămîn în veac cu acest păcat, născut de iubirea pentru Biserică... Spun „pentru Biserică", chiar pentru cea catolică, deoarece dacă n-aş fi ortodox, aş prefera, desigur, să fiu catolic credincios decît eudemonist şi liberal-democrat!!! Prea mare ar fi infamia!...

Vladimir S. Soloviov

DIN DISCURSURILE ÎN MEMORIA LUI DOSTOIEVSKI

Cuvînt înainte

În cele trei discursuri despre Dostoievski nu mă ocup nici de viaţa lui personală, nici de critica literară a operei. Mă interesează un singur aspect : cărui crez i-a slujit scriitorul, ce idee i-a inspirat întreaga activitate ?

E cu atît mai firesc să ne oprim asupra acestui aspect, cu cît nici amănuntele vieţii particulare, nici calităţile artistice ori neajunsurile scrisului său nu explică singure acea influenţă deosebită pe care a exercitat-o în ultimii ani ai vieţii şi acea impresie extraordinară pe care a produs-o moartea sa. Pe de altă parte, chiar şi acele atacuri înverşunate, la care încă mai este supusă amintirea lui Dostoievski, nu sînt nicidecum îndreptate asupra laturii estetice a creaţiei sale, căci toţi recunosc în el un talent artistic de prim rang, ce atinge genialitatea, chiar dacă nu e străin şi de imperfecţiuni majore. Însă ideea căreia i s-a închinat acest talent le apare unora adevărată şi binefăcătoare, altora falsă şi primejdioasă.

Evaluarea definitivă a întregii activităţi dostoievskiene depinde de modul în care privim ideea sa călăuzitoare, în ce anume a crezut şi ce a iubit. „Şi a iubit el, înainte de orice, sufletul omenesc viu, l-a iubit în toate şi pretutindeni, şi a crezut că sîntem cu toţii *seminţia lui Dumnezeu*, a crezut în puterea nelimitată a sufletului omenesc, triumfătoare în faţa oricărei constrîngeri din afară şi în faţa oricărei prăbuşiri lăuntrice. Adunînd în suflet întreaga răutate a vieţii, toată greutatea şi toată întunecimea ei şi biruindu-le prin nemărginita putere a iubirii, Dostoievski a proclamat în toate creaţiile sale aceasta izbîndă. Resimţind puterea *dumnezeiască* în suflet, răzbătînd prin toate slăbiciunile omeneşti, Dostoievski ajunge la cunoaşterea lui Dumnezeu şi a Dumnezeului-om. *Caracterul real* al lui Dumnezeu şi al lui Hristos i s-a dezvăluit în puterea *lăuntrică* a iubirii şi atotiertării, şi această putere rodnică, atotiertătoare a propovăduit-o el ca temelie pentru înfăptuirea pe pămînt a acelei împărăţii a adevărului, pe care a rîvnit-o şi spre care a tins întreaga-i viaţă” [1].

Mi se pare că Dostoievski nu trebuie privit ca un romancier obişnuit, ca un literat inteligent şi talentat. El reprezintă ceva mai mult, şi acest ceva constituie particularitatea sa distinctivă, explică influenţa lui asupra celorlalţi. Drept confirmare a celor de mai sus ar putea fi aduse numeroase mărturii. Mă voi limita la una singură, demnă de o atenţie aparte. Iată ce spune contele L.N. Tolstoi într-o scrisoare adresată lui N.N. Strahov [1] : „Ce mult mi-am dorit să ştiu să exprim tot ceea ce

---

1. Din cuvintele rostite la mormîntul lui Dostoievski, la 1 februarie 1881.

simt pentru Dostoievski. Dumneavoastră, descriindu-vă sentimentul, aţi enunţat o parte şi dintr-al meu. Nu l-am văzut niciodată pe acest om şi niciodată nu am avut relaţii directe cu el; şi deodată, la moartea lui, am înţeles că fusese fiinţa cea mai necesară, cea mai scumpă şi cea mai apropiată mie. Şi nicicînd nu mi-a trecut prin minte să mă compar cu el, niciodată. Tot ce a făcut el (ce a înfăptuit frumos, cu adevărat), a fost de aşa natură, încît, cu cît făcea el mai mult, cu atît mi-era mie mai uşor. Arta îmi provoacă invidia, mintea – de asemenea, însă lucrarea inimii – numai bucurie. Aşa l-am şi considerat, prietenul meu, altceva nici n-am gîndit, decît că ne vom întîlni, că n-a fost să fie acum, dar că e un lucru pe care nu mi-l poate lua nimeni. Şi brusc citesc – a murit. Parcă se rupsese ceva în mine. M-am pierdut cu firea, apoi am înţeles cît mi-era de scump, am plîns, mai plîng şi acum. Cu cîteva zile înainte de moartea sa am citit *Umiliţi şi obidiţi*. M-a mişcat." Iar într-o scrisoare anterioară: „Am parcurs zilele acestea *Casa morţilor*. Citisem o bună parte, am recitit şi nu cunosc o carte mai bună din toată literatura nouă, incluzîndu-l şi pe Puşkin. Nu tonul, ci punctul de vedere uimeşte: sincer, adevărat, creştin. Instructivă, frumoasă carte. M-am delectat întreaga zi de ieri, cum de mult n-am mai făcut-o. Dacă îl vedeţi pe Dostoievski, spuneţi-i că-l iubesc."

Acele calităţi sincere şi acel punct de vedere la care se referă contele Tolstoi sînt strîns legate de ideea precumpănitoare pe care Dostoievski a purtat-o în suflet întreaga viaţă, deşi numai spre sfîrşitul zilelor a reuşit să şi-o însuşească pe deplin. Nuanţării acestei idei îi sînt închinate următoarele trei discursuri.

Primul discurs

Pe la începuturile omenirii, poeţii erau proroci şi sacerdoţi, ideea religioasă domina poezia, cartea slujea zeilor. Apoi, pe măsură ce viaţa devine mai complexă şi apare civilizaţia bazată pe diviziunea muncii, arta, ca şi alte preocupări omeneşti, se separă şi se distanţează de religie. Dacă mai înainte artiştii erau slujitorii zeilor, astăzi arta însăşi a ajuns divinitate şi idol. Au apărut sacerdoţi ai artei pure, pentru care perfecţiunea formală constituie principalul ţel, străin de orice conţinut religios. Dubla primăvară a acestei arte liberale (în lumea clasică şi în noua Europă) a fost luxuriantă, nu şi eternă. Sub ochii noştri s-a încheiat înflorirea noii arte europene. Florile se scutură, iar fructele abia se formează. Ar fi nedrept să pretindem germenului însuşirile fructului copt: poţi doar ghici viitoarele lui calităţi. Tocmai o asemenea atitudine trebuie s-o avem faţă de starea actuală a artei şi literaturii. Artiştii de astăzi nu pot şi nu doresc să slujească frumosul pur, să creeze forme perfecte: ei caută fondul. Însă, necunoscînd precedentul conţinut religios al artei, apelează cu toţii la realitatea curentă, punîndu-se în postura de *dublă* aservire faţă de aceasta: în primul rînd încearcă slugarnic să copieze fenomenele acestei realităţi, apoi, într-un mod de asemenea slugarnic, se străduiesc să slujească evenimentul cotidian, să satisfacă starea de spirit a societăţii momentului actual, să propovăduiască morala curentă, gîndind prin aceasta să facă arta folositoare. Fireşte, nici prima, nici cealaltă dorinţă nu se realizează. În goana

deşartă după amănunte aparent reale[1] se pierde adevărata realitate a întregului, iar încercarea de a uni arta cu două din aspectele ei exterioare – caracterul moralizator şi utilitatea –, în detrimentul frumuseţii ei lăuntrice, o transformă în cel mai inutil lucru din lume, căci e limpede că o operă artistică de proastă calitate, oricît de bine intenţionată ar fi, nu te învaţă nimic şi nu-ţi este de nici un folos. (...)

În pofida caracterului (după cît se pare) antireligios al artei contemporane, un ochi pătrunzător va şti să distingă aici semnele încă neclare ale viitoarelor creaţii artistice religioase, şi aceasta chiar în îndoita ei aspiraţie, spre deplina întrupare a ideii în cele mai mărunte detalii materiale, mergînd chiar pînă la contopirea cu realitatea cotidiană, şi, concomitent, în năzuinţa de a *înrîuri* viaţa reală, corectînd-o şi îmbunătăţind-o în conformitate cu anumite deziderate ideale. Ce-i drept, aceste deziderate sînt încă destul de modeste, iar eforturile insuflate de ele aproape lipsite de succes. Necunoscînd caracterul religios al misiunii sale, arta realistă se dezice de unicul sprijin solid, de o puternică pîrghie în acţiunea morală pe care o are de înfăptuit în lume.

Însă tot acest realism rudimentar al artei contemporane e doar învelişul rigid în care, deocamdată, se ascunde poezia înaripată a viitorului. Şi aceasta nu e doar o năzuinţă personală – stau mărturie o serie de fapte pozitive. Deja apar artişti care, pornind de la realismul dominant în epocă şi rămînînd, în bună parte, pe solul lui nesituat la înălţime, ajung totodată la adevărul religios, îşi leagă de acesta problematica operei lor, îşi sorb din el propriul ideal social, îşi consacră prin el datoria faţă de obşte. Dacă vedem în arta realistă contemporană semnele noii arte religioase, atunci această previziune începe deja să se împlinească. Încă nu există reprezentanţi ai acestei noi arte religioase, încep să apară, însă, precursorii ei. Un asemenea precursor a fost şi Dostoievski.

Aparţinînd, prin specificul activităţii sale, artiştilor-romancieri şi fiindu-le inferior unora dintre ei într-o privinţă sau alta, Dostoievski are faţă de ei toţi avantajul principal că nu vede doar împrejurul său, ci şi departe, înainte...

Cu excepţia lui Dostoievski, toţi marii noştri romancieri iau realitatea înconjurătoare aşa cum au surprins-o, aşa cum aceasta s-a cristalizat şi s-a manifestat – în formele ei clare, concrete, finite. Astfel sînt, în special, romanele lui Goncearov şi ale contelui Lev Tolstoi. Amîndoi zugrăvesc societatea rusă aşa cum s-a constituit ea de-a lungul veacurilor (moşieri, funcţionari, uneori ţărani), în formele ei de viaţă de mult întemeiate, unele învechite ori pe cale de a se învechi. Romanele acestor doi scriitori sînt absolut similare prin tema lor artistică, cu toată diferenţa de talent. Trăsătura distinctivă a lui Goncearov [2] o reprezintă forţa generalizării artistice, mulţumită căreia a putut crea un asemenea tip, întru totul rusesc, precum Oblomov, căruia, *prin anvergură*, nu-i

1. Orice amănunt, luat în parte, nu este real prin sine, sînt reale numai toate *împreună*; pe lîngă aceasta, artistul realist priveşte totuşi realitatea *prin propria-i prismă*, o înţelege în felul său şi, în acest caz, nu mai putem vorbi de realitate *obiectivă*.

putem găsi egal la nici unul din scriitorii ruşi[1]. În ce-l priveşte pe Tolstoi, operele sale se remarcă nu atît prin vastitatea tipurilor (nici unul din eroii săi n-a devenit substantiv comun), cît, mai ales, prin măiestria probată în zugrăvirea amănunţită, prin reflectarea clară a tuturor detaliilor din viaţa omului şi a naturii. Deosebita lui forţă stă în reproducerea subtilă a *mecanismului trăirilor sufleteşti.* (...)

Idealul social pozitiv nu era încă pe deplin clar minţii lui Dostoievski la întoarcerea din Siberia. Însă trei adevăruri îi erau cu desăvîrşire clare : el a înţeles, înainte de orice, că persoanele izolate, chiar dacă sînt cei mai buni oameni, nu au dreptul să constrîngă societatea în numele propriei superiorităţi ; a înţeles, de asemenea, că dreptatea socială nu e rodul unor minţi, ci îşi are rădăcinile în sentimentul naţional şi a mai înţeles, în final, că această dreptate are o semnificaţie religioasă şi e în mod necesar legată de credinţa creştină, de idealul lui Hristos.

În cunoaşterea acestor adevăruri, Dostoievski a depăşit cu mult tendinţa dominantă din gîndirea socială a acelui moment şi, datorită acestui fapt, a putut *prevedea* şi indica încotro duce această tendinţă. Se ştie că romanul *Crimă şi pedeapsă* a fost scris chiar înainte de crima lui Danilov[2] şi a lui Karakozov [4], iar romanul *Demonii* – înaintea procesului neceaevţilor [5]. Semnificaţia primului dintre romane, cu toată profunzimea detaliilor, este foarte simplă şi clară, deşi nu a fost înţeleasă de mulţi. Principalul protagonist este reprezentantul acelei concepţii potrivit căreia orice om superior îşi este stăpîn sieşi şi lui îi este totul permis. În numele propriei superiorităţi, în numele faptului că el este o *forţă*, eroul se consideră îndreptăţit să săvîrşească o crimă şi, într-adevăr, o comite. Iată cum ceea ce credea el că e doar o nesocotire a unei absurde legi exterioare şi o sfidare curajoasă a prejudecăţii sociale se dovedeşte, brusc, a fi pentru propria-i conştiinţă ceva cu mult mai mult, se vădeşte a fi un păcat, o încălcare a adevărului moral lăuntric. Încălcarea legii exterioare primeşte o pedeapsă legală, din exterior, în deportare şi la ocnă, însă păcatul interior al trufiei, care-l separă pe omul superior de restul lumii şi-l conduce la omucidere, acest păcat lăuntric al autodivinizării poate fi răscumpărat numai prin fapta morală lăuntrică, prin actul moral al sacrificiului de sine. Îngîmfarea fără limite trebuie să dispară în faţa credinţei în ceea ce e mai mult decît *propriul eu*, iar justificarea autoconfecţionată trebuie să se smerească în faţa supremului adevăr divin, care este viu în oamenii aceia simpli şi slabi, pe care individul puternic îi privea ca pe nişte insecte de tot nimicul.

În *Demonii* apare aceeaşi temă, dacă nu aprofundată, atunci mult lărgită şi complicată. O întreagă comunitate de oameni, obsedaţi de visul unei lovituri de stat, pentru a preface lumea pe placul lor, săvîrşesc crime atroce şi pier în chip ruşinos, iar Rusia, lecuită prin credinţă, se înclină în faţa Mîntuitorului ei.

Însemnătatea socială a acestor romane e uriaşă : în ele, *sînt prorocite* importante fenomene sociale, care nu au întîrziat să apară ; totodată,

---

1. În comparaţie cu Oblomov, şi Famusovii şi Molcealinii, şi Oneghinii şi Peciorinii, şi Manilovii şi Sobakievicii, ca să nu mai vorbim despre eroii lui Ostrovski, toţi au doar o semnificaţie *specială* [3].
2. Danilov – student al Universităţii din Moscova, care a ucis şi jefuit un cămătar, avînd, totodată, în minte cîteva intenţii speciale.

aceste evenimente sînt condamnate în numele adevărului religios suprem şi este arătată soluţia cea mai bună pentru acţiunea obştească de acceptare a acestui adevăr.

Condamnînd căutările adevărului abuziv, abstract, ce poate duce numai la crimă, Dostoievski le opune idealul religios al poporului, bazat pe credinţa în Hristos. Întoarcerea la această credinţă reprezintă salvarea comună şi pentru Raskolnikov, şi pentru întreaga comunitate de oameni stăpînită de diavol. Doar credinţa în Hristos, existentă în popor, păstrează în sine acel ideal social pozitiv în care personalitatea individuală e solidară cu ceilalţi. Tocmai personalităţii ce şi-a pierdut această solidaritate i se cere, înainte de orice, să se dezică de propria solitudine trufaşă, pentru ca prin actul moral al jertfei de sine să se reunească, spiritual, cu întregul popor. Însă în numele a ce? Doar în numele faptului că el e poporul, că şaizeci de milioane constituie mai mult decît o unitate sau decît o mie? Există, probabil, oameni care exact aşa gîndesc. Însă această înţelegere, mult prea simplistă, i-a fost cu desăvîrşire străină lui Dostoievski. Cerîndu-i personalităţii ce s-a izolat întoarcerea în popor, autorul a urmărit, înainte de toate, reîntoarcerea la adevărata credinţă, ce se mai păstrează în rîndul maselor. În acest ideal social al fraternităţii ori al solidarităţii generale, în care credea Dostoievski, primează semnificaţia religios-morală şi nu cea naţională. Deja în *Demonii* apare ironia crudă la adresa acelor oameni ce se înclină în faţa mulţimii doar pentru că e mulţime şi apreciază ortodoxia doar fiindcă e un atribut al naţiunii ruse.

Dacă vrem să definim printr-un singur cuvînt idealul social atins de Dostoievski, atunci acest cuvînt va fi *Biserica*, şi nu mulţimea.

Noi credem în Biserică în calitatea ei de trup mistic al lui Hristos; vedem în Biserică o adunare a credincioşilor de o anume confesiune. Dar ce-ar reprezenta Biserica în sensul de ideal social? Dostoievski nu avea nici un fel de pretenţii teologice, de aceea nici noi n-avem dreptul de a-i pretinde definiţii logice şi la obiect ale Bisericii. Dar, propovăduind Biserica drept ideal social, el a exprimat pe deplin o necesitate certă şi indiscutabilă, tot atît de certă şi indiscutabilă (deşi total opusă) ca şi postulatul pe care îl revendică socialismul european. (De aceea în ultimul său jurnal Dostoievski a numit credinţa mulţimii în Biserică drept socialismul nostru rus.) Socialiştii europeni cer coborîrea forţată a tuturor la nivelul pur material al muncitorilor sătui, automulţumiţi, pretind coborîrea statului şi a societăţii la treapta simplei asocieri economice. „Socialismul rus” de care vorbea Dostoievski, dimpotrivă, îi *ridică* pe toţi la nivelul moral al Bisericii ca o înfrăţire spirituală, deşi cu păstrarea inegalităţii exterioare a situaţiilor sociale, solicită spiritualizarea întregului sistem statal şi social prin întruparea în acest sistem a adevărului şi a vieţii lui Hristos.

Biserica, în calitate de ideal social pozitiv, trebuia să constituie ideea centrală a unui nou roman sau a noii serii de romane, din care a fost scris numai primul – *Fraţii Karamazov*[1].

1. Dostoievski mi-a comunicat pe scurt, în vara anului 1878, ideea centrală şi, în parte, planul noii sale creaţii. Atunci (şi nu în 1879, cum este menţionat din greşeală în memoriile lui N.N. Strahov) am fost împreună la Sihăstria Optina.

Dacă acest ideal social al lui Dostoievski se opune total idealului acelor oameni de acţiune înfăţişaţi în *Demonii*, tot atît de opuse sînt şi căile de atingere a lor. Acolo, modalitatea o reprezintă violenţa şi crima, aici, calea este *izbînda morală* şi, totodată, dubla biruinţă, dublul act al propriului spirit de sacrificiu. În primul rînd i se cere persoanei să renunţe la libera opinie, la adevărul autoconfecţionat, în numele credinţei şi adevărului comun pentru întregul popor. Personalitatea trebuie să se încline în faţa credinţei mulţimii, nu pentru că e a mulţimii, ci pentru că e cea adevărată. Şi dacă este aşa, înseamnă că şi mulţimea, în numele acestui adevăr în care crede, trebuie să renunţe şi să se lepede de tot ceea ce contravine adevărului religios.

Deţinerea adevărului nu poate crea privilegii mulţimii, aşa cum nu poate fi un privilegiu al personalităţii individuale. Adevărul nu poate fi decît *universal*, iar mulţimii i se cere să slujească acest adevăr universal, măcar, şi *neapărat,* cu preţul sacrificării egoismului ei naţional. Iar poporul trebuie să se justifice în faţa adevărului universal, iar mulţimea trebuie să-şi pună sufletul zălog, dacă doreşte să-l salveze.

Adevărul universal este întruchipat în Biserică. Idealul şi scopul final nu stau în mulţime, care în sine este doar o forţă auxiliară, ci în Biserică, aceasta fiind obiectul suprem al slujirii, care pretinde faptă morală nu doar de la o persoană, ci de la întregul popor.

Deci, Biserica, ideal social pozitiv, bază şi scop ale tuturor gîndurilor şi lucrărilor noastre, faptă a întregului popor, cale dreaptă întru realizarea acestui ideal – iată ultimul cuvînt pînă la care a ajuns Dostoievski şi care i-a luminat întreaga activitate cu o lumină profetică.

Al doilea discurs

(*Rostit pe 1 februarie 1882*)

Mă voi referi numai la ce e mai important şi esenţial în activitatea lui Dostoievski. Cu o fire atît de înzestrată şi de complexă, cu neobişnuita lui impresionabilitate şi înţelegere pentru toate fenomenele vieţii, orizontul său spiritual poseda o prea mare densitate de sentimente, idei şi elanuri pentru a putea fi cuprins într-un scurt discurs. Însă, reacţionînd la *toate* cu atîta patos sufletesc, el recunoştea întotdeauna *un singur lucru* ca fiind important şi cu adevărat necesar, spre care restul trebuia *să vină de la sine*. Această idee centrală, căreia i-a slujit Dostoievski în tot ceea ce-a întreprins, era ideea creştină a unirii liber consimţite a tuturor oamenilor, a frăţiei universale în numele lui Hristos. Această idee a propovăduit-o cînd se referea la adevărata Biserică, la ortodoxia universală; tot în ea văzuse esenţa spirituală, nemanifestată încă a poporului rus, misiunea universal-istorică a Rusiei, acel nou cuvînt pe care ţara sa trebuia să-l spună lumii. Deşi au trecut deja optsprezece veacuri de cînd acest cuvînt a fost rostit pentru întîia dată de Hristos, în zilele noastre el apare cu adevărat ca un cuvînt absolut nou, şi un asemenea propovăduitor al ideii creştine, precum a fost Dostoievski, poate fi pe drept numit „profet clarvăzător" care a presimţit adevăratul creştinism. Pentru el, Hristos n-a fost doar un fapt ţinînd de trecut, un miracol îndepărtat şi de neatins. Dacă Iisus este

văzut astfel, atunci cu uşurinţă se poate face din El un chip mort, bun de închinat la biserică de sărbători, dar pentru care nu există loc în cadrul vieţii. În cazul acesta, tot creştinismul se închide între porţile lăcaşului de cult şi devine ceremonie, rostire de rugăciune, iar viaţa activă rămîne pe de-a întregul necreştină. Şi această Biserică exterioară conţine o credinţă adevărată, însă o credinţă atît de slabă, încît e suficientă numai în clipele de sărbătoare. E un creştinism *de biserică*. Or, el trebuie să existe înainte de orice, căci pe pămînt exteriorul e anterior lăuntricului ; totuşi, acest tip de creştinism nu e suficient. Există un alt aspect ori nivel al creştinismului, la care el nu se mulţumeşte cu slujba religioasă, ci vrea să îndrume viaţa activă a omului, iese din biserică şi se instalează în casele oamenilor. Apanajul lui îl constituie viaţa individuală, lăuntrică. În acest caz Hristos apare drept ideal moral suprem, religia se concentrează în etica personală şi totul se întemeiază pe mîntuirea fiecărui suflet omenesc în parte. Şi în acest tip de creştinism există o credinţă, dar şi aici ea e încă slabă, e suficientă doar vieţii *personale* şi treburilor *particulare* ale omului. Vorbim, în acest caz, de *creştinismul casnic*. Şi el trebuie să existe, dar şi el e insuficient. Căci abandonează întregul univers uman, toate problemele sociale, naţionale şi universale – pe toate acestea le părăseşte şi le trece în stăpînirea principiilor anticreştine, opuse binelui. Dacă religia creştină este adevărul absolut, atunci cele de mai sus nu trebuie să se întîmple. Adevăratul creştinism nu trebuie să fie numai casnic sau numai bisericesc – el trebuie să fie *universal*, să se extindă asupra întregii omeniri şi asupra tuturor preocupărilor umane. Iar dacă Hristos este cu adevărat întruparea adevărului, El nu trebuie să rămînă doar o imagine bisericească ori numai un ideal personal : trebuie să aflăm în El un principiu universal-istoric, fundamentul viu şi piatra unghiulară a Bisericii Universale. Toate relaţiile şi îndeletnicirile umane vor trebui definitiv conduse după acelaşi principiu moral, în faţa căruia ne închinăm în biserică şi pe care-l recunoaştem în viaţa familială, adică principiul dragostei, al liberului consimţămînt şi al unirii frăţeşti.

Un asemenea creştinism universal a fost vestit şi proferat de Dostoievski.

Creştinismul bisericesc şi cel casnic există în realitate – este un *fapt*. Creştinismul universal încă nu s-a instaurat : el rămîne un *obiectiv*, o sarcină uriaşă, peste puterile omului, se pare. În realitate, toate activităţile general-umane – politica, ştiinţa, arta, economia –, aflîndu-se în afara principiului creştin, în loc să-i reunească pe oameni, îi dezbină şi-i izolează, căci toate aceste activităţi sînt guvernate de egoism şi interes personal, de concurenţă şi luptă ; ele generează asuprire şi constrîngeri. La o asemenea realitate, asemenea fapte.

Dar aici se află meritul, aici stă întreaga însemnătate a unor oameni ca Dostoievski, care nu se supun puterii faptelor şi nici nu le slujesc. Împotriva forţei oarbe a ceea ce există, ei vin cu puterea sufletească a credinţei în adevăr şi bine – în ceea ce trebuie să fie. În a nu fi ispitit de stăpînirea concretă a răului şi în a nu te dezice, în numele acestuia, de binele nevăzut stă fapta credinţei, întreaga putere a omului. Cine nu este capabil de o asemenea faptă nu va face nimic pentru omenire, nimic nu-i va spune. Oamenii faptelor trăiesc prin viaţa altora, dar nu ei sînt cei care creează viaţa. Cei care *făuresc viaţa* sînt oamenii credinţei. Cei

numiţi visători, utopici, ciudaţi – tot ei sînt prorocii, oamenii cu adevărat cei mai buni, conducătorii umanităţii. Un astfel de om pomenim astăzi.

Fără a fi tulburat de caracterul anticreştin al întregii noastre vieţi şi activităţi, fără a fi marcat de lipsa de viaţă şi de inerţia creştinismului nostru, Dostoievski a crezut şi a propovăduit creştinismul viu şi energic, Biserica universală, cauza ortodoxiei universale. Nu a vorbit doar despre ceea ce există, ci despre ceea ce trebuie să fie. S-a referit la Biserica ortodoxă universală nu doar ca instituţie divină, ci şi ca *ţel* al unirii întregii omeniri în numele şi în spiritul lui Hristos – în spiritul iubirii şi al milei, al faptei curajoase şi al jertfei de sine. Adevărata Biserică, propovăduită de Dostoievski, e universală în primul rînd în *sensul* că în ea va trebui să dispară, în cele din urmă, divizarea omenirii în neamuri şi popoare, rivale şi duşmane. Toate popoarele, fără să-şi piardă caracterul naţional, ci doar eliberîndu-se de egoismul lor naţional, pot şi trebuie să se unească pentru cauza comună a renaşterii universale. De aceea, Dostoievski nu a putut, referindu-se la Rusia, să aibă în vedere diferenţierea naţională. Dimpotrivă, întreaga misiune a poporului său a considerat-o slujirea adevăratului creştinism, în care nu există nici grec, nici evreu. Ce-i drept, el a văzut în ruşi poporul ales de Dumnezeu, dar ales nu pentru rivalitate cu alte popoare, nici pentru dominaţie şi supremaţie asupra lor, ci pentru libera servire a acestora şi pentru înfăptuirea, într-o frăţească unire cu ele, a adevăratei universalităţi sau a Bisericii universale.

Niciodată Dostoievski n-a idealizat poporul şi nici nu i s-a închinat ca unui idol. El credea în Rusia şi-i prezicea un viitor măreţ, însă principala garanţie a acestui viitor îl constituia, în ochii săi, tocmai faptul că egoismului naţional şi exclusivismul sînt slab dezvoltate la poporul rus. Două trăsături ale acestui popor îi erau cu deosebire scumpe lui Dostoievski. Mai întîi, capacitatea ieşită din comun de a-şi însuşi spiritul şi ideile altor popoare, de a se întrupa în esenţa spirituală a tuturor naţiunilor – însuşire care s-a exprimat mai ales în poezia lui Puşkin. Apoi, o trăsătură şi mai importantă, semnalată de Dostoievski, o reprezintă conştiinţa păcătoşeniei sale, incapacitatea de a înălţa propria imperfecţiune la rang de lege şi de drept, neputinţa de a se complace în această stare: de aici năzuinţa spre o viaţă mai bună, dorinţa de purificare şi de fapte mărete. Fără aceasta nu poate fi concepută o activitate adevărată, nici pentru individ ca atare, nici pentru popor ca întreg. Oricît de jos ar decădea un om sau un popor, oricîtă ticăloşie i-ar umple viaţa, el poate trece peste această situaţie şi să se înalţe, dacă *vrea*, adică dacă îşi recunoaşte faptele nesocotite, doar ca fiind nesocotite, doar ca un fapt ce nu trebuie să existe, şi dacă nu face din acest fapt nechibzuit un principiu şi o lege absolută, nu-şi ridică păcatul la rang de adevăr. Însă, dacă un om sau un popor nu se împacă cu realitatea sa urîtă şi o consideră drept un păcat, înseamnă că el are deja o anumită reprezentare sau idee, ori numai un presentiment, al unei alte vieţi, mai bune, care *trebuie* să fie. Iată de ce Dostoievski a susţinut că poporul rus, cu toată aparenţa sa de sălbăticie, poartă în adîncul sufletului o altă imagine, chipul lui Hristos, iar atunci cînd va veni vremea, Îl va arăta aievea celorlalte popoare şi le va chema să vină la El şi, împreună cu ele, va împlini ţelul universal.

Or, acest ţel, adică adevăratul creştinism, este universal nu doar în sensul că trebuie să unească toate popoarele printr-o *singură credinţă*, ci important e că trebuie să unească şi să împace toate *lucrările* umane într-o singură cauză comună, fără de care şi credinţa universală ar fi doar o formulă abstractă şi o dogmă moartă. Dostoievski nu numai că a propovăduit unirea tuturor lucrărilor, sau, cel puţin, a celor mai importante dintre ele, într-o singură idee creştină, ci a şi ilustrat-o, într-o anumită măsură, prin propria-i activitate. Fiind om *religios*, el era totodată un *gînditor* pe deplin liber şi un *artist* viguros. La Dostoievski aceste trei laturi, aceste trei activităţi superioare nu se delimitau şi nu se excludeau reciproc, ci se contopeau în toate acţiunile sale. În propriile convingeri el nu despărţea niciodată adevărul de bine şi frumos ; în creaţia sa artistică nu izola frumuseţea de bine şi adevăr. Şi avea dreptate, întrucît acestea trei coexistă numai unite fiind. Binele, separat de adevăr şi frumuseţe, e doar o senzaţie nedefinită, un elan lipsit de forţă, adevărul abstract este o vorbă goală, iar frumuseţea fără bine şi adevăr e un idol. Pentru Dostoievski, ele erau doar trei chipuri inseparabile ale unei idei *depline*. Deschizîndu-se în Hristos, nemărginirea sufletului uman, care e capabilă să cuprindă în sine întreaga nemărginire a divinităţii, această idee reprezintă totodată şi binele superior, şi supremul adevăr, şi desăvîrşita frumuseţe. Adevărul e binele plăsmuit de mintea umană ; frumuseţea e acelaşi bine şi acelaşi adevăr, întrupate într-o formă concretă de viaţă. Şi este întruparea lui deplină – în toate există, deja, şi finalitate, şi scop, şi desăvîrşire ; iată de ce Dostoievski spunea că frumuseţea va salva omenirea.

Lumea nu trebuie salvată cu forţa. Scopul nu stă în simpla reunire a tuturor părţilor omenirii şi a tuturor lucrărilor umane într-o cauză comună. Ne putem imagina că oamenii lucrează împreună la una din marile probleme, că spre ea îşi canalizează şi ei îi subordonează activităţile lor private ; totuşi, dacă această problemă le-a fost *impusă*, dacă pentru ei ea este ceva fatal şi insistent, dacă au fost uniţi dintr-un instinct orb ori printr-o convingere din afară – atunci, chiar dacă o asemenea comuniune ar cuprinde întreaga lume, aceasta nu va fi adevărata omenire, ci doar un uriaş „furnicar". Mostre de asemenea furnicare au existat, ştim, în statele despotice din Răsărit – în China, în Egipt ; în cadru restrîns ele au fost înfăptuite nu cu mult timp în urmă de comuniştii din America de Nord. Împotriva unui astfel de furnicar s-a ridicat cu toată forţa Dostoievski, care a văzut în ele antipodul idealului său social. Acest ideal necesită nu numai unirea tuturor oamenilor şi a tuturor forţelor umane, ci, mai important, unirea lor *umană*. Problema nu se află în unitate, ci în liberul *consimţămînt* la unire. Nu stă în importanţa şi măreţia sarcinii comune, ci în recunoaşterea ei suficientă.

Premisa finală a adevăratei universalităţi o reprezintă libertatea. Dar unde e garanţia că oamenii vor tinde înspre unire în mod liber, şi nu se vor împrăştia care încotro, duşmănindu-se şi nimicindu-se între ei, cum deja vedem că se întîmplă ? Chezăşia e una singură : nemărginirea sufletului omenesc, care nu-i permite fiinţei umane să se oprească definitiv şi să se mulţumească cu un lucru parţial, mărunt şi nedesăvîrşit, ci îl obligă să depună eforturi şi să caute viaţa universală deplină, cauza comună a întregii lumi.

Credinţa în această nemărginire a sufletului omenesc ne-a dat-o creştinismul. Din toate religiile, doar creştinismul aşază în rînd cu desăvîrşirea divină *desăvîrşirea umană*, în care deplinătatea dumnezeiască trăieşte întrupată. Iar dacă realitatea deplină a nemărginirii sufletului uman a fost înfăptuită de Hristos, atunci posibilitatea, scînteia acestei infinităţi şi deplinătăţi există în fiecare suflet uman, chiar aflat pe treapta cea mai de jos a decăderii, şi aceasta ne-a arătat-o Dostoievski prin personajele sale preferate.

Plenitudinea creştinismului o constituie universalitatea, şi întreaga viaţă a lui Dostoievski a fost un avînt entuziast către universalitate.

Nu vrem să credem că viaţa lui s-a consumat fără rost. Vrem să credem că societatea noastră n-a plîns în zadar, într-o atît de bună înţelegere, moartea lui Dostoievski. În urma sa n-a lăsat nici o teorie, nici un sistem, nici un fel de plan ori proiect. Însă principiul călăuzitor şi scopul, măreaţa sarcină obştească şi ideea au fost formulate de el la un nivel nemaipomenit de înalt. Îi va fi ruşine societăţii ruse dacă va coborî ideea socială de la această înălţime şi va înlocui marea cauză comună cu micile ei interese profesionale şi de castă, sub diferite nume sonore. Desigur, orice om, chiar conştientizînd marea problemă universală, îşi are propriile obligaţii şi preocupări, îşi are profesia şi specialitatea sa. Or, ele nu trebuie cîtuşi de puţin abandonate, cîtă vreme nu contravin prin nimic legii morale. Cauza universală de aceea e universală, întrucît poate reuni totul şi nu exclude nimic, în afara răutăţii şi a păcatului. Din partea noastră se cere doar să nu punem în locul marelui întreg tot mica noastră parte, să nu ne izolăm în lucrarea noastră individuală, ci să ne străduim a o pune în legătură cu cauza întregii omeniri, să nu pierdem niciodată din vedere această mare cauză, să o situăm mai presus şi înainte de toate, iar toate celelalte – mai apoi. Nu stă în puterea noastră să decidem cînd şi în ce mod se va înfăptui marea cauză a unităţii universale. Dar să ne-o propunem ca sarcină majoră, să o slujim prin toate faptele noastre – depinde de noi. E în puterea noastră să spunem : iată ce dorim, iată ţelul major pe care vrem să-l atingem, iată stindardul nostru – iar altceva nu acceptăm.

Al treilea discurs

(*Rostit pe 19 februarie 1885*)

În timpul domniei lui Alexandru al II-lea s-a încheiat formarea naturală, exterioară a Rusiei, constituirea *trupului* ei, şi a început în chinuri şi dureri procesul naşterii ei *spirituale*. Orice nouă naştere, orice proces de creaţie, ce introduce elementele existente în noi forme şi combinaţii, este inevitabil precedat de *fermentaţia* acestor elemente. Cîtă vreme se alcătuia trupul Rusiei şi se năştea statul, poporul, de la prinţi şi oştirile lor şi pînă la ultimul plugar, hoinărea prin întreaga ţară. În Rusia, toţi hălăduiau de capul lor. Această fermentaţie exterioară a determinat consolidarea, tot exterioară, a statului, pentru orînduirea Rusiei într-un singur trup puternic. (...)

Or, în orice activitate umană, fizică ori spirituală, de mai mică sau mai mare importanţă, sînt deopotrivă de însemnate ambele probleme :

ce trebuie făcut şi *cine* face? Un lucrător slab, nepregătit, poate să strice şi cel mai bun lucru. Obiectul activităţii şi calitatea executantului sînt inseparabil legate în orice proces: iar acolo unde aceste două laturi sînt distincte nu va rezulta nimic bun. Atunci, înainte de toate, lucrarea urmărită se scindează. Pe de o parte, apare imaginea unui mod de viaţă perfect, se instaurează un anumit „ideal social". Însă acest ideal este perceput independent de orice activitate lăuntrică a omului însuşi: el constă doar într-un mod de viaţă economico-socială, prestabilit şi impus din afară; de aceea, tot ce poate face omul pentru atingerea acestui ideal *exterior* se reduce la înlăturarea *piedicilor* exterioare din calea lui. În felul acesta, însuşi idealul ţine exclusiv de viitor, în prezent omul are de-a face numai cu ceea ce se opune acestui ideal şi întreaga lui activitate, de la idealul inexistent, se orientează totalmente spre *distrugerea a ceea ce există*; şi, întrucît ceea ce există se sprijină pe oameni şi pe societate, toată această *lucrare* se transformă în constrîngere îndreptată împotriva omului şi a întregii societăţi. Pe nesimţite, idealul obştesc ajunge să fie substituit de o activitate antisocială. La întrebarea: ce e de făcut? se obţine un răspuns limpede şi precis: trebuie ucişi toţi adversarii viitoarei orînduiri ideale, adică toţi apărătorii orînduirii prezente.

În cazul unei asemenea rezolvări a chestiunii, e întru totul de prisos să te mai întrebi dacă făptuitorii sînt pregătiţi. Pentru o *astfel* de servire a idealului obştesc natura umană, în starea ei actuală şi din perspectiva celor mai rele laturi ale sale, se dovedeşte pe deplin pregătită şi aptă. Întru atingerea idealului obştesc pe cale distructivă toate patimile oarbe, toate forţele elementare, nocive şi iraţionale, ale umanităţii îşi vor găsi locul şi menirea; un astfel de ideal social se bazează în întregime pe răul ce guvernează în lume. El nu pune în faţa slujitorilor săi nici un fel de condiţii morale, nu are nevoie de forţele spirituale, ci de constrîngerea fizică, el nu reclamă *schimbarea* lăuntrică a omenirii, ci *transformarea* ei exterioară.

Înainte de apariţia creştinismului, poporul iudeu aştepta venirea împărăţiei lui Dumnezeu şi majoritatea înţelegea prin aceasta o schimbare exterioară, prin forţă, ce urma să ofere domnia poporului ales şi să-i nimicească duşmanii. Oamenii care aşteptau o asemenea împărăţie, sau cel puţin cei mai hotărîţi şi mai zeloşi dintre ei, aveau un răspuns limpede şi precis la întrebarea „ce e de făcut?": să se ridice împotriva Romei şi să-i stîlcească în bătăi pe soldaţii romani. Şi au procedat întocmai – au început să-i snopească pe romani, apoi au fost ei înşişi nimiciţi. Cauza pentru care luptau a fost ratată, iar romanii au ruinat Ierusalimul. Numai cîţiva dintre fiii lui Israel înţelegeau prin împărăţia ce va să vină ceva mai profund şi mai radical, un alt duşman, cu mult mai înfricoşător şi mai ascuns decît romanii, şi căutau un alt fel de izbîndă, mai dificilă şi, de aceea, mai rodnică. Pentru aceşti oameni, la întrebarea: „ce e de făcut?" exista un singur răspuns, enigmatic şi nedefinit, pe care nu l-au putut cuprinde înţelepţii lui Israel. „Adevărat, adevărat îţi spun: dacă un om nu este născut *din nou*, nu poate vedea împărăţia lui Dumnezeu". Doar o mînă de oameni care nu şi-au pierdut cumpătul în faţa acestui straniu şi imprecis răspuns, care au acceptat

noua naştere şi au crezut în împărăţia spirituală a lui Dumnezeu i-au înfrînt pe romani şi au cucerit lumea. Şi la noi acum, în perioada frămîntării spirituale, în timp ce adepţii „idealului social”, tot atît de exterior şi de superficial precum „împărăţia” materialiştilor iudei, sporesc şi ucid, îi nimicesc pe alţii şi pier ei înşişi în zadar, lipsiţi de slavă, iar alţii fie că se pierd în hăţişurile minţii, fie că se împotmolesc în egoismul indiferent, apar doar puţini oameni care, nemulţumindu-se cu nici un fel de scopuri ori idealuri de suprafaţă, simt şi anunţă caracterul inevitabil al unei *transformări morale* profunde şi indică premisele noii naşteri spirituale a Rusiei şi a întregii omeniri. Primul din aceşti cîţiva prevestitori ai viitorului Rusiei şi umanităţii a fost, indiscutabil, Dostoievski, pentru că a întrezărit mai profund decît toţi esenţa viitoarei împărăţii, a prorocit-o mai puternic şi mai entuziast. Principalul avantaj al concepţiei dostoievskiene constă tocmai în acest fapt care i se şi impută uneori: absenţa sau, mai bine zis, respingerea conştientă a oricărui ideal social *exterior*, adică a idealului care nu este legat de transformarea lăuntrică a omului ori de naşterea lui din nou. O asemenea naştere nu este necesară pentru aşa-zisul ideal social. Acesta se mulţumeşte cu natura umană aşa cum este ea; este un ideal rudimentar şi superficial, şi noi ştim că încercările de a-l realiza nu fac decît să consolideze şi să sporească răul şi iraţionalul ce guvernează deja în lume. Un astfel de ideal grosier şi superficial, ateu şi inuman, nu găsim la Dostoievski – şi în aceasta constă primul lui merit. El cunoştea prea bine toate abisurile decăderii umane, ştia că răutatea şi nebunia alcătuiesc fundamentul firii noastre denaturate şi că, luînd această denaturare drept normă, nu vom putea ajunge decît la constrîngere şi haos.

Cîtă vreme fundamentul obscur al firii noastre, rele în egoismul ei exclusivist şi nebună în străduinţa de a-l înfăptui, raportînd totul la sine şi determinînd totul prin sine, cîtă vreme posedăm cu evidenţă, neconvertită, această bază întunecată, iar acest păcat originar nu este zdrobit, pentru noi nu este posibilă nici o *faptă* adevărată, iar întrebarea *ce e de făcut?* îşi pierde sensul logic. Imaginaţi-vă o mulţime de oameni orbi, surzi, schilozi, demonizaţi şi că, deodată, din mijlocul gloatei răsună întrebarea: ce e de făcut? Singurul răspuns înţelept în acest caz este: căutaţi-vă lecuirea; pînă nu vă tămăduiţi nu va exista nimic de făcut pentru voi; iar cîtă vreme vă daţi drept sănătoşi, pentru voi nu există vindecare (...).

Dacă religia creştină este religia mîntuirii, dacă ideea creştină constă în tămăduire, în reunirea internă a tuturor principiilor, a căror discordie înseamnă moarte, atunci esenţa adevăratei fapte creştine constă în ceea ce numim în limbajul logicii – *sinteză,* iar în limbajul moralei – *împăcare.*

Prin această trăsătură generală a desemnat Dostoievski menirea Rusiei, în discursul său despre Puşkin. A fost ultimul lui cuvînt, testamentul său. Şi aici era infinit mai mult decît un simplu apel la sentimente paşnice în numele largheţei sufletului rusesc: aici era deja cuprinsă şi indicaţia privitoare la sarcinile istorice pozitive sau, mai bine spus, la obligaţiile Rusiei. Nu degeaba atunci s-a simţit şi s-a spus că disputa dintre slavofilism şi occidentalism a fost abrogată, iar

abrogarea acesteia (deci, *în idee*, suprimarea istoricei discordii seculare dintre Răsărit şi Apus) înseamnă a găsi pentru Rusia o nouă situaţie morală, a o scuti de necesitatea continuării luptei anticreştine dintre Răsărit şi Apus şi de a-i încredinţa marea îndatorire de a se afla moral în serviciul Răsăritului şi Apusului, împăcîndu-le pe amîndouă în sine.

Şi n-au fost inventate pentru Rusia această îndatorire şi această menire, ci îi sînt date de credinţa creştină şi de istorie.

Delimitarea Răsărit-Apus în sensul vrajbei şi antagonismului, al duşmăniei şi urii reciproce, o asemenea separare nu *trebuie* să existe în sînul creştinismului, iar dacă ea a apărut, e un mare păcat şi o mare nenorocire. Dar, tocmai în perioada cînd, în Bizanţ, se săvîrşea acest mare păcat, Rusia se năştea pentru răscumpărarea lui. Preluînd de la Bizanţ creştinismul ortodox, Rusia e într-un fel datoare să asimileze pentru totdeauna, împreună cu sfinţenia dumnezeiască, şi păcatele istorice ale Imperiului Bizantin, care şi-a pregătit singur propriul sfîrşit? Dacă, în pofida plenitudinii ideii creştine, Bizanţul a trezit din nou marea controversă mondială şi, în cadrul acestei controverse, a luat partea Răsăritului, atunci destinul acestuia nu ne este exemplu, ci lecţie.

De la început Providenţa a plasat Rusia între Orientul necreştin şi forma apuseană a creştinismului – între *păgînism* şi *latinitate*; şi, în timp ce Bizanţul, aflat într-o duşmănie unilaterală cu Apusul, impregnîndu-se tot mai mult de principii exclusiv apusene şi transformîndu-se într-o împărăţie asiatică, se dovedeşte a fi deopotrivă de neputincios şi împotriva cruciaţilor latini şi împotriva barbarilor musulmani, şi va fi, în cele din urmă, cucerit de ultimii, Rusia reuşeşte cu un succes incontestabil să se apere şi de Răsărit şi de Apus, respinge în mod triumfător şi păgînismul şi latinitatea. Această luptă exterioară cu ambii adversari era necesară pentru constituirea exterioară şi consolidarea Rusiei, pentru formarea *trupului* ei statal. Iată însă că această problemă exterioară a fost rezolvată, trupul Rusiei s-a constituit şi a crescut, forţele străine nu mai pot să-l înghită, iar vechiul antagonism îşi pierde sensul. Rusia a arătat în suficientă măsură şi Răsăritului şi Apusului capacităţile ei fizice în lupta cu ele – nu rămîne decît să le arate forţa ei spirituală în împăcare. (...)

Într-adevăr, dacă pentru noi cuvîntul lui Dumnezeu este mai adevărat decît toate consideraţiile umane, iar problema împărăţiei lui Dumnezeu ne e mai scumpă decît toate interesele pămînteşti, atunci în faţa noastră se deschide calea împăcării cu adversarii noştri istorici. Şi nu vom spune: vor merge, oare, la pace înşişi potrivnicii noştri, cum vor reacţiona şi care le va fi răspunsul? Conştiinţa altora nu ne este cunoscută, iar problemele străine nu stau în puterea noastră. Nu e în puterea noastră ca alţii să aibă o părere bună despre noi, dar stă în puterea noastră să fim demni de această părere. Şi nu trebuie să ne gîndim la ceea ce ne vor spune nouă alţii, ci la ceea ce vom spune noi lumii.

Într-o discuţie, Dostoievski a aplicat Rusiei viziunea lui Ioan Teologul privitoare la femeia înveşmîntată în soare şi care dorea să nască în chinuri un prunc de parte bărbătească: femeia e Rusia, iar cel născut de ea e noul Cuvînt pe care această ţară trebuie să-l spună lumii. O astfel de tălmăcire a „măreţului semn” poate fi adevărată sau nu, însă

noul Cuvînt al Rusiei a fost intuit corect de Dostoievski. Este cuvîntul de împăcare pentru Răsărit şi Apus, în alianţa veşnicului adevăr al lui Dumnezeu şi a libertăţii omului.

Aceasta este înalta menire şi îndatorire a Rusiei şi acesta e „idealul social” al lui Dostoievski. Fundamentul lui îl reprezintă renaşterea morală şi fapta spirituală nu numai a unei singure persoane, ci a întregii societăţi şi a întregului popor. Ca şi odinioară, un asemenea ideal nu le este clar învăţătorilor israeliţi, însă în el este adevărul şi el va cuceri lumea.

Vasili V. Rozanov

DESPRE LEGENDA „MARELE INCHIZITOR"

„Şi a zis Domnul Dumnezeu: «Iată Adam s-a făcut ca unul dintre Noi, cunoscînd binele şi răul. Şi acum nu cumva să-şi întindă mîna şi să ia roade din pomul vieţii, să mănînce şi să trăiască în veci!...» De aceea l-a scos Domnul Dumnezeu din grădina cea din Eden, ca să lucreze pămîntul, din care fusese luat."

Facerea 3, 22-23

Într-una din scrierile fantastice[1], Gogol povesteşte cum un bătrîn cămătar, aflat în pragul morţii, a invitat un pictor şi l-a rugat insistent să-i facă portretul; o dată treaba începută, artistul a simţit brusc o repulsie de neînvins faţă de ceea ce făcea şi, în plus, o frică inexplicabilă. Cămătarul nu slăbea din ochi lucrarea; pe chipul lui se aşternuseră tristeţea şi neliniştea, însă, cînd văzu că ochii, cel puţin, i-au fost prinşi pe pînză, faţa i s-a luminat de bucurie. Pictorul s-a îndepărtat cîţiva paşi pentru a-şi privi mai bine tabloul, dar n-a izbutit să se uite prea bine, că şi începuseră să-i tremure genunchii: în ochii chipului zugrăvit licărea viaţa, viaţa adevărată, tocmai cea care se stingea în model şi, prin cine ştie ce vrajă tainică, trecuse în copie. Maestrul scăpă paleta şi penelul din mîini şi ieşi înspăimîntat din încăpere. Peste cîteva ore cămătarul îşi dădu sufletul; pictorul sfîrşi într-o mănăstire.

Nu ştim de ce această povestire ne-a venit involuntar în minte, în clipa în care ne-am gîndit să vorbim despre celebra legendă a lui Dostoievski. Un oarece adevăr pare să străpungă întreaga ţesătură fantastică a povestirii şi e posibil ca el să o fi scos în lumina conştiinţei dintr-un şir de alte cîteva istorisiri pe jumătate uitate, făcînd legătura cu problema care ne interesează. Să fi exprimat Gogol aici vreo taină a spiritului creator, pe care a descoperit-o el însuşi în forul său lăuntric? Această viaţă trecută în operă, această dorinţă tristă de a nu muri înainte ca acest transfer să se producă ne amintesc parcă un lucru important din destinul pictorilor înşişi, al poeţilor şi compozitorilor. Numai că aici cel întruchipat şi cel ce întruchipează sînt persoane distincte – prin această separare era mascată o alegorie ascunsă. Uniţi-i pe cei doi şi veţi obţine reprezentarea destinului şi a personalităţii oricărui talent artistic de excepţie.

Acolo „de unde nimeni nu s-a întors" există, desigur, viaţă: noi însă nu ştim nimic despre ea şi, după toate probabilităţile, e o viaţă cu totul aparte, prea abstractă pentru dorinţele noastre vii, întrucîtva rece şi fantomatică. Iată de ce omul se agaţă cu atîta tărie de pămînt, iată de ce îi este atît de teamă să se desprindă de el; or, cum această desprindere mai devreme sau mai tîrziu devine inevitabilă, el se străduieşte din răsputeri ca despărţirea de pămînt să nu fie totală. Setea de nemurire, de nemurire pămîntească – este sentimentul cel mai uimitor

şi neîndoielnic al fiinţei umane. Poate de aceea ne iubim atît de mult copiii, tremurăm pentru viaţa lor mai ceva decît pentru a noastră, deja ofilită; iar atunci cînd se întîmplă să avem bucuria de a trăi pînă ce şi ei au urmaşi ne ataşăm de nepoţi mai puternic decît de părinţii lor. Pînă şi în momentele de îndoială profundă cu privire la existenţa de dincolo de moarte, găsim aici un strop de împăcare: „chiar dacă noi murim, rămîn copiii noştri, iar după ei – urmaşii lor” (*Adolescentul*), spunem în sinea noastră, lipindu-ne strîns de nepreţuitul pămînt. Dar *această* nemurire, această viaţă a sîngelui nostru după ce ajungem o mînă de ţărînă nu e nici pe departe deplină: este o existenţă sfîşiată, fragmentată într-o sumedenie de generaţii, ea nu păstrează acel lucru de seamă, pe care-l iubim în noi înşine – individualitatea noastră, întreaga personalitate. Cu mult mai deplină e existenţa dobîndită în marile creaţii spirituale; aici creatorul îşi eternizează personalitatea cu toate caracteristicile ei, cu toate meandrele gîndirii sale, cu toate ascunzişurile propriei conştiinţe. Uneori el nu vrea să-şi dezvăluie vreuna din faţetele sufletului său şi, totuşi, setea de nemurire zăgăzuită în el, dorinţa de a avea o viaţă deosebită, distinctă de a celorlalţi e atît de puternică, încît el doseşte, maschează şi lasă, în cele din urmă, să se vadă în creaţiile sale reflexia acestei faţete: vor trece secole – şi trăsătura în cauză se descoperă, apare imaginea completă a celui care deja nu se mai teme să se jeneze în faţa semenilor. „Înalţă o piramidă mai înaltă decît tine, omule sărman”, spune, pătruns parcă de aceste simţăminte, Gogol[1].

În orice caz, sentimentul de bucurie încercat în timpul creaţiei aruncă cel puţin o geană de lumină în acea beznă ce împresoară, de regulă, sufletul marilor poeţi, pictori, compozitori. Izolaţi adesea aproape total de lumea vie din jurul lor, de bucuriile şi tristeţile acesteia, se simt legaţi peste veacuri de alte generaţii de oameni, se implică mental în viaţa acestora, le ajută în muncă, se bucură o dată cu ele. Este o viaţă ciudată, într-o oarecare măsură fantastică, ale cărei trăsături le observăm, totuşi, dacă parcurgem cu atenţie toate biografiile celebre. Nu în zadar regretatul profesor Usov, naturalist, dar şi cunoscător al artei, numea lumea ei o „lume a iluziilor”[2].

De remarcat că aproape la fiecare creator din sfera artei există un centru, mai rar cîteva, dar întotdeauna puţine, în jurul cărora se grupează toate operele sale: acestea din urmă par a fi încercări de a exprima o anume idee chinuitoare, iar cînd ea este, în sfîrşit, enunţată, – apare o creaţie încălzită de dragostea adîncă a autorului şi scăldată de o lumină nemuritoare pentru alţii, ale căror minţi şi inimi se simt atrase de el cu o putere irezistibilă. Aşa au fost *Faust* la Goethe, *Simfonia a 9-a* la Beethoven, *Madona Sixtină* la Rafael. Sînt realizări de vîrf ale activităţii psihice, omenirea le îndrăgeşte şi le recunoaşte ca fiind apogeele pe care le poate ea atinge în cele mai bune momente ale sale, momente care sînt, desigur, rare în istoria universală, la fel cum rare sînt şi clipele de deosebită iluminare în viaţa fiecărui om.

1. *Arabescuri.* Partea a 2-a: *Viaţa.*
2. V.P. Ivanţov, *Amintiri despre concepţia lui S.A. Usov privitoare la artă*, in „Probleme de filosofie şi psihologie”, vol. III, Moscova, 1890.

La una din creaţiile de acest gen intenţionăm să ne şi oprim. O creaţie marcată de o suferinţă aparte, ca, de altfel, întreaga operă a scriitorului, ca însăşi persoana sa. Este vorba de *Legenda Marelui Inchizitor* a lui Dostoievski. După cum se ştie, ea constituie doar un episod din ultimul său roman, *Fraţii Karamazov*, însă legătura ei cu fabula acestei opere e atît de firavă, încît poate fi analizată ca o creaţie distinctă. În schimb, în locul legăturii exterioare între acest episod şi *Fraţii Karamazov* există una interioară : *Legenda* reprezintă parcă sufletul întregii opere, ce doar se grupează în jurul ei, precum variaţiunile în jurul temei ; în ea sălăşluieşte o idee scumpă autorului, fără de care n-ar fi fost scris nu numai acest roman, ci şi multe alte creaţii : cel puţin ar fi fost lipsite de episoadele cele mai bune şi mai profunde.

I

Încă în 1870, într-o scrisoare din 25 martie, adresată lui A.N. Maikov [2], Dostoievski pomenea, printre altele, de proiectul unui mare roman, la care chibzuise pe parcursul ultimilor doi ani şi pe care intenţiona să-l aştearnă pe hîrtie acum, profitînd de timpul liber. „Ideea acestei cărţi, spune el în scrisoare, e cea pe care deja o cunoaşteţi. Va fi *ultimul* meu *roman. Ca întindere se compară cu „Război şi pace”*, şi ideea o veţi găsi lăudabilă, după cum mi-am putut da seama din precedentele noastre discuţii. Romanul va fi alcătuit din cinci nuvele ample (cîte 15 coli de fiecare ; în doi ani întregul plan s-a copt în minte). Nuvelele sînt absolut independente, aşa că pot fi chiar şi vîndute separat. Prima o voi încredinţa lui Kaşpiriov[1] : acţiunea ei se petrece încă prin anii patruzeci. Titlul întregului roman va fi *Viaţa marelui păcătos*, dar fiecare dintre nuvele va avea un nume distinct. *Problema centrală ce va fi abordată aici este cea cu care m-am chinuit conştient şi inconştient întreaga-mi viaţă : existenţa lui Dumnezeu.* De-a lungul vieţii, eroul e *ba ateu, ba credincios, ba fanatic şi sectanct, ba ateu, din nou. A doua nuvelă se desfăşoară în întregime la mănăstire* : în ea mi-am pus toate speranţele. Se va spune, poate, în sfîrşit, că nu toţi scriitorii sînt oameni de nimic. Doar dumneavoastră mă destăinui, Apollon Nikolaevici : *drept personaj principal în această a doua nuvelă vreau să-l înfăţişez pe Tihon Zadonski, fireşte sub alt nume, însă tot un arhiereu va trăi la mănăstire întru cele veşnice. Un băiat* de 13 ani, ce a luat parte la săvîrşirea unei infracţiuni de drept comun, *cult* şi *desfrînat* (cunosc acest tip), *viitorul erou al întregului roman*, a fost lăsat la mănăstire de către părinţi (oameni din sfera noastră, înstăriţi) şi pentru ucenicie. *Băiatul – nihilist, cu fire de lup – se ataşează de Tihon* (cunoaşteţi, doar, caracterul şi întreaga personalitate a acestuia). *Aici, la mănăstire, îl voi aduce pe Ceaadaev* [3] (desigur, tot cu nume schimbat). De ce n-ar sta şi Ceaadaev un an la mănăstire ? Închipuiţi-vă că filosoful, după primul articol, în urma căruia îl examinau doctorii săptămînă de săptămînă, n-a mai putut suporta şi a tipărit, să zicem,

1. Redactor al revistei „Zarea” ; i-a propus lui Dostoievski să scrie o nuvelă pentru a fi inclusă în numerele din toamna lui 1870 ale publicaţiei.

peste hotare, în franceză, o broşură – şi pentru asta ar fi cît se poate de posibil să fie trimis pentru un an la mănăstire. *La Ceaadaev pot veni oaspeţi, lume străină.* Belinski, spre exemplu, Granovski [4], chiar Puşkin. (Că doar nu e vorba de autenticul Ceaadaev ; nu fac *decît să împrumut acest tip* pentru roman.) *Se vor afla acolo şi Pavel Pruski, şi Golubov şi călugărul Parfenie* [5] (mă mişc uşor în această lume, mănăstirea rusă fiindu-mi familiară din copilărie). Dar, *ce e mai important – Tihon şi băiatul.* Pentru Dumnezeu, nu dezvăluiţi nimănui subiectul acestei a doua părţi… Numai dumneavoastră mă spovedesc. Pentru alţii toate acestea nu fac doi bani, pentru mine ele sînt o comoară. Nu pomeniţi nici de Tihon. Despre mănăstire i-am scris lui Strahov, despre Tihon, nu. Poate voi reuşi să zugrăvesc un chip impunător, *pozitiv* (cursivul lui Dostoievski), sfînt. Acesta nu mai e Kostanjoglo, nici neamţul din *Oblomov*[1] [6] ; nu e nici alde Lopuhov sau Rahmetov[2]. E adevărat, eu nu voi crea nimic, voi înfăţişa doar figura lui Tihon cel adevărat, *pe care l-am primit de mult în inima mea cu încîntare.* Iar dacă voi reuşi, voi socoti şi acest lucru o mare izbîndă personală. Nu-i daţi nimănui de ştire. Numai că *pentru cea de-a doua parte, pentru mănăstire, eu trebuie să fiu în Rusia*”[3].

Cine nu recunoaşte în rîndurile răzleţe, grăbite ale acestei scrisori prima schiţare a *Fraţilor Karamazov,* cu al lor stareţ Zosima şi cu chipul neprihănit al lui Aleoşa (după cum se vede, figura divizată a lui Tihon Zadonski), cu eroul lor cult şi desfrînat, e drept, nu în postura de băiat, ci de tînăr, Ivan Karamazov, cu vizita la mănăstire (moşierul Miusov e, pesemne, imaginea transfigurată a lui Ceaadaev), cu secvenţe din viaţa monahală etc. ? Permanenta sărăcie a modificat însă intenţiile lui Dostoievski. Din cauza obligaţiilor cu termen precis, pe care le avea faţă de redacţii şi de librari, el a fost nevoit să lucreze intens şi, chiar dacă în paginile scrise de el în acest timp găsim multe scene minunate, ele nu reprezentau împlinirea visului scump al autorului, concretizarea planului copt în minte. Tot aştepta, probabil, acele clipe de răgaz, care să-i dea posibilitatea să prelucreze în tihnă materialul. În afara nevoilor băneşti, îi mai punea piedici şi propria-i impresionabilitate : el nu putea, fie şi pentru puţin timp, să închidă ochii în faţa realităţilor curente, a neliniştilor, a problemelor apărute în viaţa noastră şi în literatură. Din 1876 începe să scoată *Jurnalul de scriitor* [9], inaugurînd o formă originală, de înaltă ţinută a activităţii literare, căreia, peste ani, în toate perioadele de cumpănă, îi va fi hărăzit să joace un mare rol. Exista temerea ca imensul succes al acestei publicaţii să nu-i permită nicicum să se concentreze asupra unei lucrări ample şi, asemeni multor proiecte, planul marelui roman, deja cumpănit cu cîtva timp în urmă, să se stingă încetul cu încetul şi chiar entuziasmul pentru această operă să se risipească.

---

1. „De unde să ştim : s-ar putea ca tocmai Tihon să reprezinte tipul *pozitiv* rus, pe care-l caută literatura noastră, şi nu Lavreţki, nu Cicikov [7], nu Rahmetov ori alţii”. (Nota lui Dostoievski la scrisoare.)
2. Ultimii doi sînt eroii romanului *Ce-i de făcut ?* [8]
3. *Biografia şi scrisorile*, Sankt-Petersburg, 1883, partea a II-a, pp. 233-234.

Numai că destinul, de atîtea ori vrăjmaş din afară marilor oameni, se poartă cu grijă faţă de ceea ce au ei mai scump, lăuntric. Ideea ce va avea parte de viaţă nu dispare o dată cu purtătorii ei, chiar şi atunci cînd moartea îi seceră brusc, ori din întîmplare. Aflaţi în anticamera ei, robiţi de vreo pornire instinctivă, de nestăvilit, ei se rup de tot ce e colateral şi fac ceea ce trebuie – lucrul cel mai important din viaţă.

Dezordonat şi pasional în faţa miilor de ochi care-l aşteaptă[1], Dostoievski amuţeşte brusc şi se închide în sine, „pentru a se dedica doar muncii de creaţie”[2]; îi linişteşte pe cititorii *Jurnalului*, spunînd că nu are nevoie decît de un an pentru a lucra, după care se va întoarce din nou la discuţia lunară cu ei. Însă presimţirii, exprimate cu şapte ani în urmă[3], i-a fost dat să se împlinească: munca de creaţie s-a dovedit a fi, într-adevăr, „ultimul roman” şi chiar ultima lui lucrare literară, rămasă nefinalizată. În 1880 şi 1881 a apărut numai cîte un număr din *Jurnal*, în momentul unei însufleţiri deosebite[4] şi în clipa de răgaz dintre finalizarea primei mari secţiuni a romanului şi începutul lucrului la cea de-a doua, care „trebuia considerată aproape de sine stătătoare”. Scriitorul moare în acest scurt interval de odihnă. Ultimele volume ale romanului, „vast precum *Război şi pace*”, n-au mai fost scrise. Aceste paisprezece cărţi, care alcătuiesc cele patru părţi (inclusiv epilogul) ale *Fraţilor Karamazov*, reprezintă concretizarea, dusă la capăt, a primei secţiuni din întinsa epopee. Iată ce scrie Dostoievski despre planul de ansamblu, în prefaţa la roman: „Nenorocirea este însă alta, şi anume că biografia eroului meu este una singură, iar aici e vorba de două romane. Mai important mi se pare cel de-al doilea dintre ele, care înfăţişează viaţa actuală a eroului meu, cum trăieşte el şi ce face în momentul de faţă. În timp ce primul reprezintă lucruri petrecute acum treisprezece ani şi nici nu e, de fapt, un roman, ci numai un fragment din prima tinereţe a eroului. Nu mă pot lipsi totuşi de el, fiindcă multe din împrejurările zugrăvite în cel de-al doilea roman n-ar putea fi atunci înţelese cum trebuie”.

După cum se observă, planul de suprafaţă al atît de îndelung zămislitei cărţi a fost păstrat în *Fraţii Karamazov*; şi tot ce era necesar înfăptuirii lui s-a realizat acum: în 1879, Dostoievski pleacă la vestita Sihăstrie Optina [10], pentru a-şi reîmprospăta amintirile despre viaţa monahală. În persoana stareţului acestei mănăstiri, părintele Amvrozie [11], a cărui autoritate moral-religioasă îndrumă pînă şi astăzi vieţile a mii de oameni, scriitorul a găsit, pare-se, cîteva trăsături vii, preţioase pentru întregirea eroului pozitiv la care medita. Şi totuşi, proiectul iniţial a suferit cîteva modificări, i s-au făcut substanţiale adăugiri. Figura pozitivă a stareţului, pe care Dostoievski intenţiona să o prezinte în roman, n-a devenit centrală, cum dorea autorul: inertă, osificată, n-a putut fi introdusă în derularea evenimentelor ulterioare.

---

1. Despre succesul *Jurnalului de scriitor*, v. datele numerice din *Biografia şi scrisorile* dostoievskiene, cap. I, p. 300.
2. *Jurnalul de scriitor*, 1877, decembrie: *Către cititori.*
3. A se vedea mai sus, scrisoarea adresată lui A.N. Maikov.
4. În numărul unic pe 1880 al *Jurnalului*, apărut cu prilejul comemorării marelui poet, se găsesc *Cuvîntul* despre Puşkin şi notele explicative aferente.

Iată de ce stareţul Zosima doar îşi face apariţia în roman: îl binecuvîntează, în înfruntarea cu viaţa, pe ucenicul său preferat, Aleoşa Karamazov, şi moare. În locul lui urma să devină personaj central acesta din urmă[1]. Imaginea morală a lui Aleoşa e în mare măsură remarcabilă datorită descrierii ce i-a fost făcută. A vedea în el doar o repetare a tipului L.N. Mîşkin (eroul din *Idiotul*) este o mare greşeală. Prinţul Mîşkin e, ca şi Aleoşa, pur şi desăvîrşit, străin unei evoluţii sufleteşti, lipsit de patimi datorită firii sale bolnăvicioase, nu aspiră la nimic, nu doreşte să înfăptuiască nimic, nu face decît să observe viaţa, dar nu participă la ea. Pasivitatea e, aşadar, trăsătura lui dominantă; firea lui Aleoşa e, înainte de toate, activă şi totodată luminoasă şi liniştită. În acest personaj complex găsim şi îndoială[2], şi porniri senzuale[3], şi puterea de a se indigna[4], şi mai există în el o înţelegere profundă pentru diversitatea caracterului uman: el e cumva apropiat, intim cu orice om cu care îi este dat să intre în relaţie. Fratele său, Ivan, Rakitin, bătrînul depravat ce-i era tată, copilul Kolea Krasotkin îi sînt la fel de accesibili. Dar, pătrunzînd în viaţa intimă a celorlalţi, rămîne, în adîncul său, mereu independent şi ferm. Se află în el un nucleu indestructibil, de la care pornesc fire atotpătrunzătoare, capabile să se angajeze, să lupte şi să învingă structura lăuntrică a celorlalţi. Or, acest om, atît de puternic deja, e doar un adolescent – personaj uimitor, întîlnit întîia oară în literatura noastră. Nu încape îndoială că partea nescrisă (cea mai importantă) a *Fraţilor Karamazov* ne-a privat de multe revelaţii privind sufletul uman, că am fi găsit acolo cuvinte ce ne-ar fi luminat, într-adevăr, calea vieţii. Dar n-a fost să fie aşa; în această parte a romanului, pe care o avem în faţă, Aleoşa numai se pregăteşte pentru faptă: mai mult ascultă decît vorbeşte, face, din cînd în cînd, cîte o remarcă la spusele altora, uneori întreabă, dar în cea mai mare parte a timpului observă în tăcere. Cu toate acestea, întregul şir de trăsături, ce doar conturează tipul, dar nu-l şi explică, este exprimat atît de fin şi de veridic, încît chiar şi acest personaj neterminat ne apare luminat de o viaţă autentică. Deja intuim în el un reformator moral, un învăţător şi un profet, a cărui răsuflare s-a oprit în clipa în care buzele-i dădeau să se deschidă – fenomen singular în literatură, şi nu doar la noi. Dacă intenţionaţi să-i găsiţi analogii, le veţi afla nu în literatură, ci în arta plastică rusă: chipul lui Iisus din celebrul tablou al lui Ivanov [12]. Şi acesta e un chip depărtat, dar care se apropie, încă neremarcat printre alte persoane, aflate mai în faţă, şi totuşi deja central, dominînd asupra lor. Literatura noastră va reţine figura lui Aleoşa, numele lui e pomenit de pe-acum în legătură cu unul sau altul din fenomenele rare şi plăcute întîlnite în viaţă; iar dacă ne va fi dat vreodată să renaştem în bine şi nou, este foarte posibil ca el să fie steaua călăuzitoare a acestei renaşteri.

---

1. Acest lucru este enunţat cu certitudine şi în prefaţa la *Fraţii Karamazov.*
2. A se vedea gîndurile şi cuvintele lui după moartea stareţului Zosima.
3. Dintr-o discuţie cu Rakitin, în care el, „cel cast”, recunoaşte că îi sînt cunoscute prea bine „pornirile Karamazovilor”.
4. Din convorbirea cu Ivan privitoare la suferinţele copiilor.

Dar, în vreme ce Aleoşa Karamazov e numai schiţat în roman, fără a-şi expune opiniile, fratele său, Ivan, e bine conturat, ba se şi exprimă (*Legenda inchizitorului*). Contrar intenţiilor lui Dostoievski, care n-a apucat să-şi termine cartea, acest personaj devine central sau, mai bine spus, rămîne astfel, deoarece un altul care să-l pună în umbră (Aleoşa), n-a izbutit să se manifeste şi, negreşit, să intre în lupta etică şi ideologică cu fratele său mai mare. Privit astfel, *Fraţii Karamazov* nu e, cu adevărat, un roman ; acţiunea lui nici măcar nu începe : poate fi considerat doar un prolog al acestuia, fără de care „multe din împrejurările zugrăvite în cel de-al doilea roman n-ar putea fi înţelese atunci cum trebuie". Însă, judecînd după prolog, întregul ar fi trebuit să devină o creaţie atît de puternică, încît cu greu am putea numi ceva asemănător în literatura universală : numai Dostoievski, scriitor capabil să împace în sine „ambele abisuri – abisul de deasupra şi cel de dedesubt", a putut crea nu o parodie ridicolă, ci o tragedie veridică şi serioasă despre această luptă, care de mii de ani sfîşie sufletul omenesc, lupta dintre negarea vieţii şi acceptarea ei, dintre decăderea conştiinţei umane şi străluminarea ei. Doar el, care a trecut prin această luptă şi în entuziasmul pur cu care a scris *Oameni sărmani*[1], şi în cercul zgomotos al lui Petraşevski [13], şi în hăţişurile Siberiei, printre ocnaşi, şi în prelunga însingurare din Europa, a putut să ne spună, deopotrivă de puternic, şi „pro" şi „contra"[2]; fără făţărnicie „pro" şi fără deşartă vanitate „contra".

Cît priveşte caracterele zugrăvite în *Fraţii Karamazov*, cele din romanele care l-au precedat trebuie văzute ca preparatorii : Ivan este ultimul şi cel mai complet exponent al acelui tip ce a oscilat cînd într-o parte, cînd în alta şi care ni s-a înfăţişat cînd ca Raskolnikov şi Svidrigailov (*Crimă şi pedeapsă*), cînd ca Nikolai Stavroghin (*Demonii*), într-o oarecare măsură şi ca Versilov (*Adolescentul*) ; Aleoşa Karamazov îşi are prototipul în prinţul Mîşkin (*Idiotul*) şi, parţial, în persoana naratorului din *Umiliţi şi obidiţi*. Tatăl lor, „cu un profil de patrician din perioada de declin a Romei", ce face copii şi-i abandonează, amator de discuţii pe tema existenţei lui Dumnezeu la „un păhărel de coniac" şi căruia – ceea ce e mai important – îi place să pîngărească tot ce e intim şi scump omului, este desăvîrşirea tipului lui Svidrigailov şi al bătrînului prinţ Valkovski (*Umiliţi şi obidiţi*). Singur Dmitri Karamazov, personaj stupid şi totuşi nobil, amestec de bine şi rău, în fond, lipsit de profunzime, este un tip nou : poate doar căpitanul Lebeadkin (*Demonii*), veşnic grăbit şi iritat, pare, cel puţin într-o oarecare măsură şi doar ca aparenţă, să-l anunţe. Un tip nou se dovedeşte şi cel de-al patrulea frate. Smerdeakov e fructul nelegitim al lui Feodor Pavlovici şi al Lizavetei „care pute", un crîmpei de fiinţă umană, un Quasimodo spiritual, sinteză a tot ce e mai slugarnic în mintea şi inima omului. Dar această repetabilitate a celor mai importante caractere nu numai că nu dăunează valorii *Fraţilor Karamazov*, ci le şi sporeşte interesul. Dostoievski e înainte de toate un psiholog, el nu prezintă viaţa de zi cu

---

1. V. amintirile lui Dostoievski, legate de apariţia acestui roman, în *Jurnalul de scriitor* din ianuarie 1877.
2. Aşa se numesc două din cărţile de o importanţă aparte din *Fraţii Karamazov*.

zi, în care noi să căutăm mereu noutatea, ci numai sufletul omenesc, cu meandrele şi convertirile sale, iar aici urmărim mai cu seamă continuitatea, modul în care este soluţionată ori se finalizează una sau alta dintre idei, una sau alta din structurile sufleteşti. Şi din acest punct de vedere, ca operă de încheiere, *Fraţii Karamazov* prezintă un nesecat interes. Dar pentru a-l înţelege pe deplin va trebui să ne referim la acel sens general pe care-l poartă în sine activitatea lui Dostoievski.

II

E cunoscută opinia[1] conform căreia întreaga noastră literatură din ultimele decenii îşi trage rădăcinile din Gogol ; ar fi mai corect spus că ea a apărut, în totalitate, ca o negare a lui Gogol, ca o luptă împotriva lui. Izvorăşte din el numai dacă privim problema în latura ei exterioară, dacă încercăm să comparăm procedeele de creaţie, formele şi obiectele acesteia. Asemeni lui Gogol, întregul şir de scriitori noi, Turgheniev, Dostoievski, Ostrovski, Goncearov, L. Tolstoi sînt preocupaţi numai de viaţa reală, şi nu de cea creată în imaginaţie (*Ţiganii*, *Mţîri*) [15], de situaţiile în care ne aflăm, de relaţiile pe care le stabilim cu toţii. Însă, dacă privim problema din interior, dacă opunem conţinutului operei gogoliene pe cel al creaţiei pseudo-succesorilor săi, nu se poate să nu observăm că se situează pe poziţii contrarii. E adevărat, atît privirea lui, cît şi a continuatorilor erau deopotrivă îndreptate asupra vieţii, însă ceea ce ei au văzut şi înfăţişat nu are nimic în comun cu ceea ce a văzut şi redat el. Nu cumva subtila înţelegere a evoluţiei lăuntrice a omului constituie particularitatea cea mai pronunţată şi mai stabilă a noilor noştri scriitori ? La ei, în spatele acţiunilor, situaţiilor, raporturilor, vedem pretutindeni sufletul omenesc, ca animator, ca generator din umbră al tuturor faptelor vizibile. Frămîntările, patimile, căderile şi înălţările lui – iată obiectul permanentei lor atenţii. De aceea scrierile lor ne pun pe gînduri ; din această cauză îi iubim atît şi considerăm lectura constantă a operei lor drept cel mai bun mijloc de educaţie umanitară. Acum, dacă ne concentrăm asupra acestei particularităţi şi o considerăm fundamentală, vom observa, raportîndu-ne la Gogol, absenţa ei în opera sa – *doar a ei şi numai la el.* Gogol şi-a numit cea mai importantă creaţie *Suflete moarte* şi, trecînd peste orice previziune, a exprimat în acest titlu marea taină a operei sale şi, desigur, a lui însuşi. A fost un pictor genial al formelor exterioare şi, înfăţişîndu-le – domeniu în care înzestrarea lui se vădeşte deplină –, le-a atribuit prin cine ştie ce vrajă o asemenea vitalitate, un caracter aproape sculptural, încît nimeni n-a remarcat că, în spatele acestora, nu se ascunde nimic, nu există nici urmă de suflet, lipseşte animatorul lor. Chiar dacă societatea descrisă de el era urîtă şi josnică, chiar dacă merita batjocura : nu din oameni era, oare, alcătuită ? Oare pentru această societate nu mai există asemenea momente cruciale, precum naşterea şi moartea, dragostea şi ura, care sînt sentimente generale pentru tot ce e viu ? Şi

1. Ea este expusă pe larg, printre altele, la Apollon Grigoriev [14] în articolul *Privire asupra literaturii artistice contemporane şi punctul ei de plecare istoric*, in *Opere,* pp. 8-20.

dacă răspunsul este, desigur, „nu” – atunci *cu ce anume* puteau să răspundă aceste siluete, pe care autorul ni le-a prezentat drept eroii săi, unor asemenea clipe de vîrf, să trăiască asemenea sentimente general umane? Ce se ascunde dincolo de hainele cu care le vedem îmbrăcate, astfel încît să fie în stare măcar o dată să se bucure omenește, să compătimească, să se lase cuprinse de ură? Şi urmează întrebarea: dacă ele n-au fost capabile nici de iubire, nici n-au urît din tot sufletul, n-au cedat nici patimii, şi nici n-au fost demne de respect, pentru ce, atunci, au muncit şi-au cîştigat, au călătorit undeva şi au îndurat ceva? Gogol înfăţişează la un moment dat copii, iar aceştia sînt la fel de urîţi ca şi părinţii lor, sînt ridicoli şi ridiculizaţi, aidoma lor. O dată sau de două ori descrie cum se înfiripă dragostea în sufletul omului, iar noi constatăm cu uimire că singurul lucru care o aprinde e simpla frumuseţe fizică, frumuseţea corpului de femeie (episodul cu Andrii Bulba [16] şi poloneza), ce dăinuie doar o clipă, după care nu mai ai ce spune despre ea, nu există acele sentimente şi cuvinte pe care le aflăm în cîntecele melancolice ale poporului nostru, pe care le găsim în antologiile greceşti, în legendele germane, pretutindeni unde oamenii iubesc şi suferă, şi nu se desfată doar cu trupul. Nu cumva acesta a fost un vis pentru întreaga omenire şi l-a spulberat Gogol, rupînd în cele din urmă vraja şi arătînd realitatea? Sau sîntem mai îndreptăţiţi să credem că nu omenirea era cufundată în visare şi doar el vedea adevărul, ci, din contră, ea a perceput şi cunoscut ce este adevărat, a cîntat realitatea în decursul a mii de ani, şi doar Gogol trăia în iluzoriu, iar visele lui bolnave ni le înfăţişează ca rupte din viaţă:

„Atunci de ce altora să le meargă din plin, iar eu să mă văd nevoit să pier ca un vierme?” se întreabă eroul lui, într-un moment dificil, descoperit cu furtul la vamă. „Şi ce-s eu acum? La ce mai sînt bun? Cu ce ochi mă voi uita la un părinte de familie respectat? Cum să n-am remuşcări, dacă ştiu că împovărez degeaba pămîntul, şi ce vor spune mai tîrziu copiii mei? Ştiu ce vor spune: „*boul de tata nu ne-a lăsat nimic*.

Se ştie că Cicikov se îngrijea mult de urmaşi. *Ce subiect delicat!* Poate că omul n-ar fi vîrît aşa de adînc mîna în sac dacă n-ar fi întrebarea care, fără să ştie de ce, vine de la sine: «ce vor zice copiii?» Şi iată că un viitor tată de familie, întocmai ca un motan prudent trăgînd cu coada ochiului să nu fie văzut de stăpîn, înhaţă repede tot ce e mai la îndemînă: săpunul, lumînările cu seu, slănina”[1].

Ce spaimă, cîtă disperare, şi nu cumva lucrurile acestea sînt adevărate? N-am văzut noi în cimitirele de prin tîrguri şi sate femei bătrîne ce stau şi plîng la mormintele soţilor, chiar dacă le-au lăsat în mizeria în care trăiseră ei înşişi? Oare există *undeva* copii al căror tată, fiind pe moarte, să-şi întrebe mamele: „ne rămîne ceva avere?” Să fie o minciună, simplă scornire, inegalabila poezie a bocetelor noastre populare[2] poezia nu mai puţin valoroasă a *Cîntecului despre oastea lui Igor* [17] ? Ce

1. N.V. Gogol, *Opere,* vol. V, Edit. Cartea Rusă, Bucureşti, 1958, pp. 226-227.
2. A se vedea culegerea lui Barsov, *Bocete din ţinuturile nordice*. „Bocetul Iaroslavnei”, fragmentul cel mai poetic din *Cîntecul despre oastea lui Igor*, este, probabil, transcrierea unui bocet popular. Comparaţi limbajul, imaginile, întorsăturile frazei.

imagini, ce tristeţe sinceră, cîtă speranţă şi cîtă cinstire a memoriei! Şi cu ce ochi stinşi, lipsiţi de viaţă ar trebui să privim realitatea, pentru a nu vedea toate acestea, pentru a nu auzi plînsetele, pentru a nu medita la aceste bocete. Cu ochi stinşi a privit Gogol viaţa şi a văzut în ea doar suflete moarte. El n-a reflectat nicidecum realitatea, ci a trasat, cu o precizie uimitoare, o serie de caricaturi ale ei: de aceea şi pot fi ele reţinute cu atîta uşurinţă, ceea ce nu se întîmplă în cazul imaginilor vii. Analizaţi cîteva din cele mai bune portrete ale unor oameni luaţi din viaţă, alcătuiţi din sînge şi carne, şi nu ştiu dacă vi se va întipări vreunul în minte; priviţi o caricatură dintre cele mai reuşite – şi multă, multă vreme, ba chiar şi noaptea, dacă vă treziţi din somn, o să v-o reamintiţi şi o să rîdeţi. În primul caz, avem un amestec de trăsături distincte, de predispoziţii şi bune şi rele, care, întreţesute, se atenuează reciproc – în ele nu e nimic luminos ori puternic, care să vă uluiască; în caricatură se ia o singură trăsătură de caracter şi întregul chip se exprimă numai prin ea: şi grimasa feţei, şi convulsiile nefireşti ale corpului. Ea e mincinoasă şi se reţine pentru totdeauna. De aşa natură este şi Gogol.

În cele de mai sus stă şi explicaţia întregii sale personalităţi, a destinului său. Recunoscîndu-i genialitatea, ne oprim uimiţi în faţa lui şi, cînd ne întrebăm: prin ce este el atît de deosebit de ceilalţi[1], ce anume îl individualizează, începem involuntar să ne gîndim că acel ceva propriu lui nu e nici surplus al esenţei umane, nici deplinătate a forţelor, superioară firii noastre, ci, dimpotrivă, marele şi cumplitul neajuns al personalităţii sale îl constituie insuficienţa acelui lucru pe care îl are toată lumea, de care nimeni nu e lipsit. Gogol era atît de retras în sine, încît nu s-a putut apropia sufleteşte de nici o altă fiinţă: iată de ce recepta intens întreaga sculpturalitate a formelor exterioare, a mişcărilor, a chipurilor, a poziţiilor. Despre el, prieten cu Puşkin, contemporan cu Granovski şi Belinski, membru al grupării slavofile [18] în cea mai bună şi mai pură perioadă a ei, se spune că „nu putea găsi un prototip pozitiv pentru creaţiile sale”; noi înşine îl auzim cum varsă lacrimi

---

1. În *Pagini alese din corespondenţa cu prietenii* găsim, practic, toate datele necesare determinării procesului intim de creaţie gogolian. Iată un pasaj edificator în acest sens: „Am şi izbutit să scap de multe din trăsăturile mele urîte, *transmiţîndu-le eroilor* mei, biciuindu-le în ei şi făcînd şi pe alţii să rîdă de ele... Vei înţelege şi de ce nu i-am prezentat pînă acum cititorului caractere nobile şi nu am ales ca eroi *oameni virtuoşi. Aceştia nu pot fi născociţi. Atîta timp cît nu vei semăna tu însuţi puţin cu ei*, atîta timp cît nu vei dobîndi prin perseverenţă şi *nu vei cuceri* prin muncă *unele trăsături bune*, tot ce va scrie pana ta va fi un lucru mort şi tot atît de departe de adevăr ca şi cerul de pămînt” (*Patru scrisori către diferite persoane, cu privire la* Suflete moarte. *Scrisoarea a treia,* in N.V. Gogol, *Opere*, vol. VI, Edit. Cartea Rusă, Bucureşti, 1958, pp. 133-134). În fragmentul citat se exprimă suficient de clar procedeul subiectiv de zămislire a tuturor personajelor lui Gogol; ele sînt calităţi, exteriorizate, ale sufletului *autorului*; nici măcar nu se pomeneşte despre copierea lor după ceva exterior. În acelaşi timp este definit şi procesul de creaţie în sine: se ia un defect *singular* a cărui esenţă e bine cunoscută din viaţa subiectivă şi pe baza lui se scrie exemplul „cu morală”. Se înţelege că fiecare trăsătură a acestui chip reflectă în felul său numai acest cusur, deoarece tipul schiţat nu are alt scop. Aici stă şi esenţa caricaturii.

fierbinţi, cumva „prea vizibile” după ceva irealizabil, după cine ştie ce „ideal”. Nu cumva cuvîntul nu e cel potrivit şi, înlocuindu-l cu cel care trebuie, vom putea dezlega misterul fiinţei sale? Nu idealul nu l-a putut el găsi şi exprima; marele artist al formelor s-a mistuit din dorinţa neputincioasă de a pune măcar în spatele uneia dintre ele un suflet viu.

Iar cînd n-a reuşit să-şi înfrîneze această irezistibilă dorinţă, în operele sale au apărut fantasmagorii monstruoase, contrare firii, precum Ulinka sau grecul Kostanjoglo, ce nu aduc nici a vis, nici a realitate. Şi s-a mistuit din dorinţa neputincioasă de a se apropia de sufletul omenesc; se povesteşte ceva straniu în legătură cu ultimele sale zile, despre un fel de nebunie, despre chinuitoare remuşcări, despre post şi moartea prin inaniţie[1] [20]. Ce lecţie, petrecută în istoria noastră, pe care noi n-am înţeles-o! De-a lungul întregii sale vieţi genialul artist a înfăţişat omul, dar n-a putut să-i descrie sufletul. Şi ne-a spus că acest suflet nu există; zugrăvind chipurile lipsite de viaţă, a făcut-o cu asemenea măiestrie, încît noi am crezut, cu adevărat, vreme de cîteva decenii, că a putut fi o întreagă generaţie de morţi umblători – şi am urît-o şi nu am regretat tot felul de cuvinte spuse la adresa ei, cuvinte pe care omul e în stare să le spună numai privitor la fiinţe fără suflet. Dar el, cel vinovat de minciună, a suportat osînda care pe noi ne aşteaptă în viitor. Gogol a murit, căzînd jertfă unui cusur al naturii sale, iar imaginea ascetului ce-şi arde opera este ultima pe care ne-a lăsat-o în ciudata, atît de neobişnuita sa viaţă. „Răzbunarea mea şi Eu v-o dau” – răzbate, parcă, din trosnetul focului aprins în cămin, în care genialul smintit îşi aruncă superba şi ucigătoarea calomnie la adresa naturii umane.

Ceea ce nu conştientizează oamenii simt uneori cu aceeaşi forţă. Întreaga noastră literatură de după Gogol şi-a propus drept scop surprinderea esenţei umane; şi oare nu de aici, din această forţă de împotrivire, a decurs faptul că nicicînd în istorie şi la nici un popor toate ascunzişurile sufletului omenesc n-au fost atît de profund analizate, cum s-a întîmplat în ultimele decenii sub ochii noştri? Nimic mai uimitor decît acea schimbare pe care o observi trecînd de la Gogol la oricare dintre noii scriitori: e ca şi cum ai trece dintr-un cimitir într-o livadă înflorită, unde totul e sunet şi culoare, unde soarele străluceşte şi natura jubilează. Noi pentru întîia oară auzim glasuri omeneşti, vedem feţele semenilor trădînd mînie sau fericire, ştim cît de ridicoli pot fi ei uneori: şi, cu toate acestea, îi iubim întrucît simţim că sînt oameni şi, prin urmare, fraţii noştri. Iată, în micile povestiri ale lui Turgheniev întîlnim aceleaşi sate, aceleaşi ogoare şi drumuri, pe care se poate să fi trecut şi eroul *Sufletelor moarte*, şi aceleaşi tîrguri de provincie, unde îşi încheie el actele de vînzare-cumpărare. Însă, cum trăiesc toate acestea la el, cum respiră şi se mişcă, cum se desfată şi iubesc! Avem în faţa ochilor aceiaşi mujici, dar nu mai e o adunătură

1. Despre el, vezi în *Amintirile literare* ale lui I.S. Turgheniev („ce fiinţă inteligentă şi bolnavă”) şi, de asemenea, la F.I. Buslaev [19]: *Răgazurile mele*, Moscova, 1886, vol. 2, pp. 235-239, în care găsim cuvintele istorice ale lui Gogol, adresate (cu cîteva zile înaintea morţii) *comicului* Şcepkin: „rămîneţi întotdeauna aşa cum sînteţi”.

de idioţi care, pentru a descurca nişte cai, nu se ştie de ce se năpustesc asupra lor cu parii şi încep să-i tăbăcească; vedem şi iobagi şi slujitori la curte, dar aceştia nu sînt nici Petruşka, acela care duhnea de la o poştă, nici Selifan [21], despre care ştim doar că era veşnic beat. Cîtă diversitate de caractere, posomorîte şi luminoase, preocupate de muncile practice ori pătrunse de cea mai fină poezie. Analizîndu-le trăsăturile, vii, unice, începem să ne înţelegem istoria, pe noi înşine, viaţa din jur, care a izvorît atît de abundent din sînul poporului. Ce admirabil univers al copilăriei ni se dezvăluie în visările lui Oblomov, în amintirile Netocikăi Nezvanova, în *Copilăria* şi *Adolescenţa* [22], în scenele din *Război şi pace*, la mereu grijulia Dolly din *Anna Karenina*: oare toate acestea sînt mai puţin adevărate decît Alkid şi Temistoclius, două jalnice păpuşi [23], o batjocură răutăcioasă la adresa celor de care nimeni nu şi-a bătut joc? Dar gîndurile lui Bolkonski [24] aflat pe cîmpul de la Austerlitz, dar rugăciunile sorei sale, frămîntările lui Raskolnikov, şi tot acest infinit de idei, de situaţii, de caractere, complex, variat, care sfidează graniţele şi care a apărut în ultimii zeci de ani – ce putem spune despre el, raportîndu-ne la Gogol? Cu ce cuvînt definim semnificaţia lui istorică? Oare nu vom afirma că toate acestea înseamnă descoperirea vieţii, care murise în el, reinstaurarea demnităţii omului, pe care el i-a răpit-o?

III

Înaintea oricărui alt scriitor, Dostoievski a vorbit despre viaţa ce poate pulsa în formele cele mai oprimate, despre demnitatea umană, ce se păstrează în condiţii cu totul neprielnice. În minuscula şi fermecătoarea povestire *Un hoţ cinstit*[1] întîlnim două personaje din cele pe lîngă care trecem zilnic, fără a le lua în seamă. Un ungher modest, discuţii simple, întîmplări din viaţa de toate zilele – sînt asemeni unei raze care ne coboară în suflet dintr-o lume depărtată: pentru o clipă uităm de gîndurile şi dorinţele noastre şi scrutăm cu atenţie această rază. Chipurile, pe care mai înainte le ştiam doar după înfăţişare, iată că devin transparente şi putem vedea inima ce bate înăuntru. Trec cîteva minute, raza dispare, ne reluăm şirul ideilor, dar aici s-a şi schimbat ceva, un lucru a devenit şi mai cu neputinţă, iar altul a ajuns pentru totdeauna de neocolit: inevitabilă e preocuparea pentru fiinţa umană, oricît de departe de noi s-ar găsi, imposibil este dispreţul faţă de om, indiferent unde l-am întîlni. Cu toată înţelepciunea pe care o dobîndim, cu tot nivelul înalt al capacităţii noastre de înţelegere, ne oprim cîteodată brusc şi ne întrebăm: oare lumea lăuntrică ne este la fel de pură, oare inima ne e la fel de caldă precum a acelor oameni sărmani şi nenorociţi pe care i-am văzut preţ de cîteva minute şi i-am reţinut pentru totdeauna? Iar spusele apostolului: „cu limba ta vorbească îngerii, dar dacă în cuvintele tale nu este iubire, ele vor fi aramă sunătoare şi talger care zdrăngăne” devin mai limpezi ca oricînd; înţelegem că în ele se află măsura binelui şi a răului, datorită căreia nu vom pieri niciodată şi pe care o adăugăm oricărei înţelepciuni.

1. *Ed. rom.*, vol. 1, pp. 477-491.

Cel ce trezeşte în noi înţelegerea, acela trezeşte şi iubirea. Pornim pe urmele autorului şi coborîm în lumea tulbure a existenţei omeneşti, lume ce ne-a fost pînă acum ascunsă, şi împreună cu el observăm fiinţele vii ce se frămîntă acolo. „Aţi crezut că ele au încetat să sufere, că nu mai simt nimic”, ne spune autorul: „ascultaţi-le vorbele cu atenţie, scrutaţi-le feţele: voi înşivă puteţi, oare, să simţiţi la fel, oare în momentele de criză găseaţi la cei din jur aceeaşi înţelegere, cu care îşi încălzesc ele sufletele una alteia, în această beznă şi în acest frig? Uitaţi-vă cîtă credinţă dăinuie în ele, cît de străine sînt de micile văicăreli, cît de rar acuză şi cu cîtă răbdare îşi poartă crucea. Vă închipuiaţi că aceşti oameni nu ştiu altceva decît să mănînce şi să muncească, lăsînd în seama voastră gîndurile şi dorinţele? Nu, în ei trăiesc toate patimile voastre; ei înţeleg multe lucruri care vouă vă scapă. Sînt oameni întru totul asemeni vouă, care au păstrat multe însuşiri, pierdute de voi, şi care au reuşit să acumuleze aproape tot atîta cît voi. I-aţi văzut: luaţi-o acum din loc şi, de sînteţi în stare, uitaţi această lume.”

Iar cînd vă opriţi şovăitori, se uită la voi insistent şi continuă: „de ce nu plecaţi, ce vă opreşte? Luaţi aminte la ceea ce s-a trezit în voi şi nu uitaţi niciodată în cugetările voastre acest amănunt: *conştiinţa* trăieşte în fiecare om, deci şi în ei. Nu mîinile, care au obosit, nici picioarele, cărora le este frig, nici burţile, cărora le este foame, le vedeţi voi. Aveţi în faţă milioane de suflete omeneşti, iar cînd vă trece prin cap că ele trebuie doar încălzite, hrănite şi împăcate, amintiţi-vă cum aţi uitat acum şi de somnul şi de foamea care vă aşteaptă. Am spus tot. Puteţi merge să vă ocupaţi cu filosofia sau cu antichităţile voastre. Voi rămîne cu ei şi, dacă nu mă voi pricepe să-i ajut în muncă, le voi împărţi şi necazurile şi poate că într-o zi mă voi bucura de bucuria lor.”

Prin preocupările de istorie şi filosofie, pe care le aveţi din nou, prin strălucirea întregii lumi a frumosului, care vă ţintuieşte în domeniul artelor şi literaturii, răzbate din acel moment sentimentul unei nelinişti şi vă amintiţi de omul ciudat care v-a condus cîndva în acea lume atît de deosebită de cea cunoscută, şi care a rămas acolo, rostind acele cuvinte sumbre. Este oare puternic, şi ce va face acolo, în locurile peste care au trecut valvîrtej mileniile şi s-a aşternut civilizaţia noastră? În minutele de răgaz, luaţi în mînă volumele sale de povestiri, pentru a-i scruta cu şi mai mare atenţie chipul, pentru a-i încerca puterea muşchilor şi tăria cugetului.

Vi se perindă prin faţă şirul nuvelelor şi povestirilor sale. Lucruri comice ori serioase, din cînd în cînd imposibil de absurde[1]: precum un om care, pregătindu-se să spună ceva, împroaşcă mai întîi cu salivă iar apoi scoate cîteva sunete nedesluşite. Dar iată că vorbirea i se stabilizează, uitaţi ceea ce e de prisos şi vă străduiţi să prindeţi sensul celor spuse. Ce bogăţie de sentimente, cîtă înţelegere, cîtă profunzime în interpretarea a ceea ce este mai important din cîte trebuie să priceapă omul. După comica şi totodată trista idilă *Inimă slabă* [25]

1. De exemplu, *Un roman în nouă scrisori* şi *Gazda*, ambele în: *Ed. rom.,* vol. 1, pp. 306-319, respectiv 350-419.

urmează poezia parfumată a *Nopţilor albe* [26], după ele patima chinuitoare a unei nuvele nefinalizate, cu muzicantul ei smintit, ce fugea cu fetiţa sa pe străzile întunecoase ale oraşului (*Netocika Nezvanova*). În sfîrşit, povestirea plină de o veselie sinceră *Micul erou* [27]; căutăm date suplimentare şi citim că a fost scrisă în fortăreaţă, cu cîteva săptămîni înainte de judecată, de sentinţă şi, poate, de execuţie [28]. „Da, este un om serios, gîndim fără voie, orice ar avea în universul său lăuntric, acest univers e tare, de vreme ce activitatea creatoare nu încetează nici cînd scriitorul se găseşte în faţa mormîntului.” Dar, mai curios decît toate e faptul că autorul se mişcă nu doar în acea lume, în care l-am abandonat, ci se înalţă încet-încet şi-l vedem acum preocupat aproape exclusiv de lumea copilăriei (prinţesa Katia din *Netocika Nezvanova*, fiica arendaşului din *Un pom de Crăciun şi o nuntă* [29]). Privind universul celor mici, luminos şi pur, Dostoievski e şi el înviorat şi senin, precum acolo, în mijlocul celor săraci şi umili; e la fel de îngrijorat de soarta copiilor, ca şi dincolo, printre oamenii uitaţi de semeni: cît de bănuitor şi de posomorît devine în momentul în care de lumea aceasta a jocurilor se apropie cei maturi. Iată-l pe Iulian Mastakovici cum socoteşte pe degete anii fetiţei şi procentele din capitalul acesteia, depus la bancă pe numele ei, cifră pe care a aflat-o din întîmplare la serata copiilor:

„– Trei sute... trei sute, şoptea el. Unsprezece... doisprezece... treisprezece şi aşa mai departe. Şaisprezece – cinci ani! Să zicem că patru la sută fac doisprezece, de cinci ori doisprezece fac şaizeci, şi la aceşti şaizeci... Şi n-o fi luînd pungaşul numai patru la sută! Poate ia opt sau chiar zece...”

Calculul se întrerupe; Iulian Mastakovici se apropie pe vîrfuri de copilul ce se juca şi-l sărută pe creştet:

„Ce faci aici, copilă dragă?” şopteşte el cu emoţie în glas.

Serata se sfîrşeşte în uimirea însufleţită a oaspeţilor, în înduioşarea privitorilor, ce asistă la discuţia prietenoasă dintre înaltul demnitar şi fetiţa bogatului arendaş. Ochii cititorilor se închid şi se redeschid peste cinci ani: o zi mohorîtă (ca întotdeauna la Dostoievski), biserica parohială, o fată încîntătoare, a cărei frumuseţe tocmai înflorise şi logodnicul care-i iese în întîmpinare. Murmurele mulţimii despre bogăţia logodnicei şi despre trăsăturile, chiar dacă puţin îmbătrînite, totuşi cunoscute ale mirelui, l-au lămurit îndeajuns pe povestitor; el şi-a amintit de pomul de Crăciun de la serata de acum cinci ani, de noaptea geroasă din ajunul Anului Nou.

La aceeaşi petrecere, printre figurile vesele de copii, el remarcă un băieţel cu o privire speriată, fiul guvernantei în acea casă, stăpînit de apriga dorinţă de a se apropia şi a se juca împreună cu ceilalţi de vîrsta lui, care se ţineau deoparte. Mintea lui fragedă înţelege deja deosebirile de situaţie, însă firea de copil îl îmbie să le încalce. E sfios şi slugarnic – o seară plină de veselie ca aceasta nu se va mai repeta curînd – şi iată-l că lipăie către copii, le suportă jignirile, îi linguşeşte umil, numai să nu-l alunge de lîngă ei. Simţiţi că bogăţia şi fastul sînt ca un voal, rămîn deoparte, şi privirea autorului e aţintită în permanenţă asupra a ceea ce trăieşte şi se mişcă în spatele acesteia – asupra sufletului omenesc, a primelor suferinţe, a greşelilor de început.

„Dar e oare puternic?...” Într-o nuvelă întrucîtva fantastică, ale cărei subiect şi ton vor fi reluate apoi în *Umiliţi şi obidiţi*, e povestită întîlnirea dintre un visător însingurat şi o fată părăsită de prietenul ei. Ce întrevederi ciudate, ce destăinuiri fierbinţi, încărcate de vise, cît de strîns se ţin de mînă aceşti doi oameni solitari şi puri. Nu găseşti în întreaga noastră literatură o nuvelă care să fi pătruns atît de adînc în universul lăuntric al sufletului uman, de unde nu se mai aude viaţa oamenilor, nu se mai vede forfoteala lor deşartă. Singurii martori ai celor doi sînt nopţile fără lună, şi totuşi luminoase, tipice nordului; ei înşişi se privesc: o conştiinţă curată pe o alta. Dar iată că o umbră se strecoară în preajma lor pe cînd el îi spunea cuvinte dezlînate, arătînd spre cer. Era cea de-a patra noapte, a patra lor întîlnire. Ea se lipeşte de el, mîna îi tremură. Glasul cunoscut, pe care îl iubise atît de mult, pe care se obişnuise să-l asculte smerită, o cheamă: se năpusteşte strigînd la cel pe care credea că l-a pierdut pentru totdeauna – la fericirea ei destrămată, cu speranţă în redeşteptarea, în reîntoarcerea dragostei aprinse. Visătorul rămîne singur; se întoarce acasă. Ce îmbătrînite i se par toate în stingherul său ungher – îmbătrînit el, el însuşi, îmbătrîniţi pereţii camerei, îmbătrînită casa vecină. Într-o scrisoare înflăcărată, ea îi explică totul şi-l roagă să nu-i poarte pică, să n-o uite – la fel cum şi ea îi va purta o amintire neştearsă. Scrisoarea îi scapă visătorului din mîini, îşi acoperă faţa:

„... Sau poate că o rază de soare s-a strecurat pe neaşteptate printre norii de ploaie şi s-a ascuns din nou; sau, cine ştie, în faţa mea a licărit trist şi rece întreaga perspectivă a viitorului şi m-am văzut, peste exact cincisprezece ani, acelaşi, ca şi acum, îmbătrînit, în aceeaşi cameră, la fel de singur, cu aceeaşi Matriona care în tot acest timp n-a devenit cu nimic mai înţeleaptă.

Dar să nu uit ofensa primită, Nastenka!? Să las norul întunecat să acopere fericirea ta senină, lipsită de furtuni; să-ţi fac reproşuri amare, să-ţi strecor tristeţea în inimă, s-o înveninez cu tainice remuşcări şi s-o îndemn să bată dureros în clipele de bucurie; să strivesc fie şi un singur fir din florile gingaşe ce ţi le-ai împletit în păr, cînd ai mers alături de el la altar... O, niciodată, niciodată! Fie-ţi cerul senin, zîmbetul atît de îndrăgit să-ţi fie luminos şi lipsit de supărări, fii tu însăţi binecuvîntată, chiar şi o clipă, de fericirea şi norocul pe care le-ai dăruit altuia, unui suflet însingurat şi recunoscător”[1].

Nu vi se pare că aceste cuvinte au fost ţesute din raze de lună? Sălăşluiesc în ele aceeaşi linişte, aceeaşi autoconstrîngere, aceeaşi disponibilitate de a fi luminat numai prin fericirea altuia.

Şi brusc acest ton: „Sînt un om bolnav... Sînt un om rău. Un ins deloc atrăgător. Îmi dă de furcă, bănuiesc, ficatul”[2] – se aude un murmur tulbure din subterană. Întoarcem cîteva pagini. „... Sînt convins că nu numai prea multă conştiinţă, dar orice conştiinţă reprezintă o calamitate. Acesta-i punctul meu de vedere. Dar deocamdată s-o lăsăm şi pe asta. Iată ce v-aş ruga să-mi spuneţi: de ce oare eu, ca un făcut,

1. *Ed. rom.*, vol. 2, pp. 57-58.
2. *Ibid.*, vol. 4, p. 128.

tocmai în momentele cînd surprindeam cu maximă atenţie subtilităţile «a tot ce e frumos şi sublim», cum se spunea la noi, pe vremuri, chiar atunci încetam să fiu conştient şi, uite, săvîrşeam nişte fapte pe care... ei da, într-un cuvînt, deşi poate toţi le săvîrşesc... nişte fapte pe care eu le săvîrşeam, ca un făcut, tocmai cînd ajungeam conştient în cel mai înalt grad că n-ar fi trebuit să le săvîrşesc? Cu cît mi-era mai limpede ce-i binele sau tot acest «frumos şi sublim», cu atît mă afundam mai zdravăn în mocirla mea şi cu atît îmi venea să mă împotmolesc pînă la capătul capătului”[1]. Frunzărim mai departe „... Rodul direct şi firesc al conştiinţei este inerţia... O repet stăruitor: oamenii şi militanţii cu fire spontană din pricina asta sînt activi, pentru că-s neghiobi şi mărginiţi. Cum să vă explic? Uite: mărginiţi fiind, ei iau drept cauze primordiale cauzele imediate şi pe cele de ordin secundar; în felul acesta se conving mai repede şi mai lesne decît alţii că au găsit motivarea absolută a lucrului cu care se îndeletnicesc; aşadar, se liniştesc; or, acesta-i lucrul de căpetenie. Pentru a porni la acţiune, trebuie, vezi bine, să fii mai întîi absolut liniştit, să nu-ţi rămînă pic de îndoială. Dar cum să mă liniştesc eu, bunăoară? Unde-mi aflu eu cauzele primordiale, pe care să mă bizui, unde-mi găsesc temeiurile? De unde să le iau, mă rog? Fac exerciţii de gîndire şi, drept urmare, orice cauză primordială îmi aduce aminte imediat de o alta, şi mai primordială; şi aşa mai departe, la nesfîrşit. Tocmai aici e esenţa oricărei conştiinţe, a oricărei meditaţii. Avem de-a face, iarăşi, cu legile naturii”.

Ies la iveală mărturii ruşinoase şi o dialectică genială, apar acele de aur pe care Cleopatra, cea cuprinsă de urît, le înfingea în pieptul roabelor sale, e călcată în picioare „poezia” cunoscutelor versuri:

> Cînd chiar din bezna rătăcirii
> Cu-arzîndul verb al stăruirii
> Eu sufletul căzut ţi-am scos... [30]

şi peste trupul sleit de puteri al fetei, renăscute şi apoi chinuite, se năpusteşte o figură mîrşavă, fără chip şi nume, şi strigă: „sînt om”[2].

Da, veţi gîndi, e un om tare. Sufletul în care s-au zămislit atîtea sunete şi chipuri distincte, şi toate aceste idei, e în stare să lupte cu tot ceea ce-i este dat omului să înfrunte. Se prea poate să nu fie ascultat, să nu fie înţeles: nici un profet nu va reuşi să transforme firele de nisip ale pustiei în ascultători sensibili. Numai că pe cîmpurile nemărginite ale istoriei nu va fi de-a pururi nisip – şi atunci va sosi vremea secerişului.

Concomitent cu acest scriitor, care ne captivează într-atît, se manifestă şi alţii. Iată-l pe Goncearov, îngîndurat în visul lui, cu dragostea lui artistică pentru om, în lumina strălucitoare a soarelui, în mijlocul

---

1. *Ibid.*, pp. 131-132.
2. *În legătură cu lapoviţa*, din *Însemnări din subterană*, in *Ed. rom.*, vol. 4, pp. 58-233, Cu această operă, una dintre cele mai profunde ale lui Dostoievski, singura analogie o reprezintă *Nepotul lui Rameau* de Diderot. Schiţa iniţială a caracterului „eroului din subterană” o reprezintă, dar exclusiv pe latura comică, Foma Fomici din nuvela *Satul Stepancikovo şi locuitorii săi* (*Ed. rom.*, vol. 2, pp. 375-590).

nesfîrşitei lumi a lui Dumnezeu, iată-l deci cum, nebăgînd de seamă nici acest soare, nici această lume, urmăreşte un singur colţişor al ei şi îşi desenează încet modelul complicat. Iată-l pe agitatul şi şubredul Turgheniev, care este atît de talentat, care a gîndit atît de mult, că ne introduce în universul plin de vrajă al cuvîntului său, iată cum strecoară memorabilele sale idei, cum creează o serie de chipuri destul de palide şi, totuşi, întotdeauna atrăgătoare. În sfîrşit, iată-l şi pe Tolstoi, pentru a cărui forţă se pare că nu există limite, cum desfăşoară vasta panoramă a vieţii omeneşti, pretutindeni unde aceasta a luat forme concrete. Stăm la îndoială; adînciţi în realizarea misiunii lor, neabătîndu-se nici un moment de la menirea pe care o au, marii artişti pomeniţi mai sus îi atrag cu o forţă irezistibilă pe toţi ceilalţi. În comparaţie cu operele lor, cît de greşite sînt creaţiile scriitorului pe care am fi dorit să-l urmăm: imaginile sale sînt adesea denaturate, discursului său îi lipseşte armonia, ca şi cum am avea în faţă un crîmpei de haos căruia încă nu i s-au aplicat măsura şi numărul sau, mai bine spus, în care s-au amestecat, parcă, toate numerele şi toate unităţile de măsură. Şovăiala noastră e şi mai puternică în clipa în care privim lumea lui Tolstoi: aici nu doar splendoarea inexprimabilă a creaţiei ne atrage, ci este altceva, cu mult mai profund şi mai susţinut. Pentru noi e limpede că scriitorul a pătruns în misterele eleusine ale naturii, că, lipindu-se strîns de Mama-glie, din care-şi trage seva tot ce e viu, ascultă sunetele surde, scrutează umbrele obscure. El se străduieşte să prindă tîlcul fiecărei naşteri şi al fiecărei morţi, în cadrul îngust al cărora este zăvorîtă biata existenţă umană. Numai că vechile legende ne spun că şi acolo, în adevăratul Eleusis [31], sensul vieţii şi al morţii era dezvăluit celor iniţiaţi numai indirect, în forme alegorice. După cît se pare, omului îi este hărăzit pentru totdeauna să se limiteze doar la asta.

Oricît de captivantă ar fi lumea frumosului, există ceva şi mai atrăgător: e vorba de prăbuşirea sufletului omenesc, de strania dizarmonie a vieţii, ce înăbuşă puţinele ei sunete armonioase. Sub formele acestei dizarmonii curg rîurile de aur ale destinului omenirii. Şi, dacă privim literatura universală, vom vedea că nici un scriitor nu a fost preocupat atît de sincer de cauzele acestei lipse de armonie precum cel ales de noi. De aceea, cu tot haosul creaţiei sale, nu vom găsi la nimeni o asemenea integritate şi plenitudine; există în ea ceva profanator şi totodată religios. El nu-şi alege din natură un tablou pentru a-l îndrăgi şi reproduce; îl interesează doar întreţeserea tuturor acestor tablouri; asemeni unui analist obiectiv, le scrutează şi vrea să afle de ce întreaga imagine a lumii lui Dumnezeu este atît de denaturată şi falsă. Prin această analiză el a adunat în sine, într-un mod inexplicabil, sentimentul dragostei celei mai fierbinţi pentru toţi cei ce suferă. Parcă acea denaturare vizibilă pe faţa lumii lui Dumnezeu s-a răsfrînt profund asupra lui însuşi, i-a afectat universul lăuntric şi, ca nimeni altul, a simţit intens toate suferinţele pe care „fiinţa adevărată” le poartă în sine şi s-a apropiat de înţelegerea esenţei ei ascunse. De aici rezultă marele grad de subiectivitate al operelor sale, caracterul lor pasionat: el nu din afară ne cheamă să mergem şi să împărţim cu el interesele,

de care ne putem ocupa, aşa cum ne ocupăm de toate celelalte, glasul lui ajunge la noi parcă din depărtare, iar atunci cînd ne apropiem, vedem o fiinţă ciudată şi singuratică, acolo unde nu mai există nimeni altul, şi ea ne vorbeşte despre chinurile insuportabile ale naturii omeneşti, despre imposibilitatea de a le suporta şi despre nevoia de a găsi o cale pentru a le depăşi. De aici şi tonul bolnăvicios al tuturor operelor sale, absenţa în cadrul lor a armoniei exterioare a părţilor, iar lumea nepotolitei suferinţe, pe care o dezvăluie el, se împleteşte cu ideea cauzelor ei de neînţeles, a scopurilor ei de nepătruns.

Tocmai acest lucru conferă operelor lui un sens etern, o valoare nemuritoare. Ar fi un anacronism să examinăm astăzi caracterele înfăţişate de Turgheniev, spre exemplu, chiar dacă de la crearea lor nu a trecut prea multă vreme : ele au răspuns intereselor acelui moment, au fost înţelese la timpul respectiv, iar astăzi păstrează un farmec exclusiv artistic. Le iubim ca pe nişte chipuri vii, dar în ele nu mai avem nimic de ghicit. Cu totul altceva întîlnim la Dostoievski : neliniştea şi îndoiala, revărsate în scrierile sale, sînt neliniştea şi îndoiala noastră, şi astfel vor rămîne pentru totdeauna. În perioadele în care viaţa este deosebit de uşoară ori cînd greutăţile ei nu sînt conştientizate, acest scriitor ar putea fi uitat cu totul, iar cărţile lui necitite. Dar, de fiecare dată cînd, pe parcursul vieţii istorice, va apărea ceva incomod, cînd popoarele vor fi cutremurate sau tulburate de ceva, numele şi chipul scriitorului care a meditat atîta la aceste probleme va renaşte cu o forţă intactă.

Acolo unde ne invită el – în lumea denaturării şi a suferinţei, la examinarea cusăturilor înseşi cu care este consolidată natura – se poate ajunge cu adevărat, dacă uităm şi lumea frumosului, descoperită prin arte şi poezie, şi sferele reci ale ştiinţei, mult prea depărtate de bietul nostru pămînt pe care nu-l putem uita nicicum. Pentru că a merge acolo înseamnă a satisface cele mai intime dorinţe ale propriului suflet, căruia suferinţa îi este cumva apropiată, care simte o atracţie inexplicabilă faţă de ea ; iar a avea un asemenea scop înseamnă să răspunzi la marea întrebare a cugetului omenesc, pe care acesta o pune necontenit prin toate distracţiile pe care încearcă să i le ofere ştiinţa şi filosofia.

IV

În 1863, Dostoievski părăseşte pentru cîteva zile Parisul, unde-şi petrecea pe atunci timpul [1], pentru a vizita Londra şi expoziţia mondială organizată acolo. Într-un articol nesistematic ca formă, însă concentrat şi perfect coerent, scriitorul dă glas impresiilor pe care i le-a lăsat acel oraş „agitat zi şi noapte şi nesfîrşit ca marea”, cu zgomotul strident al maşinilor sale, cu şinele trecînd peste acoperişurile caselor, cu mişcările

---

1. Era prima lui călătorie peste hotare. Impresia sa despre Europa o exprimă direct în *Însemnări de iarnă despre impresii de vară* şi, indirect, în multe din romanele sale, în care opinia sa cu privire la cele văzute a fost exprimată chiar mai elocvent şi mai amănunţit. A se vedea şi romanul *Adolescentul,* ale cărui pagini au o semnificaţie autobiografică importantă.

lui haotice şi cu măreţia proiectelor sale. „Infecta Tamisă, aerul îmbîcsit de miros de huilă, imensele parcuri şi scuaruri, cartierele cumplite ale oraşului, precum Whitechapel, cu locuitorii aproape goi, flămînzi şi sălbatici" – totul s-a cristalizat la Dostoievski într-un tablou integru, ale cărui părţi constituente sînt inseparabile. Ca pretutindeni, în afara intereselor personale de moment, el meditează la sensul general, la semnificaţia eternă a tabloului: „Simţiţi forţa îngrozitoare ce a unit aici, într-o singură turmă, aceşti oameni fără de număr, sosiţi din toate colţurile pămîntului; percepeţi uriaşa idee; vă daţi seama că *aici ceva a şi fost atins*, *că aici e o victorie*, *un triumf*... Vă cuprinde deodată frica. *N-o fi, oare, acesta idealul înfăptuit*? gîndiţi; n-o fi aici sfîrşitul? N-o fi aceasta, în fond, «*singura turmă*»... [32] Vi se taie respiraţia: totul e atît de sărbătoresc, de triumfător, de mîndru. Priviţi aceste sute de mii, aceste milioane de oameni, *curgînd supuşi încoace de pe întreg pămîntul* – oameni veniţi *cu un singur gînd*, îmbulzindu-se în tăcere, îndărătnic, fără cuvinte, în acest colosal palat (e vorba de Palatul de Cristal al expoziţiei), şi simţiţi că aici *s-a petrecut ceva definitiv*, s-a petrecut şi s-a încheiat. *E un tablou biblic*, *ceva despre Babilon, o profeţie din* Apocalipsă*, ce se înfăptuieşte văzînd cu ochii.* Simţiţi că e nevoie de o împotrivire şi de o negare spirituală continuă pentru a nu ceda, pentru a nu fi biruiţi de impresie, a nu vă închina în faţa faptului şi a nu diviniza pe Baal, *adică de a nu primi ceea ce există drept ideal*"[1].

În tot ceea ce se dezvăluie privirii sale el caută cu atenţie fenomenele originale şi, prin urmare, puternice; tot ce e împrumutat, aşadar, slab, scapă observaţiilor sale. La Roma a ţinut să-l vadă pe papă, la Londra, însă, nici nu s-a uitat la Catedrala Sf. Pavel. A vizitat, în schimb, „sabatul negrilor albi", cum numeşte el noaptea de sîmbătă spre duminică în cartierele muncitoreşti ale oraşului: „O jumătate de milion de muncitori şi muncitoare cu odraslele lor se revarsă asemeni unui fluviu şi sărbătoresc întreaga noapte, pînă la cinci dimineaţa, *mîncînd şi bînd pentru întreaga săptămînă.* Aici îşi aduc oamenii economiile din cursul celor şase zile de lucru, *tot ce-au cîştigat muncind pe brînci, cu sudalme*... Gazul arde cu flacără mare şi luminează strălucitor străzile. *Ca şi cum balul s-ar organiza pentru aceşti negri albi.* Mulţimea se înghesuie pe străzi şi-n tavernele deschise. Ei aici mănîncă şi beau. Prăvăliile de bere sînt împodobite asemeni palatelor. O beţie generală, *însă lipsită de veselie, apăsătoare – şi totul e cumva ciudat de tăcut*. Numai cîteodată certurile şi încăierările scăldate în sînge tulbură această tăcere suspectă care vă umple de tristeţe sufletul. Toată această mulţime se grăbeşte să se îmbete cît mai repede, pînă la uitare de sine... Femeile nu rămîn mai prejos şi se îmbată împreună cu bărbaţii; copiii aleargă, se tîrăsc printre ei"[2]. Scriitorul observă că în această uitare de sine există ceva „sistematic, docil, *încurajator*". Cu spiritul său sintetic, el se străduieşte să surprindă şi semnificaţia ascunsă a acestui fapt, să facă o legătură cu cele văzute ziua, atît de mîndre în

1. *Însemnări de iarnă despre impresii de vară*, cap. 5: *Baal*, in *Ed. rom.*,vol. 4, p. 89.
2. *Ibid.*, p. 90.

finalitatea, în desăvîrşirea lor: această istovire, această destrăbălare posomorîtă, această dorinţă de a uita de sine, fie şi pentru cîteva ceasuri pe săptămînă, toate la un loc îi sugerează imaginea a milioane de suflete, *închise într-un ungher al turnului zidit*, care, ce-i drept, aproape că atinge cerul şi, de aceea, apasă atît de teribil pămîntul! Pentru aceşti paria „multă vreme de-acum încolo nu se va împlini prorocirea, multă vreme nu li se vor da ramuri de măslin şi veşminte albe, şi multă vreme vor mai geme ei la picioarele tronului Celui-de--Sus: «Pînă cînd, Doamne?»”[1].

Imaginile biblice sînt doar remarcabile generalizări ale acestor fapte, pînă la care au putut ajunge istoria şi filosofia; „ramurile de măslin şi veşmintele albe” sînt simbolurile dorinţei de bucurie şi de lumină pentru milioanele de suflete oprimate, astăzi accesorii indispensabile ale unor maşini monstruoase, accesorii ce încă mai posedă resturi absolut inutile de conştiinţă. Dostoievski înţelege acest lucru în toată integralitatea şi complexitatea sa: el observă nu picioarele, rebegite de frig, nu mîinile, sleite de puteri; el observă omul care e asuprit şi întreabă: oare această fiinţă nu e tot atît de demnă şi însetată de fericire sufletească precum noi, cei ce nu putem trăi fără ea?

Însă acestea sînt doar fiinţe asuprite, ce încă n-au fost alterate: în ele chipul lui Dumnezeu s-a estompat, dar, cel puţin, n-a fost denaturat. Dostoievski a vizitat cartierul Hay-Market, unde noaptea se adună cu miile femeile uşoare. Străzi viu luminate, cafenele împodobite cu oglinzi şi aurărie, ce servesc şi ca „locuri de adunare, şi ca refugii; ţi-e frică să pătrunzi în această mulţime. Şi cît de ciudat e ea alcătuită! Întîlneşti aici şi femei bătrîne, şi femei frumoase, în faţa cărora stai locului. Nu găseşti în întreaga lume o asemenea frumuseţe feminină ca a englezoaicei. Nici nu încap pe trotuare, se revarsă pe străzi, într-o mulţime compactă, densă. Ele toate îşi aşteaptă prada şi se năpustesc cu un cinism neruşinat asupra primului întîlnit. Vezi aici şi toalete scumpe, strălucitoare, şi zdrenţe, şi, în genere, o mare diferenţă de vîrstă – totul amestecat. În această mulţime îşi fac loc şi vagabondul beţiv, şi bogătaşul de neam ales. Răsună înjurături, se aud certuri, chemări în gura mare, dar şi invitaţia şoptită, stinsă a vreunei frumoase ce nu şi-a pierdut încă sfiala. Şi cîtă frumuseţe uneori!” Autorul descrie înfăţişarea uimitoare a unei fete, cu o faţă gînditoare, cultă; bea gin la masă cu un tînăr, ce nu părea un vizitator obişnuit al cartierului respectiv. „În privirea ei minunată, întrucîtva mîndră, stăruia ceva tainic, ceva îngîndurat şi trist. Prin educaţie se afla, nu putea să nu fie, mai presus de această mulţime de femei nefericite; altfel ce-ar mai însemna faţa unui om?”[2] Se vedea că tînărul o căutase aici ori că fusese o întîlnire prestabilită. Amîndoi şedeau cufundaţi în gînduri, trişti, vorbeau puţin, cu lungi pauze între cuvinte; ceva important rămînea, se pare, nespus. Într-un tîrziu tînărul s-a ridicat, a plătit consumaţia, i-a întins fetei mîna şi a plecat; ea, cu pete purpurii pe faţa-i palidă, ieşi în urma lui şi se pierdu în mulţimea de prostituate. *„În Hay-Market am*

---

1. *Ibid.*, p. 91.
2. *Ibid.*, pp. 91-92.

văzut mame care-şi aduceau fiicele, încă fragede, spre a se vinde. Fetiţe de vreo doisprezece ani te prind de mînă şi te roagă să le urmezi. Mi-amintesc, am văzut o dată o fetiţă, *nu mai mare de şase ani*, toată în zdrenţe, murdară, desculţă, băută, frîntă de oboseală : corpul ce i se întrezărea prin rupturile hainelor era plin de vînătăi. Mergea parcă fără să-şi dea seama, fără grabă, rătăcind Dumnezeu ştie de ce prin mulţime : îi era, poate, foame. Nimeni n-o lua în seamă. Dar, ce m-a uimit cel mai tare, *mergea arătînd atîta durere, atîta disperare pe chip, încît era nefiresc, cumplit de sfîşietor să vezi această mică fiinţă că duce pe umeri şi ea atîtea blesteme, atîta suferinţă.* Îşi clătina, dintr-o parte în alta, capul ciufulit, preocupată, parcă, de ceva grav ; îşi desfăcea mîinile mici, gesticula, le împreuna, apoi şi le trăgea brusc spre pieptu-i gol. M-am întors şi i-am dat o jumătate de şiling. A apucat moneda de argint, m-a privit în ochi sălbatic, cu o uimire pătrunsă de teamă şi, brusc, a rupt-o la fugă, temîndu-se, pesemne, să nu-i iau banii îndărăt"[1].

Am putea şi noi repeta : „pînă cînd, Doamne ?" Expoziţia universală, Palatul de Cristal, undeva, prelegerea unui celebru fizician cu o strălucită experienţă – merită, oare, toate acestea nefericirea minusculei creaturi, ce se lovea cu mînuţele-i uscăţive peste piept, şi a acestor femei, ce-şi oferă spre vînzare fiicele minore primei persoane care le oferă o monedă pentru aceasta ? Vor zice : „aşa a fost dintotdeauna, ba chiar mai rău" ; o spun ca să se justifice, şi dau drept exemplu canibalismul popoarelor sălbatice, nedorind să se refere la cel căruia noi sîntem datori, se pare, să-i suportăm răutatea, otrava specifică civilizaţiei. Nu este adevărat, n-a fost dintotdeauna aşa. Poporul ce trăia ascultînd de poruncile Domnului nu practicase nici canibalismul, nu avea nici mame care să-şi vîndă fiicele : în sînul acestuia erau mame care adunau spice, într-adins lăsate pe cîmp de către cei bogaţi[2]. Şi aceasta nu s-ar fi întîmplat la noi, *n-ar fi putut să se întîmple*, dacă acele cuvinte lăsate nouă : „Căutaţi *mai întîi* împărăţia lui Dumnezeu şi celelalte vi se vor adăuga vouă" nu le-ar fi citit de la coadă, nu le-ar fi folosit de-a-ndoaselea.

„Însă, după ce se sfîrşeşte noaptea şi începe ziua, acelaşi spirit mîndru şi întunecat se înalţă din nou, regeşte, peste imensa urbe. Nu pare îngrijorat de cele petrecute noaptea, şi nici de cele ce vede în jurul său ziua. Baal domneşte şi nici măcar nu cere supunere, pentru că e sigur de ea. Încrederea lui în sine e nemăsurată : *el împarte dispreţuitor şi calm, pentru a scăpa de obligaţii, pomana organizată.* El nu-şi ascunde unele fenomene barbare, suspecte şi chinuitoare ale vieţii. Sărăcia, suferinţa, murmurul şi îndobitocirea gloatei nu-l ating cîtuşi de puţin"[3].

Tuturor acestor fapte, ca şi grijii în privinţa lor, li se poate aplica următoarea formulă : în procesul firesc al oricărei evoluţii, *bunăstarea fiinţei care se dezvoltă e scop*; astfel, copacul creşte pentru realizarea plenitudinii formelor sale, şi acelaşi lucru e valabil pentru orice altceva. Din toate procesele observate în natură, există unul singur în care

1. *Ibid.*, pp. 92-93.
2. Vezi *Cartea Rut.*
3. *Ed. rom.*, p. 94.

legea este încălcată: procesul istoriei. *Omul* e cel ce se dezvoltă în cadrul lui şi, prin urmare, el *este scop*; dar numai ca idee, ca iluzie: *în realitate el e mijloc, iar scopul îl reprezintă instituţia, complexitatea relaţiilor sociale, înflorirea ştiinţei şi artelor, forţa industriei şi a comerţului*[1]. Toate acestea se dezvoltă impetuos şi niciodată nu-i va trece prin minte sărmanului om să nu le permită să treacă peste el, să nu se întindă în faţa carului triumfal al lui Baal şi să nu-i stropească roţile cu sîngele său[2]. Popoarele se aştern unul după altul; strivind milioane de suflete în ţara sa, carul porneşte spre alte meleaguri, pînă la acei canibali care se mănîncă unul pe altul cu naivitate, în solitudinea lor, şi pe care se pregăteşte acum, după cît se pare, să-i devoreze dintr-o dată Europa.

În persoana lui Dostoievski, remarcabila capacitate de generalizare s-a contopit într-un chip uimitor cu fina percepere a tot ceea ce e particular, individual. De aceea, el nu numai că a înţeles sensul general, profund al evenimentului istoric, ci a resimţit şi insuportabila groază generată de acesta, ca şi cum el însuşi ar fi trăit toată acea suferinţă personală ce ia naştere prin încălcarea legii fundamentale a dezvoltării. Imediat după publicarea *Însemnărilor de iarnă despre impresii de vară*[3] apar sumbrele *Însemnări din subterană*[4], despre care am pomenit deja.

---

1. Există în istorie un exemplu extrem de potrivit explicării acestei idei: în Germania, pe timpul revoltelor ţărăneşti şi cavalereşti, se răspîndise simţitor dreptul roman, înlocuind obiceiurile juridice de tip feudal din partea locului. Povara resimţită din pricina lui în rîndul populaţiei era atît de mare, încît răsculaţii, nepricepuţi într-ale juridicii, oameni simpli, reclamau, printre altele, eliminarea dreptului roman din practică. Dar cine pune la îndoială că, fiind drept, ca şi obiceiurile judecătoreşti medievale, el depăşeşte cu mult nu numai aceste obiceiuri, ci, în general, tot ceea ce a apărut vreodată de-a lungul istoriei în materie de drept. De aceea, răspîndirea lui ulterioară n-a contenit, ci a devenit un proces firesc şi, să zicem, inevitabil. Acest caz demonstrează că *desăvîrşirea* unor domenii aparte ale vieţii nu este neapărat legată de diminuarea suferinţelor umane, că *perfecţionarea* are o legătură internă şi este *autonomă*, şi din această cauză se produce în istorie independent de orice altceva.
2. Un exemplu particular poate nuanţa şi în acest caz procesul general istoric: 1) este necesar ca într-o ţară, pentru susţinerea poziţiei ei pe plan internaţional, să existe cîteva sute de mii de bărbaţi care să se ocupe special cu arta militară, şi, pentru ca pregătirea lor să fie fără cusur, ei trebuie eliberaţi de problemele familiale; 2) trebuie ca oamenii ce menţin ţara la apogeul înfloririi ei spirituale şi materiale să se pregătească atît cît se poate de bine în vederea îndeplinirii misiunii lor şi să pătrundă cît mai adînc în lumea complexă şi dificilă a ştiinţelor pure ori aplicate. Se formează un uriaş contingent de oameni pentru care familia e convenabilă şi posibilă doar la o vîrstă înaintată. Din motive pe care ar fi inutil să le explicăm, apare şi un contingent corespunzător de femei nemăritate, cu deosebirea că pentru reprezentanţii primului familia e ceva tîrziu şi absenţa ei temporară ţine de comoditate, în vreme ce pentru componentele celui de-al doilea ea devine ceva închis pentru totdeauna, femeile apărînd drept un mijloc lipsit de personalitate pentru traiul comod al altora. Aşa cum un rîu mare absoarbe pîraie şi pîrîiaşe şi prin evaporarea apelor sale dă naştere umezelii şi ploii – ce se va vărsa, în cele din urmă, tot în el –, tot astfel acestui mare torent de existenţe lipsite de familie i se alătură mulţi alţi mici afluenţi, generaţi în mare măsură, pur şi simplu, de imensitatea lui, de uşurinţa, de comoditatea pentru fiecare şi de caracterul lui obişnuit.
3. *Însemnările de iarnă despre impresii de vară* apar în 1863, în revista „Vremea”.
4. Sînt publicate în numerele 1, 2 şi 4/1864 ale revistei „Epoha”.

Lectura lor naşte involuntar ideea necesităţii la noi a unor ediţii critice, unde operele să fie comentate nu sub aspectul formei şi al genezei (studii de acest fel avem deja), ci sub aspectul conţinutului şi al semnificaţiilor acestora, pentru a rezolva, în sfîrşit, problema: e plauzibilă ideea enunţată, ori e mincinoasă, şi de ce?, şi anume a o rezolva cu eforturi cumulate, amănunţit şi exact, cum e posibil numai în ştiinţă. *Însemnările din subterană,* spre exemplu, sînt importante prin fiecare rînd, aproape că nu pot fi raportate la formule generale; totuşi, afirmaţiile expuse în text nici un om care gîndeşte nu le poate lăsa fără explicaţie.

N-a existat în literatura noastră un scriitor ale cărui idealuri să fie atît de categoric delimitate de realitatea curentă. A o menţine şi a o corecta pe alocuri – o asemenea idee n-a stat în intenţia lui Dostoievski nici măcar o clipă. Dată fiind structura generalizatoare a minţii sale, el s-a concentrat cu tot interesul asupra răului ce se ascunde în alcătuirea generală a vieţii apărute istoriceşte; de aici ostilitatea şi dispreţul scriitorului faţă de orice speranţă de a îmbunătăţi ceva prin intermediul schimbărilor individuale, de aici duşmănia sa faţă de grupările progresiste şi de adepţi ai occidentalismului de la noi. Observînd doar generalul, el trecea direct de la realitate la extrem în idee, şi primul lucru pe care-l găsea aici era încrederea de a înălţa, cu ajutorul minţii, edificiul vieţii omeneşti la o asemenea perfecţiune, încît acesta să aducă alinarea fiinţei umane, să ducă la bun sfîrşit procesul istoric şi să elimine suferinţa. Critica acestei idei străbate întreaga sa creaţie; pentru prima dată şi, în plus, cu deosebită minuţiozitate, ea a fost expusă în *Însemnări din subterană.*

Omul subteranei e un individ retras în sine, ce nu poate suferi viaţa şi care critică cu răutate idealul utopiştilor raţionalişti, pe baza cunoaşterii exacte a naturii umane, cunoaştere cristalizată în urma observării îndelungate şi solitare a propriei persoane şi a istoriei.

Înţelesul general al acestei critici ar fi următorul: omul poartă în sine, în stare latentă, un univers complex de predispoziţii, de germeni încă nedescoperiţi, iar descoperirea lor va forma viitoarea lui istorie, tot atît de invincibilă pe cît de reală este acum prezenţa acestor predispoziţii în el. De aceea, determinarea istoriei şi a sensului ei prin intelectul nostru va rămîne întotdeauna o simplă vorbărie, ce nu are nici o semnificaţie în fond.

În sfera acestor predispoziţii, în măsura în care s-au manifestat de-a lungul istoriei, există atît de multe aspecte inexplicabil de stranii, de iraţionale, încît e imposibil de găsit vreo formulă pentru satisfacerea naturii umane. Să reprezinte, oare, *fericirea* principiul necesar alcătuirii acestei formule: nu cumva omul simte uneori nevoia de *suferinţă*, există oare plăceri pentru care să fi dat Hamlet chinurile propriei conştiinţe? *Ordinea* şi caracterul planificat nu formează, oare, trăsăturile generale ale oricărei organizări finale a relaţiilor dintre oameni: totuşi, nu iubim uneori *haosul*, distrugerea, dezordinea chiar mai puternic decît corectitudinea şi creaţia? Poate fi găsit, oare, un om care de-a lungul întregii sale vieţi să fi făcut numai *ce e bine* şi *se cuvine*, şi nu încearcă el, oare, limitîndu-se multă vreme numai la asemenea fapte, o *sfîrşeală* ciudată, şi nu trece, fie şi pentru o scurtă perioadă, la poezia actelor nesocotite?

În sfîrşit, va mai avea omul parte de fericire cînd nu vor mai exista pentru el sentimentul *noutăţii*, surpriza, tot ce e capricios schimbător, cu care acum, punîndu-şi de acord calea vieţii, încearcă multe supărări, dar şi atîtea bucurii? Uniformitatea hărăzită *tuturor* nu contrazice, oare, principiul fundamental al naturii omului – *individualitatea*, iar caracterul fix al viitorului şi al „idealului” nu contrazice libera sa voinţă, dorinţa de a alege în felul său un lucru sau altul, cîteodată chiar în ciuda definiţiei exterioare, chiar şi judicioase? Dar fără libertate, fără personalitate poate fi omul fericit? Păgubit de acestea, în cazul veşnicei absenţe a noului, se vor redeştepta în el instincte în stare să desfacă şi cea mai stabilă formulă: şi omul va dori să sufere, va avea nevoie de distrugere, de sînge, de toate, dar nu şi de ceea ce formula i-a sortit pe veci; nu va proceda, oare, asemeni celui care, închis foarte mult timp într-o încăpere bine luminată şi încălzită, îşi taie mîinile spărgînd geamul şi iese dezbrăcat în frig, doar pentru a nu mai rămîne în acel loc? Nu cumva această senzaţie de istovire sufletească l-a dus pe Seneca la intrigă şi crimă? Şi nu ea o îndemnase pe Cleopatra să înfigă ace de aur în sînii sclavelor negre, privindu-le cu aviditate faţa, buzele, ce tremurau în încercarea de a zîmbi, ochii speriaţi? În sfîrşit, stăpînirea *neschimbată* a idealului realizat va satisface, oare, omul, pentru care *a dori, a se strădui, a atinge* constituie o necesitate de neînfrînt? Oare raţiunea epuizează, în general, natura umană? Nu cumva ea este singura a cărei formulă definitivă i-o poate atribui doar însuşi creatorul ei, mintea?

Omul în întregul său este o fiinţă iraţională; de aceea, aşa cum explicarea lui deplină nu stă în puterea minţii, tot astfel nu stă în puterea ei nici satisfacerea lui. Oricît de tenace ar fi gîndirea omului, ea nu va reuşi niciodată să acopere întreaga realitate, va răspunde unui om fictiv, nu celui existent în realitate. În om se găseşte latent *actul creator* şi el anume i-a dăruit viaţă, l-a înzestrat cu suferinţele şi bucuriile sale, pe care raţiunea nu le poate nici înţelege, nici modifica.

În comparaţie cu raţionalul, altceva este misticul. Iar ceea ce e inaccesibil puterii şi domeniului ştiinţei mai poate fi accesibil religiei. De aici amploarea misticului la Dostoievski, interesul acestuia faţă de fenomenul religios, cum putem observa în cea de-a doua şi mai importantă perioadă a activităţii sale, ce începe cu *Crimă şi pedeapsă*.

V

Dostoievski este recunoscut drept cel mai profund analist al sufletului omenesc. A devenit astfel după ce a văzut în suflet concentrarea tuturor enigmelor asupra cărora meditează omenirea şi rezolvarea tuturor dificultăţilor pe care, de-a lungul întregii sale istorii, nu i-a fost dat să le depăşească.

Mai sus, l-am numit pe contele L. Tolstoi artist al vieţii în formele ei încheiate, care s-au solidificat; în limitele acestor forme, lumea spirituală a omului a fost epuizată de el cu o perfecţiune inaccesibilă altora: cele mai mici mişcări ale inimii, cei mai greu de observat germeni de gîndire în formele instaurate de viaţă, de structură spirituală instaurată – toate acestea sînt zugrăvite în operele sale cu o

precizie care nu lasă loc de mai bine. Dar două momente mari ale vieţii ce se dezvoltă istoric, naşterea şi descompunerea, nu au fost atinse de el; neîndoielnic, aceste momente poartă în sine ceva maladiv, includ adesea ceva incorect şi uneori chiar criminal. Tolstoi evită cumva irezistibil toate acestea. Dimpotrivă, Dostoievski este atras irezistibil de ele, îl completează pe contele Tolstoi; în opoziţie cu acesta, el este analistul *a ceea ce e încă instabil* în viaţa şi spiritul omului.

Absoluta lui distanţare de realitatea curentă, absenţa oricăror legături organice cu ea, a simpatiilor pentru ea, reprezintă, desigur, principala cauză, în virtutea căreia el se opreşte exclusiv asupra momentelor naşterii şi descompunerii. Plin de aşteptări sau regrete, el a fost veşnic orientat către viitor sau către trecutul îndepărtat, dar niciodată către prezent. Iată de ce, pentru el, cea mai mare satisfacţie a fost să urmărească cum, descompunîndu-se, moare prezentul sau cum, în interiorul acestei morţi, licăreşte o viaţă nouă. În lunga serie a romanelor sale, de la *Crimă şi pedeapsă* pînă la *Fraţii Karamazov*, tipurile deja stabile le vedem doar în treacăt, de la distanţă; în primul plan se mişcă oameni care nu aparţin nici unei categorii determinate, oameni care sînt îngrijoraţi şi caută, care distrug sau creează.

Din această cauză analiza sa psihică are cîteva particularităţi: este analiza sufletului uman *în general*, în diferitele lui *stări, stadii, treceri* şi nu analiza vieţii individuale lăuntrice, izolate şi încheiate (ca la contele L.N. Tolstoi). Operele lui nu pun în mişcare, în faţa noastră, personaje finalizate, fiecare cu concentrarea sa interioară, ci o serie de umbre ale unei singure entităţi: sînt parcă diferite transformări, diferite meandre ale unei singure fiinţe spirituale care se naşte sau moare. De aceea meditaţia, şi nu contemplaţia, este starea principală pe care ne-o provoacă personajele aduse de el în scenă. El deschide în faţa noastră tainiţele conştiinţei umane, altfel spus, dezleagă şi disecă în limitele forţelor sale acel nod mistic care este punctul de concentrare a firii iraţionale a omului.

Dar, în orice caz, în ordinea apariţiei intereselor sale, analiza psihică n-a reprezentat decît un aspect secund şi condiţionat; de fapt, analiza evoluează doar începînd cu *Crimă şi pedeapsă*. Suferinţa umană şi legătura ei cu sensul general al vieţii au fost pentru el latura principală, care condiţionează totul. Tocmai această latură apare deja, dar numai ca imagine, în prima sa operă, *Oameni sărmani*, şi tot ea este discutată dialectic în ultima scriere (*Fraţii Karamazov*).

După cum s-a remarcat deja mai sus, răul originar al istoriei constă în corelaţia incorectă, în cadrul ei, dintre scop şi mijloace: persoana umană, recunoscută doar ca mijloc, este aruncată la rădăcina edificiului în curs de clădire al civilizaţiei şi, desigur, nimeni nu poate stabili în ce măsură şi pînă cînd poate continua aşa ceva. Civilizaţia a strivit deja clasele de jos, se pregăteşte să strivească popoarele primitive, uneori prin aer pluteşte ideea că generaţia de oameni aflaţi în viaţă trebuie sacrificată pentru binele viitorului, pentru un număr nedefinit de generaţii ce vor veni. Ceva monstruos se săvîrşeşte în istorie, o fantomă a înşfăcat-o şi a deformat-o: pentru ceea ce nu a văzut nimeni, pentru ceea ce doar aşteaptă cu toţii, se săvîrşeşte ceva insuportabil: oamenii, care au fost pînă acum întotdeauna mijloc, sînt aruncaţi, de-acum nu

unul cîte unul, ci cu masele, cu popoarele întregi, în numele unui scop social îndepărtat, care nu s-a arătat pînă acum nici unei fiinţe, despre care nu putem face decît presupuneri. Şi rămîne pentru toţi o necunoscută : unde este sfîrşitul acestei situaţii, cînd îşi va face apariţia, în cel din urmă, omul *ca scop.*

Cu vigoarea acestei idei, care nu se rosteşte, dar se transpune în practică, Dostoievski, avînd exemple la îndemînă, a intrat în luptă, de asemenea fără a fi foarte conştient de ea, ci doar simţind-o, sesizînd-o.

Critica posibilităţii idealului definitiv a fost doar prima jumătate a misiunii pe care o avea de îndeplinit. Arătînd caracterul iraţional al naturii umane şi, prin urmare, *virtualitatea scopului final*[1], el nu s-a ridicat în apărarea demnităţii relative, ci absolute a omului, a fiecărui individ existent, care niciodată şi pentru nimic nu poate fi numai mijloc.

La acestea s-a adăugat şi o serie de idei religioase ale lui. Extraordinară şi fericită a fost coincidenţa care s-a dovedit a exista între rezultatul necontenitei sale analize a firii omeneşti şi ceea ce îi pretindeau sarcinile luptei purtate. Această coincidenţă, arătînd iraţionalitatea fiinţei umane, a dezvăluit la el ceva mistic, care, neîndoielnic, i s-a transmis în însuşi actul de creaţie. Acest fapt concordă în cel mai înalt grad cu necesitatea de a-l considera pe om drept ceva infinit mai înalt decît l-am crezut, ceva religios, sfînt, intangibil. Ca agregat al funcţiilor fiziologice, dintre care una este conştiinţa, omul se prezintă, desigur, doar ca mijloc, cel puţin ori de cîte ori aceasta este cerinţa impusă de altă mulţime, mai mare, de agregate fiziologice asemănătoare. Cu totul altceva vedem în el recunoscîndu-i originea mistică şi natura mistică : el poartă reflexul luminii Creatorului său, în el este chipul lui Dumnezeu, care nu se întunecă, nu se închină, ci este scump şi ocrotit.

Trebuie să obervăm că numai în religie se dezvăluie valoarea *persoanei* umane. În cadrul sistemului juridic, *persoana* este doar o funcţie, un centru necesar, la care se referă obligaţiile contractuale, apartenenţa proprietăţii etc. ; aici, importanţa ei nu este explicată şi fundamentată şi, dacă este definită într-un fel sau altul, această definire este primară, arbitrară : este o condiţie cu care putem şi să nu fim de acord. În sistemul juridic, *persoana* poate servi drept obiect al unui contract, şi sclavia în general este consecinţa firească a unui sistem juridic pur. În economia politică, *persoana* dispare cu totul : acolo există doar forţa de muncă, faţă de care persoana este un accesoriu absolut inutil. Astfel, pe calea cunoaşterii, pe calea ştiinţei este irealizabilă reinstaurarea *persoanei* în istorie : putem s-o respectăm, dar nu-i absolută nevoie s-o facem, putem s-o şi neglijăm, mai ales cînd este de proastă calitate, vicioasă. Dar însăşi introducerea acestor condiţii subminează caracterul absolut al *persoanei* : pentru greci nu erau buni toţi *barbarii*, pentru romani – toţi *ne-cetăţenii*, pentru catolici – *ereticii*, pentru umanişti – toţi *obscurantiştii*, pentru oamenii anului 1893 – toţi *conservatorii.* Acestui caracter condiţionat, cu toate ezitările

---

1. În acest fel, *Însemnările din subterană* alcătuiesc parcă prima piatră unghiulară din activitatea literară a lui Dostoievski şi ideile expuse aici formează întîia linie fundamentală a concepţiei despre lume a scriitorului.

şi îndoielile sale, îi pune capăt religia: orice personalitate, care este vie, este absolută precum chipul lui Dumnezeu şi inviolabilă.

Iată de ce, în problema particulară a sclaviei, în condiţiile religiei, aceasta se amplifica pe măsură ce religia slăbea sau era din ce în ce mai deformată; dimpotrivă, în condiţiile sistemului juridic, sclavia s-a amplificat o dată cu consecvenţa, cu puritatea acestuia. În istorie, cel mai teribil a fost cazul poporului roman, cel mai desăvîrşit în înţelegerea dreptului: aici sclavii erau sfîşiaţi şi cu carnea lor erau hrăniţi peştii din iazuri; relaţiile cele mai umane au existat însă la evreii vechi, care aveau o religie severă: acolo, în anii jubiliari, toţi sclavii trebuiau să-şi reprimească libertatea, adică ei constituiau un obiect de uz temporar, nu de posesiune în sensul strict al cuvîntului, nu erau proprietatea stăpînului.

În *Crimă şi pedeapsă*, pentru prima dată şi cu cea mai multă minuţiozitate[1], este dezvăluită de către Dostoievski ideea importanţei absolute a persoanei. În mijlocul suferinţei iremediabile, văzînd oameni care pier sau se pregătesc să piară, se indignează inima virtuoasă a eroului principal din roman, şi acesta se decide să încalce legea inviolabilităţii omului. La baza acestei intenţii este pusă o dialectică genială; fapta este dusă la îndeplinire. Şi imediat după producerea ei, începe relaţia mistică reciprocă dintre criminal, victimă şi toţi oamenii din jur. Tot ce se întîmplă în sufletul lui Raskolnikov este iraţional; pînă la sfîrşitul cărţii, nu ştie de ce nu avea voie s-o ucidă pe cămătăreasă. Şi totodată, nici noi nu înţelegem cu mintea noastră, dialectic, stările conştiinţei lui, însuşirile faptei lui. Dar cu toată fiinţa noastră simţim absolut clar necesitatea tuturor consecinţelor ce decurg din fapta săvîrşită. De îndată ce a spart Chipul reflectat al lui Dumnezeu, care, ce-i drept, era deformat de purtătorul lui, a simţit cum pentru el însuşi s-a întunecat acest chip şi, o dată cu el, întreaga natură. „Nu o bătrînă am ucis, pe mine însumi m-am ucis", spune el într-un loc. Parcă s-ar fi strămutat ceva în sufletul lui, şi această mutaţie face ca totul să apară în altă lumină şi să dispară pe vecie ceea ce ştia mai înainte. El a simţit că între el şi cei vii, rămaşi de cealaltă parte a crimei, nu există nimic comun, nimic care să-i unească; şi niciodată aşa ceva nu va exista. El a trecut de cealaltă parte a ceva, s-a îndepărtat de toţi oamenii, ca şi cum ar fi ajuns într-un loc unde alături de el nu mai este decît bătrîna ucisă. Nodul mistic al fiinţei lui, pe care în mod convenţional îl numim „suflet", parcă ar fi unit, printr-o legătură imperceptibilă, cu nodul mistic al celeilalte fiinţe, a cărei formă exterioară el a spart-o. S-ar părea că s-a pus capăt tuturor relaţiilor dintre ucigaş şi victimă, însă ele continuă; s-ar părea că relaţiile dintre ei şi oamenii dimprejur s-au păstrat şi doar s-au modificat puţin, însă ele sînt cu desăvîrşire întrerupte. Aici, în această analiză a criminalităţii, în care parcă se descoperă învelişurile, găoacele sincerităţii ce acoperă fiecare *eu*, care ba interacţionează, ba încetează a mai interacţiona, este pusă în lumină marea

1. Astfel, acest roman care, sub aspect literar, este cea mai riguroasă şi deci cea mai bună operă a lui Dostoievski, constituie cea de-a doua piatră unghiulară din evoluţia concepţiei lui despre lume. Ideea exprimată pozitiv în acest roman mai este susţinută, dar în forme negative, în *Demonii*.

şi sfînta lege privitoare la interdicţia de a nesocoti fiinţa umană, caracterul ei absolut. În măsura în care acest fenomen mistic este pasibil nu atît explicitării, cît simplei desemnări prin cuvinte, noi îl putem exprima îl felul următor: ceea ce observăm la om, faptele, cuvintele, dorinţele, ceea ce ştiu despre el alţii şi ceea ce ştie el despre sine – toate acestea, deci, nu-i epuizează fiinţa; în el mai există ceva pe lîngă toate acestea, ceva important, neştiut de nimeni[1]. Trebuie să ne ataşăm, trebuie să îndrăgim acest ceva important: de aceea îl şi iubim cîteodată, în pofida a tot ce vedem la el; dimpotrivă, la om putem urî doar ceea ce este exterior şi neimportant, o anumită mutilare pe care şi-a făcut-o singur. Dar cînd, confundîndu-le una cu alta sau, mai precis, neştiind că în om, dincolo de manifestările exterioare, mai există şi altceva, spargem imaginea lui, atunci spargem un întreg pe care nici măcar nu-l bănuiam. Subit, atingem un aspect fundamental, la care nu ne-am gîndit, şi simţim o surpriză, care nu intra în intenţiile noastre. Astfel, numai nesocotind personalitatea omului intuim toată valoarea ei: pentru noi se deschide sensul ei mistic şi iraţional, dar e deja prea tîrziu. Efectuînd o asemenea experienţă inutilă, dezvăluind convingător, într-o descriere genială, starea conştiinţei criminale, Dostoievski ne-a făcut un mare serviciu istoric.

Propriu-zis, prin rezolvarea acestor două probleme şi-a îndeplinit misiunea, în măsura în care aceasta se referea la om ca fiinţă care suferă şi este călcată în picioare. Dar acestea erau urmate de o problemă teoretică şi, urmărind-o, el a pătruns în domeniul nemărginit de cercetare a ceea ce numim cusături ale universului. Prima străfulgerare a acestei năzuinţe a gîndirii o găsim deja în *Crimă şi pedeapsă.*

În scena inexprimabil de gravă dintre Raskolnikov şi Sonia, petrecută în camera fetei, i-a spus că există posibilitatea ca ea să se molipsească de ceva şi să se îmbolnăvească, aşa că va pieri şi familia de dragul căreia îşi vinde trupul:

„ – Dar să economiseşti nu se poate? Să strîngi bani albi pentru zile negre? întrebă el deodată, oprindu-se în faţa ei.

– Nu, şopti Sonia.

– Sigur că nu. Dar ai încercat? adăugă el aproape cu ironie.

– Am încercat.

– Şi n-ai reuşit. Sigur că da! Nici n-are rost să mai întreb!

Şi iarăşi începu să se plimbe prin cameră. Mai trecu aproape un minut.

– Nu primeşti în fiecare zi?

Sonia se fîstici şi mai tare şi se înroşi la faţă.

– Nu, şopti ea, cu un efort chinuitor.

– Cu Polecika (sora ei cea mică) tot aşa se va întîmpla, cu siguranţă, spuse el deodată.

– Nu! Nu! Nu se poate, nu! strigă cu disperare Sonia, de parcă ar fi rănit-o cineva cu cuţitul. Dumnezeu, Dumnezeu n-o să îngăduie o grozăvie ca asta!...

---

1. Faptele de atavism şi, de asemenea, faptul naşterii unui geniu din părinţi obişnuiţi dezvăluie şi prezenţa reală în om a unor aspecte necunoscute nici lui, nici altora.

– Păi alte grozăvii le îngăduie!

– Nu, nu! Pe ea Domnul o s-o apere, Domnul!... – repetă ea, nedîndu-şi seama ce face.

– Păi poate *că Dumnezeu nici nu există*, îi răspunse Raskolnikov cu un fel de răutate, rîse şi o privi. Deodată, Sonia se schimbă teribil la faţă"[1].

În acelaşi roman, între Raskolnikov şi *alter ego*-ul său, care este cea de-a doua jumătate a lui, nefastă, adică Stavroghin, are loc o discuţie pe marginea temei fantomelor şi a vieţii de dincolo de mormînt.

„ – Sînt de acord, spune Svidrigailov, că fantomele li se arată numai celor bolnavi; însă asta nu face decît să demonstreze că fantomele nu se pot arăta decît bolnavilor, şi nicidecum că fantomele *nu există* ca atare. Fantomele sînt, ca să zic aşa, crîmpeie şi bucăţi din cealaltă lume, temeiul ei. Fireşte, omul sănătos n-are de ce să o vadă, pentru că omul sănătos este omul cel mai terestru şi, prin urmare, trebuie să-şi trăiască numai viaţa de aici, pentru deplinătate şi pentru ca să fie ordine. Ei bine, dacă s-a îmbolnăvit cîtuşi de puţin, dacă s-a dereglat cît de cît ordinea normală, pămîntească din organism, îndată începe să se manifeste posibilitatea lumii celeilalte, şi cu cît e mai bolnav, are parte şi de contacte mai multe cu lumea cealaltă, aşa că, atunci cînd omul moare de tot, se şi mută de-a dreptul pe cealaltă lume. De mult m-am gîndit la asta. Dacă crezi în viaţa viitoare, poţi crede şi în aceste raţionamente.

– *Nu cred în viaţa viitoare*, spuse Raskolnikov. Svidrigailov stătea îngîndurat.

– Ce-ar fi dacă *acolo* n-ar exista decît *păianjeni sau ceva în genul acesta*, spuse el deodată.

«E smintit», gîndi Raskolnikov.

– Ne tot închipuim veşnicia ca pe o idee pe care n-o putem înţelege, ca pe ceva imens, imens! Dar de ce mă rog trebuie să fie neapărat imens? Dacă deodată, imaginează-ţi şi dumneata, acolo ar fi o cameră, cam cît o baie clădită din bîrne; o chichineaţă afumată, cu păianjeni prin unghere – şi asta să fie toată veşnicia. Ştii dumneata, uneori mi se năzare cam aşa ceva.

– Şi chiar, chiar nu-ţi imaginezi ceva mai liniştitor şi mai drept decît asta? strigă cu durere Raskolnikov (mai înainte nu voia să vorbească nimic cu Svidrigailov).

– Mai drept? Dar cum să ştii, *poate asta este drept*, şi, ştii dumneata, eu aşa aş fi făcut-o dinadins, răspunse Svidrigailov, surîzînd vag.

Auzind acest răspuns neruşinat, Raskolnikov se simţi cuprins de un fior de gheaţă"[2].

Simţim atmosfera înăbuşitoare a unor ciudate idei şi sentimente. Dacă în acelaşi roman există o dialectică ce justifică crima şi totuşi în întregul său, sufletul este pedepsit pentru ea, aici vedem o dialectică

---

1. *Crimă şi pedeapsă*, în *Ed. rom.*, vol. 5, p. 303. Sensul teribil al cuvintelor despre „încercarea de a economisi" constă în *graba*, în *lăcomia* de desfrîu pe care îl face şi este nevoită să-l facă această fată depravată numai din exterior. Aici Dostoievski, cu o suferinţă infernală, urmăreşte cum nevoia fizică, lovind în suflet, parcă îl găureşte şi-l desface pentru a pătrunde în el un viciu deja lăuntric.
2. *Ibid.*, pp. 272-273.

ce se înalţă pînă la recunoaşterea „lumii celeilalte”, iar simţirea – în privinţa răsplatei veşnice – coboară pînă la cine ştie ce păianjeni. „Făptura tremurătoare”, cum este aici numit omul de două ori, nici prin meschinăria crimelor, nici prin virtuţile sale inutile nu merită nici mai mult, nici mai puţin decît atît.

Ulterior, problema religioasă nu va mai dispărea din operele lui Dostoievski: în fiecare roman o atinge, dar o face în aşa fel, încît simţim că doar o amînă pînă în momentul cînd va fi în stare s-o trateze fără piedici, fără grabă şi liber. În sfîrşit, acest moment a venit şi a apărut romanul *Fraţii Karamazov.*

VI

Însăşi perioada cînd a apărut acest roman a fost semnificativă în cel mai înalt grad: erau ultimii ani ai domniei precedente. Comploturile anarhiştilor, ezitările guvernului, presa zgomotoasă şi influentă – toate acestea răspîndeau în societate nelinişte şi aşteptare. Lupta dintre diferitele grupări atinsese tensiunea maximă, dar aceea dintre ele care a coincis cu orientarea de două secole a istoriei noastre – ne referim la gruparea occidentaliştilor şi adepţilor reformei – se bucura de o dominaţie nemărginită în literatură şi societate. De faptul că toate speranţele şi aproape toate revendicările grupării în cauză erau sortite să se împlinească se îndoiau propriu-zis foarte puţin chiar şi adversarii ei; şi toate eforturile pe care ultimii le puteau depune erau îndreptate spre o amînare cît de mică a triumfului acesteia.

Tocmai acum, aproape unul după altul, şi-au rostit cuvîntul definitiv cei trei scriitori foarte influenţi: Turgheniev, contele Tolstoi şi, ultimul, Dostoievski. Oricine le-ar dechide *aceste* opere, fără ca măcar să le analizeze, ar simţi cît de ambiguu era momentul în care au apărut, cît de fals era totul în societatea a cărei stare de spirit le-a generat.

Ca întotdeauna, în *Deşţelenire* [33], Turgheniev a răspuns aspiraţiilor curente ale timpului şi doar le-a înmuiat şi limitat puţin. Multilateralitatea şi lărgimea educaţiei sale, absenţa vigorii înnăscute şi – deşi nerostită – indiferenţa făţişă pentru orice nu este artă – toate acestea l-au făcut şi acum, ca şi mai înainte, să încerce a pătrunde într-o sferă de idei şi năzuinţe cu care, evident, nu avea nici un punct comun. El, care se pronunţase odată că Venus din Milo are ceva mai neîndoielnic şi mai etern decît Revoluţia franceză, a dorit spre sfîrşitul vieţii, în pofida tuturor idealurilor, să fie pe gustul oamenilor pentru care întregul univers al frumosului şi artei nu avea nici o importanţă şi nici un sens. Dar şi această tentativă nefirească, după cum era de aşteptat, a ieşit atît de chinuită şi jalnică, încît toţi cei ce îl îndrăgeau pentru fostele opere nu-l putea privi altfel decît cu cea mai adîncă tristeţe. Această tristeţe sau părere de rău nu putea să n-o simtă şi creatorul; ea a conferit însufleţire şi un colorit special ultimelor sale opere. Fiecare, atît omul obişnuit cît şi scriitorul, poartă în harurile propriei firi şi amărăciunea şi dulceaţa vieţii. Turgheniev a fost primul dintre scriitorii noştri pe cale de a dobîndi celebritatea europeană; şi cînd a dobîndit-o, a văzut subit că a obţinut ceva nesemnificativ: tot ce era important şi valoros îi scăpase.

Dimpotrivă, ceilalţi doi scriitori, care pînă atunci fuseseră întrucîtva puşi în umbră de Turgheniev, au început să vorbească cu o putere nemaivăzută, iar vocea lor a început să răsune în opoziţie cu tot ce dorea şi credea societatea. Şi dacă e nevoie să căutăm în istorie un exemplu cînd importanţa şi influenţa unei personalităţi a fost neîndoielnică şi clară, nu putem găsi altul mai bun decît cel oferit de ultima fază din activitatea acestor doi scriitori. În toiul pasiunii pentru reformele exterioare, în momentul de negare indiscutabilă a tot ce este lăuntric, religios, mistic în viaţă şi în om, ei au refuzat, ca absolut lipsit de valoare, tot ce este exterior, adresîndu-se lumii lăuntrice şi religioase. Iar societatea, care iniţial se mirase şi se indignase, fiind totuşi fermecată de cuvîntul lor, parcă a fost trasă de ei în direcţia contrară celei urmate pînă atunci; în viaţa ei a avut loc o cotitură bruscă, iar noi acum ne situăm pe cu totul alte căi decît cele pe care stăteam cu puţin timp înainte.

În *Anna Karenina,* cu o perfecţiune excepţională a formei, s-a contopit un conţinut profund şi sever. Mai mult decît în *Război şi pace*, deasupra tuturor grupelor de personaje scoase aici în scenă domneşte gîndirea artistului, ceea ce le relaţionează mai strîns şi conferă întregii opere mai multă coerenţă şi unitate. Grupurile şi scenele sînt mai puţin risipite, nu trăiesc chiar atît de liber, totul tinde parcă spre un centru nevăzut, aflat înainte. În schimbul calmului epic dominant din *Război şi pace,* care conferă o încetineală uniformă tuturor evenimentelor şi personajelor din acest roman, în *Anna Karenina* resimţim prezenţa a ceva alarmat şi căutător, prezenţă ce explică lirismul întregii opere. Lăsînd deoparte *Război şi pace*, cititorul încearcă o satisfacţie senină; dimpotrivă, terminînd de citit *Anna Karenina*, se simte alarmat şi derutat. Sentimentul de amărăciune, de spaimă sufletească, de ură faţă de viaţă şi de milă pentru destinul omului – toate acestea se amestecă în sufletul lui, devenind insuportabile; şi, neavînd puterea să lupte cu sine, el caută ajutor la marele artist care i-a tulburat atît de mult pacea. Iar cel din urmă nu şi-a lăsat aşteptat prea mult cuvîntul; *Anna Karenina* s-a dovedit a fi doar un mare prolog la doctrina pe care, ba direct, ba în alegorii, autorul o dezvoltă de zece ani încoace. Trecînd de la îndoială la credinţă şi căzînd iarăşi din credinţă în îndoială, fiind ferm numai în negaţii şi ezitant în afirmaţii, prin toată seria ultimelor opere pare a personifica scepticismul ce-şi caută rezolvarea: „cred într-un Dumnezeu, asta o ştiu; dar în *care* Dumnezeu cred, asta e o enigmă pentru mine”, pare a ne spune el prin întregul sens al celor din urmă lucrări.

Deosebindu-se categoric prin formă, prolix, episodic, romanul lui Dostoievski este profund înrudit cu *Anna Karenina* în spirit, în sensul pe care îl înglobează. Şi el este sinteza analizei sufleteşti, a ideilor religioase şi a luptei dintre aspiraţiile religioase şi îndoială. Dar misiunea este asumată în el mai larg: în timp ce la Tolstoi se arată ce implacabil şi teribil moare omul care a păşit o dată alături de căile pe care nu el le-a ales, aici este dezvăluită naşterea tainică a noii vieţi prin vieţile ce mor. Bătrînul Karamazov e parcă simbolul morţii şi al descompunerii, toate principiile naturii lui spirituale parcă şi-au pierdut centrul ce le fixează, şi noi simţim duhoarea de cadavru pe care o emană. El

nu mai are nici o normă de reglare şi toată duhoarea din sufletul omenesc a răbufnit irezistibil din el, murdărind şi pătînd tot ce atinge. Niciodată în literatura noastră n-a mai apărut vreun personaj pentru care să existe mai puţin vreo lege exterioară sau lăuntrică: nelegiuit, batjocoritor al oricărei legi, întinător al oricărui lucru sfînt – iată numele, iată definiţia lui. Societatea noastră, care înaintează fără tradiţii, care nu a reuşit să evolueze pînă la nivelul vreunei religii, al vreunei datorii şi care, totuşi, crede că a depăşit deja orice religie şi orice datorie, societatea noastră, deci, amplă numai drept consecinţă a relaxării lăuntrice, este, în linii mari, exact, deşi prea brutal, simbolizată în acest personaj. Este dezvăluită principala ei trăsătură, absenţa unei norme interne care s-o disciplineze şi, drept consecinţă, apare nudă pofta ei rapace, cu batjocură impertinentă faţă de oricine i s-ar opune cu un reproş. Prin duhoarea pestilenţială a acestui cadavru ce putrezeşte se întrevede rodul ei. Între cei patru fii ai lui Karamazov poate fi găsită o corelaţie internă, care se supune legii contrariului. Smerdeakov, această miasmă, această coajă putredă „a grăuntelui căzut în pămînt şi mort”, este parcă polul opus al purului Aleoşa, care poartă în el o viaţă nouă, la fel cum un lăstar proaspăt, din micul său mormînt întunecat, scoate la lumina soarelui viaţa şi legea organismului matern defunct. Taina renaşterii a tot ce moare este splendid exprimată în această opoziţie. Cel de-al treilea fiu, Ivan Karamazov, sobru, închis în sine, reprezintă contrariul lui Dmitri, care este deschis, vorbăreţ, purtînd în sine impulsuri benefice, dar fără nici o limită, în timp ce această limită este, în cel mai înalt grad, concentrată în Ivan. Aşa cum Dmitri se simte atras de Aleoşa, şi Ivan are ceva care îl leagă, ceva comun cu Smerdeakov. El „are o părere foarte bună” despre Aleoşa, dar fireşte această părere se explică prin faptul că îl consideră un pol opus sieşi, dar de aceeaşi forţă. Însă cu Dmitri nu are nimic în comun; toate relaţiile acestor doi fraţi sînt pur exterioare, ceea ce e mai important decît faptul că în cele din urmă devin chiar adverse. Dimpotrivă, cu Smerdeakov, Ivan are ceva înrudit: se înţeleg de la primul cuvînt, de la cea mai mică aluzie, reiau discuţia ca şi cum nici în tăcere ceea ce au ei comun nu s-a întrerupt. Astfel, legătura dintre ei este sigură, ca şi legătura dintre Aleoşa şi Dmitri. Şi la fel cum în Aleoşa s-a evidenţiat, purificată, tăria afirmaţiei şi a vieţii, şi în Ivan, purificată, s-a concentrat tăria negaţiei şi a morţii, tăria răului. Smerdeakov nu este decît coaja lui, un reziduu putred şi, desigur, răul aflat în natura umană nu este atît de mic ca să se manifeste numai în urîciune. Răul are tărie, are farmec, şi acestea sînt concentrate în Ivan. Lui Dmitri îi e hărăzit să renască în viaţă; prin suferinţă el se va purifica; gata fiind să-şi asume suferinţa, a simţit deja în sine pe „omul nou” şi de-acolo, din Siberia cea friguroasă, din ocne, se pregăteşte să-i cînte „un imn lui Dumnezeu”. O dată cu purificarea, în el se trezeşte tăria vieţii: „într-o mie de chinuri, eu *sînt*; pe scurt – sufăr, dar *exist*”, spune el în ajunul procesului care, presimte el, va lua sfîrşit cu punerea lui sub acuzaţie. În această sete de existenţă şi în setea nepotolită de a deveni demn de ea, fie şi prin suferinţă, Dostoievski a sesizat iarăşi o trăsătură profundă a istoriei, cea mai importantă, poate trăsătura centrală. E foarte probabil ca în ea omul să-şi fi păstrat preponderenţa binelui asupra răului în care este atît de teribil cufundat,

rău care este divulgat de fiecare faptă singulară a sa, de fiecare gînd al lui. Dar sub acestea, sub toată murdăria prin care omul se tîrăşte de mii de ani, setea irezistibilă de a ajunge totuşi undeva şi de a vedea lumina îl ridică pe om deasupra întregii naturi, această sete este chezăşia pieirii sale nedefinitive în mijlocul oricăror suferinţe, în mijlocul oricăror nenorociri. Tocmai aici stă explicaţia faptului că ne cutremurăm şi ne ferim ochii cînd vedem o sinucidere, iată de ce sinuciderea ni se pare mai întristătoare decît uciderea, încălcînd o lege şi mai înaltă; iată de ce religia condamnă sinuciderea, considerînd-o drept o crimă ce nu poate fi răscumpărată. Din punct de vedere raţional, ar trebui să avem faţă de sinucidere o atitudine de indiferenţă, oferindu-i fiecăruia posibilitatea de a decide dacă e mai bine pentru el să trăiască sau să nu trăiască. Dar legea generală, legea supremă, de natură mistică, desigur, ne constrînge pe toţi să trăim, ne impune aceasta ca pe o datorie, de a cărei povară nu ne putem elibera. Dacă Dmitri Karamazov, vicios şi nefericit, se întoarce la viaţă datorită faptului că are totuşi binele sădit în el, Ivan, căruia din afară i se deschide calea largă a vieţii, în pofida înaltei sale educaţii, în pofida caracterului său puternic, se află, totuşi, la marginea aceleiaşi pante pe care a alunecat şi a murit Smerdeakov. Puternic purtător al negaţiei şi răului, el va lupta încă mult timp cu moartea, cu această concluzie firească ce decurge din negare; şi totuşi legile eterne ale naturii îi vor birui tăria, forţele lui vor seca şi el va muri la fel cum a murit Smerdeakov.

Sînt uimitoare ultimele zile ale celui de-al patrulea dintre fraţi, relatate în cursul primei, a doua şi a treia întrevederi dintre el şi Ivan. Şi aici, ca şi în *Crimă şi pedeapsă*, printr-un procedeu special, al cărui secret îl deţinea numai Dostoievski, ne cufundăm iarăşi într-o atmosferă psihică deosebită, înăbuşitoare, întunecată şi – încă nevăzînd nimic, încă neajungînd pînă la faptă – resimţim spaima metafizică a apropierii de o încălcare a legilor naturii, de ceva criminal; şi ne cutremurăm deja din pricina aşteptării. Ura cu care îl priveşte acum pe Ivan, care i-a sugerat că „totul este permis”; această carte: *Învăţăturile sfîntului părinte Isaac Sirul* [34], care, sub perna lui, ia locul cărţilor franţuzeşti, şi crizele de frenezie pe care ni le relatează gazda alarmată, deşi noi nu remarcăm nimic deosebit la el; în sfîrşit, acest teanc de bancnote, pe care el şi-l scoate din ciorap, iar Ivan tremură, fără să ştie încă din ce pricină, şi se trage cu spatele spre perete; şi însăşi povestirea modului cum s-a produs crima, cu această frică nemotivată a victimei faţă de ucigaşul ei, faţă de fiul nelegitim, care îi e şi lacheul de încredere, un ins slab şi idiot – toate acestea sînt uimitoare, apăsătoare în cel mai înalt grad şi ne reintroduc în lumea criminalităţii. Semnificativ e faptul că legea naturii, care e încălcată aici, este o lege mai importantă decît cea încălcată în *Crimă şi pedeapsă*, la fel cum şi atmosfera ce-l înconjoară pe criminal este parcă mai înăbuşitoare şi mai apăsătoare decît cea pe care o simţim împrejurul lui Raskolnikov. Iată de ce acesta nu s-a sinucis; el mai avea încă motive să trăiască şi, după cîţiva ani de răscumpărare, a ieşit din atmosfera lui la lumină şi la soare. Smerdeakov nu mai avea de ce să trăiască; şi, cu toate că şi pentru el poate exista undeva soare şi lumină, e absolut clar că nu a putut ajunge pînă la ele şi a căzut asfixiat chiar de la primii paşi. Ultima lui despărţire de Ivan,

banii pe care i-a dat, din pricina cărora s-a săvîrşit crima, cuvintele despre Providenţă – toate acestea ne introduc în sufletul unui ins aflat în ultimele ore de dinaintea sinuciderii şi sînt o taină încă nezugrăvită de nimeni, netransmisă nimănui dintre cei vii.

Aici am dori să spunem cîteva cuvinte despre caracterul crizelor celor doi fraţi, dintre care unul este ucigaşul tatălui său, iar celălalt este implicat în paricid. Ultimul, după cum se ştie, se plînge că este vizitat de un „demon mizerabil, meschin”; primul vorbeşte despre Providenţă, despre faptul că îl vizitează Dumnezeu. Mai înainte amîndoi au fost atei, ba încă destul de convinşi. Citind cu atenţie naraţiunea lui Dostoievski, nu e greu să observăm că tocmai halucinaţiile alcătuiesc chinul *principal* al lui Ivan Feodorovici. Să ne amintim ce-i zice lui Aleoşa: „asta *el* ţi-a spus-o”; cum se înviorează de fiecare dată cînd cuvintele vagi ale interlocutorului îi oferă prilejul să creadă că şi celălalt ştie că există posibilitatea apariţiei diavolului („Cine? Care-i al treilea? Unde e?” îl întreabă el, speriat, pe Smerdeakov); în sfîrşit, să ne amintim fiorul de gheaţă care i-a străpuns brusc inima cînd s-a apropiat de casă după cea de-a treia întrevedere cu Smerdeakov, bănuind că acolo îl aşteaptă deja „vizitatorul”, şi tonul aproape plîngăreţ de după halucinaţie: „Nu, el ştie cu ce să mă chinuiască... e viclean ca o fiară”; „...Aleoşa, cine îndrăzneşte să-mi pună asemenea întrebări... S-a speriat de tine, hulubaşule. Tu eşti un heruvim neprihănit” etc. Dacă ne amintim tonul rece şi sever al acestui ateu, firea lui într-adevăr tare, această transformare a unui om puternic într-un copil ce se jeluie, într-o femeie plîngăreaţă ne poate face să înţelegem clar caznele halucinaţiilor: „Mîine o să fie crucea, nu ştreangul”, decide, pregătindu-se, după aceeaşi halucinaţie, să povestească totul la proces. Prin analogie, putem admite că şi pentru Smerdeakov obiectul principal al chinului l-a constituit ceva asemănător. Căinţa şi amintirea crimei trebuie să fie mai puternice în primele zile, însă Smerdeakov, în acest interval, e absolut calm; boala şi frenezia au început după cîteva săptămîni; iar crizele, ca şi la Ivan Feodorovici, nu sînt continue, ci au loc din cînd în cînd. Diferenţa e că „cel de-al treilea”, de existenţa căruia este sigur chiar de faţă cu oaspetele, este Dumnezeu, „pronia cerească”, deşi imediat, la întrebarea lui Ivan, răspunde ca şi cum aceasta nu s-ar referi la fondul problemei: „Nu, nu mi-am recăpătat credinţa”. Cu siguranţă, ceea ce au discutat ei la timpul lor şi ceea ce au pus la cale era cu totul altceva decît situaţia în care s-au pomenit după ce au încălcat legea naturii. De aceea, simţind ceea ce unul numeşte „diavol” iar celălalt „pronie”, au sesizat ceva absolut neaşteptat; totuşi, fostele lor cuvinte despre viaţa de apoi şi despre Dumnezeu s-au dovedit a nu avea nici un referent. Continuînd analogia cu Ivan, trebuie să credem că tocmai spaima cu care aştepta „vizita” l-a împins pe Smerdeakov într-o derută frenetică, făcîndu-l să se sinucidă. Aşa cum se întîmplă întotdeauna cu omul, a alunecat pe panta suferinţei celei mai mici. Probabil că i-a fost mai uşor să îndure durerea sugrumării fizice decît să mai simtă încă o dată atingerea de gheaţă a fantomei care îl chinuia.

Crizele lui Smerdeakov, probabil mai grele, nu ne sînt descrise; ni se prezintă amănunţit doar criza lui Ivan Feodorovici. Există informaţia

că, atunci cînd se tipărea *Fraţii Karamazov*, un medic psihiatru i-a trimis lui Dostoievski o scrisoare[1] în care se miră de profunda asemănare dintre descrierea artistică şi ceea ce observaţia obiectivă dezvăluie în cursul crizelor; observaţia obiectivă, desigur, nu cunoaşte conţinutul lăuntric al halucinaţiilor, în timp ce acest conţinut este redat la Dostoievski. Scriitorul insinuează în descrierea sa un ton întrucîtva ironic, însă, citindu-i cu atenţie o serie de opere ale sale, vedem că, la început şi la sfîrşit, îşi înconjoară ideile preferate cu o uşoară ironie[2], sau cel puţin făcea aceasta ori de cîte ori se aştepta ca ele să fie luate în derîdere. Probabil, nu dorea să-i incite prea mult pe cititori împotriva sa, dar îi era greu şi să treacă sub tăcere anumite lucruri. În tot timpul halucinaţiei sale, Ivan Feodorovici nu crede în caracterul ei obiectiv, adică nu crede atîta timp cît este bolnav; şi dimpotrivă, de realitatea ei este sigur cînd este sănătos, cînd nu mai trece prin ea: şi chiar numai de ea se teme, numai la ea se gîndeşte. Prea serioase sînt cuvintele bolnavului tocmai atunci cînd se simte bine şi prea concentrat devine autorul cînd abordează aceste cuvinte. Toate acestea ne fac să vedem ceva dedublat şi ascuns la Dostoievski, atunci cînd ne redă „vedenia lui Ivan Feodorovici": e prea puţin probabil să fi vrut să ne prezinte doar descrierea unei halucinaţii; cu siguranţă, sub tonul ironic, este ascunsă o convingere reală a lui; şi nu este exclus ca opinia lui Svidrigailov (vezi *supra*) despre posibilitatea „celeilalte lumi, ale cărei crîmpeie i se revelează omului atunci cînd este bolnav" să fie o idee a lui Dostoievski însuşi. Cel puţin aceasta este situaţia cuvintelor pe care, de-acum fără pic de ironie, le pune în gura stareţului Zosima:

„Multe lucruri sînt ascunse privirii muritorilor, în schimb sălăşluieşte în noi tainica simţire a legăturii noastre vii cu lumea cealaltă, o lume mai desăvîrşită şi mai plină de slavă, iar *rădăcinile gîndurilor şi simţirilor noastre nu se află aici, ci pe alt tărîm.* De aceea spun înţelepţii că aici, pe pămînt, nu sîntem în stare a pătrunde în miezul lucrurilor. *Luînd sămînţă din altă lume, Dumnezeu a semănat-o pe aceste cuprinsuri.* Grădina Lui a crescut, tot ce a putut să încolţească a răsărit, *dar mlădiţele tinere trăiesc numai datorită legăturii lor tainice cu lumea cealaltă*, şi dacă simţămîntul acesta slăbeşte sau se stinge cu totul, moare şi ceea ce a răsărit în tine din sămînţa sădită de Dumnezeu. Atunci viaţa nu mai are farmec pentru tine, ba chiar începe să te scîrbească"[3].

Sînt uimitoare aceste cuvinte şi prin profunzimea ideii conţinute în ele, şi prin frumuseţea imaginilor, care par a corespunde îndeaproape realităţii ascunse a lucrurilor, şi prin forţa convingerii. Este deja a doua oară[4] cînd literatura noastră, ce a depăşit atît de mult dezvoltarea

---

1. Dacă scrisoarea s-a păstrat, am fi curoşi s-o vedem tipărită.
2. Astfel este, de pildă, în *Fraţii Karamazov*, discursul procurorului la proces, susţinut pe un ton ironic; şi, totuşi, multe dintre ideile din acest discurs sînt reluarea unor idei enunţate de Dostoievski în numele său, în *Jurnalul de scriitor.*
3. *Fraţii Karamazov*, cap. „Din vorbele rostite în felurite împrejurări de părintele Zosima şi din învăţăturile sale" in *Ed. rom.*, vol. 9, p. 437.
4. Ne referim la celebra poezie a lui Lermontov *Pe cerul miezului de noapte, un înger zbura* etc.

indolentă a ştiinţelor noastre, s-a ridicat la acea înălţime a contemplaţiei, pe care s-au menţinut doar Platon şi alţi cîţiva. În ceea ce resimte criminalul, Dostoievski, neîndoielnic, a văzut atingerea cu „lumea cealaltă”, care a devenit brusc clară, palpabilă, în timp ce pentru ceilalţi oameni, care nu au încălcat legile naturii, atingerea există, dar nu este conştientizată, este întru totul insesizabilă şi imperceptibilă.

Că Dostoievski era departe de o greşeală grosolană şi că nici noi nu cădem în ea, descoperindu-i gîndul nerostit – ne convinge răspunsul pe care trebuie să-l dăm la două întrebări ce apar fără voie atît la lectura romanului *Crimă şi pedeapsă,* cît şi în cazul descrierii întrevederilor dintre cei care şi-au ucis tatăl în *Fraţii Karamazov*: de ce înţelegem atît de bine faptul că starea sufletească a criminalilor este descrisă exact, cu toate că noi n-am încercat-o niciodată, şi de ce, săvîrşind crima şi, prin urmare, căzînd de la înălţimea sa în ochii oamenilor care îl înconjoară, criminalul, dimpotrivă, *într-o anumită privinţă*, se înalţă deasupra tuturor? Înainte de crimă, Smerdeakov este o insectă tremurătoare comparativ cu Ivan, însă, săvîrşind-o, vorbeşte cu acesta ca unul care are puterea, ca unul care domină. Însuşi Ivan este uimit de acest lucru şi rosteşte: „Nu zău, nu eşti prost deloc, dimpotrivă, eşti mult mai deştept decît mi-aş fi putut închipui”. Raskolnikov, fiind înainte de crimă doar *primus inter pares* printre oameni, după aceasta depăşeşte în mod evident nivelul celorlalţi; numai Svidrigailov, tot un ucigaş, vorbeşte cu el de la egal la egal, spunînd ironic că au „un punct comun de atingere”. Toate acestea necesită o explicaţie, şi noi o vom enunţa pe cea care ni se pare probabilă. Dacă pentru noi, care n-am săvîrşit nici o crimă, starea sufletească a eroilor este inteligibilă şi, citindu-l pe Dostoievski, nu ne mirăm de caracterul capricios al fanteziei lui, ci de arta şi de profunzimea analizei sale, atunci poate fi absolut clar că noi avem *un mijloc de apreciere*, în posesia căruia fiind rostim judecata noastră asupra autenticităţii reprezentării a ceea ce ar trebui să ne fie absolut necunoscut. Este evident că acest mijloc poate fi doar cunoaşterea *prealabilă* a acestei stări, deşi nu ne dăm seama de asta; iată, deci, că cineva ne zugrăveşte nişte senzaţii pe care noi nu le-am mai încercat şi, drept răspuns la spusele lui, în noi se trezeşte o cunoaştere pînă atunci ascunsă. Şi numai pentru că această cunoaştere care începe să se trezească se contopeşte, coincizînd cu aceea care ne vine din exterior, noi tragem concluzii asupra veridicităţii, asupra autenticităţii celei din urmă. În caz de necoincidenţă, am spune că este falsă, ne-am referi, probabil, la un fenomen despre care nu putem avea nici o idee, nici o reprezentare. Acest fapt bizar ne dezvăluie taina cea mai profundă a sufletului nostru, complexitatea acestuia: sufletul nu constă doar din ceea ce se observă în mod clar (de exemplu, intelectul nostru nu constă doar din informaţiile, ideile, reprezentările pe care le conştientizează); în el există multe aspecte pe care noi nu bănuim că le-am avea în noi, însă acestea încep să acţioneze perceptibil doar în anumite momente, excepţionale. Şi, de cele mai multe ori, nu cunoaştem nici pînă în clipa morţii adevăratul cuprins al propriului suflet; nu cunoaştem nici adevăratul chip al lumii în care trăim, de

vreme ce el se schimbă în funcţie de gîndul sau ideea cu care ne raportăm la ea. O dată cu crima se dezvăluie unul dintre izvoarele întunecate ale ideilor şi senzaţiilor noastre şi imediat ni se descoperă firele spirituale ce leagă universul de tot ce e viu în el. Cunoaşterea tocmai a acestor aspecte, care sînt încă ascunse celorlalţi oameni, îl înalţă într-o anume privinţă pe criminal în raport cu ceilalţi. Legile vieţii şi morţii devin palpabile pentru el de îndată ce, încălcîndu-le, simte brusc că într-un loc a rupt unul din aceste fire şi, rupîndu-l, a pierit şi el cumva, ciudat. Ceea ce-l distruge, *ceea ce poate fi simţit doar încălcînd o lege*, este într-un fel „lumea cealaltă, cu care intră în contact"; iar noi doar o presimţim, o intuim cu un fel de cunoaştere ocultă.

Am spus că în *Fraţii Karamazov* marele analist al sufletului omenesc ne-a prezentat renaşterea vieţii noi din vechea viaţă, aflată pe moarte. În virtutea unor legi inexplicabile, tainice, toată natura este sortită unor astfel de renaşteri, şi principalul lucru pe care îl găsim în ele este inseparabilitatea vieţii de moarte, imposibilitatea ca prima să se săvîrşească pe deplin fără să se producă şi cea de-a doua. Aici îşi găseşte explicaţia motoul pus de Dostoievski la opera sa: „Adevărat, adevărat zic vouă că dacă grăuntele de grîu, cînd cade în pămînt, nu va muri, rămîne singur; iar dacă va muri, aduce multă roadă" (*Ioan* 12, 24). Căderea, moartea, putrefacţia nu sînt decît chezăşia unei vieţi noi şi mai bune. Aşa trebuie să privim istoria; trebuie să învăţăm s-o privim astfel, observînd şi elementele de putrefacţie în viaţa care ne înconjoară: numai această privire ne poate salva de disperare, ne poate umple de cea mai tare credinţă în momentele cînd, s-ar părea, vine deja sfîrşitul oricărei credinţe. Numai ea corespunde forţelor reale şi viguroase care direcţionează fluxul timpurilor, iar nu lumina slab licărindă a minţii noastre, nu spaimele şi grijile trăite, cu care umplem istoria, dar n-o conducem cîtuşi de puţin.

Însă tabloul imens plănuit de Dostoievski a rămas nefinalizat. Indiscutabil, înţelegerea beznei, a haosului, a distrugerii era, în sufletul artistului, legată de o oarecare lipsă de armonie, de ordine şi continuitate. Propriu-zis, în *Fraţii Karamazov* este descrisă doar moartea vechiului; iar ceea ce renaşte, deşi se conturează, conturul este dat totuşi succint şi din exterior; şi cum anume se produce renaşterea însăşi – această taină Dostoievski a luat-o cu el în mormînt. Judecînd după pagina finală a romanului *Crimă şi pedeapsă*, el toată viaţa s-a pregătit pentru această descriere şi ea trebuia, în sfîrşit, să-şi facă apariţia în volumele următoare din *Fraţii Karamazov*; din pricina morţii autorului, însă, descrierii nu i-a fost hărăzit să apară. Cea mai importantă sarcină a vieţii sale doar a formulat-o, dar nu a îndeplinit-o.

Însă ceea ce se afla în pragul acestei sarcini a fost îndeplinit cu o imensitate a gîndirii şi cu o profunzime a înţelegerii ce nu-şi află egal nici în literatura noastră, nici în altele. Ne referim la *Legenda Marelui Inchizitor*. Mai sus am remarcat deja că, murind, orice viaţă, care reprezintă o îmbinare de bine şi rău, degajă, în stare pură, atît binele, cît şi răul. Tocmai răul, care, desigur, urmează să piară, dar nu mai înainte de a duce o luptă tenace cu binele, este exprimat cu o forţă singulară în *Legendă*.

VII

Într-un mic local, după un paravan se întîlnesc pentru întîia oară doi fraţi: Aleoşa, un tînăr visător şi credincios, novicele preferat al stareţului Zosima, tînăr ce a părăsit atît de senin făgaşul vieţii obişnuite în schimbul singurătăţii monahale, şi Ivan, mai vîrstnic, cu mai multă experienţă. Din cei patru fraţi doar ei doi aveau aceeaşi mamă, Dmitri şi Smerdeakov le erau fraţi numai după tată. Trecuseră deja patru luni de cînd se văzuseră, pentru prima oară după o lungă despărţire, şi iată că abia acum, în ajunul altei despărţiri, care putea fi definitivă, se întîlnesc şi discută între patru ochi. În timpul lunilor scurse Aleoşa îşi observase cu mare curiozitate fratele; despre convingerile şi înalta pregătire ale acestuia aflase de mai multă vreme; la rîndul său, remarcase că şi Ivan îl priveşte uneori cu insistenţă. Fiecare din ei tăcuse în prezenţa celuilalt, deşi numai unul faţă de altul îşi puteau descărca inimile, de vreme ce cu restul oamenilor vorbeau indiferent, fie cu supunere (Aleoşa cu Zosima), fie dominînd în conversaţie (Ivan cu Miusov). Îi unea un punct de plecare comun; şi chiar dacă tocmai din acest punct apucaseră pe căi diferite, ce nu aveau să se mai intersecteze vreodată, totuşi apropierea produsă între ei în acest punct era mai importantă, mai vie decît apropierile de cei din jur, datorate ramificaţiilor laterale sau piscurilor pe care îi dusese evoluţia lor spirituală. Această idee e bine exprimată în următorul episod introductiv al conversaţiei lor:

„– Dar de ce te nelinişteşte plecarea mea? Mai avem încă timp berechet pînă atunci. O eternitate întreagă, nemurirea!

– Ce fel de eternitate dacă pleci mîine?

– Ei şi, ce-are a face? spuse, rîzînd, Ivan. O să avem destulă vreme *să ne spunem tot ce aveam de spus*, doar pentru asta sîntem aici! Ce te uiţi aşa mirat la mine? Răspunde: pentru ce crezi că ne aflăm aici? Ca să vorbim despre dragostea mea pentru Katerina Ivanovna, despre babacul sau despre Dmitri? Despre străinătate? Despre situaţia fatală a Rusiei? Ori despre împăratul Napoleon? Pentru asta, da?

– Bineînţeles că nu.

– Prin urmare, îţi dai şi tu seama că nu pentru asta. Fiecare cu ale lui; noi, ăştia, copilandrii cu caşul la gură, *trebuie să rezolvăm în primul rînd problemele eterne*, asta-i grija noastră cea mai mare. În clipa de faţă tot tineretul rus nu face altceva decît să discute asemenea probleme. Aşa cum oamenii vîrstnici nu sînt preocupaţi decît de chestiunile practice! Ia spune-mi, de ce ai fost tot timpul cu ochii pe mine trei luni de zile? Nu ca să mă iscodeşti? Ca şi cum ai fi vrut să mă întrebi: «Crezi oare, în ceva, sau nu crezi în nimic?»...

Aleoşa zîmbi:

– Fie şi aşa. Nu cumva rîzi de mine acum?

– Să rîd de tine? Cum aş putea să-mi necăjesc frăţiorul, care trei luni de zile încheiate m-a privit întruna, ca şi cum ar fi aşteptat ceva din partea mea. Uită-te în ochii mei, Aleoşa, şi eu sînt tot un puşti, un copilandru care abia a deschis ochii, ca şi tine, atîta doar că eu nu sînt novice. Ce crezi tu că fac azi băieţii de-o vîrstă cu noi în Rusia? Sau cel puţin unii din ei? *Să luăm, bunăoară, cîrciuma asta infectă; se strîng*

cu toţii aici şi se aşază în cîte un colţ. Nu se cunosc între ei şi, după ce vor ieşi din local, timp de patruzeci de ani după aceea, nu vor mai şti nimic unul despre altul. Ei şi? În jurul căror lucruri se învîrtesc discuţiile pe care le poartă de cîte ori au o clipă de răgaz, aici, în cîrciumă? Numai şi numai în jurul unor probleme de importanţă universală: «Ce părere aveţi despre existenţa lui Dumnezeu? Dar despre nemurire?» Iar cei ce nu cred în Dumnezeu vor discuta, la rîndul lor, despre socialism şi despre anarhism, despre transformarea lumii după un nou sistem, ceea ce, în definitiv, e cam acelaşi lucru, *problemele sînt aceleaşi în fond, numai că sînt privite dintr-un alt punct de vedere.* În zilele noastre, un număr infinit de tineri ruşi, care mai de care mai originali, nu fac altceva decît să dezbată asemenea chestiuni. Nu este aşa?

– Da, pentru adevăraţii ruşi existenţa lui Dumnezeu sau nemurirea sufletului, sau, aşa cum spui tu, aceleaşi probleme privite din alt punct de vedere, sînt probleme esenţiale şi, *deci, e normal să fie aşa*, rosti Aleoşa, privindu-şi fratele cu surîsul lui blajin şi parcă întrebător".

În punctul lui „e normal să fie aşa" s-au întîlnit cei doi fraţi. Citatul de mai sus va rămîne pentru totdeauna istoric şi, se pare, a existat într-adevăr un timp cînd oamenii se ataşau sau se deziceau unii de alţii în funcţie de aceste „probleme fundamentale", se simţeau mai apropiaţi, pe baza interesului faţă de ele, decît dacă ar fi fost uniţi prin legături de rudenie, ca să nu mai vorbim de uniunea datorată poziţiei ori stării sociale. Vremuri fericite, oameni fericiţi: decăderea morală era departe de ei. Dar toate acestea au trecut şi, se pare, pentru mult timp. Cum s-a făcut ca un lucru de cea mai mare importanţă să devină la noi, într-un interval scurt, absolut neinteresant – să lăsăm istoria să judece. Neîndoielnic e doar faptul că indiferentismul intelectual, nepăsarea faţă de orice fel de probleme, n-a fost niciodată atît de acută ca la generaţiile ce urmează să ne înlocuiască.

Simţindu-se de acord în ceea ce era mai important, fraţii nu se mai sfiesc unul de altul în celelalte, şi Ivan îşi dezvăluie în faţa novicelui Aleoşa firea: setea de viaţă era trăsătura fundamentală ce-o găsea la sine. „Dacă n-aş avea încredere în viaţă, dacă mi-aş pierde credinţa în femeia iubită, în existenţa ordinii universale, dacă m-aş convinge că totul nu este decît un haos[1] blestemat şi fără nici o noimă, poate chiar diabolic, de ar fi să sufăr cele mai cumplite dezamăgiri ce se pot abate asupra unui om, eu tot aş mai fi dornic să trăiesc[2], fiindcă, o dată ce mi-am lipit buzele de cupa vieţii, nu m-aş îndura s-o smulg de la gură

1. În *Demonii*, cu puţin timp înaintea sinuciderii, Kirillov zice: „întreaga noastră planetă e o minciună, se bazează pe minciună şi pe o ironie stupidă; înseşi legile planetei sînt minciună şi vodevil diavolesc. Ce rost are atunci să trăieşti, răspunde, dacă eşti om?" Din repetiţii şi din tonul plin de patimă se poate observa cu uşurinţă că Dostoievski a dat glas aici propriei sale îndoieli, cu care a luptat multă vreme şi chinuitor de greu.
2. În *Biografie şi scrisori* pot fi găsite extrem de multe referiri la neobişnuita *sete de viaţă* a lui Dostoievski însuşi, o sete care i-a dat puterea să suporte tot ceea ce i-a fost dat să trăiască. „Am o vitalitate *de pisică*, nu crezi?" mărturiseşte el în finalul uneia din scrisori.

pînă n-aş deşerta-o pînă la fund! Cînd am să ajung la treizeci de ani, probabil, am să lepăd cupa din mînă, chiar dacă n-am s-o golesc pînă la fund, am să mă dau foarte frumos deoparte, *şi am să mă duc... nici eu nu ştiu unde*”. Această sete de viaţă e nemijlocită şi instinctivă: „cîtă forţă centripetă mai are încă planeta noastră!” remarcă el, şi încearcă să o explice. „Vreau să trăiesc, şi am să trăiesc chiar în pofida oricărei logici”. Există ceva în om apropiat de viaţa naturii şi de cealaltă viaţă care se desfăşoară în sînul ei şi pe care o numim istorie; iar omul se lipeşte de toate acestea: o legătură cu mult mai trainică şi mai vitală decît legăturile reci ale sloganurilor îl uneşte cu pămîntul şi dragostea pentru acesta este una dintre cele mai puternice, mai de neînţeles: „mi-s dragi mugurii cleioşi, ce se deschid primăvara, mi-e drag cerul albastru, mi-s dragi unii oameni, despre care – mă crezi? – nici măcar nu-mi dau seama pentru ce mă atrag, mi-e drag uneori eroismul omenesc, virtutea în care poate de mult am încetat să mă cred, dar pe care totuşi, în adîncul meu, o cinstesc ca pe-o veche amintire...”.

„– Cred că toată *lumea trebuie să iubească viaţa mai presus de orice*, spuse Aleoşa gînditor.

– Să iubeşti viaţa mai mult chiar decît *rostul* ei?”

Alioşa răspunde „da”, considerînd că dragostea sinceră, spontană de viaţă e urmată totdeauna de înţelegerea rostului ei, mai devreme ori mai tîrziu.

La Ivan dragostea faţă de viaţa naturii plăpînde, faţă de „mugurii cleioşi, ce se deschid primăvara” e nedespărţită de dragostea faţă de cealaltă natură, ce trăieşte pe deplin conştientă: ne referim la om şi la mirifica lume pe care a creat-o. „Aş vrea să călătoresc prin Europa”, spune el. Moştenise două mii de ruble, lăsate prin testament de către mama adoptivă (a lui şi a fratelui său mai mic), care i-a luat la ea din milă, în amintirea mamei lor, atunci cînd tatăl îi părăsise. Acum, absolvind universitatea, se pregătea să plece peste hotare, şi se gîndea să folosească în acest scop cele două mii de ruble.

„– Vreau să plec de aici; ştiu că mă duc într-un cimitir, dar nu pot să-ţi spun *cît îl iubesc şi ce înseamnă pentru mine cimitirul ăsta*! Atîţia răposaţi dragi zac în pămînt acolo, *fiecare piatră de mormînt vorbeşte despre o viaţă apusă ca o flacără ce s-a stins, despre credinţa pătimaşă în eroismul lor, despre lupta pe care au purtat-o în numele adevărului şi al ştiinţei lor! Parcă mă şi văd cum am să cad în genunchi şi am să sărut pietrele, stropindu-le cu lacrimi*[1], deşi în inima mea sînt convins că nu-i decît un cimitir, şi nimic mai mult. Nu vor fi lacrimi de disperare, fiindcă, vărsîndu-le, mă voi simţi fericit.”

Aceste cuvinte mişcătoare dezvăluie o inimă mare şi o gîndire profundă, dar şi toată acea tristeţe pe care nu se poate să n-o poarte un asemenea suflet. Tristeţea izvorăşte aici din puterea dragostei şi totodată dintr-o conştiinţă exemplară, care există separat şi se opune acestei tristeţi. A nega în mod dialectic, fără a simţi nici un ataşament, ori a fi legat doar instinctiv, fără a înţelege – iată două atitudini faţă de Europa,

1. Şi aici sînt incluse sentimentele lui Dostoievski faţă de Europa; compară, în *Adolescentul*, cu spusele lui Versilov şi cu nota din *Biografie şi scrisori*, p. 295.

deopotrivă de facile, care, în virtutea acestei facilităţi, domină aproape exclusiv la noi. Puţini sînt cei ce se ridică pînă la unirea uneia cu cealaltă şi, desigur, o asemenea reunire nu poate să nu trezească cea mai adîncă suferinţă. Dar, în această fuziune stă adevărul şi, oricît de greu ar fi acest lucru, fiecare din cei care doresc să fie drepţi trebuie să se străduiască să dezvolte în sine disponibilitatea şi pentru acest sentiment al iubirii, şi pentru această conştiinţă a faptului că tot ce iubeşti e deja pe moarte.

Cel care poartă în sine un interes deosebit pentru ceva străin, nelegat de el în mod personal, nu poate să nu fie sincer şi drept. Gîndurile sînt prea concentrate asupra acestui interes, pentru a mai avea timp să se ocupe de toate celelalte mărunţişuri, pe care, de regulă, omul se străduieşte să le îngrămădească în jurul său pentru a-şi masca nimicnicia. Din cauza aceasta adevărata măreţie este întotdeauna atît de simplă; şi tot din cauza aceasta, desigur, ea niciodată nu este recunoscută, în timpul vieţii, ceea ce nu se întîmplă în cazul măreţiei false, care îşi ascunde cu îndemînare minciuna. Singurătatea spirituală, neîmpărtăşirea gîndurilor intime sînt doar urmarea necesară a acestei stări de lucruri şi ea, la urma urmei, se transformă şi în închiderea în sine şi în nedorinţa de a comunica. Şi, totuşi, necesitatea exprimării există, iar aici şi stă explicaţia acelor momente de întîlnire şi mărturisiri profunde, care cu un minut în urmă nici nu puteau fi presimţite şi care lasă asupra preopinenţilor o impresie de neşters.

„– Eu nu am prieteni, Aleoşa, şi caut pe cît pot să mi-i fac", mărturiseşte Ivan. Tot ceea ce părea o barieră de netrecut între el şi ceilalţi dispare într-o clipă acum; Aleoşa glumeşte cu el, cu cel cu care nimeni nu-şi permisese, Ivan însuşi îi spunea rîzînd „ca un puşti sfios": „Frăţiorul meu drag, să ştii că nu vreau să te corup, nici să-ţi zdruncin cumva convingerile, dimpotrivă, *poate că dorinţa mea este să mă lecuiesc prin tine*". Aleoşa îl priveşte uimit; niciodată pînă atunci nu-l mai văzuse aşa.

VIII

„– Cu ce să încep, cu Dumnezeu?" întreabă Ivan şi dezvoltă ideea incompatibilităţii lui Dumnezeu cel milostiv cu omenirea care suferă, a lui Dumnezeu cel drept cu crimele nerăzbunate.

„Un bătrîn învechit în rele"[1], începe Ivan, „a declarat în secolul trecut că, dacă Dumnezeu n-ar exista, ar trebui inventat... Surprinzător, aş zice chiar miraculos, nu este însă faptul că Dumnezeu există, ci miracolul constă tocmai în aceea că ideea necesităţii unui Dumnezeu... s-a putut înfiripa în căpăţîna unei fiare sălbatice şi crude precum omul: *pînă într-atît de sfîntă, de emoţionantă şi plină de înţelepciune este această idee; ea nu poate decît să-i facă cinste fiinţei umane*".

Depravarea omului şi sfinţenia religiei reprezintă, astfel, ceea ce încearcă el să afirme în primul rînd. Religia este ceva înalt: a o face accesibilă omului, a deveni capabil să înţelegi concepţia despre lume

1. Primul om, căruia i s-a atribuit această idee, este Voltaire.

cuprinsă în ea constituie ţelul suprem, deplina satisfacţie pe care o poate atinge fiinţa umană. Însă, *cu adevărat, în chip sincer*, el poate ajunge la asta nu împotriva capacităţilor sale de asimilare, ci doar lăsîndu-se călăuzit de ele, aşa cum i-au fost sădite în suflet de Creator, ceea ce religia însăşi ne învaţă.

Astfel, aici nu mai există nici umbră de ostilitate, de aroganţă sau de dispreţ faţă de ceea ce acum este contestat cu atîta tărie; în aceasta şi stă originalitatea profundă a procedeului în sine.

În literatura universală, unde asemenea tăgăduiri erau atît de frecvente, simţim că ne apropiem de ceva deosebit, de ceva care n-a mai existat în cadrul ei, de un punct de vedere cu totul nou, pe care nu l-a mai adoptat nimeni. Şi mai simţim că acest punct de vedere este singurul serios, poate singurul ameninţător, pe care cei aflaţi în ofensivă îl promovează faţă de partea aflată în defensivă.

Iar această originalitate în mobilitatea gîndirii se păstrează şi pe mai departe: existenţa lui Dumnezeu, a cărei nedemonstrabilitate pentru *raţiunea* omului (atît în filosofie, cît şi în ştiinţă) este pusă de regulă ca prim obstacol pentru conceperea religioasă a lumii, este depăşită aici din mers, ca o obiecţie, care nu obstrucţionează cîtuşi de puţin. Ceea ce religia se străduieşte cel mai mult să apere – ceea ce poate fi apărat de ea doar cu mari dificultăţi – nu este deloc supus atacului, este cedat fără a fi contestat. Şi e imposibil să nu recunoaştem caracterul strict ştiinţific al acestui procedeu: *relativismul* şi *convenţionalismul* gîndirii omeneşti reprezintă adevărul cel mai profund şi mai subtil, care vreme de un mileniu a rămas ascuns pentru fiinţa umană, dar, în sfîrşit, a fost dat la iveală. Mărturia strălucitoare, extraordinară a acestei relativităţi o reprezenta, pînă foarte recent, îndoiala: se reduce, oare, spaţiul *real* la spaţiul *cunoscut* de om, singurul pe care el îl poate *concepe* şi *reprezenta*? Apariţia aşa-zisei geometrii neeuclidiene[1], ce este acum în atenţia celor mai buni matematicieni ai Europei şi conform căreia liniile paralele se întîlnesc undeva, iar suma unghiurilor unui triunghi este puţin mai mică decît cea a două unghiuri drepte, este un fapt cert, limpede pentru toţi, şi nu lasă nici un dubiu asupra ideii că *realitatea* existenţei nu se acoperă prin ceea ce este conceput în intelect. De ceea ce nu poate fi conceput dar totuşi există poate ţine şi existenţa lui Dumnezeu, a cărei nedemonstrabilitate nu constituie un argument împotriva realităţii ei. Pornind de la această relativitate a gîndirii omeneşti, Ivan refuză să judece dacă sînt juste ori nu afirmaţiile religiei privitoare la Acel Care este izvorul oricărei existenţe, Care determină şi legiuieşte orice cugetare. „Mărturisesc cu toată umilinţa", spune Ivan, „că nu mă simt capabil să rezolv probleme de felul acesta; spiritul meu euclidian, realist, refuză să caute soluţia

---

1. Geometria neeuclidiană este descoperirea profesorului Lobacevski [35]. Universitatea din Kazan, unde acesta a activat, i-a cinstit memoria prin editarea, sub auspiciile sale şi pe propria-i cheltuială, a operelor complete (1883). Volumul cuprinde: *Geometria imaginară, Noile principii ale geometriei şi teoria completă a paralelelor, Pangeometria.* Amănunte privitoare la geometria neeuclidiană şi indici bibliografici pot fi găsite în cartea prof. Viaşcenko-Zaharcenco: *Principiile lui Euclid, cu o introducere explicativă şi comentarii* (Kiev, 1880).

unor probleme *ce nu au nimic de-a face cu lumea aceasta.* Şi tot aşa te sfătuiesc şi pe tine, dragul meu Aleoşa, să nu-ţi frămînţi în zadar mintea cu asemenea şarade şi mai ales să nu-ţi pui niciodată întrebarea dacă Dumnezeu *există* sau *nu.* Sînt lucruri ce depăşesc posibilităţile unei inteligenţe iniţial înzestrate cu noţiunea celor trei dimensiuni spaţiale. Aşadar, cum spuneam, admit existenţa lui Dumnezeu ; o admit cu dragă inimă, după cum admit şi înţelepciunea şi finalitatea Lui, care nouă ne sînt cu desăvîrşire necunoscute ; cred în ordinea, în sensul vieţii, cred în armonia eternă, cu care – se zice – ne vom contopi cîndva ; cred în Cuvîntul spre care tinde întregul univers şi care El Însuşi «este la Dumnezeu», şi care este Însuşi Dumnezeu"[1].

IX

„Dar eu nu accept lumea lui Dumnezeu", aşa îşi încheie el mărturisirea.

Ne întîlnim din nou cu o întorsătură de gîndire absolut necunoscută : făptura nu-şi neagă Creatorul, ea Îl recunoaşte şi-L ştie pe El ; ea *se răzvrăteşte* împotriva Lui, neagă creaţia Lui şi, o dată cu ea, se neagă pe sine, sesizînd *în ordinea acestei creaţii* o incompatibilitate cu felul *cum este ea însăşi concepută.* Voinţa supremă şi înţeleaptă, emanată în univers dintr-un Izvor de neînţeles, revărsată într-o părticică a acestuia, care poartă numele de om, se răzvrăteşte singură împotriva sa şi cîrteşte împotriva legilor după care ea acţionează.

„Trebuie să-ţi mărturisesc încă ceva, spune Ivan. Eu n-am putut niciodată să pricep cum e posibil să-ţi iubeşti aproapele. Fiindcă, cel puţin aşa mi se pare mie, tocmai pe acela care-ţi este mai apropiat nu-l poţi iubi decît, cine ştie, doar aşa, de la distanţă. Am citit undeva despre *Ioan cel Milostiv* (un sfînt) [36] că, venind la el într-o zi un ins flămînd şi rebegit de frig şi rugîndu-l să-l încălzească, sfîntul s-a culcat cu el în pat şi, îmbrăţişîndu-l, i-a suflat în gura puturoasă, fiindcă bietul om pătimea de nu ştiu ce boală cumplită. Ei, uite, eu sînt convins că toate faptele astea săvîrşite de el pornesc dintr-o înclinaţie morbidă, un fel de isterie, că sfîntul n-a fost sincer, dragostea lui fiind dictată de datorie, o penitenţă pe care şi-a impus-o singur. Nu poţi iubi un om decît dacă-şi ascunde faţa... Teoretic, fireşte, poţi să-ţi iubeşti aproapele, dar numai aşa, de la distanţă, niciodată însă cînd e-n preajma ta."

În aceste cuvinte răzbate o ură înfiorătoare, la baza căreia stă o mare amărăciune. „Nimeni nu-şi urăşte trupul, ci fiecare şi-l hrăneşte şi încălzeşte", se spune despre om, ca o lege generală a naturii lui. Noi vedem aici tocmai ura împotriva propriului trup, dorinţa nu de a-l „încălzi sau hrăni", ci dimpotrivă, dintr-o pripeală provocată de emoţie : desigur, Ioan cel Milostiv a făcut ce a făcut, cu bucurie şi fericire, şi aproape că nici nu e nevoie să explicăm acest lucru. Dar această greşeală într-o imagine trecătoare nu modifică nimic ; noi o trecem cu vederea şi ascultăm mai departe.

---

1. Se au în vedere cuvintele din debutul *Evangheliei după Ioan* : „La început era Cuvîntul (Logos = intelect, sens, cuvînt ca idee rostită) şi Cuvîntul era la Dumnezeu şi Dumnezeu era Cuvîntul. Acesta era întru început la Dumnezeu. Toate prin El s-au făcut şi fără El nimic nu s-a făcut" (1-3).

„Ţineam oricum să-ţi împărtăşesc punctul meu de vedere, continuă Ivan. Aş fi vrut să-ţi vorbesc despre suferinţa omenească în genere, dar poate că-i mai bine să ne limităm numai la suferinţele copiilor... În primul rînd, copiii îţi sînt oricum dragi, chiar dacă îi ai tot timpul lîngă tine, chiar dacă-s nespălaţi sau urîţi (deşi mi se pare că nu există copii urîţi). Şi, pe urmă, nu-mi face plăcere să vorbesc despre adulţi, nu numai pentru că sînt respingători şi nu merită să fie iubiţi, dar şi pentru că apasă asupra lor un păcat: acela de a fi muşcat din mărul oprit, de a fi ajuns să cunoască binele şi răul, ajungînd «ca Dumnezeu». Aş spune că şi astăzi încă se mai înfruptă din mărul oprit. *Pe cînd copilaşii n-au apucat să se înfrupte din el şi deocamdată nu au nici un păcat.* Ţie îţi plac copiii, Aleoşa? Ştiu că-ţi plac, şi sînt convins că înţelegi de ce nu vreau să-ţi vorbesc decît despre ei. *Şi dacă suferă atît de crunt pe lumea asta, este pentru că sînt sortiţi, probabil, să ispăşească păcatele săvîrşite de părinţii lor, atunci cînd au muşcat din măr; asta încă e o explicaţie metafizică, pentru care sufletul unui pămîntean nu poate avea nici o înţelegere. Nu se poate ca un nevinovat – un biet prunc neprihănit! – să sufere pentru alţii.* N-o să-ţi vină poate să crezi, Aleoşa, dar să ştii că-mi sînt nespus de dragi copiii. Să observi că tocmai *oamenii cruzi, pătimaşi, sîngeroşi, ca de-alde noi, ăştia din neamul Karamazovilor, iubesc uneori din toată inima copiii.* Vezi tu, copiii, cît sînt încă prunci, adică pînă pe la vreo şapte ani, bunăoară, se deosebesc teribil de oameni: parcă ar fi nişte fiinţe complet diferite, înzestrate cu altă fire. Am cunoscut cîndva un tîlhar care asasinase familii întregi de-a lungul carierei sale, pătrunzînd pe furiş noaptea prin case, şi care, printre alte victime, înjunghiase şi cîţiva copii. Curios e însă că, la puşcărie, prinsese dragoste de ei. Tot timpul nu făcea decît să stea la fereastră şi să se uite la copiii care se jucau prin curtea închisorii. Ba chiar îl obişnuise pe unul dintre ei – un prichindel, uite, atîtica – să se apropie de ferestruica lui, şi cu timpul piciul ajunsese să se împrietenească cu el... *Tu nu ştii pentru ce îţi spun toate astea, Aleoşa? Mă doare capul îngrozitor şi nu ştiu de ce mă simt atît de deprimat.*

– Ai un aer ciudat, se nelinişti Aleoşa, parcă eşti cuprins de un fel de *nebunie*".

Pricinuirea de suferinţă din setea de a suferi este o trăsătură a polarităţii sufletului uman, o trăsătură tainică şi inexplicabilă, pe care o dezvăluie Dostoievski aici. El însuşi, se ştie, se opreşte frecvent şi cu supremă durere în creaţiile sale[1] asupra suferinţelor copiilor, descriindu-i astfel încît se vede întotdeauna cum suferă el de suferinţa lor

1. În *Umiliţi şi obidiţi* – caracterul şi destinul lui Nelly, în *Demonii* – discuţia lui Stavroghin cu Şatov şi discuţia, tot a lui Stavroghin, cu Kirillov, cînd acesta juca mingea cu un copil, în *Crimă şi pedeapsă* – copiii lui Marmeladov; în *Fraţii Karamazo*v – două capitole: „O altă criză de isterie într-o maghernită" şi „La aer curat", unde suferinţa copilului este aproape insuportabilă la lectură („Tăticule, tăticul meu drag, cum a putut să te înjosească aşa?" îi spune Iliuşa, cuprins de isterie, tatălui său). Există ceva arzător şi pătimaş în această durere. În acelaşi capitol, toţi oamenii sînt numiţi „bolnavi" şi „copii". După aceste scene începe «Pro şi Contra», marea dialectică a oricărei religii şi a creştinismului, care, deşi concepută cu mulţi ani în urmă, totuşi, a răbufnit, pare-se, pe neaşteptate, fără vreo legătură cu desfăşurarea acţiunii în roman.

şi cum poate el să pătrundă în această suferinţă: tabloul descris, prin meandrele sale, pătrunde ca un pumnal într-un trup cutremurat, tot mai adînc în fiinţa nevinovată, ce se zbate, şi ale cărei lacrimi ard inima artistului, la fel cum sîngele prelins arde mîna ucigaşului. Poţi simţi criminalitatea acestui fapt, poţi să doreşti să-ţi sfîşii trupul, care e astfel alcătuit; dar, cît timp el nu e sfîşiat, cît timp această aberaţie a sufletului omenesc nu este corectată, ar fi o încercare zadarnică de a închide ochii la faptul că aceasta *există* sau, cel puţin, se întîlneşte, după o lege inexplicabilă a naturii. Dar, desigur, făcînd această mărturisire, poţi ajunge la „nebunie", conştientizînd că istoria omenirii nu se sfîrşeşte încă şi că acest trup rău orînduit mai are milenii de trăit, de chinuit şi de suferit.

„Am auzind spunîndu-se uneori, continuă Ivan, că omul e crud «ca o fiară», ceea ce, după părerea mea, este o nedreptate strigătoare la cer şi o insultă pentru bietele jivine; nici o fiară de pe faţa pămîntului nu se poate compara în privinţa asta cu omul, a cărui cruzime aproape că atinge perfecţiunea. Un tigru se mulţumeşte să-şi sfîşie şi să-şi înfulece prada, *e tot ce ştie el să facă*". Din contra, omul pune în cruzimea sa un oarecare rafinament, o bucurie răutăcioasă, tainică şi desfătătoare. Nu-l scuteşte de această trăsătură nici naţionalitatea, nici studiile, sau, dimpotrivă, starea primitivă, şi nici măcar religia; ea este în om eternă şi cu neputinţă de stîrpit. Cleopatra, grecoaica rafinată, cînd se simţea plictisită de monotonia unei vieţi pline doar de fericire, o diversifica fie cu o pagină din Sofocle sau Platon, fie cu un zîmbet schimbător pe faţa devenită palidă a sclavei, faţă pe care o privea şi care, la rîndu-i, se uita în ochii ei, în timp ce ea îi înfingea un ac în sînul negru. Turcii, mahomedanii şi barbarii, ocupaţi fiind cu o revoltă dificilă, îşi găsesc totuşi timp ca să încerce cea mai înaltă desfătare pentru un om – desfătarea provocată de imensitatea unei suferinţe străine; iată-i intrînd într-o casă şi găsind o mamă speriată cu un prunc. „Care mai de care mîngîie pruncul şi se strîmbă la el ca să-l facă să rîdă, şi pînă la urmă reuşesc, mititelul începe să rîdă. Atunci, unul dintre ei aţinteşte asupra lui pistolul de la o distanţă de-o palmă. Prichindelul rîde fericit şi întinde mînuţele, dînd să apuce jucăria aceea strălucitoare; în momentul acela bestia apasă pe trăgaci, slobozindu-i glontele drept în faţă şi-i zdrobeşte căpşorul... Se zice că turcii se prăpădesc după dulciuri[1].

– De ce-mi spui toate astea, frăţioare? întreabă Aleoşa.

– Ştii ce cred eu? Dacă diavolul nu există şi este numai o născocire a omului, atunci acesta l-a plăsmuit după chipul şi asemănarea lui.

– Adică la fel ca pe Dumnezeu...

– Te pricepi să întorci vorba, cum zice Polonius în *Hamlet*, începu a rîde Ivan. Gata, m-ai prins, n-am încotro, ba chiar îmi pare bine! Dar frumos mai trebuie să arate Dumnezeul ăsta al tău dacă omul l-a plăsmuit după chipul şi asemănarea sa!"

Şi el continuă să dezvolte tabloul suferinţei omeneşti. În paşnica Elveţie, harnică şi protestantă, cu numai cinci ani în urmă a avut loc

1. *Ed. rom.*, p. 323. Aluzia la preferinţa turcilor pentru „dulciuri" are un sens mai general: Dostoievski leagă înclinaţia naturii umane spre cruzime de înclinaţia ei spre senzual şi desfrîu.

execuţia unui criminal, eveniment remarcabil prin amănuntele lui. Un oarecare Richard a fost dat încă din pruncie de părinţii săi, care l-au adus pe lume în afara căsătoriei, unor ciobani; aceştia l-au acceptat ca pe o viitoare forţă de muncă. Le-a fost dat ca un obiect şi ei s-au purtat cu el ca faţă de un obiect. Pe timp urît, pe frig, aproape dezbrăcat şi niciodată sătul, el le păştea turma în munţi. „Richard spune în mărturisirea lui că, în anii aceia, aidoma fiului risipitor din Evanghelie, jinduia după lăturile pe care ciobanii le dădeau porcilor îngrăşaţi pentru vînzare; băiatul n-avea însă parte nici măcar de atît şi-l băteau de cîte ori şterpelea din hrana pentru porci. Aşa îşi petrecuse copilăria şi adolescenţa, pînă cînd, făcîndu-se coşcogea vlăjgan, se apucase de furat. Crescut ca un sălbatic, băiatul îşi agonisea pîinea muncind cu ziua la Geneva, ca să cheltuiască tot cîştigul pe băutură; trăia în rînd cu drojdia societăţii şi pînă la urmă a ajuns să asasineze un bătrîn ca să-l jefuiască. A fost prins bineînţeles, judecat şi condamnat la moarte.” O dată condamnat, deja pierdut, societatea, religia şi statul îl înconjoară cu atenţie şi grijă. În închisoare vin la el pastori, şi pentru prima oară se dezvăluie în faţa lui lumina Învăţăturii lui Hristos; învaţă să citească şi să scrie, îşi recunoaşte crima şi-i scrie el însuşi judecătorului despre sine, că este un monstru „dar că, între timp, s-a învrednicit să descopere adevărul şi că Dumnezeu l-a luminat, împărtăşindu-i harul cunoaşterii”. Înalta societate se înduioşează şi se emoţionează; vin la el, îl sărută şi-l îmbrăţişează: „Eşti fratele nostru, harul Domnului a pogorît asupra ta!”... Richard plînge; impresii noi, nemaiîncercate pînă atunci, i-au pătruns în suflet, i l-au înmuiat şi înduioşat. Sălbaticul, puiul de animal sălbăticit, care fura lăturile porcilor, află brusc că şi el e om, că nu este un străin şi un izolat, că şi el are oameni apropiaţi, care îl iubesc, îl încălzesc şi-l mîngîie. „Da, harul Domnului a pogorît asupra mea, spune el mişcat (...), mor întru Domnul.” „Da, da, Richard, mori întru Domnul, ai vărsat sînge omenesc şi trebuie să mori întru Cel-de-Sus. Chiar dacă n-ai nici o vină, fiindcă nu cunoşteai cuvîntul lui Dumnezeu pe vremea cînd jinduiai la belşugul porcilor şi cînd te snopeau în bătăi pentru că le şterpeleai din mîncare (ceea ce, de altminteri, este foarte urît, căci furtul e un lucru oprit), ai vărsat totuşi sînge omenesc şi trebuie să-ţi ispăşeşti păcatul prin moarte.” Şi iată că vine ultima zi. „E ziua cea mai frumoasă din viaţa mea, zice el, dat fiind că mă înfăţişez Stăpînului Ceresc!” „Da (...), i se zice, este cea mai fericită zi din viaţa ta, căci vei intra în împărăţia cerurilor!” Căruţa infamiei, în care-l duc spre piaţă, este înconjurată de nenumărate grupuri de oameni, şi toţi îl privesc cu duioşie şi dragoste. Iată că s-au oprit în faţa eşafodului: „Mori, frate, îl îmbărbătează cu toţii pe Richard. Mori întru Domnul, căci ai avut parte să cunoşti fericirea!” îi spun cei din jur. Îşi iau rămas bun de la el, îl acoperă cu sărutări, el urcă şi-şi pune capul sub ghilotină, cuţitul alunecă şi capul, atît de îndelung aflat în întuneric şi, în sfîrşit, iluminat, cade retezat la picioarele fraţilor care l-au luminat şi-l plîng[1]. Contopirea sentimentului de dragoste şi a acestui sînge

1. La Geneva a fost alcătuită o broşură cu descrierea amănunţită a acestui caz şi, tradusă în limbi străine, a fost expediată în diferite ţări, chiar şi în Rusia, gratuit, ca supliment la reviste şi ziare. Dostoievski observă că un asemenea eveniment,

cald, care îl încălzeşte şi mai tare şi-l excită, este desfătarea sufletului neorînduit al omului, desfătare care, în felul ei, este tot aşa de rafinată ca şi îmbinarea dintre nevinovăţia prefăcută şi intenţia batjocoritoare de a spulbera peste o clipă această nevinovăţie.

Omul nu numai că suferă şi este el însuşi depravat, impune depravarea şi chinul peste tot unde poate, în întreaga natură. Făcînd animalele să-i semene, omul le-a denaturat chiar şi instinctele[1], a stors de la acestea şi de la plante forme nemaivăzute, obligîndu-le la încrucişări[2] nefireşti, pentru care n-ar cunoaşte margini, dacă n-ar avea de întîmpinat rezistenţa tenace a legilor misterioase ale naturii. Fiinţă nelegiuită şi odioasă, s-a oprit în faţa acestor legi, încăpăţînîndu-se în continuare să născocească fel de fel de tertipuri pentru a le încălca, pentru a trece orice hotar, cu toată depravarea şi răul lui. El înhaţă grăbit din natură orice diformitate, orice maladie, le colecţionează, le pune la păstrare şi încă le sporeşte[3]. A amestecat climele, a modificat toate condiţiile de viaţă, a combinat ceea ce nu poate fi combinat şi a despărţit ceea ce nu poate fi despărţit, i-a răpit naturii chipul lui Dumnezeu şi i-a aplicat chipul său deformat. Şi în mijlocul acestei întregi distrugeri stă el, stăpînul şi călăul ei, care, chinuindu-se, compune poezia despre faptele ieşite din mîinile lui.

Întorcîndu-se din ţări îndepărtate şi de la alte tipuri de suferinţă, pe pămîntul patriei, trecînd la suferinţa noastră naţională, Ivan se opreşte în treacăt şi la poezia acesteia. Ce-i drept, înainte de a înţelege toată monstruozitatea pe care o impune omul în natură, nu poţi înţelege întreaga profunzime a răului pe care el o aduce cu sine. „La noi ar părea absurd să decapitezi pe cineva numai pentru că s-a învrednicit să fie *frate* cu tine şi pentru că *harul Domnului* a pogorît asupra lui, dar, repet, avem şi noi asemenea fenomene interesante. Bunăoară, la noi nu există o desfătare mai mare, mai intimă, decît tortura consacrată prin tradiţie, ca să zic aşa, a bătăii cu biciul. Nekrasov pomeneşte într-o poezie [37] despre un mujic care-şi loveşte calul peste ochi,

---

cu caracter exclusiv local (în sensul naţionalităţii şi al religiei), este absolut imposibil la noi, „deşi – menţionează el subtil mai departe – se pare că şi la noi prinde, de cînd adie a predică luterană în înalta noastră societate". Această observaţie este foarte profundă : între capacităţile diferite ale sufletului omenesc există o oarecare corelaţie şi, atingînd prin dezvoltare, învăţătură sau religie una dintre aceste capacităţi, noi le modificăm inevitabil *şi pe toate celelalte, în funcţie de ea, după un tip nou*, pe care îl adoptă datorită acestei influenţe. Pietatea lacrimogenă, acest produs caracteristic al protestantismului, are şi ea nevoie de a se stimula prin crimă şi suferinţă, dar numai în *manieră proprie*, ca şi alte tipuri de factură sufletească, create în alte condiţii ale istoriei. În ţările catolice, de exemplu, este imposibil cazul descris, al lui Richard ; în schimb, în ţările protestante este imposibil sistemul variat, rafinat, sinuos, de chinuri, care a fost născocit acolo de către inchiziţie. În mod *specific* şi totuşi *pretutindeni*, omul este torturat de către om.

1. Pe bună dreptate şi cu profunzime, Byron spune, într-un loc, că animalele domesticite sînt „corupte".
2. Vezi detalii uimitoare despre aceasta la Bogdanov, de exemplu, în *Zoologia medicală*, vol. 1, Moscova, 1883, § 37-38.
3. Vezi Danilevski, *Darwinismul. Studiu critic*, Sankt-Petersburg, 1885 (despre speciile de porumbei).

„peste ochii lui blînzi”. Cine n-a avut parte să vadă asemenea scene? E ceva specific rusesc. Nekrasov descrie căluţul numai piele şi oase, covîrşit de o povară peste puterile lui. Carul s-a împotmolit în noroi şi bietul căluţ se trudeşte zadarnic să-l urnească din făgaşuri. Mujicul îl bate, îl bate cu înverşunare, croindu-l aşa cum apucă, înfierbîntat de beţia loviturilor; îl speteşte în bătaie, cărîndu-i la bice cu nemiluita. „N-oi fi putînd, ştiu, dar trebuie să urneşti carul de aici, chiar de-ai crăpa, trebuie să-l urneşti!” Gloaba se smuceşte, în timp ce mujicul n-o slăbeşte deloc, plesnind nefericitul dobitoc fără apărare, cu şfichiul peste ochi, peste „ochii lui blînzi”, înlăcrimaţi. Mîrţoaga se opinteşte, reuşind, în sfîrşit, să scoată carul din făgaş, şi porneşte mai departe, într-o rînă, „tremurînd toată şi abia mai suflînd, cu un mers şontîcăit, nefiresc, penibil”.

Toată oroarea constă aici tocmai în nefirescul şi penibilul pe care omul le-a impus naturii, natură care în sine e nevinovată precum un copil. Dar dacă biciuirea unui cal peste „ochii lui blînzi” poate face să fiarbă sîngele în tine de indignare, sîngele îţi va fierbe cu infinit mai multă înverşunare auzind ţipetele unui copil, ale copilului tău, care caută la tine apărare împotriva ta. „Să luăm, bunăoară, cazul cutărui domn, om cu şcoală, intelectual, care, împreună cu consoarta sa, îşi bate sistematic copila, o fetiţă de şapte anişori, biciuind-o cu nuiele (...). Tăticul se bucură chiar cînd nuielele au noduri: «Aşa are s-o doară mai tare», zice el (...). Omul îşi bate copila un minut, cinci, zece, mai mult, şi loviturile se înteţesc, tot mai aprige şi mai dureroase. Fetiţa ţipă ca din gură de şarpe, apoi nici să ţipe măcar nu mai poate, se îneacă: «Tată, tată, tăticule, tăticuţule!»”[1]. Altă dată, nişte părinţi respectabili, instruiţi, demnitari au început să-şi urască, nu se ştie de ce, propriul copil, o fetiţă de cinci ani, o băteau, o loveau cu picioarele şi, în final, au ajuns chiar pînă acolo încît „iarna, în toiul gerului, o ţineau toată noaptea încuiată în privată, sub cuvînt că nu se cere afară cînd o prind nevoile peste noapte (ca şi cum un prunc de cinci ani, care doarme dus, cufundat în somnul lui de îngeraş, poate fi deprins cumva să se trezească atunci cînd trebuie să se ceară afară!), o ungeau pe obraz cu excremente, pe care chiar o sileau să le mănînce, şi cine crezi că făcea treaba asta? Însăşi mamă-sa, da, da, mama ei! O mamă care e în stare să doarmă liniştită, în timp ce se aud ţipetele nefericitului copilaş, încuiat în miez de noapte în privată!”... „Poţi tu să-ţi închipui, spune Ivan, un noduleţ ca ăsta, care nici nu e în stare încă să-şi dea bine seama ce se întîmplă cu el, stînd aşa închis în closet, pe întuneric şi în frig, şi bătîndu-se cu pumnişorii lui mici în pieptul zbuciumat de plîns, cu obrajii scăldaţi în lacrimi fierbinţi, lacrimi suave, curate şi pline de nevinovăţie, în timp ce se roagă lui «Doamne, Doamne» să-l scape. Spune-mi, pricepi tu ceva din toată harababura asta, prietenul şi fratele meu, dragul şi smeritul meu novice? Eşti tu cumva în măsură să-mi explici *care-i rostul ei pe pămînt şi la ce ne poate folosi*? Se zice că omul n-ar putea trăi fără ea, fiindcă atunci n-ar avea posibilitatea să

1. Aici, probabil, este vorba de procesul domnului Kroneberg şi al doamnei Yezing, a cărui dezbatere, împreună cu pledoaria d-lui Spasovici au fost comentate de Dostoievski în numărul din februarie al *Jurnalului de scriitor* pe 1876.

facă deosebirea dintre bine şi rău. Dar pentru ce să cunoşti deosebirea asta blestemată dintre bine şi rău dacă trebuie plătită atît de scump? Toată ştiinţa lumii, adunată la un loc, nu face cît lacrimile bietei copile şi ruga ei către «Doamne, Doamne». Nu-ţi vorbesc despre suferinţele oamenilor în toată firea, treaba lor dacă au muşcat din mărul oprit, dracu să-i ia! – dar copiii, mititeii de ei!... Mi se pare că te chinuiesc, Aleoşa, am impresia că stai ca pe ghimpi. Poate că-i mai bine să încetez.

– Ba nu, ba nu, vreau să mă chinuiesc, bîigui Aleoşa."

„N-am să-ţi mai descriu decît o singură scenă", continuă impetuos Ivan şi îi povesteşte cum în timpurile întunecate ale iobăgiei un copil de curte, de vreo opt ani, pentru că a lovit cu o piatră fără să vrea laba unui cîine de vînătoare îndrăgit de moşier, la porunca acestuia, a fost sfîşiat de cîini sub ochii mamei[1]. Generalul retras din activitate, într-o dimineaţă geroasă, se pregăteşte să plece la vînătoare, cu nenumăraţii săi cîini şi cu îngrijitorii acestora. Pentru „învăţătură de minte", au fost adunaţi buluc toţi servitorii, şi în faţa lor au adus-o pe mama copilului: băiatul fusese smuls de lîngă ea încă de cu seară. A fost scos din beci şi dezbrăcat la piele: „bietul copil, pierit de groază, tremura ca varga, fără a îndrăzni măcar să crîcnească... «Goniţi-l!» ordonă generalul. «Fugi, fugi!» se pornesc hăitaşii să strige". Şi cînd, înnebunit, copilul o rupe la fugă, generalul asmute asupra lui toată haita de cîini şi într-o clipă acesta este sfîşiat, de nu mai rămîne nimic întreg din el. „Ei, ia spune... ce crezi tu c-ar fi meritat să-i facă? Să-l pună la zid? Să-l împuşte pentru ca morala să fie satisfăcută? Zi, Aleoşa!

– Da, să-l împuşte! murmură Aleoşa cu un surîs stins, crispat, ridicînd ochii spre Ivan.

– Bravo! strigă Ivan încîntat. Dacă pînă şi tu spui asta, înseamnă că...

– Poate că-i absurd ce am spus, dar...

– Ei, uite, asta e, vezi: există un «dar» la mijloc! exclamă Ivan. *Află de la mine, călugăraşule, că asemenea absurdităţi sînt mai mult decît necesare pe lume. Universul se sprijină pe absurdităţi, şi fără ele mă întreb dacă s-ar mai putea întîmpla ceva pe faţa pămîntului*[2]. Ştim noi ce ştim!"

„– *Nu pricep nimic*, continuă Ivan, ca şi cum ar fi vorbit în delir, *şi nu vreau să pricep. Mă mulţumesc numai cu faptele.* De mult mi-am pus în gînd să nu mai înţeleg nimic. Încercînd să înţeleg ceva, ar însemna să trădez faptele, şi eu ţin să mă limitez la ele...

– Pentru ce cauţi să mă ispiteşti? izbucni, plin de amărăciune, Aleoşa. Ai să-mi spui odată pentru ce?

– Mai încape vorbă?! Aici chiar voiam să ajung", spune Ivan şi trage concluzia: „Dacă vrei să ştii, m-am ocupat numai de cazul copiilor, care este şi cel mai flagrant. Pămîntul nostru este însă îmbibat de lacrimi omeneşti, şi nu numai la suprafaţă, ci mult mai adînc, pînă în miezul lui, dar despre lacrimile astea nu-ţi mai spun nici un cuvînt, am

1. Acest fapt este veridic, ca, de altfel, toate cele invocate; a fost comunicat într-una din revistele noastre de istorie.
2. Vezi un loc paralel în *Fraţii Karamazov*, capitolul „Vedenia lui Ivan Feodorovici", unde diavolul explică, în glumă, că el există „numai *pentru ca să aibă loc evenimentele*" şi, indiferent de dorinţele sale, nu poate nicidecum să se alăture la „*osana*" întregii naturi, căci atunci imediat „ar înceta să se mai întîmple ceva".

circumscris anume subiectul. Nu sînt decît o ploşniţă, şi recunosc cu toată umlinţa că nu pot cu nici un chip să pricep de ce lumea a fost zidită aşa cum o vedem... O, mintea asta păcătoasă a mea, spiritul meu realist, euclidian, îmi spune că suferinţa există, dar că nu e nimeni vinovat, că toate lucrurile decurg unele din altele, simplu şi direct, că totul e trecător şi totul se compensează, dar, vezi tu, astea nu sînt decît elucubraţiile lui Euclid! Îmi dau seama, şi de aceea nu pot, nu, nu pot accepta să trăiesc după asemenea concepţii absurde![1]

Ce-mi pasă mie că nu există vinovaţi şi că sînt conştient de lucrul acesta! *Eu am nevoie de răzbunare, altfel simt c-am să mă distrug singur*![2] Şi răzbunarea asta să nu se înfăptuiască cine ştie pe ce lume, undeva, în infinit, cine ştie cînd, ci chiar aici, pe pămînt, s-o pot vedea cu ochii mei! Am crezut în ea şi vreau s-o văd cu ochii mei, iar dacă la ceasul acela s-o întîmpla să fiu mort, vreau să mă scol din mormînt, căci mi-ar părea nespus de rău să se petreacă totul fără mine. *Doar n-am suferit ca să îngraş cu fiinţa mea, cu ticăloşiile şi suferinţele mele pămîntul pe care va înflori armonia viitoare, ca să se bucure de ea mai ştiu eu cine*! Vreau să văd cu propriii mei ochi ciuta tolănindu-se alături de leu şi victima îmbrăţişînd pe cel care a înjunghiat-o. *Vreau să*

---

1. Acesta este un punct extrem de înalt, una din mărturisirile cele mai triste şi măreţe ale spiritului uman, a cărei justeţe nu poate fi negată. Ideea sa constă în faptul că *există discordanţă între legile realităţii exterioare*, după care în natură şi în viaţa omului totul curge, şi *legile judecăţii morale* ascunse în om. Ca urmare a acestei discordanţe, omul trebuie sau să se dezică de cele din urmă şi, o dată cu ele, de personalitatea sa, de scînteia lui Dumnezeu în sine, să se contopească cu natura exterioară, supunîndu-se orbeşte legilor ei; sau, păstrîndu-şi libertatea judecăţii sale morale, să intre în contradicţie cu natura, într-o discordie veşnică şi neputincioasă cu ea. Prima licărire a acestei idei la Dostoievski o găsim în anul 1864, în *Însemnări din subterană* (partea I, cap. III), unde este exprimată nervos şi dezorganizat, dar foarte caracteristic: „Doamne, ce treabă am eu cu legile naturii şi ale aritmeticii, cînd, nu ştiu de ce, aceste legi şi acest «doi ori doi fac patru» nu-mi plac? Se înţelege, eu n-am să străpung acest zid cu capul, dacă într-adevăr nu voi avea atîta forţă ca să-l străpung, dar *nu mă voi împăca* cu el numai pentru că aici este un zid de piatră şi eu n-am atîta forţă. *De parcă asemenea zid de piatră ar fi cu adevărat o alinare, de parcă cu adevărat ar include în sine măcar un cuvînt ce trebuie spus lumii, pur şi simplu numai pentru că zidul e un «doi ori doi fac patru»*?! Oh, absurditatea absurdităţilor! *Cu totul altceva este să înţelegi totul, să conştientizezi totul, toate imposibilităţile* şi zidurile de piatră; *să nu te împaci cu nici una din aceste imposibilităţi* – ziduri de piatră, *dacă ţi-e scîrbă să te împaci*; să ajungi prin combinaţii logice inevitabile la tema eternă că pînă şi de zidul de piatră eşti cumva vinovat, deşi iarăşi este cît se poate de clar că nu eşti vinovat deloc şi, în consecinţă, tăcut şi scrîşnind din dinţi, să încremeneşti cu voluptate în inerţie, visînd la faptul că, după cum rezultă, nici măcar n-are pe cine să-ţi fie ciudă; că nu găseşti şi poate nici nu vei găsi vreodată pe cine să-ţi verşi necazul; că aici e o substituţie, o denaturare, o trişare («vodevilul diavolesc», în *Demonii*), dar că, în pofida acestor lucruri necunoscute, în pofida acestor trişări, te doare, *şi cu cît eşti mai în necunoştinţă de cauză, te va durea şi mai tare.*” (*Ed. rom.*, vol. 4, p. 137). În tonul de batjocură şi de suferinţă al ultimelor cuvinte se află deja germenele *Legendei Marelui Inchizitor*.
2. Adică, în cazul suferinţei şi al crimei, dacă nu există răzbunarea dătătoare de satisfacţie, atunci eu, căutînd satisfacţia, îmi voi distruge trupul ca fiind criminal şi suferind. Aici se află explicaţia sinuciderii. Locuri paralele în *Jurnalul de scriitor*, 1876, octombrie şi decembrie.

fiu de faţă atunci cînd lumea va apuca să afle, în sfîrşit, pentru ce a fost tot ce-a fost înainte. Dorinţa asta stă la temelia tuturor religiilor de pe lume[1], şi eu sînt un om credincios. *Dar* copilaşii, *cum rămîne atunci cu ei? Iată o problemă pe care eu, unul, îţi mărturisesc, nu mă simt în stare s-o rezolv...* Dacă toată lumea trebuie să sufere pentru a răscumpăra prin suferinţă acea nepieritoare armonie, ce caută aici copilaşii, explică-mi şi mie, te rog. În ruptul capului nu pot să înţeleg pentru ce sînt sortiţi să sufere şi ei şi de ce armonia trebuie neapărat plătită cu preţul suferinţelor lor? De ce trebuie să ajungă şi ei băligar, să îngraşe cu făptura lor, spre binele nu ştiu cui, pămîntul pe care va înflori armonia viitoare? Îmi pot explica, bunăoară, solidaritatea întru păcat a oamenilor, după cum îmi pot explica şi solidaritatea lor în răzbunare, *dar nu văd cum solidaritatea întru păcat se poate extinde şi asupra pruncilor*, şi dacă este adevărat că şi ei sînt răspunzători, deopotrivă cu părinţii, pentru fărădelegile săvîrşite de aceştia, aşa ceva, crede-mă, depăşeşte înţelegerea mea, *e un adevăr ce nu aparţine acestei lumi*! Probabil un mucalit ar putea să-mi riposteze că, în orice caz, pruncul va creşte cu timpul şi va săvîrşi la rîndul său destule păcate[2], dar ce ne facem atunci cu băieţaşul acela de opt anişori rupt în bucăţi de dulăi? O, Aleoşa, zău, nu vreau să hulesc divinitatea! Îmi dau seama ce cutremurare va fi în tot universul cînd tăriile cereşti şi toată suflarea pămîntului îşi vor uni glasurile, ridicînd un imn de slavă, cînd tot ce este viu sau care a trăit cîndva pe lume va striga: *Drept eşti Tu, Doamne, pentru că judecăţile Tale s-au dat pe faţă!* Fiindcă atunci cînd mama va îmbrăţişa pe călăul copilaşului ei, pe cel care i-a ucis feciorul, asmuţind copoii asupra lui, şi cîteşitrei, înlăcrimaţi, vor mărturisi în gura mare: *«Drept eşti Tu, Doamne!»*, desigur, *vom fi atins treapta cea mai înaltă a cunoaşterii şi totul se va lămuri.* Ei, uite, aici este buba, *tocmai cu gîndul ăsta nu pot să mă împac!* Şi, cît timp mai sînt încă pe lume, mă grăbesc să iau măsuri. Vezi tu, Aleoşa, dacă într-adevăr mi-o fi dat să apuc vremea aceea[3], sau dacă am să mă scol din mormînt atunci, ca să mă conving cu ochii mei, în clipa cînd mama va îmbrăţişa pe gîdele copilului, se prea poate să strig şi eu într-un glas cu ea: «Drept eşti Tu, Doamne!» *Eu însă nici*

---

1. În aceste cuvinte se recunoaşte că religiile, fără vreo excepţie, nu i-au fost date omului din afară, ci au izvorît din adîncurile sufletului uman, din contradicţiile proprii omului şi din dorinţa arzătoare de a le depăşi în vreun fel. Adică, originea lor se recunoaşte a fi mistică *doar în măsura* în care mistic este însuşi sufletul omului, dar nu mai mult. Această concepţie contrazice toate teoriile obişnuite despre originea religiei, atît originea absolut mistică, cît şi cea naturală.
2. În filosofie şi în aşa-numita „teologie etică” există o explicaţie asemănătoare, dar ea, în realitate, este absolut nesatisfăcătoare.
3. Vezi un pasaj paralel în capitolul „Vedenia lui Ivan Feodorovici”, unde diavolul spune: „Ştiu că la mijloc e un secret, pe care nimeni încă nu vrea cu nici un preţ să mi-l dezvăluie... Sînt convins însă că *pînă la urmă am să mă împac cu dumnezeirea şi am să străbat şi eu cvadrilionul de kilometri ce-mi va fi fost hărăzit. Atunci am să aflu, în sfîrşit, secretul.* Deocamdată, însă, nu-mi rămîne altceva decît să cîrtesc, îndeplinindu-mi fără nici o tragere de inimă menirea. Rostul meu pe lume este *să duc la pierzanie mii de suflete omeneşti, ca unul singur să se poată izbăvi*... Atîta timp cît secretul nu va fi dezvăluit, pentru mine *există două adevăruri: unul – cel de dincolo, pe care n-am ajuns încă să-l cunosc, şi al doilea – adevărul meu*”. (*Ed. rom.*, vol. 10, pp. 424-425).

atunci n-aş vrea să fac asemenea mărturisire. Cît mai e timp, deci, caut să-mi iau toate măsurile de apărare, şi de aceea sînt hotărît să renunţ cu desăvîrşire la acea supremă armonie. Fiindcă armonia aceasta nu merită nici măcar o lacrimă vărsată de bietul copilaş chinuit, care se bătea cu pumnişorii în piept într-o văgăună infectă, rugîndu-se lui Dumnezeu şi vărsînd la picioarele lui şiroaie de lacrimi, pe care nimeni, nimeni nu le-a răscumpărat! Nu merită, *de vreme ce lacrimile lui au rămas nerăscumpărate.* Şi trebuie neapărat să se găsească o compensaţie, altminteri nu poate să existe armonie. Dar cum, te întreb, în ce fel? Mi se pare un lucru imposibil. Răzbunîndu-le? La ce mi-ar folosi răzbunarea, ce să fac, oare, cu iadul în care vor fi azvîrliţi călăii, ce le mai poate ajuta iadul celor jertfiţi după ce au fost supuşi la cazne şi au murit în chinuri? Ce fel de armonie mai poate fi aceea, atîta timp cît admitem focul gheenei? Dorinţa mea e să iert şi să îmbrăţişez pe toată lumea, nu vreau să mai pătimească nimeni. Iar dacă suferinţele copiilor sînt sortite să se adauge noianului de suferinţe necesare pentru răscumpărarea adevărului, declar de la bun început că tot adevărul lumii nu merită a fi plătit cu asemenea preţ. *Nu vreau, în definitiv,* ca mama să îmbrăţişeze pe ucigaşul odorului ei, pe cel care a pus cîinii să-l sfîşie! Fiindcă nu are dreptul să-l ierte! Din partea ei, n-are decît să-l ierte dacă vrea să treacă peste nemărginita durere a inimii ei de mamă, absolvindu-l pe călău; nu are însă nici un drept să-l absolve în numele copilului ei sfîşiat de copoi, nu are dreptul să-l ierte pe ucigaş, chiar dacă însuşi feciorul ei ar face-o! Şi, dacă aşa stau lucrurile, dacă nu-i e îngăduit să acorde această iertare, atunci unde mai este armonia? Există, oare, în lumea asta o singură fiinţă care să poată şi care să aibă dreptul de a ierta? *Nu vreau să primesc deci armonia, din dragoste pentru omenire nu vreau s-o accept!* Prefer să rămîn cu suferinţele nerăzbunate. Mai bine să rămîn nerăzbunat, chiar dacă nu am dreptate, fără a fi apucat să găsesc împăcarea sufletului meu mistuit de revoltă. Şi apoi, cred că s-a pus un preţ exagerat pe această armonie, biletul de intrare e prea scump pentru punga noastră. De aceea mă şi grăbesc să-l restitui. Şi, dacă vreau să fiu un om într-adevăr cinstit, sînt dator să-l restitui cît mai curînd. Ceea ce şi fac. Asta nu înseamnă că nu accept existenţa lui Dumnezeu, Aleoşa; mă mulţumesc doar să-i dau înapoi cu tot respectul biletul meu de intrare.”

X

„Asta e răzvrătire... murmură cu ochii în pămînt Aleoşa.”

Fragmentul citat este cel mai amar discurs care i-a fost smuls omului în istoria lui. Fără a-l nega pe Dumnezeu, îşi întoarce faţa de la El; fără a se îndoi de răsplata finală pentru suferinţele sale, nu mai vrea această răsplată. Ceva preţios pînă atunci se denaturează în el, ceva sfînt pînă atunci este insultat, încît el îşi ridică privirea spre cer şi, plin de amărăciune, se roagă pentru ca, în sfîrşit, această ofensă să nu fie răscumpărată, această denaturare să nu fie anulată: Tu, Care ai sădit în firea mea plăcerea de a-mi tortura semenul şi prin forţa acestei plăceri mi-ai smuls copiii de la piept şi mi i-ai chinuit, de ce mi-ai dăruit

dragostea față de ei, care chiar și împotriva Ta a fost în stare să cîrtească? De ce mi-ai tulburat sufletul, de ce ai zdrențuit în el toate începuturile și toate sfîrșiturile, încît nu sînt în stare nici să iubesc, nici să urăsc, nici să știu, nici să rămîn în neștiință, nici să fiu doar neprihănit ori numai păcătos? Și dacă ai frămîntat fructul lui, care a pătruns în ființa mea din arborele cunoașterii binelui și răului, de ce ai făcut Tu să crească acest arbore spre ispita mea, sau de ce n-ai pus între el și mine un hotar de netrecut? În sfîrșit, de ce, creîndu-mă, ai sădit în mine mai puțină putere de supunere decît dorință de a mă lăsa dus în ispită? E drept, asta ai făcut-o pentru răsplată; dar, iată, copiii mi-au pierit, așa că răsplata poate să mă ocolească. Stinge în mine conștiința și o dată cu ea dă-mi uitarea, amestecă-mă iar cu pămîntul din care m-ai luat. Dar dacă conștiința mea nu se va stinge, vreau mai bine să plîng după copiii mei chinuiți, decît să contemplu triumful adevărului Tău. Nu vreau consolarea, vreau doar ca pe vecie, cu inima mea chinuită, să împărtășesc chinul copiilor mei care au pierit.

Aici se manifestă sleirea forțelor umane, incapacitatea lor de a continua drumul pe care este condus omul de către Providență, de la începutul ascuns la un sfîrșit la fel de tainic. Omul a mers mii de ani pe acest drum și a îndurat totul supus, în speranța că, odată și odată, cunoașterea finală și triumful deplin al adevărului lui Dumnezeu îi vor alina inima. Dar iată, în sfîrșit, această suferință a sporit atît de mult, încît el se oprește fără voie, nu poate merge mai departe. Se uită înapoi la tot drumul parcurs, își aduce aminte de toate, pune în balanță povara și restul forțelor ce i-au mai rămas și întreabă: încotro merg și pot oare să ajung? Speranța mea a fost nebunie și răul zăcea în voința care mi-a insuflat-o.

Fără îndoială, religia conține contemplarea supremă a destinelor omului pe pămînt. Nici istoria, nici filosofia sau științele exacte nu posedă nici măcar umbra *unității* și *integralității* reprezentării, așa cum apare ea în religie. Aceasta este una din cauzele în virtutea cărora religia îi este omului atît de scumpă, așa se explică de ce ea îi înalță pe asemenea piscuri intelectul, de ce i-l iluminează în asemenea măsură. Cunoscînd întregul și generalul, este deja ușor să te regăsești, să-ți definești sinele în detalii; dimpotrivă, oricît de multe detalii am cunoaște – și istoria, științele, filosofia doar detalii ne oferă – întotdeauna putem întîlni altele noi, care ne pot pune în încurcătură. De aici fermitatea, statornicia vieții, atunci cînd este religioasă.

În contemplarea religioasă, trei acte mari, mistice, servesc drept puncte de sprijin, pe care parcă sînt fixate destinele omului, de care sînt ancorate ca de propriile lor suporturi. Este vorba de actul *căderii în păcat*: el *explică* ceea ce există; de actul *ispășirii*: el îl *întărește* pe om în ceea ce există; de actul răsplătirii veșnice pentru bine și rău, *al triumfului definitiv al adevărului:* el îl atrage pe om *spre viitor.*

Numai clătinînd unul dintre aceste temeiuri principale pot fi zguduite destinele omului. Altfel, la oricîte nenorociri ar fi supusă ființa umană: război, foamete, molime, nimicirea unor popoare întregi, ea le va îndura pe toate, pentru că în toate esența ei se păstrează; vor pieri oameni, dar va rămîne omul, și oamenii vor renaște; schimbarea va

atinge expresiile, dar nu va afecta esenţele exprimate; frunzele vor fi rupte, dar se va păstra germenul şi pistilul. Un singur lucru nu va putea omul suporta – ruperea existenţei şi conştiinţei sale de cele trei acte mistice, în care el şi-a pus credinţa. În acest caz, va pieri derutat cumva, chiar dacă nu trece prin nici un fel de nenorociri, chiar dacă viaţa îi e îndestulată; durînd un timp oarecare, expresiile vor dispărea, pentru că dispare esenţa ascunsă în spatele lor; oamenii nu vor mai renaşte, pentru că va muri omul.

De aici, e de înţeles acea ură cu care priveşte omul la orice apropiere duşmănoasă de aceste puncte de sprijin ale existenţei sale. „Nu te atinge, eu prin aceasta trăiesc”, pare el a-i spune oricui încearcă să se apropie de ele, oricui vrea să le cîntărească ori să le măsoare, să le corecteze cu ceva, să le completeze ori să le purifice. În acest sentiment de ură instinctivă se află explicaţia tuturor persecuţiilor religioase care s-au săvîrşit cîndva în istorie, persecuţii care au trezit cel mai mult simpatia maselor largi populare, oricît de crunte au fost ele.

Tocmai aceste trei acte, aceste trei puncte de sprijin ale destinelor pămînteşti ale omului, adică sursa conştiinţei de sine, izvorul care îi dă puteri, tocmai aceste acte, deci, sînt clătinate cu ajutorul acelei dialectici din care am menţionat aici o parte. Actul ispăşirii, al doilea, care leagă cele două acte extreme, nu a fost încă abordat. Dar este pus la îndoială primul act – căderea oamenilor în păcat, şi este respins ultimul – actul răsplătirii veşnice pentru bine şi rău, actul triumfului definitiv al adevărului dumnezeiesc. El este respins nu pentru că e imposibil, nu pentru că nu va exista, ci pentru că *nu mai este necesar*, pentru că nu va fi acceptat de către om.

Trebuie să observăm că niciodată dialectica n-a mai fost îndreptată, într-o formă atît de puternică precum aici, împotriva religiei. De regulă, dialectica pornea din răutate faţă de religie şi aparţinea unui număr mic de oameni rătăciţi de religie. Aici ea porneşte de la un om care evident este devotat religiei mai mult decît oricărui alt lucru existent în natură, în viaţă, în istorie, de la un om care se bazează realmente pe laturile bune ale naturii umane. Se poate spune că aici, împotriva lui Dumnezeu, se răzvrăteşte latura divină a omului, se revoltă tocmai sentimentul dreptăţii pe care îl are în el şi conştiinţa propriei demnităţi.

Exact aceste aspecte îi conferă dialecticii un caracter periculos, întrucîtva satanic. Deja despre primul înger căzut se spune că a fost „mai presus de toţi ceilalţi”, a stat „mai aproape de Dumnezeu decît ceilalţi”, adică a fost în chip deosebit *asemenea* Lui – desigur, prin *puritatea*, prin *sfinţenia* lui. Acestă dialectică are un anumit caracter religios, iar sentimentul devotamentului, pe care îl inspiră orice religie, şi ura pe care şi-o provoacă oricine atinge religia par a se constitui într-un fel de acoperămînt ocrotitor şi deasupra acestei dialectici, deşi ea este îndreptată tocmai împotriva religiei. Încercarea de a dezavua această dialectică, ce provine în întregime din fiorul dragostei pentru om, pare a fi posibilă numai neiubind omul. Cu ajutorul ei sînt săpate la rădăcină fundamentele existenţei umane, subminîndu-le, şi acest lucru se face în aşa fel, încît fundamentele nu pot fi apărate fără a-i provoca omului

sentimentul amar al jignirii. Fără voie, omul însuşi se lasă antrenat în apărarea propriei pieiri, care nu mai este temporară sau parţială, ci generală şi definitivă.

Neîndoielnic, elaborarea unei teorii care să combată această dialectică, o teorie la fel de profundă şi riguroasă precum dialectica, va reprezenta pe viitor una dintre cele mai dificile sarcini ale literaturii noastre filosofice şi teologice, dacă, fireşte, aceasta din urmă va înţelege vreodată că e de datoria ei să soluţioneze îndoielile care circulă în societatea noastră, şi nu doar să servească drept diplomă de erudiţie germană pentru cîţiva oameni obligaţi, cine ştie de ce, să o cunoască. Fără să încercăm elaborarea unei asemenea teorii, vom enunţa doar două observaţii.

Refuzul de a accepta răsplata sau numai de a vedea triumful adevărului dumnezeiesc se bazează într-adevăr, în cuvintele expuse mai sus, pe o particularitate exactă, fin observată, a sufletului omenesc : de fiecare dată cînd suferinţa lui este prea mare, cînd jignirea este insuportabilă, în suflet se naşte setea de a nu se despărţi de această suferinţă, de a nu se descotorosi de această jignire. Este ceva care alină însăşi suferinţa în conştiinţa faptului că ea *nu e meritată* (cum se presupune că sînt suferinţele copiilor) şi că nu e răsplătită : şi de îndată ce apare această răsplată, *dispare potolirea*, iar *durerea* suferinţei *devine insuportabilă*. Astfel, răsplata apare printr-o *altă nouă bucurie*; dar ea nu vine în locul vechii amărăciuni şi nu o înlătură deloc. Şi aceasta este o lege a sufletului omenesc, aşa cum este el dat, alcătuit. Nu se poate nega faptul că în această trăsătură există multă nobleţe şi că ea decurge din conştientizarea de către om a unor merite în sine, decurge dintr-o oarecare mîndrie şi, totodată, smerenie, însă fără nici un adaos rău.

Şi cîtă vreme omul rămîne în formele existenţei sale spirituale şi fizice în care este acum cuprins, singurele pe care le cunoaşte în propria sa fiinţă, el va voi într-adevăr să rămînă „mai bine cu suferinţa sa nerăzbunată”, decît să-şi primească pentru ea răsplata şi să se împace cu ea. Dar ar fi cea mai mare greşeală să credem că aceste forme ale existenţei sale sînt ceva absolut şi etern, necondiţionat de nimic. Spiritul uman este strîns, prea strîns legat, în ideile sale, în noţiunile şi în sentimentele sale, de organizarea misterioasă a corpului său ; el este fixat de aceasta, ancorat şi condiţionat de ea, la fel cum cel care se naşte, dar nu s-a născut, este încă legat de pîntecele mamei. Însă această stare de legătură este doar temporară ; dacă şi cursul ideilor noastre se modifică simultan cu orice schimbare a alcătuirii noastre, rezultă că ne e greu să ne imaginăm măcar ce va simţi spiritul nostru şi ce va crede el cînd se va elibera de această alcătuire şi va deveni pur. Aşa cum imposibilă, într-adevăr imposibilă, este acum pentru el împăcarea, tot aşa, probabil, va fi ea necesară şi de nedorit atunci. Şi va fi „cer nou şi pămînt nou”, se spune despre ultima zi, cînd Dumnezeu „va şterge orice lacrimă”[1], şi în aceste cuvinte se indică soluţionarea acestei dificultăţi, care pentru noi este *deocamdată* de neînvins.

1. *Apocalipsa* Sf. Ioan 21, 1 şi 4.

Mai departe, suferinţele copiilor, atît de incompatibile, după cît se pare, cu acţiunea dreptăţii supreme, pot fi întrucîtva înţelese la o privire mai riguroasă asupra păcatului originar, asupra naturii sufletului uman şi a actului naşterii. Am spus mai înainte că în sufletul omului, în afară de ceea ce este exprimat clar şi precis, mai este cuprins un întreg univers de conţinut, *neexprimat, nemanifestat.* Cînd omul face ceva rău, *săvîrşirea* faptei de către el este ceva secundar şi de mai mică importanţă, primordială şi principală fiind acea *mişcare sufletească* – mişcare care a precedat însă – care a generat actul reprobabil. Aceasta adaugă o cută deosebită, trasează o linie de neşters în sufletul omenesc, îl supune la o oarecare deformare. Se pune întrebarea dacă linia este trasată, dacă deformarea lezează doar ceea ce este clar exprimat în suflet : memoria cu informaţiile pe care le conţine, dorinţele obişnuite, sentimentele trecătoare ? Evident că nu : *răul* pătrunde în sufletul ca *întreg*, acesta se deformează în deplinul conţinutului său, atît în partea sa clară, cît şi în ceea ce nu s-a manifestat încă. Despre tot ce este reprobabil ştim că ia naştere în om pe căi neclare, că vine din străfundurile întunecate ale sufletului. Mai departe, în actul *naşterii*, fără îndoială, de la cel care naşte la cel născut nu se transmite numai alcătuirea lui, dar şi ceea ce-i serveşte parcă drept lege, drept centru de consolidare, adică *sufletul* însuşi. *Ereditatea* caracterelor, a unor haruri deosebite ori înclinaţii vicioase este un fapt prea cunoscut acum, pentru a ne mai îndoi cîtuşi de puţin de ea. Pluralitatea actelor naşterii şi particularităţile individuale ale celor născuţi ne îndreptăţesc să credem că în fiecare act luat separat se transmite o parte din acel conţinut complex care intră în alcătuirea sufletului celui ce naşte ; în plus, atunci cînd se transmit părţile exprimate, se observă ereditatea, iar cînd *se transmite neexprimatul*, e posibil ca ea *să lipsească.* Fiecare parte, tocmai în virtutea naturii sale, conţine în sine *capacitatea de a se reface pînă la întreg*, de a determina apariţia părţilor care lipseau, care toate, ca şi ordinea lor, sînt prestabilite în interiorul ei tocmai de relaţia anterioară cu întregul din care a ieşit, aşa cum, de exemplu, în arcul cel mai mic rămas dintr-o circumferinţă sînt prestabilite toate părţile ei dispărute şi, pornind de la arc, ele pot fi refăcute. Aceste părţi refăcute ale organismului psihic, pe care îl posedă fiecare organism născut pot fi considerate drept ceva nou ; însă, printre ele, fără îndoială, există şi *o parte precedentă* care n-a apărut, ci doar *s-a transmis.* Ea poartă în sine denaturarea generală care a fost proprie sufletului născătorului, uneori şi un rău deosebit, profund, o *crimă* ce a reprezentat în el *o parte* pierdută printre altele, iar acum *a rămas singură şi a refăcut în jurul său întregul.* Şi purtînd în sine crima, el poartă şi *vina acesteia,* şi inevitabilitatea *pedepsei.* Astfel, puritatea copiilor şi, prin urmare, nevinovăţia lor reprezintă un fenomen doar aparent : în ei este deja ascunsă *depravarea părinţilor* şi, o dată cu aceasta, *vinovăţia* lor ; ea doar nu se manifestă, nu apare în nişte acte distrugătoare, adică nu atrage după sine o nouă vină, dar *vina veche*, în măsura în care nu şi-a primit răsplata, *există deja în ei.* Această pedeapsă o primesc în suferinţa lor. Delictul săvîrşit de tată poate fi atît de grav, încît nici nu poate fi răscumpărat de el, nici chiar prin moartea lui : a siluit, să presupunem, un copil, a corupt o fiinţă pură, care s-a apropiat cu încredere

de el. Poate el, pentru această crimă, să răspundă cu ființa sa? Nu, şi crima lui rămîne ascunsă, nepedepsită. Dar iată că trec generații şi apare răsplata – în suferința, care, după cît se pare, este neînțeleasă şi încalcă legile adevărului. În fapt, însă, pedeapsa restabileşte dreptatea.

Un fenomen extrem de profund în viața spirituală a omului îşi capătă aici explicația: aceasta este *semnificația purificatoare a oricărei suferințe*. Noi purtăm o mulțime de delicte şi, o dată cu ele, o groaznică vinovăție, care nu este încă răscumpărată cu ceva; şi, chiar dacă nu o ştim în noi, n-o simțim precis, ea ne apasă acut, ne umple sufletul de o beznă inexplicabilă. Şi, de fiecare dată cînd simțim o suferință, se răscumpără o parte din vinovăția noastră, ceva criminal iese din noi, şi simțim lumină şi bucurie, devenim mai puri. Omul trebuie să binecuvînteze orice amărăciune, pentru că prin ea Dumnezeu îl cercetează. Dimpotrivă, oamenii a căror viață trece uşor ar trebui să se neliniştească de răsplata care, pentru ei, este amînată.

Posibilitatea unei asemenea explicații nu i-a trecut lui Dostoievski prin minte, şi el credea că suferința copiilor este ceva absolut, ceva *apărut subit pe lume, fără nici o vină care s-o preceadă*; de aici e de înțeles întrebarea lui: cine poate ierta pe cel vinovat de această suferință? De această dificultate se leagă problema răscumpărării, al doilea act mistic, central, cu care se unesc destinele omului. După numele Mîntuitorului, însăşi religia noastră se numeşte „creştină"; ea este luată aici în discuție în continuarea respectivei dialectici. Se contestă ispăşirea, aşa cum mai înainte au fost contestate căderea în păcat şi judecata veşnică. Aceasta este a doua parte a dialecticii lui, care, prin opoziție cu prima, *biblică*, poate fi numită, după obiectul ei, *evanghelică*, şi este inclusă în forma cam ciudată a *Legendei inchizitorului*.

De critica actului ispăşirii a fost legată la Dostoievski expunerea ideii ascunse a catolicismului[1]. Tocmai această idee, dezvăluindu-şi conținutul, exprimă în el *judecata proprie asupra vieții şi învățăturii lui Hristos* şi, totodată, fundamentează necesitatea apariției sale pe pămînt. Analizînd natura omului şi comparînd-o cu învățătura lui Hristos, inchizitorul împovărat de ani, care dă pe față ideea Bisericii al cărei slujitor este, găseşte o neconcordanță între prima şi a doua. Harurile aduse de Hristos pe pămînt sînt prea *înalte şi nu pot fi cuprinse de către om*; şi de aceea omul nu este în stare să le accepte, adică nu poate nici să priceapă cuvîntul lui Hristos, nici să ducă la îndeplinire preceptele Lui. Din cauza acestei neconcordanțe dintre cerințe şi capacități, dintre ideal şi realitate, omul trebuie să rămînă veşnic nefericit: doar puțini, cu spiritul puternic, au putut şi pot să se salveze, urmîndu-l pe Hristos şi înțelegînd taina răscumpărării. Astfel, Hristos, comportîndu-se față de om cu un atît de înalt respect, a procedat „parcă neiubindu-l deloc". El nu a luat în considerație natura ființei umane şi a săvîrşit ceva măreț şi sfînt, dar totodată *imposibil, irealizabil*. Catolicismul este o *rectificare a faptei Lui*, o coborîre a învățăturii cereşti pînă la nivelul *înțelegerii pămînteşti*, o adaptare a dumnezeiescului *la omenesc*. Dar, săvîrşind aceasta, catolicismul a

1. Poate că prima schiță a acestei idei se află în *Idiotul* (1868), Dostoievski revenind adesea la ea în *Jurnal de scriitor* (de exemplu, cel pe anul 1877, mai-iunie, cap. III).

ascuns taina schimbării în interiorul propriei fiinţe: iar popoarele, urmînd catolicismul, cred că-L urmează pe Hristos. Suportarea acestei taine a înşelăciunii, cu o parte îndreptată spre Dumnezeu şi cu alta spre omenire, cere o suferinţă profundă; şi au luat-o asupra lor puţini, cîţiva conducători ai Bisericii Occidentale, de dragul izbăvirii de suferinţă a restului omenirii şi de dragul înlăturării destinelor pămîntene. Astfel, şi aici iubirea de om este principiul călăuzitor al întregii dialectici, iar arma ei este analiza naturii sale.

Sensul general al celor expuse constă în faptul că *n-a existat actul* însuşi al *răscumpărării*: a existat doar *greşeala*; şi *nu există* o religie păstrătoare a tainelor religioase, ci există doar iluzia prin care omul are nevoie *să fie înşelat*, pentru ca să-şi aranjeze cît de cît viaţa pe pămînt.

Şi, ca o concluzie definitivă a întregii dialectici – absenţa, în realitate, a religiei şi imposibilitatea ei absolută, din cauza lipsei temeiului exterior al acesteia, reprezentat de actele mistice ale căderii în păcat, răscumpărării şi judecăţii veşnice.

Să trecem acum la o analiză detaliată a acestei idei, căreia i-am expus doar tema. La exclamaţia lui Aleoşa: „Asta este răzvrătire", Ivan răspunde sincer:

„– Răzvrătire? N-aş fi vrut să aud din gura ta cuvîntul ăsta. *Crezi tu că ar putea cineva să trăiască tot timpul în răzvrătire? Ei bine, eu aşa vreau să trăiesc.* Te rog stăruitor să-mi răspunzi cinstit la o întrebare: închipuieşte-ţi că ţi-ar fi dat să clădeşti[1] cu mîna ta destinul omenesc spre fericirea tuturor, ca lumea să se poată bucura în sfîrşit de linişte şi pace, dar că, pentru a ridica această construcţie, trebuie neapărat, e absolut necesar să ucizi în chinuri o singură făptură plăpîndă, bunăoară pe copilaşul acela care se bătea cu pumnişorii în piept, să pui la temelia construcţiei lacrimile lui nerăzbunate. Spune, ai accepta în aceste condiţii să fii tu arhitectul? Mărturiseşte cinstit!?

– Nu, rosti încet Aleoşa.

– Ai putea să concepi *că oamenii pentru care vrei s-o durezi ar accepta să primească o fericire ce-şi trage obîrşia din sîngele nevinovat al micului martir, şi crezi tu că, primind-o, ei ar putea să fie pururea fericiţi*?"

Iată la ce trăsătură măreaţă şi nobilă a conştiinţei omeneşti, care ea singură îl înalţă pe posesorul ei deasupra naturii necruţătoare, spre Dumnezeu cel milostiv, se reduce problema revoltei împotriva lui Dumnezeu însuşi. Nu poţi ezita în răspuns: dacă omenirea va spune:

---

2. În *Cuvîntare despre Puşkin* (*Jurnal de scriitor*, 1880), Dostoievski, analizînd caracterul Tatianei şi refuzul ei de a-şi jigni soţul bătrîn, de dragul satisfacerii sentimentului său de dragoste, întreabă, *deja din partea lui personal*: „Poate oare omul să-şi bazeze fericirea pe nefericirea altuia? Fericirea constă... în suprema armonie a spiritului. Cu ce să-l linişteşti, dacă în spate se află o faptă nefericită, nemiloasă, inumană... *Daţi-mi voie, imaginaţi-vă că dumneavoastră înşivă înălţaţi edificiul destinului uman cu scopul final de a ferici oamenii, de a le da, în sfîrşit, pace şi linişte. Şi mai imaginaţi-vă că pentru aceasta trebuie în mod necesar şi inevitabil să chinuiţi o singură fiinţă omenească... Sînteţi de acord să fiţi arhitectul unui asemenea edificiu în această condiţie?"* Din această comparaţie se vede clar că tot ce spune Ivan Karamazov îi aparţine chiar lui Dostoievski.

„da, pot accepta", atunci ea încetează imediat a fi omenire, „chipul şi asemănarea lui Dumnezeu", şi se transformă într-o adunătură de animale; răspunsul negativ afirmă şi justifică refuzul armoniei veşnice şi, prin aceasta, transformă totul în haos...

Aleoşa este dezorientat; el respinge posibilitatea de a accepta în această condiţie armonia universală şi rosteşte deodată, cu ochi strălucitori: „Frate, m-ai întrebat adineaori dacă există pe lumea asta o singură fiinţă care să poată şi să aibă dreptul de a ierta? Fiinţa aceasta există, să ştii, şi poate să ierte totul, şi să ierte pe toţi, da, da, pe toţi şi pentru tot, fiindcă Ea Însăşi şi-a dăruit sîngele nevinovat pentru toţi şi pentru toate. Şi tu o cunoşti, Ea este într-adevăr temelia clădirii de care vorbeai, către Ea se vor ridica glasurile tuturor spre a-i spune: «*Drept eşti Tu, Doamne, pentru că judecăţile Tale s-au dat pe faţă!*»

– Aha, El, Unicul Neprihănit şi sîngele Lui", spune Ivan şi, în loc de răspuns, se oferă să-i povestească fratelui o legendă, care i s-a înfiripat în minte cînd cugeta la toate aceste probleme. Aleoşa s-a pregătit de ascultat şi Ivan începe.

XI

Scena se mută într-o ţară îndepărtată, spre Extremul Occident, veacurile se desfac şi se deschide secolul al XVI-lea, epocă de amestec şi luptă între diverse elemente ale civilizaţiei europene: a primelor călătorii în recent descoperita Americă şi a războaielor religioase ale lui Luther şi Loyola, a umaniştilor zgomotoşi şi a primilor generali din ordinul iezuiţilor. Vuietul şi tulburarea acestei lupte se dezlănţuie însă în centrul continentului: tot acolo, dincolo de Pirinei, în Spania, oamenii doar urmăresc lupta de la distanţă, se închid în ei înşişi şi rămîn inerţi. Mai departe, în adîncimile întunecate ale timpului, se întrevede o ţară sărmană, arsă de soare, unde s-a împlinit marea taină a răscumpărării, unde s-a vărsat pe pămînt sînge pentru păcatele acestui pămînt, pentru mîntuirea omenirii chinuite. Au trecut deja cincisprezece veacuri de cînd s-a săvîrşit taina; a pierit un imperiu cumplit, iar pe insula acestuia s-a ivit o lume nouă, proaspătă, viguroasă, alcătuită din alte popoare şi state, luminate de o credinţă nouă, învigorate de sîngele mîntuitor al Dumnezeului lor. Cu sete şi nădejde neostoită, îl aşteaptă pe El, aşteaptă împlinirea prorocirii lăsate de ucenicul Său: „Iată, vin curînd"[1]. El însuşi a rostit pe pămînt: „iar de ziua şi de ceasul acela nu ştie nici Fiul, ci numai Tatăl meu Ceresc". Îl aşteaptă cu şi mai multă credinţă chiar, căci au trecut cincisprezece veacuri de cînd au încetat să mai ajungă din cer făgăduieli către om:

Crede doar ce inima îţi doreşte,
Căci nimic cerul nu-ţi mai făgăduieşte...

şi numai nemărginita speranţă în sfinţenia cuvîntului îl sprijină pe om. „Diavolul stătea însă de veghe, iar lumea începuse să pună la îndoială asemenea minuni. Tocmai atunci, în Nord, în cuprinsul

1. *Apocalipsa* 22, 12: „Iată, vin curînd şi plata Mea este cu Mine, ca să dau fiecăruia după cum este fapta lui."

Germaniei, a ieşit la iveală o nouă şi cumplită erezie. O stea uriaşă arzînd ca o faclă[1] «a căzut peste izvoarele apelor, şi apele s-au făcut amare ca pelinul»”. Dar cu atît mai înflăcărat cred cei care au rămas credincioşi. Lacrimile omenirii se ridică spre El, ca şi odinioară. El este aşteptat, este iubit, şi speranţa e în El, şi oamenii abia aşteaptă să sufere şi să moară întru El, ca altădată. Şi iată, „atîtea veacuri îşi ridicase omenirea glasul spre *El*, rugîndu-L cu rîvnă şi smerenie: «Vino, Doamne!» Atîtea veacuri îl implorase, încît, pînă la urmă, în nemăsurata Lui milă, s-a înduplecat să pogoare din nou în mijlocul ei”.

Tabloul se schimbă şi povestirea se concentrează. Apare Sevilla, cu străzile ei stăpînite de arşiţă, peste care se lasă o seară tihnită. Mulţimi de oameni merg care încotro; deodată apare *El*, „din senin, pe tăcute”, cu chipul pe care-l purtase timp de treizeci şi trei de ani, cu cincisprezece veacuri în urmă. După înfăţişare nu se remarcă în mijlocul celorlalţi, dar, ciudat, „toată lumea îşi dă seama că este *El*. Mînat de o forţă irezistibilă, poporul se strînge în preajma Lui, înconjurîndu-L; clipă de clipă mulţimea sporeşte, ţinîndu-se pas cu pas de Dînsul. Şi-n vremea asta, El trece tăcut mai departe, cu acelaşi surîs plin de îndurare nemărginită. Soarele dragostei arde în inima Lui şi razele Luminii, Cunoştinţei şi Puterii, ce se revarsă din privirile Sale, răspîndindu-se asupra gloatelor, trezesc în sufletul fiecăruia o iubire plină de osîrdie pentru Dînsul. Cu braţele întinse, El îi binecuvîntează pe toţi, şi simpla atingere a mîinilor Lui, sau chiar numai a veşmintelor Sale, are virtutea de-a lecui orice beteşug. «*Tămăduieşte-mă, Doamne, ca să Te pot vedea la faţă!*» strigă spre El un bătrîn orb din născare, şi-n aceeaşi clipă solzii ce-i acopereau ochii cad, şi orbul îşi recapătă vederea şi poate să-L privească. Poporul plînge şi sărută pămîntul pe care calcă. Copiii îi aruncă flori în cale, cîntînd şi preamărindu-L: «Osana!» «*El, El este!*» zboară din gură în gură zvonul prin mulţime. «*Trebuie să fie El. Nu poate fi decît El!*» Continuîndu-şi drumul, El nu-şi încetineşte paşii decît în pridvorul catedralei din Sevilla, unde tocmai fusese adus cu plînsete şi jale un sicriaş alb în care se află o fetiţă de şapte ani, singura odraslă a unui cetăţean de frunte din partea locului. Sumedenie de flori sînt presărate peste trupşorul neînsufleţit. «*Lasă, că El o să-ţi învie copila*», strigă norodul mamei înlăcrimate. Parohul catedralei, care ieşise în pridvor să întîmpine sicriul, priveşte în jur şi se încruntă. Deodată mama pruncului mort scoate un geamăt şi se aruncă la picioarele Lui: «*Dacă eşti într-adevăr Tu, trezeşte-mi la viaţă copila!*» îl imploră femeia cu braţele întinse spre Dînsul. Alaiul de înmormîntare se opreşte în loc, şi racla este lăsată jos în pridvor, în dreptul Lui. El îşi coboară ochii cu milă, şi buzele Lui şoptesc din nou, abia auzit: «*Talifa, kumi!*» – şi fata s-a sculat. Copila se trezeşte, se ridică în capul oaselor din coşciug

1. „Adică Biserica”, remarcă Dostoievski. Imaginea stelei ce cade este luată din *Apocalipsă* (8, 10-11), ca şi alte cîteva comparaţii ulterioare, prin care se reflectă destinul Bisericii creştine pe pămînt. Se exprimă aici un punct de vedere privind Reforma, văzută ca un simulacru de Biserică, ce ademeneşte oamenii prin aparenta asemănare cu ea, dar, trecînd peste aceasta, îi îndepărtează de adevărata Biserică; „izvoarele apelor” semnifică în acest caz „puritatea credinţei” contaminată de simulacrul de Biserică.

şi se uită[1] cu ochi mari, nedumerită, în jur. Un zîmbet i-a înflorit pe chip, şi încă mai ţine în mînă buchetul de trandafiri albi cu care fusese aşezată în sicriu. Poporul freamătă şi plînge cutremurat”.

Chiar atunci trece prin dreptul catedralei un bătrîn de 90 de ani, cu faţa suptă, îmbrăcat într-o rasă călugărească din pînză groasă. El este cardinal al Bisericii de la Roma şi, de asemenea, Marele Inchizitor al ţării. Se opreşte, urmăreşte de departe tot ceea ce se întîmplă şi privirea i se întunecă. Ţipetele mulţimii ajung pînă la el, aude plînsul cu hohote al bătrînilor şi strigătele de „Osana” de pe buzele copiilor, vede fetiţa care se ridică din sicriu; şi iată că, înfăşurîndu-se mai strîns în rasă, face semn străjerilor şi le arată pe Vinovatul de tulburările şi jubilaţiile iscate. Iar poporul, „atît de strunit şi de plecat, deprins să i se supună fără a crîcni”, se dă în lături; soldaţii vin, pun mîna pe El şi-L duc. Mulţimea se înclină pînă la pămînt în faţa bătrînului întunecat la faţă; el o binecuvîntează şi îşi vede de drum. Ostaticul este dus în subteranele întunecoase ale Sfîntului Tribunal şi închis acolo.

Seara se sfîrşeşte, se lasă noaptea meridională, „toridă şi moartă”. Aerul e încă fierbinte şi îmbălsămat de arome de laur şi lămîi înfloriţi. În această linişte se aude deodată scîrţîitul ruginit al uşii închisorii care se deschide, şi bătrînul Inchizitor păşeşte în subterană. În urma lui uşa se închide imediat. Rămîne singur cu Ostaticul său. Îi cercetează îndelung faţa, pune opaiţul chior pe masă, se apropie şi şopteşte:

„Tu eşti? Tu? Neprimind, însă, nici un răspuns, se grăbeşte să adauge: Taci, nu spune nimic. Ce ai putea să mai spui? Ştiu prea bine ce! Numai că Tu n-ai dreptul să mai adaugi nimic la cele mărturisite odinioară. *De ce ai venit atunci să ne tulburi*? Căci venirea Ta nu face decît să ne tulbure, cred că-Ţi dai seama. Ştii Tu, însă, ce o să se

1. O vitalitate extraordinară a fost insuflată de Dostoievski acestui uimitor pasaj: parcă n-am citi rîndurile scrise, ci am avea în faţa ochilor viziunea celei de-a doua coborîri, petrecute aproape de zilele noastre, a lui Hristos printre oameni. Există în biografia lui Dostoievski cîteva aspecte care ar putea explica într-o oarecare măsură această scenă ciudată, de o vitalitate fantastică nemaiatinsă, cu totul neobişnuită. „Odată – se povesteşte acolo –, Dostoievski se afla în compania unor oameni străini, ba chiar ostili oricărei religii. Deodată, unul dintre vorbitori a pomenit numele lui Iisus Hristos, şi a făcut-o fără respectul cuvenit. Dostoievski a pălit dintr-o dată şi în ochi i-au izvorît lacrimi. Lucrurile se petreceau pe vremea cînd era încă tînăr şi, se pare, încă de pe atunci scriitorul medita profund la chipul Lui”. Mai tîrziu, în anii deportării, singura carte pe care avea voie s-o citească era *Biblia* şi, reluînd mereu lectura povestirilor biblice, s-a familiarizat, pare-se, într-atît cu ele, încît pricepea clar tot ce era redat acolo... În sfîrşit, învierea fetiţei, descrisă în aşa fel încît vedem parcă săvîrşirea faptului în sine, are, de asemenea, o explicaţie biografică. Iată ce aflăm din *Biografie şi scrisori*, partea I, p. 296: „Naşterea fiicei (pe 22 februarie 1862) a însemnat o mare fericire pentru ambii soţi şi l-a însufleţit nespus pe Feodor Mihailovici. Fiecare clipă liberă şi-o petrecea lîngă căruciorul ei şi se bucura de orice mişcare a micuţei. Or, acest lucru a continuat mai puţin de trei luni. Moartea ei a fost o lovitură cumplită şi neaşteptată. Feodor Mihailovici n-a putut uita pînă la capătul zilelor întîiul copil şi-şi amintea întotdeauna cu nespusă durere de ea. Într-una din călătoriile sale s-a abătut pe la Geneva, pentru a-i vedea mormîntul.” Fără îndoială, în momentul în care scria pasajul menţionat, îşi imagina foarte viu propriile sentimente, închipuindu-şi că fetiţa îndrăgită s-ar fi ridicat deodată prin cine ştie ce miracol din mormînt.

întîmple mîine? Eu nu Te cunosc, şi nici nu vreau să ştiu dacă eşti Tu Acela sau semeni numai cu El; oricum ar fi, mîine am să Te osîndesc şi am să Te ard pe rug, ca pe cel mai nelegiuit dintre eretici, şi ai să vezi atunci cum norodul, care azi Ţi-a sărutat picioarele, la un singur semn al meu, se va arunca să adune tăciunii împrăştiaţi în jurul rugului Tău, ştii Tu asta? Da, poate că ştii”, adaugă el într-o meditaţie încordată, fără să-şi dezlipească ochii nici o clipă de la Ostaticul său.

În aceste vorbe încordate, rostite cu sufletul la gură, sînt cuprinse toate variaţiunile dialecticii ulterioare: recunoaşterea Divinităţii se păstrează pînă la clara percepere a Lui, pînă la contemplare; şi ura faţă de El se dilată pînă la ameninţarea că a doua zi chiar Îl va nimici, Îl va arde şi-L va călca în picioare. În istorie, aceasta este cea mai măreaţă unire şi, în acelaşi timp, dezbinarea cea mai tranşantă dintre sufletul omenesc şi Izvorul Veşnic al acestuia. În depărtare, ca într-o perspectivă, apare o relaţie ciudată cu mulţimea, cu milioanele de suflete păstorite: această relaţie cuprinde, fără îndoială, o îngrijorare alarmată, adică deja *iubire*, alături de *dispreţ;* cuprinde şi un soi de *minciună*, ceva ascuns. În tăcerea Ostaticului şi în cuvintele: „Da, poate că ştii” se strecoară gîndul blasfemator că pentru însuşi Mîntuitorul scena care începe dezvăluie ceva nou şi neaşteptat, o mare taină, pe care El nu a cunoscut-o înainte şi pe care începe să o înţeleagă abia acum. Şi această taină vrea să I-o dezvăluie un om: „o creatură tremurătoare” se simte cuprinsă de o asemenea forţă de convingere, forţă provenită din întregul său destin, încît nu se teme să se ridice cu ea şi pentru ea în faţa Creatorului şi Dumnezeului său.

În întreaga spovedanie pe care urmează s-o rostească bătrînul, se relevă ideea care pune în mişcare Biserica Romană; e foarte greu însă de a renunţa la gîndul că, în acelaşi timp, această idee reprezintă şi spovedania întregii omeniri, cea mai înţeleaptă şi mai pătrunzătoare conştiinţă a propriilor destine, atît trecute cît şi (în mai mare măsură) viitoare. Biserica Apuseană este, desigur, numai înţelegerea romană a creştinismului, după cum ortodoxia reprezintă înţelegerea ei greco-slavă, iar protestantismul înţelegerea germană. Dar problema e că din aceste trei ramificaţii apărute în cadrul Bisericii Universale, numai prima s-a dezvoltat în deplinătatea puterilor sale; celelalte două încă se mai dezvoltă. Catolicismul este finalizat şi împlinit în structura sa interioară, el şi-a conştientizat cu precizie sensul şi tinde implacabil să-l transpună în viaţă şi să-i subordoneze istoria; dimpotrivă, celorlalte două Biserici le este străină o conştiinţă de sine[1] atît de limpede. Iată

1. Protestantismul, ce a permis totodată interpretarea individuală a creştinismului, nu numai în momentul de faţă nu reprezintă ceva terminat, definitiv, dar nici în viitor, după cît se pare, nu va căpăta o astfel de formă. În privinţa ortodoxiei, aceasta a avut parte de împrejurări istorice atît de sufocante, atît de tare a fost asuprită din afară, cînd de barbarism (jugul mongol), cînd de mahomedanism (jugul turcesc), cînd, în fine, de catolicism, încît apărarea propriei fiinţe şi înfăptuirea, pe cît era cu putinţă, a tuturor trebuinţelor, în vederea mîntuirii sufleteşti printre popoarele nedreptăţite şi umilite au constituit deocamdată întregul ei efort istoric; cît despre ridicarea conţinutului ei tainic, intim, la lumina unei conştiinţei clare – nu a avut mijloace de a se preocupa de aceasta. Încercările slavofililor (precum Homiakov, Samarin) şi ale lui Dostoievski însuşi de a clarifica specificul şi ideea ortodoxiei în istorie se explică prin acest conţinut al ei şi n-ar fi fost posibile în alte condiţii.

de ce, repet, este imposibil să nu generalizezi pînă la extrem, pînă la dimensiunile întregii umanităţi, ciudata confesiune pe care Inchizitorul o rosteşte în faţa lui Iisus.

El începe cu afirmaţia că toată învăţătura lăsată de Hristos, aşa cum a fost păstrată de Providenţă, este ceva veşnic şi imuabil, ca o piatră unghiulară pusă la temelia părţii deja edificate din istoria universală, aşa că acum ar fi prea tîrziu pentru a mai corecta această învăţătură, pentru a o mai limpezi sau restrînge : astfel s-ar zdruncina cincisprezece veacuri de trudă ziditoare. Şi aceasta nu se referă numai la omenire, care nu poate s-o ia mereu de la capăt, ci şi la Dumnezeu ; ce ar însemna noua Mărturisire, *adăugirea* la cele spuse, dacă nu recunoaşterea faptului că tot ce s-a spus deja este *insuficient?* Şi cine a spus toate astea ? Dumnezeu însuşi ! În sfîrşit, şi acesta e lucrul cel mai important, o asemenea completare ar încălca libertatea umană : Hristos le-a lăsat oamenilor un chip al Său, după care omenirea s-ar fi putut conduce cu inima uşoară, acest chip fiind idealul ce corespunde esenţei umanităţii (esenţă tăinuit divină) şi potrivit cu năzuinţele ei difuze. Urmarea lui Hristos trebuie să fie liberă, tocmai în aspectul libertăţii constă demnitatea ei morală. Altminteri, fiece nouă mărturisire a cerurilor ar apărea ca o *minune* şi ar insera *constrîngerea* în istorie, i-ar frustra pe oameni de alegerea liber consimţită şi, totodată, de meritul lor moral. De aceea, privindu-l pe Hristos şi gîndind la a doua Lui venire, promisă, pe Pămînt, Inchizitorul îi spune : „Acum poţi să nu mai vii deloc...” „Nu mai veni deocamdată, cel puţin”, se corectează el, gîndindu-se la lucrarea sa încă neterminată pe pămînt.

Tot timpul el este în mod ciudat căzut pe gînduri ; în faţa chipului Mîntuitorului, contrastul dintre marile Lui învăţături şi realitate îi apare deosebit de puternic şi îi trezeşte o ironie amară. Îşi aminteşte cît de des, cu cincisprezece veacuri în urmă, Hristos le spunea oamenilor : „vreau să vă fac liberi” şi adaugă : „Ai avut acum prilejul să-i vezi pe oamenii aceştia liberi”. Ironia acestei observaţii nu se referă numai la cei pe care Hristos a vrut să-i înalţe prin învăţătura Lui, ci şi la El Însuşi : „Da, continuă el, să ştii că ne-a costat scump treaba asta, dar acum am ajuns, în fine, să ducem, în numele Tău, la bun sfîrşit misiunea noastră. Cincisprezece veacuri ne-am canonit cu libertatea asta, dar acum am isprăvit, da, da, am isprăvit o dată pentru totdeauna”.

Aici se vorbeşte despre principiul autorităţii, care a constituit întotdeauna un temei de profunzime al Bisericii de la Roma şi care, în comparaţie cu celelalte Biserici, a constituit cauza intoleranţei sale mult mai accentuate faţă de orice fel de abateri de la dogmă. În secolul al XVI-lea, cînd se petrece scena descrisă, necesitatea autorităţii şi a supunerii oarbe fusese proclamată de Roma cu deosebită forţă, avîndu-se în vedere ameninţarea exercitată de mişcarea Reformei, mişcare ce scindase unitatea spirituală milenară a Europei. Formele în care s-a manifestat acest principiu au fost introducerea Inchiziţiei şi a cenzurii cărţilor, promulgatorii acestei idei fiind Conciliul de la Trident şi ordinul iezuiţilor, cu doctrina sa privitoare la supunerea necondiţionată[1] faţă

1. „Fii supus în mîna celui mai vîrstnic decît tine, precum toiagul în mîna pribeagului” ş.a.

de cei mai în vîrstă, la sugrumarea absolută a voinţei individuale[1]. Dar, precum oriunde în *Legenda* despre care discutăm, la trăsătura esenţială a catolicismului se face aluzie numai pentru că aceasta a corespuns unei anumite necesităţi a omenirii din toate timpurile şi, prin urmare, a exprimat un imperativ etern, permanent al istoriei umanităţii. Acest lucru devine clar din explicaţiile ulterioare ale Inchizitorului; el zice:

„Numai acum, cînd am terminat cu libertatea, sîntem în măsură pentru prima oară să ne gîndim *la fericirea oamenilor*. Aşa cum a fost el plămădit, omul e un răzvrătit din fire, dar crezi Tu, oare, că răzvrătiţii pot avea parte de fericire?” întreabă el.

Hristos a adus *adevărul* pe pămînt; Inchizitorul spune, însă, că viaţa pămîntească a omului se conduce după legea *suferinţei*, a eternei fugi de suferinţă sau, cînd acest lucru este imposibil, prin urmarea eternă a căii suferinţei minime. Între adevăr (care este nerelativ şi se constituie într-un atribut propriu numai lui Dumnezeu cel absolut) şi această lege a suferinţei (căreia i se supune omul, ca urmare a esenţei sale relative) se cască o prăpastie de netrecut. Cine poate n-are decît să-l îmbie pe om ca să urmeze calea adevărului, însă omul va merge întotdeauna pe cea de-a doua cale. Exact acest lucru îl afirmă Inchizitorul: fără a nega înălţimea adevărului adus de Mîntuitor, el neagă numai concordanţa dintre acest adevăr şi natura umană şi, prin aceasta, neagă posibilitatea ca omul să urmeze prima cale. Cu alte cuvinte, el respinge ca fiind imposibilă construirea destinelor pămînteşti ale omului pe bază învăţăturii Mîntuitorului şi, prin urmare, afirmă necesitatea clădirii lor pe *alte* temeiuri.

La aceste temeiuri chiar trece imediat. Dar înainte de a le analiza, să semnalăm modificarea radicală din concepţia lui Dostoievski privind libertatea umană, modificare petrecută în intervalul scurs de la scrierea *Însemnărilor din subterană*. În *Însemnări*, ca şi aici, voinţa liberă a omului se prezintă ca principalul obstacol în calea aşezării definitive a destinelor umane pe pămînt; dar, în virtutea acestui fapt, se neagă numai necesitatea şi posibilitatea unei asemenea orînduieli, iar libertatea ca atare îi este lăsată omului ca fiind cea mai de preţ calitate a sa. În opinia privitoare la această libertate există ceva aprobativ, iar în atitudinea aprobativă transpare tonul vioi al unui om care încă nu a obosit. Cu vădită plăcere îşi imaginează Dostoievski cum, în momentul bunăstării generale, care, în sfîrşit, a fost atinsă, apare deodată un om „cu o fizionomie retrogradă şi ironică”, spunîndu-le semenilor săi fericiţi şi doar niţel plictisiţi: „Ce ziceţi, domnilor, n-ar fi bine să dăm naibii toată cuminţenia asta, să-i tragem un picior de să se aleagă praful din ea, numai cu scopul de a trimite la mama dracului toţi logaritmii ăştia, iar noi să putem trăi iarăşi după cum ne taie capetele noastre proaste?”[2] De atunci multe s-au schimbat în concepţia lui

1. *Cadaver esto*, adică fii lipsit de personalitate, inert, ca un cadavru.
2. *Însemnări din subterană*, partea I, cap. 7, p. 147, in: *Ed. rom.*, vol. 4. De asemenea, cap. 10, despre preferinţa pentru vremelnicul „coteţ” în orînduirea social-istorică, tocmai deoarece acesta nu este ceva definitiv şi nu ucide pentru totdeauna libertatea, în detrimentul „palatului de cleştar”, detestat anume pentru indestructibilitatea sa.

Dostoievski, tonul lui nu mai are vioiciunea de altădată, n-a mai rămas nici urmă de persiflare sau glumă. Cîtă suferinţă pentru om şi cîtă ură pentru om a îndurat el în sine – stau mărturie operele lui ulterioare şi, printre ele, romanul *Crimă şi pedeapsă*, cu mucenicii lui smeriţi, cu călăii lui stupizi. Oboseala şi mîhnirea au luat locul încrederii de altădată şi setea de linişte se manifestă cel mai pregnant în *Legendă*. Marile haruri – libertatea, adevărul, eroismul moral – sînt date la o parte ca nişte poveri pe care omul nu are de ce să le poarte; un singur lucru este invocat: *un fel* de fericire, *un fel* de odihnă pentru „răzvrătitul vrednic de milă" şi totuşi chinuit, pentru fiinţa totuşi bolnavă; în inima scriitorului, compasiunea faţă de această fiinţă estompează orice altceva, orice aspiraţie către ceea ce este divin şi superior uman. Pînă la o anumită limită, *Legenda Inchizitorului* poate fi considerată ca fiind ideea privitoare la orînduirea definitivă a destinelor omenirii, idee respinsă indiscutabil în *Însemnări din subterană*, cu singura diferenţă că, dacă în *Însemnări* se vorbea despre o orînduire raţională, bazată pe studiul subtil şi detaliat al legilor naturii fizice şi al relaţiilor sociale, aici (în *Legendă*) se vorbeşte despre o întemeiere pe baze religioase, prin pătrunderea în straturile cele mai adînci ale *structurii psihice umane.*

„Ţi s-a spus răspicat, îi spune Inchizitorul lui Hristos, Ţi s-a atras atenţia asupra acestui lucru, Ţi s-au dat destule avertismente, pe care însă Tu le-ai nesocotit deopotrivă, respingînd singurul mijloc care putea să-i facă pe oameni fericiţi." Iar apoi îşi exprimă ideea care, urmărită cu tenacitate, nu poate să nu trezească în noi o groază ce se amplifică pe măsură ce începem să-i sesizăm caracterul irezistibil. Firele istoriei universale, aşa cum s-a împlinit ea deja, destinele viitoare ale omului, aşa cum pot fi ele prezise, clarobscurul mistic şi îngemănarea de neînţeles dintre setea de credinţă, ce nu poate fi potolită, şi disperarea că nu poate exista pentru ea vreun obiect – toate acestea s-au împletit aici într-un mod uluitor şi, în întregul lor, au creat un cuvînt pe care nu putem să nu-l luăm drept cuvîntul cel mai vibrant şi înţelept pe care omul – din unicul punct de vedere posibil pentru el – l-a rostit vreodată despre sine.

XII

„Înfricoşatul şi preaiscusitul Duh, Duhul nimicniciei şi al nefiinţei – aşa începe Inchizitorul –, strălucitul Duh a grăit către Tine în pustiu şi, după cum mărturiseşte Sfînta Scriptură, a încercat să Te *ispitească*... E drept, ori nu? Există, oare, un adevăr mai deplin decît acela pe care el Ţi l-a dezvăluit, punîndu-Ţi cele trei întrebări, sau, precum spun Scripturile, cele trei *ispitiri* ale Tale, adevăr pe care Tu l-ai respins? Şi totuşi, dacă va fi avut loc vreodată pe lume o minune în toată puterea cuvîntului, o minune fără seamăn, ea s-a întîmplat numai şi numai atunci, în ziua celor trei ispitiri. Căci în asta constă toată minunea, în faptul că cele trei întrebări au fost rostite. Dacă ne-am închipui, bunăoară, că întrebările puse de Înfricoşatul Duh ar fi pierit fără urmă şi c-ar fi trebuit, deci, reconstituite cumva, născocite din nou, alcătuite vorbă cu vorbă, pentru a fi puse la locul lor în Scripturi, şi că în acest scop ar fi adunate laolaltă toate capetele luminate de pe faţa pămîntului:

toţi dregătorii, cei mai de seamă păstori ai Bisericii, învăţaţii, filosofii, poeţii, cărora li s-ar încredinţa misiunea de a născoci, de a formula trei întrebări, trei întrebări plăsmuite nu numai pe măsura unui eveniment de o însemnătate atît de mare[1], dar ceva care să exprime în acelaşi timp în trei cuvinte, sau, mai bine zis, în trei propoziţii pe înţelesul minţii omeneşti *întreaga istorie de mai sus a umanităţii şi a universului* – crezi Tu, oare, că tot acest areopag format din înţelepţii pămîntului ar fi în stare să dea în vileag ceva care să se asemuiască măcar pe departe prin forţă şi adîncime cu cele trei întrebări pe care într-adevăr Ţi le-a pus atunci în pustiu puternicul şi iscusitul Duh? Aceste întrebări, miracolul prin care ele au ieşit la lumină dovedesc îndeajuns că aici avem de-a face nu cu inteligenţa omenească, a cărei soartă e pieritoare, ci cu o inteligenţă nepieritoare şi desăvîrşită. Fiindcă aceste trei întrebări, atît de strîns legate între ele, preconizaseră întreaga desfăşurare de mai tîrziu a istoriei lumii, constituind totodată cele trei formule în care se îmbină toate contradicţiile istorice nerezolvate ale firii omeneşti. Pe vremea aceea era un lucru de care nimeni nu-şi putea da seama chiar atît de precis, viitorul fiind încă învăluit în neguri; acum însă, după ce au trecut cincisprezece veacuri, vedem că în aceste trei întrebări era cuprins totul, şi că tot ce preconizează ele s-a adeverit în aşa măsură, încît nu se mai poate adăuga sau înlătura nici o iotă.”

Cele cincisprezece secole de istorie trecută sînt pomenite aici numai pentru că însăşi discuţia dintre Inchizitor şi Hristos este imaginată în secolul al XVI-lea. Dar ea a fost scrisă în veacul al XIX-lea şi, dacă acest lucru s-ar fi putut face fără o încălcare gravă a verosimilităţii, Inchizitorul ar fi trebuit să accepte toate cele nouăsprezece secole; tot ceea ce spune el în continuare şi ceea ce arată prin cuvintele: „pe vremea aceea era un lucru de care nimeni nu-şi putea da seama chiar atît de precis” s-a manifestat în totalitate doar în secolul nostru, şi epoca în care este plasată scena descrisă nu prezenta încă nici un fel de semne prevestitoare. Oricît ar fi de ciudat, transmutarea unor contradicţii manifestate în secolul al XIX-lea într-o discuţie din secolul al XVI-lea nu face impresie proastă, nici măcar nu se observă: în *Legenda* analizată tot ceea ce este trecător se plasează pe un plan atît de îndepărtat, iar în primul plan apar doar trăsături care sînt atît de profund şi etern umane, încît amestecarea trecutului cu viitorul şi prezentul, concentrarea întregului timp istoric într-un singur moment nu numai că nu este ceva monstruos, ci, din contra, se prezintă cît se poate de oportună şi pare necesară. Chiar din cuvintele citate simţim că Inchizitorul însuşi parcă ar uita că îşi îndreaptă cuvintele către altcineva; discursul lui sună ca un *monolog*, ca o *mărturisire* de credinţă a unui bătrîn de 90 de ani şi, pe măsură ce continuă, dindărătul „siluetei lui înalte şi drepte” se iţeşte tot mai mult silueta mică şi vlăguită a unui om din secolul al XIX-lea, care a îndurat în sufletul său cu mult mai mult decît a putut îndura bătrînul ce a „gustat aguride şi miere în pustie” şi care a ars pe rug eretici cu sutele *ad majorem gloriam Dei*.

1. Cîtă pregnanţă în simţirea realităţii lui; remarcăm acest ton deoarece, variind, el se modifică în diferite pasaje ale *Legendei*, ajungînd la sentimentul absolut clar că „evenimentul” nu a existat niciodată.

Din punctul de vedere al celor trei ispitiri, care par a reprezenta în mod figurat destinele viitoare ale omenirii, Inchizitorul începe să vorbească despre aceste destine, analizînd sensul lor ca atare. Astfel, relevarea sensului istoriei şi un fel de măsurare a forţelor morale ale omului se desfăşoară aici sub forma unui comentariu amplu pe marginea unui scurt text din Evanghelie. Iată ce este scris despre ispitire în prima „întrebare a Duhului" la Evanghelistul Matei: „Atunci Iisus a fost dus de Duhul în pustiu, ca să fie ispitit de către diavolul. Şi după ce a postit patruzeci de zile şi patruzeci de nopţi, la urmă a flămînzit. Şi apropiindu-se, ispititorul a zis către El: *Dacă eşti Tu Fiul lui Dumnezeu, zi ca pietrele acestea să se facă pîini.* Iar El, răspunzînd, a zis: Scris este: *«Nu numai cu pîine va trăi omul, ci cu tot cuvîntul care iese din gura lui Dumnezeu»"* (4, 1-4).

„Hotărăşte deci Singur, zice Inchizitorul, cine a avut dreptate: Tu sau acela care Ţi le-a pus? Aminteşte-ţi prima întrebare, dacă nu cuvînt cu cuvînt[1], cel puţin sensul ei: «Vrei să te duci în lume aşa, cu mîinile goale, făgăduind oamenilor o libertate pe care ei, *în ignoranţa şi bicisnicia lor înnăscute*, nu pot s-o înţeleagă, de care se feresc, îngroziţi, fiindcă nu există nimic mai insuportabil, şi nici n-a existat vreodată pentru om şi pentru societate, decît libertatea[2]. Vezi pietrele astea din pustietăţile dogorîte de arşiţă? Porunceşte ca ele să se facă pîini, şi omenirea întreagă, plină de recunoştinţă, va alerga pe urmele Tale ca o turmă ascultătoare, deşi tot timpul va fi cu frica-n sîn ca nu cumva, la un moment dat, să-Ţi retragi braţul întins şi, o dată cu asta, să se isprăvească şi pîinea dăruită de Tine.» Tu însă n-ai vrut să-l lipseşti pe om de libertate şi nu Te-ai îndurat să primeşti, judecînd că nu mai poate fi vorba de libertate, de vreme ce supunerea a fost cumpărată cu pîine. Drept care ai răspuns că omul nu trăieşte numai cu pîine; *ştii Tu, însă, că în numele acestei hrane pămînteşti Duhul Pămîntului se va ridica împotrivă-Ţi şi, dînd piept cu Tine, Te va birui şi că toată lumea îl va urma strigînd în gura mare: «Cine este asemenea Fiarei, care a făcut să se pogoare focul din cer?»*"

---

1. Într-adevăr, este semnificativ că Duhul l-a ispitit pe Dumnezeul-om *nu* cîndva *în timpul* slujirii la salvarea neamului omenesc, ci *înainte de a începe această slujire* şi, prin urmare, el, vechiul vrăjmaş al lui Dumnezeu şi duşmanul neamului omenesc, pare să-l fi ispitit pe Dumnezeu cu alte posibile mijloace de mîntuire, arătîndu-I, *pentru aceasta, alte căi* decît învăţătura Lui dumnezeiască şi moartea pe cruce. Ispitele vizau *întreaga lucrare* a lui Iisus Hristos şi, de aceea, *pîinea, minunea şi puterea* oferite de către ispititor sînt, de bună seamă, celelalte *trei moduri ale unei alte mîntuiri*, care nu este nici cerească, nici dumnezeiască, ci este o mîntuire fără har şi fără taină.
2. Pentru prima oară, această idee, foarte profundă, a fost exprimată de Dostoievski în 1847, în una din cele mai dezordonate opere, *Gazda*. Iată cuvintele lui: „Omul slab nu poate să se stăpînească de unul singur... E de ajuns să-i dai totul şi va veni chiar el să-ţi aducă totul înapoi; dă-i jumătate din împărăţia pămîntească să o stăpînească, încearcă – şi ce crezi? Imediat are să ţi se ascundă în papuci, aşa de mic se va face. *Dă-i omului slab libertate şi el are să o lege singur şi are să ţi-o aducă înapoi*" etc. (cf. *Ed. rom.*, vol. 1, p. 414). Acest lucru demonstrează cît de timpuriu au apărut toate ideile de bază ale lui Dostoievski; ulterior, decenii de-a rîndul, a ezitat doar între afirmarea sau negarea lor, însă *nu a mai descoperit* nimic esenţial în afara lor.

Aici, într-o imagine apocaliptică, ni se prezintă revolta a tot ceea ce este pămîntesc în om împotriva a tot ceea ce este ceresc în el şi ni se arată deznodămîntul victorios al acestei revolte, ai cărei martori trişti sîntem noi toţi. Nevoia, amărăciunea împovărătoare, durerea mădularelor înfrigurate şi a măruntaielor flămînde vor stinge scînteia divină din sufletul omenesc şi omul se va întoarce cu spatele la tot ceea ce este sfînt şi se va închina, ca în faţa unui nou lucru sfînt, la tot ce este grosolan şi chiar josnic, dar care îl hrăneşte şi îl încălzeşte. Ca de nişte oameni de care nu mai are nimeni nevoie îşi va rîde de foştii săi sfinţi şi se va închina altora, îi va însemna pe aceştia în noile calendare şi, ca „binefăcători ai omenirii”, le va sărbători zilele de naştere. În locul creştinismului, pe care îl considera o religie anacronică, Auguste Comte [38] a încercat deja să inventeze un simulacru de nou cult religios, cu zile de sărbătorire şi cinstire a memoriei marilor oameni – şi cultul punerii în serviciul omenirii se propagă tot mai mult în timpurile noastre, pe măsură ce slăbeşte slujirea lui Dumnezeu. Omenirea se deifică *pe sine*, ea pleacă urechea doar la *propriile suferinţe* şi caută cu ochi obosiţi în jur pe cineva care să le vindece, să le anihileze sau, cel puţin, să le domolească. Lipsită de îndrăzneală şi tremurînd temătoare, este gata să se repeadă pe urmele oricui va face ceva pentru ea, este gata să se plece cu veneraţie în faţa celui care îi va uşura munca prin intermediul unei maşini reuşite, care îi va fertiliza pămîntul cu un îngrăşămînt nou, care, chiar şi pe calea otrăvirii veşnice, îi va potoli durerea vremelnică. Şi răzvrătită, încărcată de suferinţă, omenirea a pierdut cu siguranţă sensul întregului, de parcă dincolo de *amănuntele* vieţii sale nu se vede răul *esenţial şi monstruos* care o copleşeşte din toate părţile : cu cît omul se străduieşte mai mult să-şi înfrîngă suferinţa, cu atît mai mult suferinţa sporeşte şi devine atoateacaparatoare, aşa că oamenii nu mai pier cîte unul, ci cu miile, cu milioanele, pier popoare întregi, tot mai repede şi mai de nestăvilit, uitînd pe Dumnezeu şi blestemîndu-se singure.

Vom aduce ca exemplificare maiestuoasa imagine din Apocalipsa Sf. Ioan – acea revelaţie privind destinele Bisericii lui Dumnezeu pe pămînt, precum şi ale neamului omenesc care se agită în preajma Bisericii, care se străduieşte să o înghită ; aici imaginile exprimă în mod alegoric ciclurile şi evoluţia acestor destine şi, prin caracterul lor, determină sensul general, care este mai presus de restul amănuntelor : „Şi am văzut ridicîndu-se din mare o fiară, care avea zece coarne şi şapte capete şi pe cornele ei zece cununi împărăteşti şi pe capetele ei : nume de hulă. Şi balaurul[1] i-a dat ei puterea şi scaunul lui şi stăpînire mare. Şi unul din capetele fiarei era ca înjunghiat de moarte, dar rana ei cea de moarte fu vindecată şi tot pămîntul s-a minunat mergînd după fiară. Şi s-au închinat balaurului[2], fiindcă i-a dat fiarei stăpînirea ; şi s-au închinat fiarei, zicînd : *Cine este asemenea fiarei şi cine poate să se lupte cu ea*? Şi i s-a dat ei gură să grăiască semeţii şi hule şi i s-a dat

1. Adică, conform *Apocalipsei*, Primul Duh căzut de lîngă Dumnezeu.
2. Ne-am fi aşteptat să se închine „Fiarei” – dar în ce mod uluitor este menţinută precizia imaginilor apocaliptice, corespondenţa dintre acestea şi sensul lor real!

putere să lucreze timp de patruzeci şi două de luni. Şi şi-a deschis gura sa spre hula lui Dumnezeu, ca să hulească numele Lui şi cortul lui şi pe cei ce locuiesc în cer. Şi i s-a dat să facă război cu sfinţii şi să-i biruiască şi i s-a dat ei stăpînire peste toată seminţia şi poporul şi limba şi neamul. Şi i se vor închina ei toţi cei ce locuiesc pe pămînt, ale căror nume nu sînt scrise, de la întemeierea lumii, în cartea vieţii Mielului celui înjunghiat. Dacă are cineva urechi – să audă! Cine duce în robie de robie are parte; cine cu sabia va ucide trebuie să fie ucis de sabie. Aici este răbdarea şi credinţa sfinţilor" (*Apocalipsa* 13).

Cunoaşterea care îl nutreşte, dar nu îl mai iluminează pe om, marea schimbare a darurilor spirituale cu darurile materiale, a conştiinţei curate cu pîntecul sătul sînt prezentate în acest extraordinar tablou. Grija pentru „pîine doar" va face să se închidă altarele, va dispărea marea forţă rînduitoare, iar oamenii se vor apuca din nou să înalţe un edificiu pe nisip, să construiască, cu forţele şi cu înţelepciunea ce le posedă, Turnul Babel al vieţii lor. Toate acestea sînt arătate de Inchizitor în cuvinte vibrante, după care, imediat, prezice cum se va sfîrşi totul.

„– Ştii Tu, oare, spune el, că peste veacuri omenirea va da glas prin gura înţelepţilor şi a învăţaţilor săi că *nu există pe lume crimă şi, prin urmare, nu există nici păcat, ci numai flămînzi?* «Dă-le mai întîi de mîncare, şi abia după aceea le poţi cere să respecte virtutea!» va sta scris pe steagul celor ce se vor scula împotriva Ta, *culcînd la pămînt templul durat de Tine*[1]. Pe ruinele templului Tău se va zidi o altă clădire[2], un nou şi înfricoşător Turn Babel; se va înălţa piatră cu piatră, cu toate că şi el va împărtăşi soarta celui dintîi, rămînînd, ca şi acela, neterminat; puteai totuşi să-i scuteşti pe oameni de toată această trudă de prisos, să le cruţi o mie de ani de suferinţă, *fiindcă, pînă la urmă, tot spre noi se vor îndrepta, după ce se vor fi canonit în zadar zece veacuri în şir să-şi isprăvească turnul*[3]! Şi atunci ne vor căuta

1. Se subînţelege, fireşte, teoria *relativităţii crimei*, conform căreia aceasta din urmă nu diferă prin nimic de alte fapte săvîrşite de om şi, la fel ca ele, este provocată de influenţa mediului, a educaţiei şi, în general, de împrejurări exterioare. Voinţa, determinată întru totul prin aceste circumstanţe, nu este capabilă de a nu face ceva anume, în cazul de faţă o crimă, de aceea nu putem vorbi de libertate în cazul ei şi, prin urmare nici de vinovăţie („nu există păcat"). *Crimă şi pedeapsă, Demonii* (în cîteva episoade) şi, în cele din urmă, *Fraţii Karamazov* pot fi înţelese ca o critică artistico-psihologică a acestei idei din secolul al XIX-lea, idee de care sînt atrase, iată, minţile cele mai alese, iar respingerea ei reprezintă ceva ce nu corespunde naturii lucrurilor, ceva neadevărat.
2. În virtutea teoriei despre inocenţa voinţei individuale, toate crimele, ca şi orice rău, sînt puse în legătură cu alcătuirea incorectă a lumii, care le-ar servi drept cauză. Pornind de aici, şi problema luptei cu răul se reduce la chestiunea unei mai bune orînduiri a societăţii umane, ceea ce introduce gîndirea teoretică (în calitatea ei de principiu constructiv) în istorie şi în locul forţelor inconştiente care acţionează în cadrul ei. A se compara pasajul din cap. IV cu fragmente din *Însemnări de iarnă despre impresii de vară.*
3. Dostoievski a arătat frecvent şi cu insistenţă (de exemplu, în *Demonii*) cum ştiinţa, refuzînd voinţa liberă şi absolutul în crimă, îi împinge pe oameni pînă la antropofagie, şi atunci, în disperare, „va plînge pămîntul după vechii zei", iar oamenii se vor converti iarăşi la religie. Astfel, convertirea întru Dumnezeu, credea el, încununează istoria, lucru care se va săvîrşi neapărat, dacă în viitor omenirea va avea de înfruntat catastrofe din ce în ce mai mari.

iarăşi pe sub pămînt, prin catacombele în care vom sta ascunşi (fiindcă ne va fi dat din nou să fim persecutaţi[1] şi schingiuiţi) şi, găsindu-ne în cele din urmă, vor ridica glasul spre noi: «Daţi-ne pîine, căci cei ce ne-au făgăduit[2] să pogoare focul din ceruri pentru noi nu ni l-au dat!» Şi noi *vom izbuti să ridicăm pînă la capăt turnul* început de ei; cine va da de mîncare mulţimii va apuca să-l ducă la bun sfîrşit, şi noi vom fi aceia care o vom hrăni în numele Tău. *O, în vecii vecilor, fără noi, ei nu vor ajunge să-şi astîmpere foamea!* Toată înţelepciunea lumii nu va putea să le dea pîine, atîta timp cît vor rămîne liberi; dar ai să vezi că pînă la urmă ne vor aduce singuri plocon libertatea şi, depunînd-o la picioarele noastre, ne vor spune: «Înrobiţi-ne, dar astîmpăraţi-ne foamea!»[3] Abia atunci vor înţelege în fine că libertatea şi faptul de a avea pîine în realitate şi cu prisosinţă, aşa ca să ajungă pentru toată lumea, sînt două lucruri incompatibile, fiindcă în vecii vecilor oamenii nu vor fi în stare să împartă pîinea între ei[4]! Şi în acelaşi timp se vor

---

1. Aici se vorbeşte despre perioada persecuţiilor insuportabile, pe care omenirea nefericită, ce-şi rînduieşte singură viaţa, le va aplica religiei cîtva timp, şi anume înainte de a se întoarce către Dumnezeu. Persecuţiile – nu împotriva Bisericii, ci împotriva însuşi principiului religios din sufletul omului – care au avut loc în Franţa la sfîrşitul secolului trecut şi care mai apar şi azi ici-colo pot fi considerate drept prime semne, firave şi timide, ale tentativei de a stîrpi acest principiu de pe faţa întregului pămînt.
2. Adică teoreticienii raţionali ai orînduirii omului pe pămînt fără religie şi, în particular, teoreticienii noilor forme de organizare a muncii şi a proprietăţii.
3. Disperarea provocată de catastrofe economice va duce la uitarea oricăror altor idealuri, care au fost iniţial inseparabile de idealul împărţirii egale a bogăţiilor: încă de pe acum, democraţii extremişti manifestă indiferenţă faţă de preceptele libertăţii politice şi sociale (constituţionalism), ca şi faţă de succesele ştiinţelor şi educaţiei, fiind gata, în egală măsură, să se ralieze şi la despotismul militar, şi la triumful Bisericii asupra statului, nedorindu-şi altceva decît ca o forţă – militară sau ecleziastică, pentru ei e totuna – să rezolve chestiunea economică, „să-i hrănească pe toţi”.
4. Grija pentru „pîine doar” le va întuneca oamenilor conştiinţa şi, o dată cu aceasta, compasiunea, fiindcă aceste sentimente sînt imposibil de transformat „în pîine”, dar nici nu pot fi deduse din „grija pentru pîine”. Fiecare îşi va lua partea cea mai mare, care i se cuvine conform calităţii şi cantităţii muncii sale, iar *geniul va cere ca de la ospăţ să fie alungaţi cei nevrednici pentru că aceştia iau prea mult din ceea ce este a lui.* În privinţa organizării societăţii pe baze economice, repartiţia produselor după regula *suum cuique* (după adevărul inimii omeneşti) – „Dumnezeu pentru toţi” reprezintă dificultatea cea mai mare şi, strict vorbind, de nerezolvat. Această dificultate constituie încă de pe acum obiectul nesfîrşitelor confruntări dintre teoreticienii vieţii sociale; şi dacă ei sînt atît de ireconciliabili în gîndire, atît de divergenţi în cărţi, atunci e greu să ne imaginăm la ce confruntări haotice va duce imposibilitatea de a rezolva această chestiune în realitatea peste care domnesc patimile, unde nemulţumirea şi furia nu se potolesc cînd e nevoie să se potolească, iar mila îşi are şi ea puterea ei de convingere, unde, în sfîrşit, orice dialectică este spulberată cînd se loveşte de sincera neînţelegere a oamenilor de suflet. Se poate prevedea de pe acum că, după ce se va rezolva conform propriilor sale dorinţe interioare, criza socială va fi confruntată cu lozinci diametral opuse, precum *„să fie înlăturaţi cei fără de talent, să fie ascunşi, făcuţi una cu pămîntul, să fie aserviţi”* şi *„n-avem nevoie* de genii, geniile *sînt de prisos...* căci, în sărăcia noastră, ne insultă cu frumuseţea lor spirituală; geniile sînt periculoase”. Filosofia lui Nietzsche, care sub ochii noştri s-a răspîndit în Europa, reprezintă expresia timpurie, dar cît se poate de îndrăzneaţă a primei lozinci.

convinge că niciodată nu vor putea fi liberi, fiindcă sînt slabi de înger, dedaţi la rele, bicisnici şi îndărătnici. Tu le-ai făgăduit pîinea cerească, dar, iarăşi Te întreb, crezi într-adevăr că poate avea acelaşi preţ în ochii stirpei omeneşti, nevolnice, desfrînate şi pururea nerecunoscătoare, ca pîinea reală, pămîntească? Dacă, în numele pîinii cereşti, se vor găsi cîteva mii sau zeci de mii de suflete care să Te urmeze, cum rămîne cu milioanele şi zecile de mii de milioane de făpturi omeneşti incapabile să renunţe la hrana pămîntească pentru cea făgăduită în ceruri?"

XIII

„Sau Ţie nu-ţi sînt dragi, continuă Inchizitorul, decît cele cîteva zeci de mii de suflete mari şi puternice, restul, adică puzderia nenumărată, ca nisipul mării, de oameni slabi de înger, dar care Te iubesc cu adevărat, fiind menită să slujească doar ca un suport material celor puternici şi oţeliţi?"

Cu aceste cuvinte începe, în gîndurile lui, o cotitură, apelul la sensul etern al istoriei, care este incompatibil cu adevărul absolut şi cu mila. Deocamdată acest sens este indicat doar în treacăt, dar apoi tocmai pe el îşi va fundamenta Inchizitorul negarea sa.

Este mult prea bine cunoscută părerea potrivit căreia marile realizări ale culturii sînt opera cîtorva aleşi, oameni cu capacităţi superioare; şi pentru ca să-şi poată duce la îndeplinire misiunea liberi şi fără grabă, lor li se asigură îndestularea şi liniştea, cu preţul muncii şi al suferinţelor unei vieţi mizere pe care o îndură marea masă a oamenilor. Nu vom lua seama la această opinie, mult prea simplistă ca să ne oprim asupra ei; pentru a clarifica ultimele cuvinte ale Inchizitorului, vom cita, din *Apocalipsa* Sf. Ioan, pasajul privitor la „puţinii aleşi mîntuiţi" din ziua Judecăţii de Apoi. Inchizitorul are probabil în vedere tocmai acest tablou înalt şi vibrant, atunci cînd îşi dezvoltă ideea:

„Şi m-am uitat şi iată Mielul stătea pe muntele Sion şi cu El o sută patruzeci şi patru de mii, care aveau numele Lui şi numele Tatălui Lui, scris pe frunţile lor.

Atunci am auzit un glas din cer, ca un vuiet de ape multe şi ca bubuitul unui tunet puternic, iar glasul pe care l-am auzit ca glasul celor ce cîntă cu alăutele lor.

Şi cîntau o cîntare nouă, înaintea tronului şi înaintea celor patru fiinţe şi înaintea bătrînilor; şi nimeni nu putea să înveţe cîntarea decît numai cei o sută patruzeci şi patru de mii, care fuseseră răscumpăraţi de pe pămînt.

Aceştia sînt cei care nu s-au întinat cu femei, căci sînt feciorelnici. Aceştia sînt cei care merg după Miel oriunde se va duce. Aceştia au fost răscumpăraţi dintre oameni, pîrgă lui Dumnezeu şi Mielului.

Iar în gura lor nu s-a aflat minciună, fiindcă sînt fără prihană" (*Apocalipsa* 14, 1-5).

Ce ideal minunat şi ademenitor se află în acest tablou; ce putere are el să stîrnească în noi dorinţa mistuitoare; privindu-l, cît de puţin ne mirăm de profunda şi rapida schimbare pe care a înfăptuit-o Evanghelia la trecerea de la lumea veche la cea nouă.

Şi totuşi, tocmai fiindcă frumuseţea acestui ideal este atît de mare, încît pînă şi avîntul spre el este dătător de fericire, în noi se trezeşte pe loc mila copleşitoare faţă de acele fiinţe omeneşti, faţă de „puzderia nenumărată, ca nisipul mării”, care, după ce i-au emanat pe cei „o sută patruzeci şi patru de mii”, au rămas uitate undeva în istorie, călcate în picioare [1].

Acest sentiment de milă cuprinde şi sufletul Inchizitorului şi acesta spune răspicat: „Nu, nouă ne sînt deopotrivă de dragi şi *cei slabi din fire*”, iar prin mintea lui trece iute gîndul că el şi cei care îl vor înţelege se vor gospodări împreună cu cei slabi: dar se vor gospodări de-acum absolut singuri, *fără El*, cu toate că, în lipsa unei alte idei rînduitoare, o vor face *în numele Lui*:

„Deşi nărăviţi şi îndărătnici, spune el, pînă la urmă tot ei vor fi cei supuşi. Cuprinşi de admiraţie, aceştia ne vor socoti nişte zei, ca unii ce vom domni asupra lor – atît de înfricoşătoare li se va părea pînă la urmă libertatea! Dar noi vom căuta să-i convingem că nu facem decît să ascultăm de porunca Ta şi că domnim în numele Tău. Îi vom înşela astfel din nou, de astă dată, însă n-o să-Ţi mai îngăduim să vii printre noi. Şi în acest timp, înşelătoria va fi un nesecat izvor de suferinţă pentru noi, fiindcă vom fi mereu nevoiţi să minţim.”

El trece apoi la nevoile nepotolite ale sufletului omenesc, întrucît, cunoscîndu-le şi satisfăcîndu-le, poate construi edicificul definitiv, veşnic al vieţii lui pămînteşti. În întrebarea privitoare la pîini, spune el, „sălăşluia ferecată taina cea mare a lumii acesteia. Învrednicindu-Te să primeşti miracolul pîinii, ai fi reuşit să împlineşti acea năzuinţă eternă a omului – şi nu numai a fiecărui individ în parte, ci a întregii omeniri – pururea dornic să ştie *în faţa cui trebuie să-şi îndoaie genunchii.* Fiindcă nu există pentru omul liber o grijă mai statornică şi mai chinuitoare decît aceea de-a afla mai degrabă în faţa cui să se plece pînă la pămînt. Numai că el vrea să se plece înaintea unei forţe indiscutabile, atît de indiscutabile, încît toată lumea s-o respecte, îndoindu-şi genunchii în faţa ei. Căci, în primul rînd, aceste fiinţe vrednice de plîns vor să găsească pe cineva în faţa căruia să se plece pînă la pămînt, un om care să se ridice deasupra celorlalţi, în care să

---

1. În capitolul „Vedenia lui Ivan Feodorovici”, care reprezintă, de fapt, o variaţiune pe tema *Legendei Marelui Inchizitor*, demonul spune: „Gîndeşte-te numai cîte suflete am fost silit să irosesc... ca să iasă la iveală cucernicul Iov”. (*Ed. rom.*, vol. 10, p. 425). Fără a ne opri asupra gîndului lipsit de profunzime potrivit căruia, pentru „odihna liniştită” a cîtorva care „ar făuri ştiinţele şi artele” (acestea sînt *cu adevărat* făurite de oamenii săraci, care trăiesc muncind continuu), este necesară truda apăsătoare, exagerată a celorlalţi, vom arăta un alt fapt, care într-adevăr există, cu privire la „salvarea unuia singur” cu preţul pieirii celor mulţi: puţini sînt cei ce se mîntuiesc prin ceva *greu*, prin ceva care, fiind peste puterile majorităţii şi, totuşi, frîngîndu-i sub povara sa pe cei mulţi, îi distruge. Un exemplu singular va explicita cel mai bine gîndul nostru: marea erudiţie este bună, se bucură de respect în ochii tuturor şi îi atrage pe toţi; şi întrucît în copilărie nu se poate încă spune despre nimeni dacă este sau nu capabil de ceva, atunci mii şi zeci de mii de copii sînt mutilaţi în cadrul unui sistem de învăţămînt greoi şi complicat, pentru a fi puşi astfel în evidenţă cîteva zeci de oameni cu adevărat erudiţi; pe lîngă aceştia se înghesuie restul, care sînt mai puţin decît o masă incultă, sînt o masă *pervertită.*

creadă toată lumea şi căruia să i se închine toţi, *absolut toţi*. De la începutul începutului, necesitatea de a *generaliza* supunerea a constituit preocuparea cea mai arzătoare a fiecărui om în parte, precum şi a întregii umanităţi. Din pricina acestei necesităţi, oamenii s-au tăiat adesea cu săbiile[1]. Şi, făurindu-şi singuri zei, s-au ameninţat unii pe alţii: «Lepădaţi-vă de zeii voştri, strigau ei, şi veniţi de vă închinaţi celor ce se află în mare cinste la noi, altfel va fi vai şi amar de voi şi de zeităţile voastre!» Şi aşa o să fie pînă la sfîrşitul veacurilor. Chiar atunci cînd vor pieri toţi zeii de pe faţa lumii, vor continua totuşi să îngenuncheze în faţa idolilor. Şi Tu ai ştiut asta, nu se poate să nu fi cunoscut această fundamentală taină a firii omeneşti, şi totuşi, cunoscînd-o, ai refuzat unica emblemă infailibilă ce Ţi s-a oferit, şi în virtutea căreia omenirea Ţi s-ar fi supus fără să crîcnească, *emblema pîinii reale, pămînteşti*. Tu însă ai refuzat-o în numele libertăţii şi al pîinii cereşti. Am să-Ţi arăt acum ce ai făcut mai departe, iarăşi şi iarăşi în numele libertăţii! Adevăr zic Ţie că sufletul omenesc nu cunoaşte altă grijă mai chinuitoare decît aceea de a găsi cui să-i încredinţeze mai degrabă harul libertăţii cu care această nefericită făptură se naşte pe lume. Numai aceluia însă care va izbuti să-i împace conştiinţa îi va fi dat să pună stăpînire şi pe libertatea lui. Emblema ce Ţi s-a oferit o dată cu pîinea avea toţi sorţii de izbîndă; dă-i pîine, şi omul ţi se va supune fără greş, e cea mai sigură chezăşie; dar dacă în acelaşi timp – nu Tu, altcineva – s-ar întîmpla să-i prindă în mreajă conştiinţa – o, atunci, să ştii, e-n stare să se lipsească pînă şi de pîinea cu care îl îmbii şi să-l urmeze pe acela care va izbuti să-i subjuge cugetul. Aici, recunosc, dreptatea era de partea Ta. Căci taina existenţei umane nu constă în *a trăi*, ci în a şti *pentru ce trăieşti*. Fără o noţiune precisă *a rostului său pe lume*, în vecii vecilor omul n-ar accepta să trăiască; mai curînd şi-ar face singur seama decît să-şi ducă mai departe existenţa pe pămînt, chiar dacă în jurul lui ar fi maldăre de pîine[2]. Asta e realitatea; dar ce s-a ales pînă la urmă? În loc să cauţi a pune stăpînire asupra oamenilor, îngrădindu-le libertatea, Tu Te-ai străduit să-i desfăşori cît mai larg fruntariile! Ai uitat, se vede, că omul preferă liniştea[3] şi chiar moartea libertăţii de a alege singur între bine şi rău! Fiindcă nu există ceva mai ademenitor pentru el decît libertatea conştiinţei, dar în acelaşi timp nu

1. În *Adolescentul*, Makar Ivanovici, un bătrîn de un tip asemănător cu cel al stareţului Zosima din *Fraţii Karamazov*, spune: „E imposibil să fii om şi să nu te *închini*, un asemenea om nu *se va suporta*, de fapt, nici n-ar fi *deloc* om. S-ar dezice şi de Dumnezeu, atunci s-ar închina la un idol din lemn sau din aur, ori unuia închipuit". Prin „idolii" în faţa cărora se vor prosterna oamenii, dezicîndu-se de Dumnezeul cel adevărat, se înţeleg idolii „închipuirii": raţiunea deificată şi creaţiile acesteia – filosofia şi ştiinţele exacte; sau, în sfîrşit, nişte idoli foarte grosolani, cum sînt unele idei particulare ale aceleiaşi raţiuni, ale acestei ştiinţe sau filosofii, de pildă ideea utilitarismului. În acest pasaj din *Legendă*, se vorbeşte, totuşi, de închinarea mistică, religioasă, cum ar fi cea în faţa lui Hristos, Mahomed etc.
2. O trăsătură bine remarcată, care, singură, prin idealismul ei, echilibrează toate aspectele josnice atribuite, în aceeaşi *Legendă,* omului.
3. Fără îndoială, este o eroare de exprimare, şi trebuie să citim „mai comod, mai convenabil, mai necesar şi mai bine".

există ceva mai cumplit! Iar Tu, în locul unor principii temeinice care ar fi statornicit o dată pentru totdeauna liniştea în conştiinţa umană, ai ales tot ceea ce poate fi mai ciudat, mai nedesluşit şi mai vag, tot ce depăşeşte puterile oamenilor, procedînd aşa ca şi cum nu i-ai fi iubit cîtuşi ne puţin. Cine? Tocmai Tu, care ai pogorît pe pămînt ca să-Ţi jertfeşti viaţa pentru ei! În loc de a căuta să le zălogeşti libertatea, Tu le-ai sporit-o şi mai mult, aruncînd pe veci chinuitoarea ei povară asupra împărăţiei sufletului omenesc. Ai vrut să ai parte *de dragostea liber consimţită* a omului, ai dorit ca el să Te urmeze de bunăvoie, ademenit şi subjugat de Tine, de ideea Ta. În locul legii străbune[1], pe care se putea bizui, din momentul acela omul trebuia să aleagă cu inima slobodă ce este rău şi ce este bine, avînd înaintea ochilor doar chipul Tău drept călăuză menită să-i îndrume paşii[2], dar cum de nu Te-ai gîndit că, aşezînd pe umerii lui o povară atît de grea ca libertatea de a alege, pînă la urmă el va ajunge să pună la îndoială pînă şi chipul Tău şi să tăgăduiască adevărul propovăduit de Tine? Într-o bună zi oamenii vor mărturisi în gura mare că adevărul nu poate sălăşlui în Tine, fiindcă era cu neputinţă să-i urgisească cineva atît de cumplit ca Tine, lăsîndu-i să se zbată într-o incertitudine atît de chinuitoare, cu atîtea griji pe cap şi atîtea probleme fără dezlegare! În felul acesta, Tu Însuţi ai pus la cale surparea Împărăţiei Tale şi n-ai nici un drept să arunci vina pe alţii.”

Cu alte cuvinte, învăţătura venită să mîntuiască lumea a dus-o la pieire chiar prin înălţimea ei, nu a adus împăcare şi unitate în istorie, ci haos şi învrăjbire. Istoria nu este încheiată; or, ea trebuie să se sfîrşească, acesta este lucrul pe care îl caută popoarele în setea lor de a găsi la ce să se închine toate în bună înţelegere. De aceea se şi distrug unele pe altele, pentru ca, măcar prin pieirea unei mulţimi de încrîncenaţi, să se unească, în sfîrşit, cei rămaşi. Creştinismul nu a dat răspuns acestei nevoi a inimii omeneşti, lăsînd totul în seama hotărîrii individuale, încrezîndu-se în mod fals în capacitatea omului de a

---

1. Adică a Legii *Vechiului Testament*, care, faţă de Legea *Noului Testament*, se prezintă într-adevăr ca foarte amănunţită, răspicată, cu indicaţii ferme şi pedepse imuabile pentru încălcarea celor prescrise de ea (vezi *Ieşirea*). Se poate spune, transpunînd totul în termeni juridici, că în *Vechiul Testament* se dau *regulile*, iar în *Noul Testament – principiile*.
2. În aceste trei rînduri este exprimată concepţia lui Dostoievski în legătură cu esenţa creştinismului şi se indică principiul director al activităţii creştinului: *întotdeauna, în minte, înainte de a face ceva, să pui această faptă pe seama lui Hristos şi să te întrebi dacă El ar săvîrşi-o sau, văzînd-o, dacă ar fi de acord cu ea*; în cadrul acestui exerciţiu mental este necesar *să nu ne atingem de integritatea* imaginii Lui, aşa cum ne-a fost transmisă de Evanghelişti, să vedem această imagine în ansamblul ei. Credem că acesta e principiul cel adevărat, iar prin respectarea lui Evanghelia nu ar fi putut niciodată să fie supusă acelor modificări forţate cărora, prin preluarea unor expresii izolate, le-a fost supusă în istorie. Astfel, pe expresia *compell intrare* – „siliţi-i (pe cei poftiţi) *să intre*” (la ospăţul de nuntă al mirelui, în „Parabola despre cei chemaţi şi cei nechemaţi”) şi-a bazat Inchiziţia catolică dreptul la existenţă; iar expresia „Împărăţia Mea *nu este de pe lumea asta*” serveşte şi astăzi multora pentru a-i pretinde Bisericii să manifeste indiferenţă faţă de păcat, faţă de crima „lumii” (a unei întregi orînduiri istorico-sociale).

deosebi binele şi răul. Chiar şi legea străveche, nu atît de solemnă, dar precisă şi aspră, se potrivea mai bine acestei nevoi : lapidarea excludea pe oricine se abătea de la ea, iar oamenii rămîneau uniţi, chiar dacă unirea lor era forţată. Şi mai bine ar fi răspuns acestei nevoi un mijloc, ce-i drept, cu totul rudimentar, „pîinile pămînteşti", adică *ascunderea* de ochii omului a tot ceea ce este *ceresc*. Hrănindu-l pe om, acest mijloc ar fi adormit neliniştile conştiinţei sale.

Nu ne vom îndepărta, cred, prea mult de adevăr dacă vom spune că, prin apelul la „pîinile pămînteşti", prin luarea în posesie a destinelor omenirii în vederea mîntuirii, se înţelege aici un deznodămînt cumplit, dar într-adevăr puternic, rezultat din contradicţiile istorice, şi anume *coborîrea nivelului psihic* al omului. A stinge în el tot ceea ce este nedefinit, tulburător, chinuitor, a simplifica [1] natura, coborînd-o pînă la claritatea dorinţelor mărunte, constrîngîndu-l să ştie *laolaltă cu toţi*, să simtă *laolaltă cu toţi*, să dorească *laolaltă cu toţi* – iată mijlocul de a-l mulţumi şi, în sfîrşit, de a-l potoli...

XIV

Deviindu-şi tot mai mult discursul spre trecerea de la haosul în care omenirea a fost împinsă de creştinism şi de învăţătura acestuia despre libertate către zugrăvirea viitoarei linişti a omenirii pe pămînt, Inchizitorul procedează la analiza celorlalte două ispitiri ale diavolului. Iată în ce cuvinte sînt notate ele la Evangheliştii Matei şi Luca :

„Atunci diavolul L-a dus în sfînta cetate, L-a pus pe aripa templului, şi I-a zis : Dacă Tu eşti Fiul lui Dumnezeu, aruncă-Te jos, căci scris este : «*Îngerilor Săi va porunci pentru Tine şi Te vor ridica pe mîini, ca nu cumva să izbeşti de piatră piciorul Tău.*» Iisus i-a răspuns : Iarăşi este scris : «*Să nu ispiteşti pe Domnul Dumnezeul tău*»".

„Din nou diavolul L-a dus pe un munte foarte înalt şi I-a arătat toate împărăţiile lumii şi slava lor. Şi I-a zis Lui : Acestea toate Ţi le voi da Ţie, dacă vei cădea înaintea mea şi Te vei închina mie. Atunci Iisus i-a zis : Piei, satano, căci scris este : «*Domnului Dumnezeului tău să te închini şi Lui singur să-I slujeşti*».

Atunci L-a lăsat diavolul şi iată îngerii, venind la El, Îi slujeau" (*Matei* 4, 5-11, *Luca* 4, 5).

După ce enunţă elementele de autodistrugere de care este impregnat creştinismul, Inchizitorul continuă, adresîndu-I-se lui Hristos : „Asta să fie, oare, spune, ce Ţi s-a oferit ? În lume nu există decît trei forţe, unicele pe pămînt, în măsură să înfrîngă şi să subjuge definitiv, în numele propriei lor fericiri, conştiinţa acestor bicisnici răzvrătiţi. Şi aceste forţe sînt *miracolul, taina şi autoritatea*. Tu însă le-ai respins pe cîteşitrele, rînd pe rînd, prin exemplul pe care Tu Însuţi l-ai dat. Urcîndu-Te pe streaşina templului, preaiscusitul şi înfricoşatul Duh Ţi-a spus : «Dacă Tu eşti Fiul lui Dumnezeu, aruncă-Te jos, căci scris

1. În *Demonii*, unul dintre personaje, căruia de-abia i se pomeneşte numele (Şigaliov), exprimă ideea acestei simplificări a naturii umane, a scăderii nivelului psihic. Ea poate fi considerată o expunerea timpurie şi mai detaliată a acestui pasaj din *Legendă*.

este: El va porunci îngerilor Săi să vegheze asupra Ta şi ei Te vor ridica pe mîini, ca nu cumva să izbeşti de piatră piciorul Tău; numai aşa vei ajunge să afli de eşti cu adevărat Fiul lui Dumnezeu şi cît de puternică este credinţa Ta în Tatăl Ceresc». Tu însă l-ai ascultat pînă la capăt, dar ai refuzat să faci ceea ce-Ţi propunea el; n-ai vrut să Te laşi dus în ispită şi nu Te-ai aruncat în jos. O, fireşte, *ai fost într-adevăr plin de măreţie, superb ca un Dumnezeu!* Dar crezi Tu oare că oamenii, seminţia asta bicisnică şi răzvrătită, sînt zei? O, bineînţeles, în momentul acela Ţi-ai dat seama că dacă ai fi făcut un singur pas, o singură mişcare ca să Te arunci în gol, ar fi însemnat să-L ispiteşti pe Dumnezeu şi să-Ţi pierzi toată credinţa în El, aşa încît, ajungînd jos, Te-ai fi zdrobit de pămîntul pe care veniseşi să-l izbăveşti, *spre bucuria preaiscusitului Duh* care încercase să Te ispitească."

Este uimitoare lipsa de credinţă în actul mistic al răscumpărării, exprimată în *primele* dintre cuvintele subliniate, unite cu credinţa în ispitirea lui Iisus şi chiar în importanţa mistică a acestei ispitiri, în încercarea Diavolului de a opri venirea Lui, ca Mîntuitor, în lume, încercare exprimată în *ultimele* cuvinte subliniate.

„Dar încă o dată Îţi spun, continuă Inchizitorul: sînt oare mulţi pe lume ca Tine? Ai fost Tu în stare să crezi cu tot dinadinsul – fie şi numai o clipă – că oamenii au atîta putere în ei ca să înfrunte asemenea ispită? Sau Îţi închipui cumva că firea omenească a fost în aşa fel plămădită, încît prin însăşi alcătuirea ei să respingă miracolul şi că, în momentele de cumplită răscruce, cînd sufletul este bîntuit de cele mai grele şi mai chinuitoare probleme[1], omul se poate mulţumi cu ceea ce inima sa are toată libertatea să aleagă? O, Tu ai ştiut că eroismul faptei Tale va fi pomenit în *Scripturi* şi că va răzbate astfel prin veacuri pînă în vremea de apoi[2], şi în sinea Ta ai nădăjduit că, mergînd pe urmele Tale, omul va rămîne alături de Dumnezeu, fără a mai avea nevoie de minuni. Cum de nu Te-ai gîndit însă că, lepădîndu-se de minuni, el se va lepăda în acelaşi timp şi de Dumnezeu[3], fiindcă, de fapt, nu-l caută pe Dumnezeu, cît mai ales minunile Sale? Şi cum nu poate să trăiască fără minuni, omul va încerca să şi le făurească singur, dînd crezare miracolelor plăsmuite de el[4], închinîndu-se în faţa minunilor săvîrşite de vraci, în faţa farmecelor menite de vrăjitoare[5], chiar dacă ar fi de o

---

1. Este vorba despre atitudinea omului faţă de actul mistic al Mîntuirii, cu credinţa în care el va trăi, şi dacă această credinţă sau această viaţă mai este nevoie de întărit şi cu altceva decît puterea pe care i-o conferă înălţimea chipului lui Hristos.
2. Din nou, credinţă extraordinară răsună în aceste cuvinte!
3. Cu dispreţ îndreptăţit, se vorbeşte despre felul cum în istorie – şi pînă în zilele noastre – lupta împotriva religiei aproape că a fost identificată cu lupta împotriva miraculosului, şi invers de altfel; şi cum, de-abia dezlegînd ceva ce mai înainte în natură păruse supranatural, omul trecea cu laşitate din tabăra credinţei în cea a necredinţei.
4. Se vorbeşte despre descoperirile ulterioare ale ştiinţei şi, mai mult încă, despre invenţiile tehnice, de care, în timpul nostru, omul se minunează atît de mult, de care îi place să vorbească la nesfîrşit, deşi nu-i vine a crede că ele există şi că le-a descoperit chiar el.
5. Se pomeneşte acel interes special cu care, în perioadele de ateism, oamenii îşi pleacă urechea la tot ceea ce este ciudat, excepţional, în care ar fi încălcată vreo lege a naturii. Se poate spune că, în asemenea perioade, oamenii nu caută

sută de ori un răzvrătit, un eretic sau un ateu. Tu nu Te-ai învrednicit să cobori de pe cruce cînd cei din jur îşi băteau joc de Tine şi Te aţîţau, strigîndu-Ţi: «*Pogoară-Te acum de pe cruce, vom vedea şi vom crede!*» Tu nu Te-ai învrednicit să cobori, fiindcă nu voiai să-l cîştigi pe om printr-o minune, aşteptînd o credinţă liber consimţită din partea lui, nicidecum prilejuită de un miracol. Ceea ce doreai Tu cu ardoare era o dragoste liberă, iar nu extazul unui rob fascinat de puterea ce i-a vîrît pe veci frica în oase[1]. Dar şi de astă dată ai greşit, socotindu-i pe oameni mai presus de ceea ce se arată a fi în realitate, cînd ei nu sînt decît nişte robi, cu toate că, aşa cum au fost plăsmuiţi, în sufletul lor mocneşte răzvrătirea. Priveşte în jurul Tău şi judecă singur: au trecut cincisprezece veacuri, du-Te acum şi vezi: cine sînt cei pe care i-ai înălţat pînă la Tine? *Îţi jur că omul este mult mai nevolnic şi mai ticălos decît l-ai crezut Tu!*[2] (...) Preţuindu-l peste măsură, ai procedat ca şi cînd n-ai fi avut nici cea mai mică îngăduinţă, fiindcă însemna să ceri de la el mai mult decît putea să dea – şi cine? tocmai Tu, care l-ai iubit mai mult decît pe Tine Însuţi! Dacă, însă, l-ai fi preţuit mai puţin şi nu i-ai fi cerut decît ceea ce putea să-Ţi dea, ar fi simţit mai mult dragostea Ta, fiindcă nu l-ai fi îndatorat să poarte o povară chiar atît de grea."

Din înălţimea prea mare a preceptelor Mîntuitorului a rezultat neînţelegerea acestora de către om, a cărui inimă e denaturată şi a cărui raţiune e întunecată. De neprihănirea imensă a acestor precepte, de miraculoasa lor simplitate şi sfinţenie el îşi bate joc, şi aceasta concomitent cu închinarea lui în faţa vulgarităţii şi a grosolăniei, care însă îi impresionează imaginaţia fricoasă. În cuvinte aspre, Inchizitorul zugrăveşte tabloul revoltei împotriva religiei, din care istoria universală n-a văzut decît o mică parte, şi cu o privire dojenitoare întrezăreşte ce va urma după aceea:

„Omul este slab de înger şi bicisnic. Ce-are a face că în momentul de faţă[3] încearcă în tot locul să se răzvrătească împotriva puterii

---

nimic cu mai multă lăcomie decît miraculosul, cu condiţia neapărată ca acesta să nu fie şi divin. Pasiunea pentru spiritism, pomenită la modul ironic în *Jurnalul de scriitor*, i-a amintit, neîndoielnic, lui Dostoievski caracterul general şi permanent al acestei particularităţi psihice a omului (vezi superstiţiile ce bîntuiau societatea romană din secolele II-III, cînd a căzut cu totul în ateism).

1. Este observată înălţimea inexplicabilă a creştinismului, cu simplitatea şi umanismul lui, aflat mai presus de toate celelalte religii de pe pămînt, în care elementele miraculosului predomină faţă de toate celelalte elemente, care, din punct de vedere istoric, au apărut din pricina spaimei faţă de acest miraculos.
2. Este ideea principală a *Legendei*. Mai jos, vom sublinia încă vreo cîteva fraze, în care este concentrat parcă întregul ei *sens* sau, mai precis, sînt indicate *punctele ei de plecare*.
3. Nu este vorba despre mişcarea Reformei, contemporană cu dialogul *Legendei*, pentru că spiritul de credinţă profundă cu care a fost impregnată această mişcare a fost prea înalt pentru a fi posibilă o opinie dispreţuitoare la adresa ei (despre acest spirit, vezi, la Dostoievski, cele cîteva cuvinte din *Discursul despre Puşkin* în legătură cu versurile: „Umblînd cîndva printr-o barbară vale...") Fără îndoială, cuvintele *Legendei* sînt provocate de mişcarea antireligioasă din secolul al XVII-lea, dar mai ales din secolul al XIX-lea, în cadrul căreia, pentru lupta cu religia se depun tot atît de puţine eforturi şi tot atît de puţină seriozitate ca şi în cazul luptei cu cine ştie ce superstiţii.

noastre, împăunîndu-se cu fapta lui? Mîndria lui de răzvrătit este copilărească, mîndrie de şcolari ce-au pus la cale o rebeliune în clasă, izgonindu-l pe învăţător. Bucuria lor va fi însă de scurtă durată[1], şi o vor plăti cu vîrf şi îndesat. Vor dărîma templele şi vor îneca pămîntul în valuri de sînge[2]. Dar pînă la urmă nu se poate să nu-şi dea seama, în nerozia lor puerilă, că, deşi s-au răsculat, sînt prea bicisnici ca să fie în stare a duce mai departe pe umeri povara propriei lor răzvrătiri[3]. Şi cu ochii scăldaţi în lacrimi nătînge, vor recunoaşte în sfîrşit că cel care i-a plămădit, sădind în ei sămînţa răzvrătirii, a făcut-o, fără doar şi poate, numai *în bătaie de joc*. Vor mărturisi lucrul acesta cu deznădejdea în suflet şi fiece cuvînt al lor va fi un cuvînt de hulă; hulind, însă, se vor simţi şi mai nefericiţi, fiindcă prin firea lui omul nu se poate împăca totuşi cu blasfemia şi pînă la urmă va căuta să se răzbune pentru ea."

Apoi, făcînd bilanţul celor întîmplate în istorie, Inchizitorul trece la dezvăluirea tainei sale, care constă în *corijarea* Actului Mîntuirii prin acceptarea tuturor celor trei sfaturi ale „preaiscusitului şi înfricoşatului Duh al pustiului", ceea ce s-a înfăptuit de dragul iubirii pentru omenire, pentru buna orînduire a destinelor ei pămînteşti. Justificarea acestei corijări criminale Inchizitorul o raportează la imaginea celor puţini răscumpăraţi, pe care am citat-o mai sus din capitolul 14 al *Apocalipsei*; amintind această imagine, el spune:

„Aşadar, nelinişte, tulburare şi nefericire – cu asta s-au ales oamenii după toate suferinţele pe care le-ai îndurat în numele libertăţii lor! Marele tău proroc, în viziunea lui alegorică, spune că i s-au arătat în faţa ochilor toţi cei care au luat parte la prima înviere şi că erau cîte

---

1. Şi este, într-adevăr, de scurtă durată, îi vine sfîrşitul, cum s-a întîmplat în vremea noastră cu recentul curent antireligios, cum s-a întîmplat întotdeauna, chiar în vremuri mai serioase, cu orice revoltă împotriva religiei. Astfel, însăşi Reforma, ca şi căutare individuală a Bisericii, a apărut în urma umanismului, care a avut faţă de religie o atitudine profanatoare; iar după epoca Revoluţiei franceze a venit vremea lui Chateaubriand, Joseph de Maistre [39] şi a altora, cu ideile lor alambicate şi zăpăcelile de simţire. Atitudinea adevărată faţă de aceste curente şi de altele analoge, Dostoievski a arătat-o în mod just: ele nu înseamnă credinţă, simplă şi veritabilă, ci sperietura şi panica şcolarilor profanatori de mai ieri; nu este vorba de Dumnezeu, care acţionează în interiorul omului, ci de omul care, din punct de vedere exterior, imită gesturile şi cuvintele celor în sufletul cărora El a acţionat într-adevăr, pe care i-a chemat cu adevărat cîndva la El (sfinţii).
2. Nu de perioada Revoluţiei franceze, cum s-ar putea crede, este vorba, ci despre ceea ce neapărat se va săvîrşi în viitor, deci despre încercarea de a reprima prin violenţă conştiinţa religioasă a întregii omeniri. Aceste cuvinte sînt conforme cu unele pasaje deja citate din *Legendă*.
3. Lui Dostoievski, fiind întotdeauna mai presus de eroii săi (pe care niciodată nu-i admiră ci, mai degrabă, îi împinge în primul plan pentru a-şi exprima ideile), îi place să observe cum, cu toate că sînt foarte puternici, aceştia slăbesc sub presiunea chinurilor sufleteşti, cum nu rezistă propriei lor „largheţi" şi criminalităţi, deşi mai înainte ridicaseră în slăvi, în teorie, aceste aspecte (ultima discuţie a lui N. Stavroghin cu Liza în *Demonii*, ultima întrevedere a lui Ivan Karamazov cu Smerdeakov). Aproape peste tot, la Dostoievski, zugrăvirea unui om foarte puternic, dacă acesta nu eşuează în pocăinţă (precum Raskolnikov), se încheie cu descrierea epuizării forţelor sale, cu înjosirea şi batjocorirea „fostului om puternic".

douăsprezece mii cu totul din fiecare seminţie[1]. Ca să fie atît de puţini, înseamnă că nici ei n-au fost oameni ca toţi ceilalţi, ci zei. Căci au avut în ei destulă putere ca să poarte crucea şi să vieţuiască zeci de ani în pustiu, flămînzi şi goi, hrănindu-se cu ierburi crude şi rădăcini ; Te poţi mîndri, fireşte, cu aceste odrasle ale libertăţii, ale dragostei liber dăruite, sublima lor jertfă adusă de bunăvoie în numele Tău[2]! Aminteşte-Ţi însă că aceştia erau doar cîteva mii, şi toţi plămădiţi ca nişte zei, pe cînd ceilalţi ? *Cu ce sînt vinovaţi, oare, ceilalţi, adică toţi cei nevolnici, care n-au fost în stare să facă ceea ce au izbutit a îndeplini cei căliţi din fire*[3] ? Nu cumva Tu ai pogorît din ceruri numai în mijlocul celor aleşi şi numai pentru ei ? Dacă-i aşa, atunci la mijloc este o taină pe care mintea noastră n-o poate pricepe."

XV

Aici, în această imposibilitate de a concepe că Taina Mîntuirii, înfăptuindu-se în formele cele mai înalte, i-a lăsat *în afara ei pe cei slabi fără vină*, începe pătrunderea dialecticii Marelui Inchizitor într-un cerc nou, superior : respingerea Mîntuirii înseşi ; ca mai sus, în spovedania lui Ivan Karamazov, pe imposibilitatea de a concepe taina suferinţei fără vină s-a fundamentat respingerea de către el a vieţii viitoare, a Judecăţii de Apoi. Nu există negare a *existenţei* acestor acte ; dimpotrivă, există pricepere a lor, dusă la orbire ; *revoltă* împotriva lor, *dezicere* de Dumnezeu, cea de-a doua la sfîrşitul destinelor, după încheierea istoriei, asemănătoare în toate cu prima despărţire, care s-a săvîrşit înaintea începutului acestor destine – totuşi cu conştiinţa adîncită în toată povara lor.

„Şi dacă există într-adevăr o *taină*, spune Marele Inchizitor, atunci avem tot dreptul să vorbim în numele ei, mărturisind în faţa lumii că libertatea inimii de-a alege între bine şi rău nu înseamnă mare lucru[4], că totul e *taina* căreia oamenii sînt datori să i se supună *orbeşte*, chiar

---

1. În capitolul 7 al *Apocalipsei* se efectuează calculul preliminar al celor mîntuiţi, cîte douăsprezece mii din fiecare dintre seminţiile fiilor lui Israel, israeliţi care, în capitolul 14, sînt socotiţi a fi în total o sută patruzeci şi patru de mii.
2. Ce înţelegere uimitoare, profundă şi exactă a sensului adevărat pe care îl are libertatea spirituală *faţă de tine, faţă de ce e josnic în natura ta*, în numele a tot ce e înalt şi sfînt, a ceea ce ai simţit şi cunoscut în afara ta cu cea mai bună parte din tine ! Această libertate este aici indicată în opoziţie cu înţelegerea ei rudimentară.
3. Aceasta este cea de a doua idee centrală a *Legendei.*
4. Această premisă, după cum se ştie, alcătuieşte o particularitate reală a doctrinei catolice, şi tocmai ea a dus la tot formalismul Bisericii Occidentale şi la descompunerea morală a popoarelor pe care le păstoreşte. Din ea a rezultat aşa-numita concepţie a „faptelor bune", care, oricum ar fi făcute, chiar şi absolut mecanic, sînt la fel de mîntuitoare pentru suflet (de aici, indulgenţa, adică iertarea păcatelor celor care mai întîi au plecat la cruciade, să-şi dea viaţa pentru credinţa în Biserică, apoi a celor care au susţinut cruciadele într-un fel sau altul şi, în sfîrşit, a celor care fac donaţii băneşti pentru nevoile Bisericii : de aici nu mai este decît un pas pînă la vinderea, cu preţuri diferite, de formulare scrise, menite să mîntuiască de păcate). În legătură cu acest mijloc de justificare s-a disociat protestantismul de Biserica veche, modului ei formal de mîntuire a sufletului opunîndu-i justificarea prin *credinţă*, adică printr-un act de conversiune vie, lăuntrică.

împotriva conştiinţei lor. Şi chiar aşa am şi procedat. Am căutat să îndreptăm ce ai făcut Tu, punînd la temelia faptei Tale *miracolul, taina şi autoritatea.* Şi oamenii s-au bucurat că sînt din nou mînaţi ca o turmă şi că, în sfîrşit, inima lor a fost uşurată de povara unui dar funest, care le adusese numai necazuri[1]. Am avut ori nu dreptate să procedăm aşa, propovăduind învăţătura aceasta oamenilor, spune! Crezi, oare, că noi n-am iubit omenirea, de vreme ce am înţeles cu atîta umilinţă slăbiciunile ei şi am căutat din toată inima să-i uşurăm povara, îngăduind firii sale nevolnice chiar şi păcatul, cu condiţia să fie săvîrşit cu ştirea noastră? De ce mai vii acum să ne tulburi? De ce mă priveşti în tăcere cu ochii Tăi blînzi, convins că dreptatea e de partea Ta? Mai curînd aş vrea să Te văd mînios, nu-mi trebuie dragostea Ta, pentru că nici eu nu Te iubesc. De ce aş încerca să mă prefac? Nu-mi dau seama, oare, cu cine vorbesc? Ştii dinainte tot ce aş avea să-Ţi spun, o citesc în ochii Tăi. Cum aş putea, oare, să ascund de Tine taina noastră? Poate că vrei totuşi s-o auzi din gura mea. Atunci ascultă: noi nu sîntem cu Tine, ci cu *el*, asta e toată taina noastră!... Am primit din mîinile lui ceea ce Tu ai lepădat cu indignare, darul din urmă, pe care el Ţi l-a oferit atunci, cînd Ţi-a înfăţişat împărăţiile pămînteşti. Noi am primit de la el Roma şi spada Cezarului.”

Cu aceste cuvinte începe dezvăluirea ideii catolice particulare din istorie. Tot ce s-a spus mai înainte are o valoare absolut generală, adică reprezintă *dialectica creştinismului* în fundamentul său, acelaşi pentru toţi credincioşii, în legătură cu relevarea naturii umane, cu judecarea şi compasiunea faţă de ea. Dezvoltîndu-se în continuare şi, în sfîrşit, încheindu-se cu ideea despre rînduiala religioasă a destinelor omeneşti pe pămînt, rînduială *definitivă şi generală*, această dialectică, cu desăvîrşire abstractă pînă acum, a coincis cu faptul istoric care îi corespunde şi l-a atras fără voie în sine, prin întorsături de gîndire cuplate cu cele mai importante trăsături ale realităţii. Este un fapt al Bisericii catolice, cu năzuinţele ei universale, cu forţa ei exterioară unificatoare; este sămînţa creştină crescută pe terenul vechiului păgînism.

Menţionînd că lucrarea lor încă „nu a fost dusă la bun sfîrşit”, că ei doar „au început”, Inchizitorul îşi exprimă totuşi convingerea că aceasta va fi finalizată: „va mai trece încă multă vreme pînă atunci”, spune el, „şi pînă atunci lumea va mai avea încă multe de îndurat, dar pînă la urmă ne vom atinge ţelul şi vom fi cezari”, după care „ne vom gîndi la fericirea omenirii”[2]. „Şi cu toate acestea, Tu ai fi putut să primeşti pe loc spada Cezarului. Pentru ce ai lepădat de la Tine acest ultim dar? Primindu-l, ai fi împlinit toate năzuinţele oamenilor pe pămînt: le-ai fi dat un stăpîn *căruia să i se închine*, încredinţîndu-i propriile lor conştiinţe, şi le-ai fi pus la îndemînă mijlocul de *a se uni* cu toţii laolaltă,

1. Adică libertatea şi distingerea liberă a binelui de rău.
2. Idee ce îi aparţine exclusiv lui Dostoievski şi nu Romei, care, în epocile vechi şi noi, dacă aspira la dominaţia universală, nu aspiră cîtuşi de puţin pentru „fericirea oamenilor”. Din acest exemplu se poate vedea cel mai bine cum într-un fapt istoric Dostoievski îşi împleteşte propriul suflet, *gîndirea sa deosebită şi personală.*

într-un furnicar în care nu încap divergenţe[1]. Fiindcă necesitatea alăturării este cea de-a treia şi ultima pricină de frămîntare pentru oameni[2]. Umanitatea a dorit dintotdeauna să se organizeze într-o asociaţie *unitară*. Multe popoare au avut o istorie glorioasă, dar cu cît acele popoare se aflau la un nivel de civilizaţie mai înalt, cu atît erau mai nefericite, fiindcă simţeau mai adînc decît altele necesitatea asocierii tuturor oamenilor. Marii cuceritori, de talia lui Tamerlan sau Ginghis-han, au străbătut ca o vijelie pămîntul, în dorinţa de a-şi întinde stăpînirea asupra întregului univers, dar şi ei, fie chiar inconştient, au exprimat aceeaşi nestăvilită aspiraţie a omenirii spre o asociere generală. Primind dominaţia lumii şi purpura Cezarului, Tu ai fi întemeiat o împărăţie universală, statornicind în acelaşi timp pacea pe toată faţa pămîntului. Fiindcă cine altul ar putea fi în măsură să stăpînească oamenii, decît acela care le stăpîneşte cugetul şi în mîinile căruia se află pîinea lor? Noi am primit, aşadar, spada cezarului şi, o dată cu asta, fireşte, ne-am lepădat de Tine pentru a-l urma pe *el*."

Astfel, în sfaturile „înfricoşatului şi preaiscusitului Duh", care l-a ispitit pe Iisus în pustiu, erau conţinute taina istoriei universale şi răspunsul la cele mai profunde necesităţi ale naturii umane; sfaturile erau criminale, dar aceasta pentru că însăşi natura umană este deja decăzută. Şi nu există alt mijloc pentru a răspunde cerinţelor ei decît crima, nu există posibilitatea, prin alt mijloc, să rînduieşti, să fereşti şi

1. Avem deja un limbaj şi nişte idei elaborate de Dostoievski, care sună cam ciudat pe buzele Inchizitorului, în secolul al XVI-lea. „Furnicarul", „Palatul de cristal" şi „Coteţul" sînt cele trei expresii plastice ale unirii universale a oamenilor şi ale potolirii lor, care la Dostoievski au fost luate pentru prima dată în discuţie în *Însemnări din subterană*. „Coteţul" este realitatea sărmană şi lipsită de confort, care este totuşi preferabilă în raport cu orice altceva, pentru că este fragilă, poate fi oricînd dărîmată şi schimbată, astfel că, necorespunzînd necesităţilor secundare ale naturii umane, corespunde particularităţii ei principale şi esenţiale: voinţei libere, capriciului, care nu se stinge în individ. „Palatul de cristal" este edificiul vieţii umane, artificial, clădit pe principiile raţiunii şi artei, edificiu care e mai rău decît orice realitate, întrucît, satisfăcînd toate necesităţile omeneşti, nu corespunde uneia, principale: necesităţii dorinţei individuale, deosebite; acest edificiu striveşte personalitatea. În *Însemnări din subterană* este refuzată cea de-a doua formulă şi rămîne prima, din pricina faptului că omului îi lipseşte cea de-a treia, „Furnicarul": prin această denumire se înţelege unirea generală şi armonioasă a fiinţelor de o anumită specie, unire fundamentată pe prezenţa în ele a instinctului, comun şi infailibil, de construire a locuinţei. Cu asemenea instincte sînt dotate toate animalele ce trăiesc în comunităţi (furnicile), dar omul nu-l are; de aceea, în timp ce animalele construiesc întotdeauna şi pretutindeni aceleaşi bîrloguri, la fel de paşnic, omul construieşte peste tot în mod diferit, se transformă veşnic o dată cu dorinţele şi noţiunile lui: şi de îndată ce se apucă de construit ceva universal, se scindează în reprezentanţii săi – unici şi personali –, făcînd-o cu duşmănie şi ură de moarte. Aceste trei formule trebuie să ni le amintim mereu cînd citim operele lui Dostoievski.
2. Trebuie să discernem între această „unire" şi „închinarea generală" a conştiinţei umane faţă de ceva, despre care s-a vorbit mai sus. Aceea a fost unirea lăuntrică, sufletească a oamenilor, pe cînd aici se vorbeşte despre unirea lor exterioară, despre viaţa social-istorică armonioasă. Între aceste noţiuni există un raport de corelaţie, nu unul de coincidenţă; corespunzîndu-şi reciproc precum trupul şi sufletul, ele sînt părţi dintr-o a treia entitate, din armonia universală de vieţi omeneşti.

să compătimeşti seminţia de fiinţe denaturate, decît luînd drept bază această denaturare; turma lor răzleţită trebuie adunată printr-o idee denaturată, a cărei minciună să corespundă minciunii naturii lor.

XVI

Niciodată nu a existat mai multă disperare decît cea care s-a infiltrat în această idee ciudată şi foarte greu de combătut. Putem spune că e cea mai tristă idee care a trecut vreodată prin conştiinţa omenească şi că pagina citată este cea mai grea din întreaga literatură universală. Ea se şi sfîrşeşte cu disperarea totală, cu prăbuşirea minciunii, îndărătul căreia nu există nici un adevăr, cu spulberarea mirajului datorită căruia doar pot trăi oamenii. Aceste lucruri sînt enunţate ca tîlcuire la cuvintele mistuitoare din capitolele 12, 17 şi 18 din *Apocalipsa* Sf. Ioan, în care, conform explicaţiilor teologilor, sînt reprezentate alegoric, în imaginea „Femeii”, destinele pe pămînt ale Bisericii *Vechiului* şi *Noului Testament.* Iată cuvintele respective:

„Şi s-a arătat pe cer un semn mare: o femeie înveşmîntată cu soarele şi luna era sub picioarele ei şi pe cap purta cunună din douăsprezece stele. Şi era însărcinată şi striga, chinuindu-se şi smucindu-se ca să nască.

Şi alt semn s-a arătat pe cer: iată un balaur mare, roşu, avînd şapte capete şi zece coarne, şi pe capetele lui, şapte cununi împărăteşti.

Iar coada lui tîra a treia parte din stelele cerului şi le-a aruncat pe pămînt. Şi balaurul stătu înaintea femeii, care era să nască, pentru ca să înghită copilul, cînd îl va naşte.

Şi a născut un copil de parte bărbătească, care avea să păstorească toate neamurile cu toiag de fier. Şi copilul ei fu răpit la Dumnezeu şi la tronul Lui.

Iar femeia a fugit în pustie, unde are loc gătit de Dumnezeu, ca să o hrănească pe ea, acolo, o mie două sute şi şaizeci de zile...”

În continuare este descrisă soarta balaurului: „Şi a fost aruncat balaurul cel mare, şarpele cel de demult, care se cheamă diavol şi satana, cel ce înşală toată lumea (...) Şi am auzit glas mare, în cer, zicînd: Acum s-a făcut mîntuirea şi puterea şi împărăţia Dumnezeului nostru şi stăpînirea Hristosului Său, căci aruncat a fost pîrîşul fraţilor noştri, cel care îi pîra pe ei înaintea Dumnezeului nostru, ziua şi noaptea. Şi ei l-au biruit prin sîngele Mielului şi prin cuvîntul mărturiei lor şi nu şi-au iubit sufletul lor, pînă la moarte (...).

Iar cînd a văzut balaurul că a fost aruncat pe pămînt, a prigonit pe femeia care născuse pruncul. Şi femeii i s-au dat cele două aripi ale marelui vultur, ca să zboare în pustie, la locul ei, unde e hrănită acolo o vreme şi vremuri şi jumătate de vreme, departe de faţa şarpelui. Şi şarpele a aruncat din gura lui, după femeie, apă ca un rîu ca s-o ia apa. Şi pămîntul i-a venit femeii într-ajutor, căci pămîntul şi-a deschis gura sa şi a înghiţit rîul pe care-l aruncase balaurul din gură.

Şi balaurul s-a aprins de mînie asupra femeii şi a pornit să facă război cu ceilalţi din seminţia ei, care păzesc poruncile lui Dumnezeu şi ţin mărturia lui Iisus.”

Apoi imaginile se schimbă; apare o nouă vedenie, despre care am vorbit deja mai sus: din apele mării iese o fiară, căreia balaurul îi transmite puterea şi stăpînirea sa. Evident, tocmai prin aceasta, balaurul se ridică la război cu „cei ce păstrează poruncile lui Dumnezeu". Tot pămîntul o urmăreşte cu uimire; popoarele se închină în faţa puterii ei miraculoase, pentru că fiara face semne mari şi chiar face focul să se pogoare din cer. Îşi pune pecetea pe oameni şi este primită de toţi „ale căror nume nu sînt scrise în cartea vieţii Mielului". Vedenia se modifică iarăşi: apare Mielul „căznit de la zidirea lumii", alături de cei o sută patruzeci şi patru de mii de răscumpăraţi prin sîngele Lui, care nu s-au întinat cu tina lumii. Vine în zbor un Înger, ducînd în mîini veşnica Evanghelie ca s-o binevestească celor ce locuiesc pe pămînt şi la tot neamul şi seminţia şi limba şi poporul. După el vine alt Înger, zicînd: „A căzut, a căzut Babilonul, cetatea cea mare, care a adăpat toate neamurile din vinul furiei desfrînării sale". Aceasta este prima prevestire a marii prăbuşiri, a cărei zugrăvire încă urmează, dar care deja se apropie. Apare un nor alb şi, pe nor, „Cel asemenea Fiului Omului", ţinînd în mînă o seceră ascuţită. Îngerul îi spune: „Trimite secera şi seceră, că a venit ceasul de secerat, fiindcă s-a copt secerişul pămîntului". Şi marele seceriş se săvîrşeşte. Apoi se arată alt semn: „biruitorii fiarei şi ai chipului ei şi ai numărului numelui ei, stînd în picioare pe marea de cristal şi avînd alăutele lui Dumnezeu, cîntau cîntarea lui Moise, robul lui Dumnezeu, şi cîntarea Mielului, zicînd: Mari şi minunate sînt lucrurile Tale, Doamne Dumnezeule, Atotţiitorule! Drepte şi adevărate sînt căile Tale, Împărate al neamurilor! Cine nu se va teme de Tine, Doamne, şi nu va slăvi numele Tău? Căci Tu singur eşti sfînt şi toate neamurile vor veni şi se vor închina înaintea Ta, pentru că judecăţile Tale s-au făcut cunoscute!" După aceea, ies şapte Îngeri, care ţin în mîini şapte cupe ale mîniei lui Dumnezeu şi le varsă asupra pămîntului. Urgiile îi lovesc pe oamenii care se închinau chipului fiarei şi aveau semnul fiarei, toată natura îşi alterează însuşirile, iar suferinţele cresc din ce în ce mai mult: „Şi au hulit numele lui Dumnezeu, Care are putere peste urgiile acestea şi nu s-au pocăit ca să-I dea slavă". Cînd al cincilea Înger şi-a vărsat cupa „pe scaunul fiarei, în împărăţia ei s-a făcut întuneric şi oamenii îşi muşcau limbile de durere. Şi au hulit pe Dumnezeul cerului din pricina durerilor şi a bubelor lor, dar de faptele lor nu s-au pocăit." Cînd a fost vărsată pe lume ultima cupă, din templul tainic din ceruri, unde se află tronul lui Dumnezeu, s-a auzit un glas zicînd: „S-a făcut!" şi după aceea începe vedenia cu judecarea desfrînatei:

„Şi a venit unul dintre cei şapte îngeri, care aveau cele şapte cupe, şi a grăit către mine, zicînd: Vino să-ţi arăt judecata desfrînatei celei mari, *care şade pe ape multe*,

Cu care s-au desfrînat împăraţii pămîntului şi cei ce locuiesc pe pămînt s-au îmbătat de vinul desfrînării ei.

Şi m-a dus, în duh, în pustie. *Şi am văzut o femeie şezînd pe o fiară roşie, plină cu nume de hulă, avînd şapte capete şi zece coarne.*

Şi femeia era îmbrăcată în purpură şi în stofă stacojie şi împodobită cu aur şi pietre scumpe şi cu mărgăritare, *avînd în mînă un pahar de aur, plin de urîciunile şi necurăţeniile desfrînării ei.*

Iar pe fruntea ei e scris nume tainic: Babilonul cel mare, mama desfrînaţilor şi a urîciunilor pămîntului.

Şi am văzut o femeie, *beată de sîngele sfinţilor şi de sîngele mucenicilor lui Iisus*, şi văzînd-o, m-am mirat cu mirare mare.”

Văzîndu-l că se miră, Îngerul îi dă lămuriri:

„Apele pe care le-ai văzut şi deasupra cărora şade desfrînata sînt popoare şi gloate şi neamuri şi limbi.

Şi cele zece coarne pe care le-ai văzut şi fiara *vor urî pe desfrînată şi o vor face pustie şi goală şi carnea ei o vor mînca şi pe ea o vor arde în foc.*

Căci Dumnezeu a pus în inimile lor să facă voia Lui (...)

Iar femeia pe care ai văzut-o este cetatea cea mare care are stăpînire peste împăraţii pămîntului.”

După aceea urmează vedenia judecăţii asupra desfrînatei triumfătoare, din pricina căreia „toate neamurile s-au rătăcit cu prefăcătoria ei” (18, 23), care „a stricat pămîntul cu desfrînarea ei”, iar neguţătorii, îmbogăţiţi datorită ei, „vor sta departe, de frica chinurilor ei, plîngînd şi tînguindu-se”, bătîndu-se cu pumnii în piept, strigînd cu amărăciune şi uimire: „Care cetate era asemenea cu cetatea cea mare!”

Ca să înţelegem mai bine aceste cuvinte, trebuie să observăm că, după judecata asupra desfrînatei, la ultimul război cu fiara şi cu popoarele care i s-au închinat ei, doborîte de urgii, dar încă nebiruite, coboară „Împăratul împăraţilor şi Domnul domnilor” şi cu privire la El se repetă (19, 15) cuvintele spuse despre pruncul născut de Femeie, pe care a vrut să-l înghită Fiara, dar a fost luat la Dumnezeu.

Acum vom continua discursul Inchizitorului, fără să mai facem întreruperi. Spunînd că el şi ciracii săi, respingîndu-l pe Hristos şi acceptînd sfaturile Diavolului, vor pune stăpînire pe conştiinţa oamenilor, pe spada şi împărăţia cezarului, zugrăveşte astfel atitudinea omenirii, pentru care se înfăptuiesc toate acestea:

„O, vor mai trece încă veacuri de bicisnică domnie a gîndirii libere, a ştiinţei şi antropofagiei, fiindcă, de vreme ce au început să ridice Turnul Babel fără noi, vor ajunge, în cele din urmă, la antropofagie.»

Ştiinţa, ca o cunoaştere exactă a realităţii nu conţine nici un fel de principii morale, care să tempereze excesele, şi construind cu ajutorul ei clădirea definitivă a vieţii omeneşti, nu se poate nega că, la nevoie, se va întrebuinţa şi ceva crud sau criminal. Ideea lui Malthus (împărtăşită şi de un gînditor ca J.S. Mill) [40], pentru clasele muncitoare, singurul mijloc de a menţine salariile la un anumit nivel este abţinerea muncitorilor de a se căsători şi de a avea o familie, ca să nu-şi sporească numărul, altfel spus, coborîrea unei uriaşe mase de femei la gradul de accesoriu al bine cunoscutei funcţii masculine, această idee, deci, poate servi drept exemplu pentru a arăta cruzimea şi imoralitatea gîndirii teoretice, cît de departe poate ajunge ea cînd nu-i închide gura legea religioasă nestrămutată. Şi într-adevăr, întrucît ştiinţa însăşi a descoperit mijloacele de a muri fără durere (doze mărite de substanţe anestezice), de ce nu şi-ar face apariţia un nou Malthus, la fel de însufleţit de „dragostea de aproapele” ca şi primul, care să spună că „oamenii se pot căsători”, însă copiii rezultaţi din aceste căsătorii trebuie mîncaţi, lucru pe care „nu e neapărată nevoie să-l facă părinţii”, totul se va desfăşura fără suferinţă şi va deveni „avantajos pentru omenire”.

„Abia atunci, continuă Inchizitorul, fiara se va tîrî la picioarele noastre şi le va linge supusă, stropindu-le cu lacrimi de sînge. Şi noi o vom încăleca şi vom înălţa cupa, iar pe cupă va fi săpat cuvîntul *Taină*. Atunci, numai atunci se va statornici împărăţia păcii şi a fericirii omeneşti. Eşti mîndru de aleşii Tăi, dar Tu nu ai în jurul Tău decît *puţini aleşi*, în timp ce noi vom ajunge să-i mulţumim *pe toţi*. Şi pe urmă, gîndeşte-Te: cîţi din cei aleşi sau din cei tari de înger, care ar putea să fie cîndva aleşii Tăi, *nu vor fi obosit aşteptîndu-Te, cîţi din ei nu-şi îndreaptă şi nu-şi vor mai îndrepta forţele şi ardoarea inimii spre un alt ogor, sfîrşind prin a ridica steagul libertăţii lor împotriva Ta Însuţi ?* Dar cine altul decît Tine a înălţat acest steag?"

Sînt cuvinte uimitoare, e înţelegerea profundă a întregii mişcări antireligioase, adoptată de marile inteligenţe europene din ultimele secole, însoţite de recunoaşterea forţei şi generozităţii lor, de tristeţea pentru ei, dar în acelaşi timp şi de divulgarea erorilor lor.

„Pe cînd noi vom dărui tuturor fericirea şi nimeni atunci nu se va mai răzvrăti, oamenii nu se vor mai căsăpi unii pe alţii, aşa cum se căsăpesc în fiece clipă şi în tot locul, acum, în numele libertăţii propovăduite de Tine. O, noi vom izbuti să-i convingem că nu vor putea ajunge cu adevărat liberi decît atunci cînd vor renunţa de bunăvoie la libertatea lor *în favoarea noastră şi cînd ni se vor supune cu desăvîrşire nouă!* Vom avea, oare, dreptate, sau vom rămîne de minciună? Se vor convinge, însă, că dreptatea e de partea noastră cînd îşi vor aminti în ce cumplită sclavie şi în ce frămîntare îi împinsese libertatea Ta. Deplina independenţă, gîndirea liberă şi ştiinţa îi vor înfunda într-o junglă atît de încîlcită şi le vor pune în faţă asemenea miracole şi taine atît de bine ferecate, încît unii dintre ei – cei răzvrătiţi şi aprigi – îşi vor face singuri seama[1], iar alţii – şi ei răzvrătiţi, dar nevolnici – se vor nimici unii pe alţii[2], iar restul – cei bicisnici şi nefericiţi – se vor tîrî la picioarele noastre, mărturisind în gura mare: «Da, aţi avut dreptate, voi singuri stăpîniţi taina Lui, de aceea ne-am întors la voi, izbăviţi-ne de noi înşine»"[3].

Această mîntuire se va dezvălui în supunerea absolută şi în lipsa de voinţă a maselor. Nimic nou nu le vor oferi înţelepţii care le-au confiscat libertatea; dar ceea ce mai înainte era irealizabil, vor atinge, dirijîndu-le cu înţelepciune voinţa şi repartizîndu-le munca:

„Primind pîinea din mîna noastră, îşi vor da seama, fireşte, că nu facem decît să luăm pîinea lor, pe care au dobîndit-o ei înşişi prin munca braţelor, şi s-o împărţim între ei; şi-şi vor da seama deopotrivă

1. Ideea teoretică ce justifică „autonimicirea" [41] este expusă de Dostoievski în *Jurnalul de scriitor*, pornind de la o sinucidere.
2. O idee asemănătoare vezi în *Demonii*, şi anume cuvintele pe care Kirillov i le spune lui Piotr Verhovenski, înainte de a se sinucide: „A-l ucide pe *altul* ar fi cel mai mîrşav punct al bunului meu plac, şi în această propunere te văd pe de-a-ntregul. Eu nu sînt ca tine: eu vreau punctul cel mai înalt şi *pe mine* mă voi ucide [42]."
3. Problema principală a istoriei – care, atunci cînd subiectul şi obiectul se contopesc (şi mîntuitul şi mîntuitorul sînt oameni), este irezolvabilă, se rezolvă aici doar prin separaţie (în religie, unde cel mîntuit este om, iar mîntuitorul este Dumnezeu).

că nu-i vorba de nici o minune la mijloc, că noi nu prefacem pietrele în pîine, dar nu se vor bucura atît de pîine, cît mai ales pentru că o primesc din mîna noastră! Fiindcă îşi vor aduce aminte, desigur, că odinioară, înainte de venirea noastră, pîinea pe care o cîştigau prin puterea braţelor se preschimba în piatră din clipa cînd o luau în mînă şi că, de cînd s-au întors la noi, pietrele din mîna lor s-au prefăcut iarăşi în pîine.”

Acest lucru se spune în zilele noastre, cînd, în condiţiile concurenţei libere, în pofida cantităţii uriaşe de alimente produse, imense mase populare de-abia îşi duc zilele, şi totul dispare undeva, se risipeşte, se pierde ca urmare a dorinţelor şi acţiunilor umane nepuse de acord. Dimpotrivă, cînd se vor tempera dorinţele celor care huzuresc acum şi munca omenirii se va armoniza într-un întreg, chiar dacă această muncă va fi împovărătoare (cum este acum pretutindeni), alimentele produse vor fi suficiente pentru existenţa lipsită de griji a tuturor.

„Şi atunci se vor dumeri pe deplin ce mult înseamnă să te supui pe veci[1]! Atîta timp însă cît oamenii nu vor înţelege lucrul acesta, vor fi nefericiţi. Spune-mi, cui i se datorează în primul rînd incapacitatea lor de a înţelege? Cine a fărîmiţat turma şi a împrăştiat-o pe căi necunoscute? Turma se va aduna însă la loc şi se va supune iarăşi, de astă dată pentru totdeauna. *Şi atunci noi vom hărăzi oamenilor o fericire tihnită şi umilă, o fericire pe măsura unor fiinţe nevolnice, aşa cum au fost plămădiţi*[2]. O, ai să vezi că pînă la urmă vom izbuti să-i convingem să nu se mai ţină mîndri, fiindcă numai Tu le-ai băgat asemenea fumuri în cap cînd ai căutat să-i ridici atît de sus! Noi le vom dovedi că sînt slabi, că nu sînt decît nişte bieţi prunci, *dar că fericirea hărăzită copiilor este mai dulce ca oricare alta*. Şi atunci, cuprinşi de sfială, cu ochii aţintiţi spre noi, se vor strînge în jurul nostru înfricoşaţi, ca nişte pui sub aripile cloştii. Privindu-ne cu admiraţie şi în acelaşi timp cu un fior de spaimă, se vor simţi mîndri de noi, văzînd cît sîntem de puternici şi de inteligenţi şi cît de lesne am izbutit să domesticim o turmă năbădăioasă de milioane şi milioane de capete. Vor tremura zgribuliţi în faţa mîniei noastre, gîndurile lor vor fi din ce în ce mai timide, ochii – veşnic înrouraţi de lacrimi, ca la copii sau la femei, pentru ca, la un singur gest din partea noastră, să treacă tot atît de uşor la veselie şi rîs, cu chipurile luminate de o bucurie copilăroasă şi cu cîntece fericite pe buze[3]. Nici vorbă c-o să-i punem să muncească, dar în orele libere vom căuta să le înjghebăm o viaţă plăcută, ca un joc de copii, cu cîntece naive, cu coruri şi dansuri nevinovate. O, le vom da voie chiar să şi păcătuiască[4], ştiindu-i slabi de înger şi bicisnici, şi ei, la rîndul lor, ne vor iubi ca nişte copii pentru că vom fi fost atît de toleranţi! Le vom spune că oricare din păcatele lor va fi de bună seamă

1. „În lume un lucru lipseşte, trebuie să se realizeze un lucru – *supunerea*”, spune Dostoievski în *Demonii* (cu gura lui Piotr Verhovenski).
2. Aceste cuvinte, precum şi cele subliniate puţin mai jos alcătuiesc cea de-a treia idee, centrală, a *Legendei*.
3. Această „relaxare” a firii umane este, în esenţă, identică „reducerii” artificiale a nivelului ei psihic, numai că nu se realizează forţat, ci paşnic.
4. Criminalitatea în istorie, devenind prevăzută şi permisă în limitele necesarului, îşi va pierde imediat caracterul primejdios şi ameninţător.

răscumpărat, de vreme ce a fost săvîrşit cu învoirea noastră, şi că numai şi numai din dragoste le îngăduim să păcătuiască, luînd asupra noastră pedeapsa ce li se cuvine[1]. Şi luînd-o asupra noastră, cu atît mai vîrtos ei ne vor iubi, ca pe nişte binefăcători ce-i vor fi izbăvit de povara păcatelor înaintea lui Dumnezeu. În schimb, nu vor păstra nici o taină faţă de noi, nu vor căuta să ne ascundă nimic. Şi după cum vor fi ori nu ascultători, le vom permite sau îi vom opri să trăiască cu soţiile şi ibovnicele lor, să facă sau nu copii cu ele, şi ei se vor supune cu dragă inimă, fericiţi. Cele mai chinuitoare secrete ce le apasă conştiinţa ei vor veni să ni le mărturisească nouă, dezvăluindu-ne tot, absolut tot ce au pe suflet, şi noi îi vom dezlega; iar ei vor fi bucuroşi să se încreadă în cuvîntul nostru, pentru că, bizuindu-se pe noi, vor scăpa de o grijă împovărătoare şi de înfricoşatul chin la care îi supune în momentul de faţă necesitatea de a alege singuri şi în deplină libertate."

În ultimele cuvinte, mai că nu este conţinută şi indicaţia cu privire la posibilitatea de reglare a populaţiei, la creşterea şi scăderea numărului ei, în funcţie de necesităţile momentului istoric. Ideea generală a acestui pasaj constă în faptul că întreaga anvergură a pasiunii va fi eliminată din sînul omenirii şi va fi asumată, în toată profunzimea ei, de cei care sînt în stare să-şi reprime orice avînt şi să suporte orice povară. Astfel, şi toate contradicţiile nerezolvate ale istoriei, şi mişcările tainice, de neînţeles ale sufletului omenesc, adică tot ce îngreunează viaţa omului pe pămînt, se vor concentra pe umerii cîtorva, care sînt capabili să suporte cunoaşterea binelui şi a răului. S-ar putea spune că istoria va tăcea şi că va rămîne numai istoria secretă a cîtorva suflete mari şi, desigur, acestei istorii îi este scris să nu fie niciodată povestită.

XVII

„Şi astfel vor fi toţi fericiţi, încheie Inchizitorul, milioane de făpturi omeneşti, toţi în afară de cei o sută de mii, în mîinile cărora se află destinele lor. Fiindcă numai noi, deţinătorii *secretului*, noi singuri vom fi nefericiţi. Vor fi mii de milioane de prunci fericiţi şi o sută de mii de martiri, care-şi vor lua asupra lor povara blestemată a cunoaşterii binelui şi răului. Ei vor muri în pace, se vor săvîrşi din viaţă în numele Tău, şi dincolo de mormînt nu vor găsi decît moarte[2]. Iar noi vom păstra cu grijă secretul şi, pentru fericirea lor, îi vom amăgi, făgăduindu-le o răsplată veşnică în ceruri. Fiindcă, de bună seamă, *chiar dacă lumea de apoi ar exista cu adevărat, ea nu a fost făcută pentru făpturile de seama lor.*"

Înfumurarea din aceste cuvinte, spuse cu atîta francheţe, este infailibilă: îndărătul lor se simte o forţă care într-adevăr iluminează liber nesfîrşitele drumuri ale istoriei, care a cîntărit cu precizie în mîinile sale măsura inimii omeneşti şi a gîndirii omeneşti. Nu ne mirăm, ascultînd în continuare cuvintele ce se referă la *Apocalipsa* Sf. Ioan, din care am citat mai sus:

1. Tot acest tablou al viitoarei vieţi semi-inocente se mai repetă o dată la Dostoievski în *Adolescentul*, în discuţia lui Versilov cu fiul său.
2. A se compara tonul şi ideile cu cele din pasajul, indicat mai sus, din *Adolescentul*.

„Se zice că, aşa cum s-a prorocit, vei veni din nou printre noi, şi biruinţa va fi a Ta; vei veni însoţit de ceata celor aleşi, a celor mîndri şi puternici; noi, însă, vom spune atunci că aceştia nu s-au izbăvit decît *pe ei*, în timp ce noi am izbăvit *toată lumea*. Se zice de asemenea că la vremea aceea curva cea mare ce şade pe fiară, ţinînd în mîinile ei cupa *tainei*, va fi judecată şi că din nou se vor răzvrăti cei nevolnici şi, sfîşiind purpura de pe ea, îi vor despuia trupul «nemernic». Eu însă mă voi ridica atunci şi-Ţi voi arăta mii de milioane de prunci fericiţi, care n-au ştiut ce este păcatul. Şi noi, cei care am luat asupra noastră greşelile lor, pentru ca să poată avea parte de fericire, vom veni în faţa Ta şi-Ţi vom spune : *Judecă-ne dacă poţi şi dacă Te încumeţi s-o faci.* Află că nu mă tem de Tine. Să ştii că şi eu am stat în pustie, că şi eu m-am hrănit cu aguride şi rădăcini, că şi eu am binecuvîntat libertatea pe care Tu le-ai hărăzit-o oamenilor, că şi eu mă pregăteam să ajung în rîndul aleşilor Tăi, în rîndul celor căliţi şi puternici cu dorinţa «de a împlini numărul». M-am dezmeticit, însă, şi n-am vrut să mai slujesc o asemenea nebunie. Înapoindu-mă, aşadar, m-am alăturat mulţimii celor care s-au străduit *să îndrepte* lucrarea Ta. I-am părăsit pe cei mîndri şi m-am întors către cei umili, pentru a zămisli fericirea lor. Aşa va fi, cum Ţi-am spus, şi împărăţia noastră va lua fiinţă. Îţi repet: mîine chiar ai să vezi cum, la un singur gest din partea mea, turma asta atît de supusă se va repezi să îngrămădească jăraticul la poalele rugului, pe care îţi vei ispăşi osînda, fiindcă ai venit să ne tulburi. Căci nimeni pe lume nu cred să fi meritat cîndva mai mult decît Tine pedeapsa prin foc! Mîine deci am să Te ard pe rug. *Dixi!*”

Inchizitorul se opreşte. În liniştea adîncă de sub bolţile închisorii strîmte, el îşi priveşte Ostaticul şi aşteaptă răspunsul Lui. Îl apasă tăcerea, îl apasă privirea sfredelitoare şi blîndă, cu care El continuă să-l privească, aşa cum l-a privit şi pe durata discursului. Măcar de i-ar spune ceva amar şi înfricoşător, numai să nu-l lase fără răspuns. Deodată Ostaticul se apropie de el şi, tăcut, îl sărută pe buzele lui ofilite, de bătrîn. „E singurul Lui răspuns. Inchizitorul tresare. Ceva îi tremură în colţul gurii; se îndreaptă apoi spre uşă, o deschide şi spune: «Du-Te şi să nu mai vii... să nu mai vii... niciodată, niciodată!»” Ostaticul iese „în noaptea ce învăluie piaţa oraşului”. Noaptea la Sevilla e atît de neînsufleţită. De pe cerul negru, stelele strălucitoare îşi revarsă lumina blîndă peste pămîntul tihnit. Oraşul doarme şi numai bătrînul stă în picioare şi priveşte natura adormită, în dreptul uşii deschise, cu cheia grea în mînă. În inimă arde sărutul, dar... „va rămîne la vechea idee” şi... Împărăţia se va zidi.

Astfel se încheie poemul. Veacurile se pun iarăşi în mişcare, morţii se duc în pămînt şi avem iarăşi în faţă noastră mica bodegă, în care cei doi fraţi, cu o oră mai înainte, au deschis discuţia pe marginea unor probleme îngrijorătoare. Însă, orice şi-ar spune acum, noi nu îi vom mai asculta. Sufletul nostru este plin de alte gînduri, în auzul nostru răsună ceva ca un cîntec mefistofelic, cîntat, din înălţimile stelare, deasupra sărmanului nostru pămînt.

Am descompus poemul şi am stăruit cu gîndul asupra fiecărui cuvînt al lui; dar, iată, a răsunat fiecare din ele şi ne rămîne doar amintirea întregului, de care încă n-am fost conştienţi pînă acum.

În primul rînd, ne uimeşte complexitatea şi varietatea neobişnuită a poemului, coroborat cu o mare coeziune. Iubirea fierbinte faţă de om se contopeşte aici cu dispreţul absolut faţă de om, scepticismul nemărginit – cu credinţa înflăcărată, îndoiala în forţele şovăielnice ale omului – cu credinţa nezdruncinată în suficienţa propriilor puteri pentru orice faptă; în sfîrşit, planul celei mai mari crime care a fost săvîrşită vreodată în istorie se întîlneşte cu inefabila înţelegere superioară a ceea ce e drept şi sfînt. În poem, totul e neobişnuit, totul e straniu. E ca şi cum pîrîiaşele şerpuitoare ale binelei şi răului, care curg şi licăresc în istorie, împletind desenul ei foarte complicat, s-au revărsat unele într-altele; şi ca în primul moment, cînd omul a învăţat să le deosebească şi şi-a început istoria, noi le vedem iarăşi nedespărţite şi, precum el atunci, sîntem cuprinşi de spaimă şi nedumerire. Unde-i Dumnezeu, unde-i adevărul, unde-i calea? ne întrebăm, pentru că deodată, cum încă nu ni s-a mai întîmplat, simţim pieirea noastră implacabilă, simţim apropierea făpturii teribile şi dezgustătoare, despre care ni s-au spus atîtea în versuri şi în proză, încît am început să credem la modul serios că e o simplă distracţie a fanteziei, şi acum, subit, simţim atingerea ei de gheaţă şi-i auzim glasul. Un om care a trăit printre noi dar, care, desigur, nu a semănat cu nici unul dintre noi, într-un mod de neînţeles şi misterios, a simţit absenţa *reală* a lui Dumnezeu şi prezenţa *celuilalt* şi, înainte de a muri, ne-a transmis spaima sufletului său, a inimii sale singuratice, care se zbătea neputincioasă din iubire pentru Cel Care nu este, a inimii care fugea neputincioasă de cel care este. Toată viaţa l-a propovăduit pe Dumnezeu şi, dintre cei care l-au auzit, unii rîdeau de perseverenţa lui şi erau indignaţi de ideile lui preconcepute, iar alţii se înduioşau arătînd spre el. Dar el parcă nu a observat nici indignarea, nici înduioşarea lor. Spunea mereu acelaşi lucru şi toţi se mirau că el, care avea în inimă o idee atît de voioasă, atît de liniştitoare, era tot timpul atît de posomorît, atît de mîhnit şi îngrijorat. El vorbea despre bucuria în Dumnezeu, indica religia ca singura salvare pentru omenire, şi cuvintele lui sunau fierbinte şi pătimaş, încît pînă şi natura, pe care el n-o pomenea în mod obişnuit, începea parcă s-o iubească în acest timp, îi înţelegea freamătul, frumuseţea şi viaţa[1]. Ca şi cum şi ea se ofilea din pricina fiorului de gheaţă emanat din inima lui şi se înviora, cînd el se descotorosea de acest fior, cel puţin în sonoritatea cuvintelor sale. Au existat şi mărturisiri în cuvintele lui, dar toate au fost neînţelese. El a lăsat să-i scape că omul care într-adevăr nu-l are pe Dumnezeu în inimă e îngrozitor tocmai pentru că „vine cu numele Domnului pe buze". Aceste cuvinte au fost citite, dar nimeni nu le-a priceput înţelesul. Şi el a coborît în mormînt, necunoscut, dar nu a luat cu el taina sufletului său; ca împins de un instinct, încă nesimţind cîtuşi de puţin apropierea morţii, ne-a lăsat o imagine uluitoare, pe care, privind-o, înţelegem în sfîrşit totul. „Şi *tu* eşti cu el", aceste cuvinte pe care, cu amărăciune, i le adresează Aleoşa fratelui său, după ce i-a ascultat povestirea, nici noi nu ne putem abţine să nu i le adresăm

1. A se compara descrierea naturii (mai precis, prea puţinele cuvinte despre ea) din *Oameni sărmani*, din *Însemnări din subterană* etc. cu cuvintele stareţului Zosima (*Fraţii Karamazov*) şi Makar Ivanovici (*Adolescentul*).

autorului, care se află cu atîta evidenţă în spatele personajului: „Şi tu eşti *cu el*, cu preaiscusitul şi cumplitul Duh, care, în pustiu, i-a oferit sfaturi ispititoare Celui Care a venit să mîntuie lumea, sfaturi pe care le-ai înţeles şi tîlcuit atît de bine, de parcă chiar tu le-ai fi născocit!" Mărturisirea dintr-o scrisoare particulară, pe care Dostoievski o face cu mult timp înaintea scrierii romanului, mărturisire citată de noi mai sus, şi cuvintele scrise în caietul său de însemnări cu puţin timp înaintea morţii: „Osanalele *mele* au trecut prin grea cumpănă", simultan cu trimiterea chiar la *Legendă*; în sfîrşit, absoluta izolare a legendei în roman şi în acelaşi timp poziţia centrală pe care o ocupă nu doar în acesta, ci şi în întreaga lui operă – toate acestea nu lasă deloc îndoială cu privire la sensul ei real. Sufletul autorului, pesemne, s-a împletit în toate rîndurile extraordinare pe care le-am transcris mai sus, chipurile se amestecă în faţa noastră, transpar unul prin celălalt, noi uităm persoana vorbitoare din spatele Inchizitorului, nu-l vedem nici măcar pe Inchizitor, dinaintea noastră se află Duhul Rău, cu imaginea tremurătoare şi ceţoasă şi, ca acum două mii de ani, îşi dezvoltă cuvîntul ispititor, pe care atunci l-a rostit atît de laconic. Şi într-adevăr, trebuie să vorbească mai amănunţit: acum îl ascultă oamenii şi, în faţa lor, nu se poate să închizi istoria în două-trei cuvinte.

XVIII

Dialectica lui subtilă, ispititoare şi puternică începe cum trebuia să înceapă. El se numeşte „hulitor", astfel că discursul său începe cu hula la adresa omului.

Firea omului... O fi ea, oare, bună în esenţa ei şi doar a fost deformată de răul adus din altă parte? Sau a fost rea de la început şi doar se străduieşte, neputincioasă, să se ridice la ceva mai bun? Iată dificultatea, pe care Inchizitorul, rezolvînd-o într-o direcţie, şi-a fundamentat întreaga lui gîndire. Oare omul e o scînteie care se stinge, sau este un scrum rece care poate fi doar aprins de o mînă străină? Ce este el în esenţa lui intimă? Iată întrebările la care trebuie să răspundem înainte de a ne decide să continuăm lupta cu această dialectică.

Numai o dată i-a tremurat vocea, numai o dată l-a luat gura pe dinainte: cînd a făcut observaţia că în urma celui care îl va ademeni cu adevărat, omul va alerga „lăsînd baltă pînă şi pîinile". „Aici Tu ai avut dreptate", a lăsat el să-i scape. Oare în această tulburare de-o clipă nu s-o fi arătat, pentru a se ascunde din nou, adevărul veritabil? Şi dacă *da*, atunci nu există oare mijloace de a-l scoate la lumina conştiinţei noastre clare?

Dialectica lui se dezvoltă ispititor: ia ceea ce e mai important, relaţia omului cu Dumnezeu, şi, în această relaţie, măsoară josnicia şi permanenţa prăbuşirii lui. Stînd în faţa chipului lui Dumnezeu, între El şi omenirea cu ale ei destine milenare, el arată spre chipul Lui sfînt şi, menţionînd că pînă şi de El a reuşit omul să-şi bată joc, întreabă de măsura adevăratei lui demnităţi. S-ar părea că a te apăra înseamnă aici să nu simţi sfinţenia imaginii, să pierzi orice drept asupra ei numai prin încercarea de a te justifica; cum, într-un mod asemănător, mai înainte, încercarea de a nu renunţa la justiţia lui Dumnezeu părea o ofensă

îngrozitoare la adresa celor care sufereau fără vină în sînul seminţiei omeneşti. Într-adevăr, avem dinainte un discurs bizar: Divinitatea şi omul contopit cu Ea se despart implacabil şi orice efort de a împiedica această despărţire pare o revoltă împotriva Divinităţii înseşi sau împotriva omului.

Dar prin exemplul despărţirii omului de Dumnezeu nu se poate rezolva problema binelui şi răului, pusă, ca fundament, în firea lui. Parcă nu există tot atîtea exemple de atracţie irezistibilă a omului spre Dumnezeu? Oare mucenicii, pe care, în ajunul monologului său, Inchizitorul i-a ars pe rug, nu au murit pentru acelaşi lucru, pentru că nu s-au închinat gîndirii lui diavoleşti şi pînă la sfîrşit şi-au păstrat credinţa în adevăr? Oare plînsetele care s-au auzit în mulţime, cînd lui i s-a năzărit că „El, El *Însuşi* a pogorît la ei ca să le vadă amarurile şi suferinţele", nu ne spun nimic despre inima omenească? Oare cele cincisprezece veacuri de aşteptare neclintită nu înseamnă nimic? Cine va îndrăzni, bizuindu-se pe nişte minute de prăbuşire a oamenilor, chiar dacă aceste minute ar ţine cît veacurile – să spunem mai clar, răspunzînd direct la întrebarea ascunsă a autorului: cine poate, văzînd decăderea şi josnicia secolului său şi ridicînd indignarea la rangul de drept, *să hulească întreaga istorie umană* şi să nu accepte ideea că, *în totalitatea ei*, ea este manifestarea splendidă şi înaltă dacă nu a înţelepciunii omeneşti (lucru de care ne putem îndoi), atunci a năzuinţei dezinteresate spre adevăr şi a dorinţei neputincioase de a săvîrşi un adevăr?

Dar şi prin exemplele de înălţime a spiritului uman, oricît de multe am aduna, putem doar să clătinăm valoarea demonstrativă a exemplelor contrare, însă nu putem nicidecum rezolva problema privitoare la firea omului, spre care, ca spre centrul lor, tind aceste serii de fenomene atît de antagonice, care se neagă reciproc.

Mai este un alt mijloc, mai sigur, care ar putea să reverse lumina cea mai strălucitoare asupra acestei dificultăţi, de a cărei rezolvare într-o direcţie sau alta depind atît de multe dintre speranţele şi credinţele noastre. Eliminînd datele încîlcite şi contradictorii ale istoriei, curăţîndu-l parcă pe om de sedimentele lor, putem lua firea lui în *puritatea ei primordială* şi să determinăm corelaţia necesară cu idealurile eterne, năzuinţa spre care nu poate fi niciodată suspectată; deci, corelaţia cu *adevărul*, cu *binele* şi cu *libertatea*.

Ce va fi precedat în conştiinţa omului: *minciuna* adevărului sau *adevărul* minciunii? Iată întrebarea simplă, al cărei răspuns pune şi bazele rezolvării majore a problemei privitoare la întreaga fire umană. Aici nu putem ezita: în sine, minciuna este ceva *secund*, este un *adevăr încălcat* şi este clar că, înainte de a fi încălcat, *adevărul trebuia să existe deja*. Astfel, adevărul este ceva primordial, născut de la început, iar minciuna este ceva *apărut ulterior*. În întregime, ea îşi are originea *în istorie*; însă originea adevărului se află *în omul însuşi*. Adevărul izvorăşte din om şi ar fi izvorît veşnic din el, dacă omul, în calea lui, nu ar întîlni piedici, care să-l abată de la adevăr. Dar asta nu arată decît că orice minciună îşi are cauza în afara omului. Prima mişcare a omului este întotdeauna o mişcare spre adevăr, şi nu ne putem imagina altceva dacă omul este liber, adică dacă nu este întinat de orice influenţe

străine, dacă acţionează în virtutea alcătuirii însuşirilor sale. Nu ne putem închipui că primul om, privind lumea înconjurătoare şi simţind prima încîntare în sufletul lui, a spus o minciună despre această lume; nu ne putem imagina că s-a prefăcut a n-o vedea sau că, reprimîndu-şi sentimentul de veneraţie, a spus că simte repulsie. Şi la fel de fiecare dată cînd omul nu se teme, cînd nu urmăreşte ceva, cînd nici o dorinţă străină nu-l distrage de la simpla contemplaţie, cum să nu rostească el doar adevărul despre obiectul contemplaţiei sale? Şi cînd, sub influenţa fricii sau supunîndu-se unei porniri, spune o minciună, oare nu simte de fiecare dată un fel de suferinţă, un fel de durere interioară, care provine din faptul că gîndul lui, în calea-i spre expresia exterioară, a fost supus unei influenţe deformatoare? Oare, pentru a înfiripa minciuna în tine, pentru a strivi ceva din adevăr sau pentru a-i adăuga ceva, nu trebuie să depui eforturi de fiecare dată? Şi de unde aceste eforturi, dacă de la început firea omenească ar fi înclinată atît spre minciună, cît şi spre adevăr?

Deci, între raţiunea omului, pe de o parte, şi adevăr ca obiectiv veşnic de atins, pe de altă parte, nu există o simplă relaţie, ci o *corelaţie*. Cel de-al doilea termen este la fel de insesizabil prevăzut în cel dintîi, aşa cum pentru o linie spre care a fost aplecată altă linie este insesizabil prevăzut punctul lor îndepărtat de întretăiere. Minciuna şi rătăcirea, adică răul, nu sînt decît o piedică în calea acestei întretăieri sau o deviere de la ea; dar ea nu este ceva de sine stătător, închis în sine sau compact, care ar trebui sfîşiat de către adevăr. Adevărul nu este relativ; el este interacţiunea normală şi simplă dintre raţiunea omului şi lumea în care acesta trăieşte; dimpotrivă, minciuna este întotdeauna relativă şi particulară: ea se referă la o idee particulară, a cărei corectitudine o încalcă. De aceea, aşa cum lumea este integră, şi concepţia asupra lumii poate fi integră, adică un sistem de adevăruri armonios reunite; dimpotrivă, minciuna nu poate fi integrată în nici un sistem, mai ales într-unul în care şi principiile de construcţie ar fi false. La orice încercare de a crea idei neapărat false şi de a le reuni într-un mod neapărat fals, raţiunea va simţi o suferinţă insuportabilă şi, chiar înăbuşind-o, nu-şi va atinge totuşi ţelul, va introduce undeva, în construcţie, fără să vrea, un aspect corect; din contră, crearea de idei adevărate şi reunirea lor într-un sistem adevărat i-a produs întotdeauna şi îi produce raţiunii cea mai mare desfătare, care este şi mai mare pe măsură ce construcţia ei se apropie de adevărul pur şi deplin. Această suferinţă şi această desfătare indică firea adevărată a omului; ele o definesc ca *bună*, dar numai în starea primordială; dimpotrivă, transformată în decursul istoriei, tot ele o arată a-şi fi pierdut din strălucire.

Iată de ce, dacă în ştiinţă sau filosofie găsim uneori ceva rău, faţă de care se împotriveşte irezistibil firea noastră, putem, fără o cercetare prealabilă, să credem că acel ceva care produce această tulburare conţine în sine un fals. Şi o cercetare mai atentă a segmentului respectiv, studierea căii lui de provenienţă, întotdeauna va duce cu siguranţă la descoperirea că la rădăcina acestuia nu se află o idee pură, ci una deformată de un sentiment străin, de o teamă sau de un imbold. Astfel, în pomenita lege a lui Malthus, adevărul este doar baza ei, că în

anumite epoci populaţia sporeşte în progresie geometrică, iar alimentele produse – în progresie aritmetică; dar este cu desăvîrşire falsă cerinţa perversă care le impune claselor muncitoare să se abţină de la căsătorie. Îndărătul acestei cerinţe se află grija ca nu cumva cei ce huzuresc să-şi piardă dreptul la huzur şi spaima ca nu cumva săracii să înceapă, în fine, a muri de foame. Despre prima grijă putem spune că este deşartă, despre cea de-a doua, că e pripită, pentru că alte legi, mai profunde, ale natalităţii îi feresc pe oameni de această catastrofă; şi deşi s-a scurs destul timp istoric ca legea lui Malthus să-şi înceapă acţiunea, totuşi niciodată şi nicăieri părinţii n-au început nici să-şi înfulece copiii, nici nu au rămas necăsătoriţi, şi întotdeauna au găsit hrană pentru ei şi pentru copiii lor.

Însă ideea pură, în activitatea ei abstractă, poate crea doar binele; şi orice ştiinţă sau filosofie, atîta timp cît nu-şi trădează natura, sînt bune şi desăvîrşite în faţa omului şi a lui Dumnezeu. Confuzia dintre domeniile gîndirii şi simţirii, deformarea unuia de către celălalt generează tot răul care cîndva a putut cîrti chiar şi împotriva propriei firi, plîngîndu-se de prea marea profunzime a conştiinţei sau de impetuozitatea sentimentelor sale.

Dimpotrivă, cînd aceste domenii nu sînt deformate de intervenţia unuia în cadrul celuilalt, ele ne apar neatinse de rău. După ce am examinat primul domeniu, pe cel al gîndirii, vom trece la al doilea.

Sentimentul, în natura sa iniţială, năzuieşte oare spre bine şi îl cauzează, sau tinde spre rău şi îl caută? Iată întrebarea al cărei răspuns va continua încercarea de a descoperi firea primordială a omului. Şi aici, din nou, depăşirea dificultăţii nu poate provoca ezitări. Dorinţa de a-i face rău cuiva este întotdeauna de *răspuns* şi este provocată deja de suferinţele îndurate din pricina altuia. În acest fel, caracterul *sentimentului rău* e şi el, în mod necesar, *secund* şi *derivat*, ca şi caracterul minciunii. Aşa cum e imposibil să ne închipuim că primul om, privind natura, a spus o minciună la adresa ei, la fel, e imposibil să acceptăm că acelaşi prim om, simţind un al doilea om lîngă el şi cunoscînd deja într-un mod sau altul ce înseamnă *durerea şi suferinţa*, ar dori ca acest om să fie supus durerii şi suferinţei; nu ne putem imagina că nu l-ar împinge de lîngă copacul care ameninţă să-l strivească sau că nu l-ar preveni de adîncimea apei în care o dată era şi el cît pe ce să se înece, ori că nu l-ar chema sub singurul tufiş din preajmă, în timpul arşiţei amiezii. Şi pretutindeni, ca în aceste exemple, dacă îl întîlnim pe om în situaţia de a nu fi primit răul din mediul înconjurător sau din trecut, descoperim că firea lui *este înclinată numai spre bine*. Binele este primul lucru care atrage sentimentul uman, pe cînd răul este întotdeauna ceva secund, impus din exterior. Sentimentul suferinţei lăuntrice sau cel al bucuriei lăuntrice ne pot servi şi aici drept indicii sigure ale adevărului, ca şi în sfera conştiinţei. Suferinţa pune, tulbure şi nedefinit, stăpînire pe om şi se amplifică pe măsură ce răul pătrunde în sufletul lui; dimpotrivă, seninătatea însoţeşte viaţa binevoitoare, oricîte flageluri fizice ar copleşi-o. Aici, suferinţa provine din neconcordanţa răului cu firea umană, iar seninătatea spiritului – din armonia lor.

Pe calitatea de răspuns a originii oricărui rău se întemeiază şi concepţia profundă privitoare la neîmpotrivirea la rău: într-adevăr, în

aceeaşi măsură în care această concepţie este pusă în practică, se separă şi răul, dispărînd din viaţă. Abţinerea de a răspunde cu rău la rău îl retează din rădăcină; ea calmează în puncte disparate acea tulburare a pasiunilor ce se cramponează una de alta, tulburare de care este deja saturată viaţa şi în care este încîlcită voinţa fiecărei persoane. Abţinerea, dificilă la început şi absolut insesizabilă prin consecinţele ei, devine cu fiecare pas mai facilă, iar consecinţele ei mai palpabile. Încetînd a se mai provoca unele pe altele, pasiunile se potolesc treptat şi fiecare rău pricinuit, neprovocînd nici un răspuns, moare în mod inevitabil. Pentru cei obişnuiţi cu ideea că istoria şi tot farmecul vieţii constau tocmai din jocul pasiunilor şi că e mai bine să suportăm răul decît să ne lipsim de frumuseţea lui liberă şi seducătoare, putem face observaţia că bucuria de a-ţi simţi puritatea lăuntrică şi sentimentul armoniei existente între spiritul tău şi toată viaţa înconjurătoare vor răsplăti din plin inima omenească pentru pierderea acelui ceva care o desfată acum atît de chinuitor şi de orbeşte.

Cît despre cel de-al treilea aspect al firii umane, *voinţa*, problema purităţii sau stricăciunii ei iniţiale se rezolvă cercetînd dacă ea se află în concordanţă cu ultimul mare ideal spre care poate năzui omul, cu *libertatea*. Şi aici experienţa mintală oferă o rezolvare clară. Libertatea este activitatea exterioară care îi corespunde celei lăuntrice, şi ea este întru totul realizabilă atunci cînd prima este în întregime urmarea celei de-a doua. E clar că, dacă omul ar putea fi izolat de trecut şi de mediul înconjurător, activitatea lui exterioară, care trebuie să-şi aibă totuşi cauza ei, ar putea-o avea doar în activitatea psihică lăuntrică, adică voinţa lui, în afara unor influenţe străine, este necondiţionat liberă. Dar în realitate, cînd omul este legat de trecut şi de mediul înconjurător, activitatea lui exterioară încetează a se mai armoniza cu cea lăuntrică, lucru care întotdeauna se întîmplă exact în măsura în care exteriorul acţionează asupra lui. Asta înseamnă că *diminuarea libertăţii omului*, înăbuşirea sau denaturarea ei, *nu provine din interiorul firii lui*, ci din afară. Suferinţa, care însoţeşte întotdeauna această senzaţie de înăbuşire, ne indică şi aici caracterul real pe care îl are acest aspect al spiritului uman.

Adevărul, binele şi libertatea sînt idealurile principale şi permanente, spre realizarea cărora este îndreptată firea omenească în principalele sale elemente – *raţiune, simţire şi voinţă.* Între aceste idealuri şi alcătuirea primordială a omului există o concordanţă, în virtutea căreia omul tinde irezistibil spre ele. Şi întrucît în nici un caz idealurile nu pot fi categorisite drept rele, atunci şi *firea umană, în fundamentul ei primordial, trebuie recunoscută ca fiind bună, benefică.*

XIX

Tocmai aceasta şi subminează dialectica Inchizitorului. „Căci jugul Meu e *bun* şi povara Mea este *uşoară*" (*Matei* 11, 30), a spus Mîntuitorul despre învăţătura Sa. Într-adevăr, plină de adevărul cel mai înalt, chemîndu-i pe toţi oamenii la unire în iubire, lăsîndu-i omului libertatea de a urma binele, această învăţătură, prin tot sensul ei, corespunde la modul superior firii primordiale a omului şi o trezeşte din nou din

păcatul milenar, care a împovărat-o cu un jug greu şi odios. A te căi şi a-l urma pe Mîntuitor înseamnă să-ţi dai jos de pe grumaz „jugul" respingător; înseamnă să te simţi la fel de bucuros şi de uşor cum se simţea omul în prima zi a facerii sale.

Aici se află, de altfel, taina renaşterii morale, săvîrşite de Hristos în fiecare din noi, atunci cînd ne adresăm Lui din toată inima. În afară de „lumină", „bucurie", „încîntare", nu există alt cuvînt prin care s-ar putea exprima această stare deosebită, trăită de creştinii adevăraţi. De aceea mîhnirea este considerată de Biserică drept un păcat atît de greu: ea este semnul exterior al îndepărtării de Dumnezeu şi, orice ar spune omul căzut în mîhnire, inima lui este departe de Dumnezeu. Iată de ce orice pierderi şi toate nenorocirile exterioare, pentru creştinul adevărat şi pentru o comunitate de oameni care trăiesc creştineşte, nu înseamnă mai mult decît vuietul vîntului pentru cei care trăiesc într-o casă trainică, bine încălzită şi luminoasă. Lumea creştină este nemuritoare, indestructibilă, în măsura în care este şi va rămîne creştină. Dimpotrivă, germenii distrugerii încolţesc în orice viaţă care, devenind o dată creştină, s-a întors apoi cu faţa spre alte izvoare ale existenţei şi ale vieţii. Cu toate succesele exterioare, cu toată trăinicia ei aparentă, această viaţă se impregnează de adierea morţii şi această adiere îşi pune pecetea pe fiecare raţiune individuală, pe fiecare conştiinţă în parte.

În raport cu istoria, *Legenda Inchizitorului* poate fi considerată ca oglindirea puternică şi deplină a acestui spirit deosebit. De aici toată mîhnirea ei, de aici bezna de nepătruns în care învăluie întreaga viaţă. Dacă ar fi adevărată, omului i-ar fi imposibil să mai trăiască, nu i-ar mai rămîne decît să moară, după ce-şi va fi dat singur această sentinţă severă. De fapt, ea se şi sfîrşeşte cu această disperare. Putem să ne imaginăm acea spaimă cînd omenirea, aşezată în fine în numele adevărului suprem, află deodată că orînduirea ei a fost clădită pe înşelăciune, fapt ce s-a petrecut pentru că nu există nici un adevăr în afara aceluia că trebuie să te mîntuieşti şi n-ai cu ce te mîntui. În esenţă, chiar sensul acestei afirmaţii îl au ultimele cuvinte ale Inchizitorului, cuvinte pe care, în ziua Învierii de Apoi a popoarelor, se pregăteşte să i le spună lui Hristos: „Judecă-mă dacă poţi şi dacă Te încumeţi s-o faci". Aici, spaima şi disperarea sînt bezna neştiutorului. „Cine sînt *eu* pe pămînt şi ce e *pămîntul*, şi *la ce bun* tot ce facem eu şi ceilalţi?" – iată cuvintele care răzbat prin textul *Legendei*. Ele au fost rostite la sfîrşitul ei. La replica lui Aleoşa: „Inchizitorul tău nu crede în Dumnezeu, ăsta-i tot secretul lui!", fratele îi răspunde: *„În sfîrşit, acum văd c-ai înţeles şi tu despre ce-i vorba"*.

Aceste spuse definesc situaţia istorică a *Legendei*. Au trecut de-acum două mii de ani de cînd marea poruncă a Mîntuitorului: „Căutaţi *mai întîi* împărăţia lui Dumnezeu şi dreptatea Lui şi toate acestea se vor adăuga vouă" – societatea europeană o îndeplineşte pe dos, deşi continuă să-şi spună creştină. E imposibil să nu recunoaştem că la baza acestei situaţii se află îndoiala secretă, niciodată rostită cu voce tare, faţă de divinitatea poruncii: în Dumnezeu oamenii cred şi i se supun Lui orbeşte. Tocmai aşa ceva nu vedem: interesele statului, chiar succesele ştiinţei şi artei, în sfîrşit, simpla tentaţie a productivităţii – toate acestea sînt avansate fără gîndul că ar trebui să li se opună ceva;

şi tot ce există în viaţă pe deasupra acestora – religia, morala, conştiinţa umană – totul este dat deoparte, strivit de interesele recunoscute drept supreme pentru omenire. Prin această schimbare se explică toate marile succese ale Europei în sfera culturii exterioare. Devenind *indivizibilă*, atenţia acordată aspectelor exterioare s-a aprofundat şi s-a rafinat în mod firesc; au urmat descoperiri nebănuite mai înainte, au apărut invenţii care, pe bună dreptate, îi uimesc chiar şi pe autorii lor. Toate acestea sînt foarte uşor de înţeles, sînt prea de înţeles, ne puteam aştepta la ele încă de acum două secole. Dar prea uşor inteligibil e şi altceva, faptul că ele s-au contopit cu întunecarea treptată a sensului superior al vieţii şi, în sfîrşit, cu pierderea lui totală.

O infinitate nemărginită de amănunte şi absenţa dintre ele a ceva principal, care să le lege – iată trăsătura distinctivă a vieţii europene, aşa cum s-a format în ultimele două secole. Popoarele nu mai sînt unite prin nici o idee comună, nici un sentiment comun nu le mai stăpîneşte, în sînul fiecărui popor omul îşi vede numai de treaba lui. Lipsa unui centru armonizator în cadrul muncii continue, în veşnica edificare a părţilor care tind spre nicăieri, nu este decît consecinţa exterioară pe care o are pierderea sensului vieţii. O altă consecinţă a ei, lăuntrică, este dispariţia generală şi implacabilă a interesului pentru viaţă. Sublima imagine din *Apocalipsă* unde se spune despre „steaua uriaşă, arzînd ca o făclie”, care, la sfîrşitul timpurilor, va cădea pe pămînt şi apele se vor face amare – este mult mai potrivită iluminismului noilor veacuri decît Reformei. Cultura, rezultată din eforturile atîtor minţi superioare din sînul omenirii, nu mai satisface pe nimeni, iar pe cei care lucrează asupra ei îi mulţumeşte şi mai puţin. Aşa cum mai multă cenuşă rece rămîne dintr-un foc care-a ars cu flacără mare şi strălucitoare, şi această cultură îţi măreşte cu atît mai mult tristeţea inexplicabilă, cu cît eşti mai însetat de ea la început. De aici mîhnirea profundă a întregii poezii contemporane, căreia îi ia locul blasfemia sau duşmănia; de aici caracterul special al ideilor dominante şi filosofice. Tot ce este întunecat, lipsit de bucurie atrage irezistibil umanitatea contemporană, pentru că nu mai are bucurie în inimă. Calmul vechii povestiri, veselia poeziei de altădată, de oricîtă frumuseţe ar fi însoţite, nu mai interesează şi nu mai atrag pe nimeni: oamenii se feresc cu sălbăticie de semenii lor, nu suportă lipsa de armonie dintre impresiile senine venite din afară şi absenţa oricărei lumini din propriul lor suflet. Şi singuratici, spunîndu-şi părerea cu răutate sau în batjocură, renunţă la viaţă. Ştiinţa precizează cifrele acestor „renunţători”, ne arată în ce ţări şi cînd acestea cresc sau scad, iar cititorul contemporan, într-un ungher însingurat, se gîndeşte fără voie în sinea lui: „Ce mă priveşte dacă scad sau cresc, cînd eu n-am cu ce trăi şi nimeni nu vrea sau nu poate să-mi ofere acel ceva cu care aş putea trăi!”

De aici, apelul îngrijorat şi trist la religie, cu ura înflăcărată faţă de tot ce o obstrucţionează şi cu sentimentul neputinţei de a se contopi, în trăirea religioasă, cu milioanele de oameni care au rămas departe de mişcarea iluministă a noilor veacuri. Înflăcărarea şi scepticismul, disperarea surdă şi simpla retorică a cuvintelor, cu care, din lipsă de ceva mai bun, se înăbuşă necesităţile inimii – toate se amestecă într-un mod uimitor în aceste avînturi către religie. Viaţa seacă în izvoarele ei şi se

scindează, se manifestă contradicţii de neîmpăcat şi un haos insuportabil în conştiinţa individuală, iar religia apare ca o scăpare, încă neîncercată, din toate acestea. Dar harul sentimentului religios se obţine, poate, mai greu decît toate celelalte haruri. Există deja speranţe, nenumăratele meandre ale dialecticii le consolidează; există şi dragoste, şi disponibilitatea de a-i dărui aproapelui totul, de a-ţi jertfi toată fericirea vieţii tale pentru cea mai mică bucurie a lui; şi întregul edificiu de dovezi şi sentimente, îngrămădite unele peste altele şi fixate unele de altele, seamănă prin ceva cu un palat splendid în care n-are cine să locuiască. Secole de prea mare claritate în concepţii şi relaţii, obişnuinţa şi deja necesitatea de a frecventa cu conştiinţa exclusiv sfera lucrurilor demonstrabile şi clare au distrus pînă într-atît orice capacitate de simţiri şi trăiri mistice, încît, deşi de ele depinde chiar mîntuirea, această capacitate nu se trezeşte.

Toate trăsăturile remarcate s-au impregnat profund în *Legendă*: în istorie, ea este unica sinteză dintre cea mai înflăcărată sete de religiozitate şi absoluta incapacitate pentru aceasta. Apoi, găsim în *Legendă* o profundă conştiinţă a slăbiciunii umane, aproape un dispreţ pentru om, şi în acelaşi timp, descoperim iubirea faţă de om împinsă pînă la disponibilitatea de a-l părăsi pe Dumnezeu pentru a împărtăşi atît înjosirea omului, sălbăticia şi prostia, cît şi suferinţa lui.

XX

Rămîne să mai remarcăm încă o trăsătură a acestei *Legende*: relaţia ei cu formele grandioase, în care s-a revărsat deja conştiinţa religioasă a popoarelor europene. Prin originea, prin caracterul său, această relaţie este în cel mai înalt grad independentă: se prea poate ca omul care a întrerupt orice legătură cu formele religioase ale oricărui popor şi ale oricărei vremi să înceapă, prin îngrijorările conştiinţei sale, să fie condus spre ideea de religie şi să o dezvolte independent, exclusiv din aceste îngrijorări. Strict vorbind, în ideea de religie apar doar accidental denumirile de creştinism şi catolicism; însă din creştinism, pentru critică, este luată doar noţiunea de om; de la catolicism provine dispreţul pentru om şi încercarea teribilă de a-i încătuşa destinele şi voinţa prin intermediul înţelepciunii şi forţei individuale. Parcă simţind în aceste două realităţi istorice ceva asemănător sieşi, gîndirea, aflată într-un proces furtunos şi irezistibil de desfăşurare, a atras creştinismul şi catolicismul în sfera ei de influenţă, deformîndu-le şi măcinîndu-le în turnurile dialecticii, care nu este manevrată decît de legile sufletului, în adîncurile căruia a luat naştere.

Caracterul abstract, generalizator al acestui suflet s-a resimţit în faptul că *Legenda* doar se sprijină pe trebuinţele lăuntrice ale naturii, însă nu lor le răspunde, ci contradicţiilor istorice. A rîndui destinele omenirii pe pămînt, profitînd de slăbiciunile omului – iată planul general al *Legendei*. Şi prin acest aspect, *Legenda* a coincis cu ceea ce se putea presupune că există într-una din formele deja instaurate de conştiinţă religioasă, şi anume în cadrul Bisericii romano-catolice. De aici provine subiectul *Legendei*, canavaua în care sînt inserate ideile. Ajunşi în acest punct, după ce am deschis discuţia despre atitudinea

faţă de presupusa idee catolică, trebuie să ne exprimăm opinia asupra relaţiilor reciproce existente, în general, între cele trei mari Biserici creştine. În această opinie vom descoperi şi punctul definitiv de vedere, din care trebuie să analizăm această *Legendă* în întregime.

Tendinţa spre *universal* constituie cea mai generală şi constantă caracteristică a Bisericii catolice, aşa cum năzuinţa spre *individual şi particular* este tendinţa de bază a protestantismului. Dar am greşi profund dacă am presupune că aceste trăsături, diferite în fundamentul lor, sînt originale în interiorul Bisericilor sau că, într-un mod sau altul, provin din spiritul creştinismului. Universalitatea reprezintă trăsătura distinctivă a *raselor* romanice, aşa cum individualismul le caracterizează pe cele germanice; şi numai din această pricină, răspîndindu-se în Europa Occidentală, creştinismul a adoptat trăsături particulare, întîlnind cele două tipuri opuse de popoare. În orice domeniu, fie că este vorba de fapte singulare sau de cursul general al istoriei, fie că ne oprim asupra dreptului, ştiinţei sau religiei, vom observa pretutindeni cum ideea călăuzitoare se îndreaptă spre general într-un caz, iar în celălalt spre particular. Formulele de drept ale Romei antice, abstracte ca şi zeii ei, sînt la fel de valabile pentru orice popor şi pentru orice perioadă de timp ca şi principiile anului ’89, orientate spre om, tinzînd ca, pe dreptul omului, să întemeieze şi dreptul francezului. Se manifestă aici foarte clar căutarea universalului, cu convingerea că particularul va putea fi înglobat în acesta. Filosofia lui Descartes, unica mare filosofie a rasele romanice, încearcă şi ea să reducă întreaga varietate a naturii vii la două mari tipuri de existenţă – la durată şi gîndire, aşa cum Horaţiu şi Boileau încercau s-o reducă la regulile simple şi clare din epoca entuziasmului poetic; aşa cum Cuiver [43] a redus regnul animal la cîteva tipuri eterne, aşa cum o întreagă serie de mari matematicieni ai Franţei au redus cunoaşterea naturii la cea a algebrei, găsind că pînă şi figurile geometrice sînt prea concrete. Interesul şi atracţia pentru universal şi o oarecare lipsă de înţelegere a particularului au produs aceste mari fapte în lumea intelectuală a raselor latine; acestora din urmă le corespund şi faptele la fel de importante din istoria lor politică. Setea de a uni, mai întîi înglobînd şi apoi ştergînd individualul, este setea nemuritoare a Romei şi a tot ceea ce răsare din solul ei. Acest instinct profund, inconştient şi irezistibil, a silit legiunile romane, în pofida oricăror calcule precise, să treacă dintr-o ţară în alta, mai departe şi mai departe, pentru ca în cele din urmă să ajungă în locuri care nu mai puteau fi cuprinse nici cu ochiul, nici cu mintea; şi tot el i-a atras pe misionarii unui episcop de la Roma mai întîi în Germania şi Anglia, iar după cîteva secole pe tărîmurile îndepărtate şi necunoscute din Africa centrală, din China interioară şi din îndepărtata Japonie. Însăşi Biserica romană, ferindu-se cu stricteţe de tot ce este particular, împrăştiat şi unic, s-a închis în marile ordine spirituale, şi acestă închidere este un fenomen excepţional în istoria universală, nelegat de nici o trăsătura a creştinismului, fenomen care, în toate formele sale variate şi în epoci diferite, a apărut doar pe solul roman. Ca şi cum spiritul monahal, spiritul schimniciei şi al izolării de lume, mutîndu-se pe acest sol, s-a răspîndit în lume ca s-o supună cerinţelor, noţiunilor, formelor sub care vede el viaţa şi o trăieşte. În timp ce asceţii tuturor ţărilor, timpurilor

şi popoarelor, ferindu-se de omenirea păcătoasă, fugeau de ea în pustiuri şi se mîntuiau acolo, asceţii Bisericii catolice, strîns uniţi într-un tot, înaintau spre această omenire ca s-o conducă spre un viitor, pe care nu şi-l puteau imagina numai pentru ei. La rasele romanice, această năzuinţă spre universal s-a contopit cu neînţelegerea individualului, care este un fel de orbire faţă de individual, o incapacitate de a-i examina natura şi de a-i cruţa suferinţele. Cuvintele legatului roman, care le-a spus ostaşilor: „Ucideţi-i pe toţi, la Judecata de Apoi Dumnezeu o să-i separe pe catolici de eretici", au fost rostite, poate, cu prea multă îngîndurare; din cronici ştim precis că oştile cruciaţilor ce înaintau spre Langedoc erau însufleţite de un spirit religios atît de înălţător, că ostaşii erau atît de serioşi, încît trebuie să renunţăm la orice dorinţă a noastră de a lua aceste cuvinte drept o blasfemie cinică. Doctrina lui Calvin, care s-a propagat cu dificultate în Franţa, era mult mai puţin ameninţătoare decît, pentru Germania, flacăra aprinsă de Luther; şi, totuşi, noaptea Sf. Bartolomeu s-a dezlănţuit chiar în Franţa. Membrii aceleiaşi familii se nimiceau unii pe alţii, ca francezii să nu se deosebească de francezi; la fel cum, după trei secole, pentru alte principii şi cu aceeaşi cruzime, membrii Convenţiei îi nimiceau pe oamenii care se deosebeau de ei în Franţa, iar apoi chiar în sînul propriei lor organizaţii, resimţind drept crimă orice deosebire de convingeri. Dispreţul pentru personalitatea umană, interesul scăzut pentru conştiinţa celuilalt, violenţa faţă de om, faţă de seminţie, faţă de lume reprezintă însuşirea originară, ce nu poate fi distrusă, a raselor romanice, însuşire care s-a manifestat orbeşte în marile evenimente ale Imperiului Roman, în constituirea statului francez, în războaiele ofensive ale reacţiei catolice şi ale primei revoluţii, în cadrul ordinului iezuiţilor, în Inchiziţie, în socialism[1]. Întotdeauna şi pretutindeni, cu crucea sau cu tunurile, sub stindardele republicii sau sub pajurile cezarului, în numele a fel de fel de adevăruri, în epoci diferite, popoarele care au simţit în venele lor sînge roman au pornit asupra altor popoare paşnice, pentru ca, fără a privi în adîncul sufletului lor, să le silească să adopte gîndirea, credinţa, organizare lor socială. Neîndurarea faţă de om şi incapacitatea de a-l înţelege, împreună cu uriaşa aptitudine de orînduire a omenirii au făcut ca aceste popoare să fie ca un ciment ce leagă într-un întreg alte părţi, uneori incomparabil mai valoroase, dar întotdeauna mai mărunte. Nimic măreţ, adevărat sau sfînt în sine nu a fost creat de geniul roman, cu o singură excepţie, anume legătura dintre lucrurile măreţe, adevărate şi sfinte pe care le-au făurit alte popoare; însă, datorită acestei legături, lucrurile amintite, în întregul lor, alcătuiesc istoria. De aici, forţa de atracţie a formelor pe care le au toate civilizaţiile romanice; de aici, lirismul,

1. Subînţelegem ideile lui Fourier, Saint-Simon, Cabet, Louis Blanqui etc., în care socialismul a luat naştere ca un vis, ca o dorinţă pătimaşă şi întristată, înainte de a se fundamenta ulterior, justificînd ştiinţific acest vis. În general, putem observa că republica unora ca Flavius sau Augustus a reprezentat o tentativă romană de a uni omenirea prin justiţie, în timp ce catolicismul a fost tot o tentativă romanică de a o uni în religie, iar socialismul este o năzuinţă, născută tot în sînul raselor romanice, de a o uni pe baze economice. De aici de observă că, în condiţiile unor mijloace aflate în schimbare, scopul spiritului romanic a rămas acelaşi în decurs de două milenii, adică de-a lungul întregii lor existenţe istorice.

eternul avînt spre ceva, care ne farmecă, ne uimeşte în muzica popoarelor catolice. Alte popoare, deşi mai profunde şi mai pline de substanţialitate, se ataşează irezistibil de aceste civilizaţii, de această Biserică, de această ştiinţă, de această literatură. În toate se trezeşte instinctul tainic de *unitate*, şi ele, cu tristeţe, îşi sting propriul geniu superior şi aşteaptă, se contopesc cu edificul splendid, etern, tot mai imens, tot mai rece, dar minunat totodată.

Spiritul rasei germane, dimpotrivă, pretutindeni şi întotdeauna, oricare i-ar fi preocupările, tinde spre *particular, deosebit, individual.* În opoziţie cu privirea învăluitoare a romanului, privirea germanului este pătrunzătoare şi de aici rezultă toate particularităţile dreptului, ştiinţelor, bisericii, poeziei lui. Conştiinţa omenească în locul destinelor omenirii, viaţa domestică în locul ciocnirilor politice, contemplarea profunzimilor eului în locul cunoaşterii lumii – toate acestea sînt consecinţe diferite ale unei singure realităţi. Apartenenţa popoarelor germanice la Biserica catolică poate fi considerată drept rezultat al unei mari confuzii; ea s-a păstrat atîtea veacuri numai pentru că germanicii n-au observat adevăratele năzuinţe ale Romei, şi nici Roma n-a fost prea atentă şi n-a urmărit îndeaproape ceea ce era dincolo de Alpi. Mişcarea Reformei, care s-a întins pe două secole şi a împărţit Europa în două tabere ce clocotesc de ură, a însemnat doar descoperirea acestei confuzii, o descoperire uimitoare pentru ambele părţi, care de atunci s-au despărţit pentru totdeauna. Cînd Luther, un biet călugăr augustin, uitînd de ordinul său, de imperiu, de Biserica universală şi dînd ascultare doar neliniştilor propriei conştiinţe, a spus ferm că nu se consideră a fi rătăcit pînă cînd nu i se va demonstra acest lucru prin „cuvîntul lui Dumnezeu", în el, în acestă opunere dîrză a propriului *eu* faţă de întreaga lume, esenţa germanică s-a manifestat pentru prima dată şi a devenit fapt cert în istorie, un fapt care de acum înainte nu se va mai supune, ci va supune. Lumea sectelor religioase care-şi trag rădăcinile de aici, această stranie mărturisire a lui Dumnezeu pe care mai fiecare localitate o face în felul ei, fără cea mai mică dorinţă de a armoniza propria credinţă cu credinţa altora, înseamnă în sfera conştiinţei religioase acelaşi lucru pe care, altădată, în sfera social-politică, l-a reprezentat feudalismul[1]; avem de-a face cu o altă dorinţă ciudată de a tranforma pretutindeni *eul* personal în centru al propriilor noţiuni şi interese, ca pe ceva necondiţionat, care nu concordă

1. Esenţa feudalismului este, poate, cel mai potrivit exprimată în această zicală medievală: „Chaque seigneur est souverain dans sa seigneurie", în care nu legătura politică, nu relaţiile economice, ci tocmai *provincialismul voinţei*, dacă ne putem exprima aşa, este indicat ca principală particularitate a orînduirii vieţii. Semnificativ este faptul că această formulă a fost exprimată în limba franceză, adică a fost alcătuită de un intelect mult mai predispus la generalizare, la surprinderea trăsăturilor de legătură dintr-un complex de fenomene eterogene, deşi drept obiect îi serveşte o instituţie de origine indiscutabil germanică (teritoriul de răspîndire a feudalismului este în acelaşi timp şi teritoriul locuit de populaţia germanică, în primele secole aceasta amestecîndu-se şi în ţări care, pînă atunci, fuseseră exclusiv romanice). Dispărînd în toate ţările în care sîngele romanic era preponderent, el s-a păstrat, totuşi, ca particularism politic, în cele pur germanice.

cu nimic, dar cu care trebuie să concorde totul. În fine, cea de-a treia mare contribuţie la istorie a rasei germane este modul ei special de a privi natura, filosofia ei ; şi această contribuţie este, de asemenea, o consecinţă a acestei orientări a sufletului. Ca şi în sfera religioasă, ca şi în sfera politică, şi aici, în domeniul intelectual, propriul *eu* a fost recunoscut de către exponenţii superiori ai acestei rase ca sursă a normelor, a faţetelor şi legăturilor pe care le observăm în natură. Şi studierea aprofundată a lumii, care, de la începutul istoriei, pentru toate popoarele a însemnat examinarea curioasă şi meditaţia asupra celor văzute, pentru o serie de mari clarvăzători, începînd cu Kant, a devenit doar cunoaşterea mişcărilor secrete ale propriei fiinţe lăuntrice. „Raţiunea îi dictează naturii propriile ei legi", „lumea este reprezentarea *mea*", este „dezvoltarea *ideii* create *de mine*" ; toate aceste cuvinte, ascultate şi repetate cu uimire de Europa, sînt atît de profund predeterminate de structura psihică specială a rasei germane, încît, gîndindu-ne la ele şi la lunga serie de argumente pe care aceste cuvinte se sprijină, probabil, în mod obiectiv, noi pierdem cu totul, în cele din urmă, graniţa dintre cunoaşterea obiectivă şi iluzia subiectivă şi întrebăm : atunci care sînt mijloacele prin care omul ar putea răzbate prin condiţiile timpului, ale locului şi ale seminţiei sale şi cum, fiind atît de legat chiar de acestea, a putut cîndva spera că va depăşi chiar condiţiile organizaţiei sale omeneşti şi va ajunge la o cunoaştere absolută prin plinătatea şi veridicitatea ei ?

Şi orice aspect, mai mărunt, am considerat, vom remarca aceeaşi atracţie spre particular a spiritului germanic. Poezia lui, în antiteză cu poezia eroică a romanităţii, şi-a ales ca obiect universul relaţiilor particulare : familia în locul forumului, inima burghezului simplu în locul datoriei înalte şi grijilor complexe ale regelui, ale cuceritorului sau ale consilierilor lor. Drama mic-burgheză, romanul moralist şi activitatea lui Lessing şi a lui Addison [44], adiacente acestora, în fine – chiar Goethe, cu universul vagilor nelinişti lăuntrice ale lui Faust al său – toate acestea, pe care am fi dorit să vedem amprenta geniului personal, nu poartă decît pecetea geniului poporului lor. Înţelegerea individualului în sistemul juridic a creat, în amurgul îndepărtat al Evului Mediu, procedura de judecată cu doisprezece juraţi, care dau sentinţa din adîncul propriei lor conştiinţe, negăsind-o în norma prestabilită a unei legi comune pentru toate cazurile. Tot această înţelegere fereşte cu stricteţe poporul englez de codificarea legilor sale milenare şi a stimulat cercetările profunde ale savanţilor germani asupra dreptului medieval, asupra dezvoltării lui istorice, în sfîrşit, asupra dreptului tuturor popoarelor, unde, alături de elementele cele mai înalte, sînt analizate cu atenţie şi cele mai primitive. Expresia marelui Herder că „fiecare timp şi fiecare loc trăieşte *pentru sine însuşi*" a inaugurat o eră adevărată în înţelegerea istoriei, atrăgînd atenţia asupra universului individualului şi originalului, care trebuie cunoscut în cadrul ei. Şi în ce mod uimitor, acestor cuvinte, care cuprind sensul a tot ceea ce a trăit şi a murit, le răspund cuvintele altui gînditor german, care se adresează conştiinţei a tot ce este viu : „consideră-l pe *fiecare* semen al tău drept un *scop* care, niciodată şi pentru nimic, nu poate fi mijloc". Acest imperiu al scopurilor în sine, această monadologie etică a lui

Kant se află într-o vie legătură cu ideile lui Leibniz; în totalitatea ei, lumea germanică, fărîmiţată parcă în miriade de centre, din care fiecare doar *pe sine* se simte şi *prin sine* cunoaşte totul, crede în tot, acţionează în toate – cît de uluitor această lume îi corespunde celeilalte lumi, despre care am spus mai înainte că ea cuprinde, stăpîneşte, determină formele, dar e neputincioasă să creeze vreun conţinut. Aceste două rase opuse, care îşi corespund una alteia, parcă ar reprezenta extremităţile acelei tălpi uriaşe ale cărei mişcări fac istoria, trag după ele secolele şi divizează popoarele, care, în geniul lor liber, imprimă doar voinţa a altceva superior, fără să le fie vreodată hărăzit să-i întrezărească gîndul. Misticismul nemărginit al protestantismului, dorinţa de a-şi stinge prin faptă marea tristeţe din inimă, se simt la fel de bine la rasa germanică, aşa cum se simte melancolia în sunetele muzicii romanice, în poezia acestei rase şi în activitatea neobosită a oamenilor ei politici. Separate fiind şi resimţind permanent absenţa celeilalte, aceste rase sînt pline de disonanţă lăuntrică, şi această disonanţă, din adîncul spiritului lor, o aduc în viaţa şi în istoria pe care o creează. Veşnica lor luptă şi neîncetata lor activitate creatoare reprezintă doar lupta contrariilor, lupta dintre două seminţii care niciodată nu se vor putea înţelege una cu cealaltă, înseamnă forme şi conţinuturi determinate, care nu se contopesc într-un întreg viu. De aici, sentimentul de insatisfacţie revărsat de-a lungul întregii istorii, veşnica năzuinţă spre un ţel şi nemulţumirea faţă de tot ce s-a realizat.

XXI

Introducerea armoniei în viaţă şi istorie, contopirea culorilor şi a pînzei într-un tablou viu – iată ce n-a fost înfăptuit de către om pe pămînt, iată ce-i lipseşte atît de mult. Oamenii au prea puţine „ramuri de măslin” şi „odăjdii albe”, prea puţină pace şi bucurie lăuntrică pentru a binecuvînta pe Dumnezeu, destinul lor, pentru a se binecuvînta unii pe alţii şi orice lucru făcut de mîinile lor.

Nu putem şti prin ce mişcare lăuntrică se va înfăptui acest deziderat, cum va fi resimţit acel extaz sufletesc care va fi suficient pentru potolirea oricărei mîhniri, pentru împăcarea oricărei duşmănii. Putem doar să dorim cu patimă şi să aşteptăm această împlinire; de fapt, toate popoarele o doresc şi o aşteaptă deja ca pe ceva cuvenit şi necesar.

Rasa, care a apărut ultima pe tărîmul istoric, căreia noi îi aparţinem, poartă în particularităţile facturii sale psihice capacitatea superioară de a îndeplini această înaltă misiune. La fel de străină atît năzuinţei de unire exterioară a elementelor eterogene, cît şi celei de izolare infinită a fiecărui element înăuntrul său, această rasă posedă claritate, echilibru, atracţie atît pentru armonizarea sa lăuntrică în tot ce o înconjoară, cît şi pentru cea, prin intermediul ei, a tot ce o înconjoară. În locul tendinţei violente a raselor romanice de a uni totul prin unitatea formei, fără să ia în consideraţie şi fără să cruţe spiritul individual, în locul tendinţei perseverente a raselor germanice de a se desprinde de întreg şi a se refugia în universul inepuizabil al amănuntelor, rasa slavă intră ca unitate interioară în contradicţiile cele mai diverse, care sînt, după cît se pare, şi cele mai ireconciliabile. Spiritul de nesfîrşită compătimire şi toleranţă şi, totodată, dezgustul faţă de tot ce este haotic şi sumbru

silesc această rasă, fără vreo violenţă, încet, dar veşnic, să făurească acea armonie pe care, cîndva, vor trebui s-o simtă şi celelalte popoare; şi în loc de a distruge armonia, făcîndu-şi prin asta tot lor rău, popoarele se vor supune spiritului armoniei şi, istovite, îi vor ieşi în întîmpinare.

Conştiinţa faptului că idealurile urmărite de alte rase sînt insuficiente este cea mai în măsură să ne determine concentrarea forţelor asupra propriului nostru ideal. Trebuie să înţelegem, în sfîrşit, întreaga, imensa suferinţă pe care omul o poartă prin istorie şi pe care o binecuvîntează, pentru că ea, pasămite, i-a dăruit „cunoaşterea binelui şi a răului" în realitate, este purtată zadarnic, iar omul este la fel de departe de această cunoaştere ca şi atunci cînd şi-a întins prima oară mîinile către ea. Limitele inexpugnabile prin care este determinat şi legat nu-i oferă decît o ferestruică spre această cunoaştere, care-l nelinişteşte şi îl aţîţă, dar prin această ferestruică niciodată nu-i va fi dat să privească drept spre soarele adevărului. Şi mai trebuie să înţelegem că năzuinţa fără preget „de a strînge la un loc turma împrăştiată" a omenirii n-a făcut decît s-o divizeze prin ura neîmpăcată, ură care a devenit tot mai cumplită pe măsură ce încercările de unire erau tot mai pătimaşe şi mai coercitive. După ce vom fi înţeles această realitate, ne vom da seama de faptul că măreţia spre care a tins omul în istoria sa este foarte înşelătoare. După ce ne vom fi potolit spiritul, vom vedea că misiunile lui pe pămînt sînt mai limitate. Încetînd să ne îndreptăm veşnic gîndurile şi dorinţa spre ceva îndepărtat, iarăşi vom simţi deplinătatea forţelor care s-au întors la noi din pribegia lor. Şi de îndată ce se va petrece acest lucru, vom înţelege măreţia acelor misiuni care, mai înainte, ni s-au părut atît de neînsemnate şi neinteresante. Vom înţelege că a linişti o inimă tulburată, a potoli tristeţea cuiva înseamnă ceva mai mult şi mai înalt decît a face cea mai strălucită descoperire sau a uimi lumea cu o inutilă faptă eroică. Faptele noastre ne vor deveni apropiate, se vor reduce la potolirea mîhnirii cu care s-a împovărat lumea în năzuinţele sale sterile. Şi pe măsură ce mîndria noastră va fi învinsă, va creşte adevărata noastră demnitate. Înţelegînd slăbiciunea forţelor noastre în faţa scopurilor grandioase, vom înceta să mai aruncăm personalitatea umană la picioarele acestora. Nu vom mai clădi suferinţă peste suferinţă pentru a ne înălţa pe o culme de pe care să ne vadă popoarele îndepărtate şi vremurile viitoare.

Vom înţelege însemnătatea absolută a omului, vom înţelege că bucuria şi lumina din inima lui, de pe fiecare chip în parte sînt lucrurile cele mai frumoase şi mai preţioase din istorie.

Înfăptuirea şi revărsarea acestei armonii în viaţă nu sînt nicidecum înţelese drept scopul suprem al omului pe pămînt. Încă mult timp „din săbii nu se vor face pluguri" şi, desigur, se vor face pluguri din ele în virtutea bucuriei lăuntrice, şi nu pe calea conştiinţei logice exterioare. Cea din urmă, chiar preferînd „plugurile", va face mai întîi săbii, pentru a-i mîna cu ele pe oameni în urma plugului. Dar să nu ne facem gînduri alarmante, ele sînt epuizate de *Legendă*. Iar noi, căutînd să le învingem, vom proceda la analizarea celei de-a treia mari ramificaţii în care s-a scindat lumea creştină.

Aşa cum catolicismul este înţelegerea romanică a creştinismului, iar protestantismul este accepţia germanică, aşa şi ortodoxia este

accepţiunea sa slavă. Deşi rădăcinile acestuia îşi trag seva din solul grecesc[1] şi pe acest sol s-au format dogmele lui, totuşi întreg acest spirit deosebit, cu care luminează prin istorie, poartă pregnant în sine trăsăturile rasei slave. Şi tocmai spiritul este semnificativ în destinele istorice ale popoarelor, şi nu diferenţele dogmatice, care, după cît se pare, sînt singurele care despart Bisericile şi par atît de uşor de înlăturat. Fără îndoială, nu *filioque* a dat naştere Inchiziţiei, deşi ea a acţionat pe acelaşi terioriu ca şi *filioque*. Diferenţa dogmatică a coincis cu caracterul, cu orientarea şi spiritul, care n-au nici o legătură cu ea şi decurg exclusiv din particularităţile de rasă ale romanicilor. Chiar dacă n-ar fi existat această diferenţiere, putem fi convinşi că popoarele germanice şi slave s-ar fi despărţit oricum ireconciliabil de cele romanice în înţelegerea şi practicarea creştinismului, după care s-ar fi despărţit şi între ele. Tocmai de aceea, fiecare dintre Biserici se opune cu atîta înverşunare contopirii cu oricare alta, pentru că realmente nu numai în dogme, ci şi în întreaga ei alcătuire interioară, în fiecare trăsătură de caracter, ea reprezintă ceva profund original şi absolut deosebit de celelalte. Şi asta pentru că viaţa care se află în ele clocoteşte după un tip deosebit.

Şi, totuşi, există o singură Evanghelie şi un singur spirit străluceşte în cadrul creştinismului. Dacă vom dori să ne dăm seama care dintre cele trei tipuri de viaţă îi corespunde creştinismului, irezistibil şi fără voie va trebuie să spunem că acesta este spiritul ortodoxiei. Cînd ni se va arăta măreţia inexplicabilă a catolicismului, infinitatea gîndirii cuprinse în el, cu care este impregnat şi fundamentat de la străvechea scolastică şi pînă în zilele noastre, vom fi de acord cu toate acestea şi vom recunoaşte, de asemenea, că Biserica noastră nu are nimic asemănător. Dacă ne vor fi arătate toate roadele protestantismului, viaţa lipsită de frică, libertatea criticii conţinute în el şi înalta erudiţie care a decurs de aici, vom spune că vedem totul şi niciodată n-am închis ochii la acestea. Şi vom întreba doar atît: dar unde e Creştinismul, unde e Spiritul evanghelic, unde este ceea ce Mîntuitorul ne-a învăţat prin cuvîntul şi viaţa Sa? Noi nu avem nimic, nici înalte fapte eroice, nici strălucirea cuceririlor minţii, nici planuri pentru orientarea căilor istoriei. Dar iată în faţa noastră o biserică săracă, doar cîteva căsuţe împrăştiate împrejurul ei. Intraţi şi daţi ascultare cîntării stîngace a diacului şi a băiatului venit Dumnezeu ştie de unde ca să-l ajute. Înalt şi cărunt, preotul slujeşte vecernia. În mijlocul bisericii, pe analoghion, se află icoana spre care, din ungherele lor, se-ndreaptă încet cîţiva bătrîni şi cîteva bătrîne. Priviţi cu atenţie chipurile acestor oameni, ascultaţi-le vocile, şi veţi vedea că ceea ce deja este pierdut pretutindeni, nu vine în ajutorul iubirii şi nu întăreşte speranţa – *credinţa* –, este vie în aceşti oameni. Acel tezaur, fără de care viaţa se stinge implacabil, pe care înţelepţii nu-l află, care fuge de cei ce şi-l doresc şi pier neputincioşi, străluceşte în aceste inimi simple; iar teribilele gînduri care ne tulbură pe noi şi împovărează lumea, niciodată, probabil, nu vor nelinişti mintea şi conştiinţa acestor oameni. Ei au credinţă şi în ea îşi pun

1. De altfel, nu trebuie să uităm în ce măsură, în primele secole ale erei noastre, în epoca migraţiei popoarelor, acest sol era impregnat de elemente slave.

speranţele, cu ajutorul ei iubesc. Nu are importanţă că, în strană, diacul citeşte nedesluşit rugăciunile: însă el crede în înţelesul lor, iar cei care-l ascultă nu se îndoiesc cîtuşi de puţin că, pentru acest înţeles, el şi-ar da viaţa la nevoie şi ar intra în împărăţia cerurilor; aşa cum şi ei toţi vor muri şi, după faptele lor, îşi vor primi răsplata pentru care se pregătesc.

Cu această linişte sufletească, cu această fermitate a vieţii se pot compara, oare, exaltarea protestantismului şi planurile universale ale marii Biserici care trage să moară? Oare deprimarea primeia şi dorinţa întristată a celeilalte nu sînt simptomele care ne arată că s-a pierdut ceva, fără de care catedrala rămîne doar o clădire, iar mulţimea celor care se roagă – doar o mulţime adunată? Şi întreaga strălucire a artei, cu care ei se înconjoară, această pictură neasemuit de frumoasă, această muzică fermecătoare, aceste minunate catedrale nu sînt cumva rezultatele dorinţei de a trezi în sine ceea ce, în bieţii oameni aflaţi la rugăciune, niciodată nu a amorţit, de a găsi ceea ce în biserica nearătoasă nu s-a pierdut niciodată? Tot elanul nemărginit al dorinţei de care este plină şi palpită Europa nu este, oare, doar dorinţa de a-şi îneca tristeţea imensă, pe care ea, Europa, vrea, dar nu poate s-o biruie? Şi oare toată frumuseţea, măreţia şi varietatea vieţii, a civilizaţiei ei nu seamănă cu nişte splendide odăjdii în care nu se va mai înveşmînta niciodată preotul?

Chiar aşa s-a petrecut în istorie fenomenul, inexplicabil şi profund, conform căruia „săracului i s-a luat şi bogatului i s-a mai dat”. În minunata imagine evanghelică a Mariei şi Martei, care L-au primit pe Mîntuitor în casa lor, sînt parcă exprimate aceste tăinuite destine ale Bisericii. Cînd a intrat El, Marta s-a fîsticit şi a început să se agite: se gîndea cum să-L ospăteze cît mai bine şi, trebăluind, uitase chiar de Cel pentru care făcea pregătirile. „Şi ea avea o soră ce se numea Maria, care, aşezîndu-se la picioarele Domnului, asculta cuvîntul Lui.” Istovită şi supărată pe ea, Marta s-a apropiat de Învăţător şi i-a spus: „Doamne, au nu socoteşti că sora mea m-a lăsat singură să slujesc?” Şi atunci a rostit El cuvintele în care răsună sensul întregii vieţi şi istorii: „Marto, Marto, te îngrijeşti şi pentru multe te sileşti. Dar un lucru trebuie: căci Maria partea cea bună şi-a ales, care nu se va lua de la ea” (*Luca* 10, 39-42).

Sfintei noastre Biserici, pe căile neînţelese ale Provindenţei, i-a fost dat să aleagă acest singur „lucru” care trebuie. Numai ea a crezut în Mîntuitorul, numai ea I-a ascultat cuvîntul. Să ne rugăm pentru ca această credinţă să nu fie niciodată luată de la noi şi, după cuvîntul Învăţătorului, să nu ne pară rău că zbuciumatele noastre surori au reuşit să facă atît de multe.

XXII

Pe măsură ce se împuţinează în noi tezaurul credinţei, încep să ne preocupe idealurile pe care le împărtăşesc alte Biserici[1]: dezvoltarea nemărginită a simţirii lăuntrice şi a gîndirii subiective sau grijile pentru

1. Aici vedem noi explicaţia acelei irezistibile atracţii pentru contopirea cu celelalte Biserici, pe care, din cînd în cînd, o enunţă unii la noi.

soarta omenirii şi organizarea ei exterioară. Cu aceste griji încercăm să umplem vidul care se formează în sufletul nostru pe măsură ce ne pierdem credinţa şi aşa ceva se întîmplă ori de cîte ori, cine ştie de ce, ne pierdem legăturile vii cu propriul nostru popor. *Legenda Marele Inchizitor* este expresia unei asemenea nelinişti – expresia cea mai înaltă care a apărut cîndva, căci prăpastia căreia îi ia locul este imensă, pare nu doar foarte adîncă, ci chiar fără fund. Să ne amintim cuvintele lui Ivan cînd îi răspunde lui Aleoşa : „În sfîrşit, acum văd c-*ai înţeles* şi tu despre ce-i vorba”, să ne amintim şi replica pe marginea căreia au fost rostite.

În acest sens, adică în raport cu viaţa noastră istorică, *Legenda* este picătura cea mai veninoasă care a curs, în sfîrşit, şi s-a desprins din acea fază de dezvoltare spirituală în care ne aflăm deja de două secole. De mai multă amărăciune, de mai multă disperare şi – să adăugăm de asemenea – de mai multă măreţie în negarea fundamentelor scumpe ale vieţii n-am avut parte niciodată şi, e imposibil să ne îndoim de acest lucru, nici nu vom mai avea parte. La drept vorbind, *Legenda* este ceva unic în felul ei. Cuvintele glumeţe şi echivoce cu care Faust scapă de întrebările despre Dumnezeu ale Margaretei, întunericul conştiinţei religioase la Hamlet – toate acestea sînt doar o biată bîiguială în comparaţie cu cele spuse şi cu întrebările rostite într-o mică bodegă, în partea despărţită de restul încăperii printr-un paravan, unde capriciosul, marele nostru artist i-a plasat pe cei care îi exprimă gîndurile, iar apoi, dînd cîteva veacuri deoparte, ne-a arătat bizarul tablou al apariţiei lui Hristos, venit în mijlocul „omenirii urît mirositoare şi suferinde”, şi, introducîndu-L în beciul sumbru al Inchiziţiei, ne-a arătat iarăşi de-acolo pustiul îndepărtat de acum o mie cinci sute de ani şi, în mijlocul pustiului, pe Cel gata să purceadă la mîntuirea seminţiei omeneşti, avîndu-l în faţa Lui pe Ispititorul, care-i spune că *nu trebuie*, că *nu va izbuti* să-i mîntuiască pe oameni fără să le cunoască *firea adevărată* şi că, mai devreme sau mai tîrziu, de această mîntuire va trebui să se ocupe el, care cunoaşte mai bine această fire şi... *îi iubeşte pe oameni nu mai puţin decît El.*

Trăsăturile pur satanice (nu ceea ce ar putea gîndi omul despre Duhul Rău care-l pîndeşte, ci ceea ce ar putea spune despre sine însuşi cel din urmă) s-au revărsat în această *Legendă* într-un mod uimitor şi de neimaginat. Aleoşa, bietul, fremătătorul Aleoşa, care abia creşte, care îşi înalţă neputincios mîinile către cer – veritabilă personificare a germenelui minuscul din uriaşul grăunte al vieţii, grăunte care a început să putrezească – pare zdrobit şi copleşit de această puternică mărturisire a răului, de ceea ce spune „înfricoşatul şi preaiscusitul Duh al pustiului, Duhul nimicniciei şi nefiinţei”. Repetăm, figurile Inchizitorului, a studentului, a artistului însuşi şi a Duhului Ispititor, care stă în spatele tuturor, se iţesc una dindărătul celeilalte, îşi pierd precizia contururilor individuale şi se contopesc într-o singură fiinţă, a cărei voce o auzim şi o înţelegem, dar nu-i mai deosebim chipul şi numele. Parcă dezorientat, negăsind nicăieri un sprijin, Aleoşa se agaţă de propria lui inimă, de *viaţa* care pulsează în el, ale cărei legi nu le cunoaşte, dar ştie totuşi că această viaţă este bună. În forţa şi frumuseţea

inefabilă a vieţii, care ne este dată şi pe care o binecuvîntăm, dar care este şi de neînţeles, tainică pentru noi, el găseşte acest sprijin împotriva Duhului Rău: *„Cum ai să trăieşti?"* îşi întreabă el fratele.

În această întrebare stau întregul sens şi întreaga forţă a dezminţirii: recunoaşterea limitelor propriei inteligenţe, care pînă şi un fenomen atît de apropiat, atît de drag nouă, cum este viaţa, nu numai că nu-l poate pricepe, dar nici nu se poate măcar cît de cît apropia de pătrunderea lui şi, desigur, nu este în măsură să ajungă pînă la înţelegerea alcătuirii universului, pînă la izvoarele binelui şi răului. Agăţaţi de viaţă, chiar „neînţelegîndu-i sensul", noi începem să ne gîndim că există în ea ceva infinit mai profund decît sensul jalnic pe care am dori să-l vedem în ea şi, găsindu-l numai pe acesta, sîntem gata să ne împăcăm cu viaţa, s-o „acceptăm". Simţirea mistică, în care îşi are rădăcinile existenţa noastră, deşi n-o vedem, ne umple sufletul, ne potoleşte mintea, dar ne şi redă puterea vieţii. „Drept eşti Tu, Doamne, şi nebănuite sînt căile Tale", spunem, fără voie, în sufletul nostru, cînd, după îngrijorări inexplicabile şi chinuri ale conştiinţei, ne reîntoarcem la pacea simplei credinţe, la această consecinţă fermă a mărturisirii a ceea ce nu poate fi înţeles.

De această tărie a credinţei sînt legate şi speranţele noastre. În *Legenda* pe care am analizat-o există o omisiune: vorbind despre „cei îndreptăţiţi", ea nu pomeneşte deloc despre *cei iertaţi*. Or, imediat după cuvintele *Apocalipsei*, în care se spune că cei dintîi vor fi o sută patruzeci şi patru de mii, se face făgăduinţa voioasă *şi pentru ceilalţi*. Noi vom cita această făgăduinţă şi fie ca sunetele ei sfinte să împrăştie întunericul şi disperarea în care ne-am învîrtit atît de mult, vorbind despre *Legendă:*

„După acestea, spune Sf. Ioan în viziunea sa, m-am uitat şi iată mulţime multă, pe care nimeni nu putea s-o numere, din tot neamul şi seminţiile şi popoarele şi limbile, stînd înaintea tronului şi înaintea Mielului, îmbrăcaţi în veşminte albe şi avînd în mîini ramuri de finic.

Şi mulţimea striga cu glas mare, zicînd: Mîntuirea este de la Dumnezeul nostru, Care şade pe tron, şi de la Mielul.

Şi toţi Îngerii stăteau împrejurul tronului bătrînilor şi al celor patru fiinţe, şi au căzut înaintea tronului pe feţele lor şi s-au închinat lui Dumnezeu,

Zicînd: Amin! Binecuvîntarea şi slava şi înţelepciunea şi mulţumirea şi cinstea şi puterea şi tăria fie Dumnezeului nostru, în vecii vecilor. Amin!

Iar unul dintre bătrîni a deschis gura şi mi-a zis: Aceştia care sînt îmbrăcaţi în veşminte albe, *cine* sînt şi *de unde* au venit?

Şi i-am zis: Doamne, Tu ştii. El mi-a răspuns: Aceştia sînt cei ce vin din strîmtorarea cea mare şi şi-au spălat veşmintele lor şi le-au făcut albe în sîngele Mielului.

Pentru aceea sînt înaintea tronului lui Dumnezeu, şi Îi slujesc ziua şi noaptea, în templul Lui, şi Cel ce şade pe tron îi va adăposti în cortul Său.

Şi nu vor mai flămînzi, nici nu vor mai înseta, nici nu va mai cădea soarele peste ei şi nici o arşiţă;

Căci Mielul, Cel ce stă în mijlocul tronului, îi va paşte pe ei şi-i va duce la izvoarele apelor vieţii şi Dumnezeu va şterge orice lacrimă din ochii lor." (*Apocalipsa* 7, 9-17).

În această imagine sublimă este înfăţişat deznodămîntul destinelor pămînteşti ale omului. În cuvintele din *Cartea Facerii*, reproduse chiar la început[1], este arătat punctul de plecare, de unde a început rătăcirea sa. Iar *Legenda* este plînsetul lui amar, cînd, pierzîndu-şi inocenţa şi fiind părăsit de Dumnezeu, omul a înţeles deodată că de acum este singur cu slăbiciunea sa, cu păcatul său, cu lupta luminii şi întunericului în sufletul său.

A birui acest întuneric, a ajuta această lumină – iată tot ce poate face omul în rătăcirea sa pămîntească, iată ce trebuie să facă pentru a-şi potoli conştiinţa îngrijorată, care este atît de împovărată şi incapabilă de a-şi mai îndura suferinţele. Cunoaşterea clară a originii acestei lumini şi a acestui întuneric e cea mai în măsură să-l întărească în speranţa că nu-i este veşnic hărăzit să rămînă arena lor de luptă.

1. În epigraf.

DIN SCRISORILE LUI K. LEONTIEV CĂTRE V. ROZANOV *

13 aprilie 1891. Sihăstria Optina

(Hristos a Înviat)

Citesc articolele dv. în mod regulat. Apreciez *extrem de mult* reproşurile originale şi îndrăzneţe pe care i le faceţi lui *Gogol*[1]: este un *mare* început. Chiar dacă neintenţionat, acest scriitor era foarte primejdios.

Mă rog cu rîvnă lui Dumnezeu *să-l depăşiţi* cît mai curînd *pe Dostoievski*, cu „armoniile" lui, ce nu se vor instaura nicicînd, şi, apoi, nici nu e nevoie[2].

Monahismul său e născocit. Şi învăţătura lui Zosima[3] mincinoasă; stilul discuţiilor[4] sale e, în întregime, fals.

Să vă ajute Dumnezeu cel milostiv să pătrundeţi cît mai curînd în spiritul monahismului existent în realitate şi să vă lăsaţi pătruns de el.

Creştinismul personal înseamnă, înainte de orice altceva, *egoism transcedental*[5] (nu pămîntesc, ci aflat întru totul dincolo de mormînt).

---

* Notele care însoţesc toate scrisorile şi *Adnotările* îi aparţin lui V. Rozanov.

1. Din primul capitol al *Legendei Marelui Inchizitor de F.M. Dostoievski.* „Reproşurile" respective le-am făcut, într-adevăr; erau directe şi tăioase şi au dezlănţuit în critica acelor zile o adevărată furtună împotriva mea. Gogol era sfînt şi, cum se întîmplă întotdeauna pentru gloată, „fără de prihană".
2. „Armoniile" reprezintă pacea generală şi concilierea pe pămînt; este ideea „ramurilor de finic şi a veşmintelor albe" din *Apocalipsă* („şi va şterge Dumnezeu *fiecare lacrimă* vărsată pe pămînt" – aceasta este promisiunea *Apocalipsei*, faţă de noile „ramuri de finic" şi de noile veşminte); totodată, acesta este cîntecul păstorilor din Betleem, care au întîmpinat Naşterea Mîntuitorului: „Slavă Domnului în ceruri şi pace pe pămînt " şi altele. Împotriva acestui cîntec Leontiev, deja monah, răspunde pe şleau: „nu trebuie pace". Spusele sale sînt nietzscheene. De altfel, eu folosesc termenul respectiv numai pentru analogie literară, considerîndu-l pe Leontiev – cu sau fără îndreptăţire – mai puternic şi mai original decît Nietzsche. El a fost „adevăratul Nietzsche", pe cînd celălalt, al germanilor, a fost fals, „cu slăbiciuni omeneşti".
3. O învăţătură panteistă, folositoare, bună. Totuşi, fiind şi eu om rău şi depărtîndu-mă între timp de Leontiev, îi voi spune celui răposat: „Ei bine, Zosima şi-a luat bunătatea, fericirea, panteismul de la *păsările pădurii*, de la *iarba din cîmpie*: în curţile din dos ale mănăstirilor de pe muntele Athos n-ar fi învăţat decît ce e cruzimea, lăcomia de arginţi şi ar fi deprins asemenea vicii, de care cei din afara lăcaşului nici n-au auzit."
4. În fond, ce fel de stil, dacă nu unul binecuvîntat? Întreaga Rusie a fost surprinsă şi mişcată de măreţia harului lui Zosima. „Nu, el nu este de-al nostru!" exclamă Leontiev în numele mănăstirii ortodoxe. „Adevărat, nu e al vostru", îi răspund eu şi-l înşfac pe Zosima în braţe şi-l car, cu toată bogăţia lui sufletească, dincolo de zidurile paşnicelor mănăstiri.
5. Toate acestea sînt foarte profunde. Fiorul, *spaima* – pentru sine –, iată începutul „fricii de Dumnezeu" şi al „înţelepciunii religioase". Nu în zadar iezuiţii (am văzut aceasta în *Imago primi saeculi Societatis Jesu,* Antwerpen, 1640) şi-au

Altruismul[1] vine de la sine. „Frica de Dumnezeu”(*pentru propriul suflet, pentru propria nemurire*) constituie începutul înţelepciunii *religioase*.

8 mai 1891. Sihăstria Optina

Scrisoarea dv., Vasili Vasilievici (cum, probabil, aţi putut prevedea şi singur), mi-a adus o mare alinare! Ieri mă gîndeam să vă răspund în două cuvinte şi, apropo, să anexez articolul referitor la dv. al dlui Iujnîi (de la „Cetăţeanul”), articol pe care îl aveţi în faţă. Întrucît am auzit că revista circulă aproape exclusiv numai în Petersburg, m-am gîndit că această notă judicioasă a lui Iujnîi nu vă va parveni. Răspunsul mai amănunţit la rîndurile dv. amicale voiam să-l amîn, fireşte, nu pentru că n-aş fi dorit să-l scriu eu însumi, ci din pricina unor griji întîmplătoare şi urgente, care mă ameninţau şi care s-au rezolvat ieri seară, din fericire, într-un mod neaşteptat şi favorabil. În momentul de faţă am timp, mintea mi-e eliberată şi vă pot răspunde, chiar dacă nu cu lux de amănunte, cum mi-şi fi dorit, dar nici chiar numai în două cuvinte. (...)

Pentru Dumnezeu orice „suflet” are importanţă: „El vrea ca toţi oamenii să se mîntuiască şi să dobîndească *adevărata înţelepciune*”, spune Biserica (în catehismele pe care, din păcate, noi nu le apreciem, dar care conţin *absolut tot* ce îi trebuie unui creştin). Aşa este; însă, *de ce oare* pe viaţa unui om poate fi văzut foarte limpede firul de care Domnul îl trage ca să-l scoată din labirintul propriilor sale patimi şi rătăciri ale minţii, iar pe viaţa altuia acest fir este mai greu de urmărit? Asta n-o ştiu! Dar, cine-ar putea şti? (...) Or, în decurs de 30 de ani, toate acestea m-au „asaltat”şi „m-au dezmeticit” încetul cu încetul, încît au devenit o adevărată binefacere pentru mine. E drept, a fost şi dureros, dar ce importanţă are! Învăţătura creştină (cea adevărată, şi nu a lui Feodor Mihailovici) e uneori foarte aspră şi cumplită, n-ai ce face! Însă, cîtă vreme ea este primită *necondiţionat* şi *fără teamă*, conform *catehismului simplu, vechi* (aprobat de Sf. Sinod), oferă un asemenea suport, aduce atîta împăcare (*indirect*, cîteodată şi pentru sărmanul, mult încercatul nostru amor propriu), cum nici o altă filosofie nu o poate face.

Despre „viciile ruşilor” vă voi scrie cu alt prilej... Fac doar o remarcă scurtă şi clară: aceste vicii sînt foarte mari şi *reclamă*, în comparaţie cu alte popoare, *mai multă autoritate* din partea Bisericii şi a statului. Adică mai multe măsuri legale de constrîngere exterioară, mai multe

---

reprezentat, în perioada de început a existenţei lor, cea fanatică, „compania lui Iisus” ca fiind o corabie în mijlocul valurilor învolburate. „Numai noi ne vom mîntui, veniţi la noi! În afara noastră e pieirea!” De aici şi pînă la Inchiziţie este o distanţă foarte mică. Doar şi ea a luat naştere din frica pentru mîntuire; cuibul ei este disperarea religioasă (a franciscanilor).

1. Ca persoană, Leontiev a fost un altruist *uimitor*; or, acest fapt contează, transfigurează ideile sale sumbre. „Abel, pentru ce vrei să intri în pielea lui Cain? îmi vine să-l întreb. Şi-i strîngi fratelui mîna, arunci peste bord «năravul său de Cain» (nietzscheanismul său); şi, dacă eşti bogat, îi frigi un berbec gras, găteşti mîncare şi-l aşezi la masă: «Abel, scumpule, te-ai jigărit de cînd gîndeşti precum Cain: lasă-ţi potcapul deoparte, înarmează-te cu cuţitul şi furculiţa şi mănîncă zdravăn, precum Piotr Petrovici Petuh. O mîncare bună alungă gîndurile rele»”.

măsuri din interior pentru a nu păcătui. Şi atunci la ce ne-ar folosi „dragostea"?! Poporul ce trăieşte cu frica lui Dumnezeu şi în constrîngere este *poporul viitorului*, avînd în vedere anarhia generală...

Şi acum, cu bine. Scrieţi-mi oricît, de cîte ori vă îndeamnă inima; nu întotdeauna vă voi răspunde pe loc, întotdeauna însă voi fi bucuros.

Răspund la îmbrăţişările dv. cu cîtă putere mi-a mai rămas!

Al dv. K. Leontiev N.B. (Konstantin Nikolaevici)

P.S. Deşi în articolul dv. despre *Marele Inchizitor* sînt multe lucruri deosebit de frumoase şi exacte, deşi *Legenda* însăşi este o fantezie de foarte bună calitate, totuşi nuanţările lui Dostoievski în opiniile sale despre catolicism şi creştinism în genere sînt greşite, false şi nebuloase[1]: dea Domnul să vă eliberaţi cît mai curînd de influenţa lui *nesănătoasă* şi *înăbuşitoare*[2]!

Totul e prea complex, prea nebulos şi nu poate fi aplicat în viaţă.

La Sihăstria Optina, romanul „Fraţii Karamazov" *nu este recunoscut drept „o operă cu adevărat ortodoxă", iar stareţul Zosima nu seamănă*

---

1. Acest lucru nu poate fi negat. Mai întîi *Legenda* cucereşte prin strălucire şi profunzime; *aforismele* cuprinse în ea vor rămîne pentru totdeauna profunde, frumoase. Dar aforismele; în întregul ei, concepţia privitoare la creştinism şi biserică pe care a construit-o Dostoievski, este absolut imposibilă (şi inexactă), despre ceea ce n-a existat autorul vorbeşte ca şi cum ar fi existat şi, poate, în *ceea ce a existat* nu a remarcat tocmai aspectul cel mai important. La urma urmei, *Legenda* şi concepţia ei fundamentală sînt chiar banale: totul alunecă spre şablonul bocetului veşnic: „*oamenii* (inchizitorii, catolicii) au stricat, au murdărit totul, şi din bobul de aur nepreţuit *au făcut să crească* urzici". Însă noi credem că, oricît s-ar strădui grădinarul pus pe rele, oricît ar fi el de prost ori, în fine, de beat, totuşi dintr-un fruct de măr va răsări, chiar dacă şi strîmb, tot *un măr*, şi dacă s-a întîmplat să iasă urzică, atunci ea a răsărit dintr-o sămînţă de urzică.
2. Pe Dostoievski l-am citit ca pe cineva *drag, apropiat*, din clasa a VI-a gimnazială, cînd, luîndu-mi pentru vacanţa de Crăciun *Crimă şi pedeapsă*, am hotărît, în vederea „desăvîrşirii" educaţiei, să mă familiarizez cu scriitorul. Ţin minte acea seară din ajunul marii sărbători cînd, întinzîndu-mă în pat, imediat după ceai, am vrut să „chefuiesc" citind romanul. S-a scurs astfel lunga noapte de iarnă, a licărit dimineaţa tîrzie de decembrie; în cameră a intrat bucătăreasa cu un braţ de lemne să facă focul. Abia atunci am suflat în lampă şi am adormit. Nicicînd după aceea Dostoievski *nu m-a extenuat nervos* (cum i-am auzit pe unii plîngîndu-se). M-a captivat la el îndeosebi absenţa manierelor literare, a ideilor literare preconcepute, a intenţiei, de a „pregăti" sau de a „lămuri". De aceea îl citeam ca pe un carnet de însemnări personale. N-am găsit ceva de neînţeles în opera lui. Apoi, faptul că el „înţelege totul", vede totul şi nu evită nimic prin tăcere ori prin vreun şiretlic mă captiva în cel mai înalt grad. Cred însă că Dostoievski *însuşi nu se înţelegea pe sine*, mai precis nu ştia *din ce* sămînţă creşte şi *încotro* creşte. În ultimă analiză şi, să spunem aşa, la ultima lovitură a daltei analitice, dădea înapoi, şi aceasta pretutindeni. El *îşi pierdea puterea*. Or, mai trebuia făcut încă un pas, apoi strunele harfei trebuiau acordate „într-o altă cheie"; şi s-ar fi obţinut acea stranie melodie, „armoniile" pe care el le percepea parcă prin vis, dar aievea, în starea de trezire, nicicînd nu le-a simţit. Este considerat uneori „crud" (în idei, în imagini). Poate că „noua cheie" a harfei constă tocmai în tonul de sfială, în înlocuirea tonului de mînie, de dispreţ, de batjocură, în care trebuia el să zugrăvească acea „fotografie vie" pe care o schiţa. În locul tonului bătrîneţii, ar fi trebuit să adopte tonul copilăriei. Aproape peste tot el a luat tonul *bătrîneţii*, ba chiar al unui moşneguţ arţăgos.

cîtuşi de puţin cu părintele Amvrozie nici prin învăţătură, nici prin caracter[1]. Dostoievski l-a zugrăvit numai în înfăţişare, de vorbit însă l-a pus să spună cu totul *altceva* şi *în alt stil* decît modul cum se exprimă el. Pentru Amvrozie, pe primul plan stă *mistica bisericească* şi abia apoi îşi are locul morala aplicată. În cazul părintelui Zosima (prin buzele căruia vorbeşte Feodor Mihailovici însuşi), primul loc îl ocupă morala, „iubirea" ş.a.m.d., iar mistica, ei bine, este *foarte* slabă.

Nu vă *încredeţi* în spusele lui, cînd se laudă că viaţa *monahală* îi este cunoscută; el ştie foarte bine doar *propria-i propovăduire a iubirii* – şi nimic mai mult.

Şi apoi n-a stat la Optina decît *două-trei zile* cu totul!

Iar „Iubirea" (sau, mai simplu şi mai clar spus, *bunătatea, mila, dreptatea*) trebuie *propovăduită*, pentru că nu e destulă în rîndul oamenilor, se stinge uşor în suflete; totuşi, nu trebuie să fie *prorocită împărăţia ei pe pămînt. Psihologic, realist*, acest lucru este posibil, dar e intolerabil din punct de vedere *teologic*, căci Biserica l-a judecat, *cu multă vreme în urmă*, ca un fel de *erezie* (*hiliasmul*, adică împărăţia de o mie de ani a lui Hristos pe pămînt, *înaintea sfîrşitului lumii*). Vezi *Teologia lui Macarie*, vol. V, p. 225, ediţia 1853[2].

Amin!

---

1. Leontiev, în aprecierea acestui fapt, nu a ţinut seama de multe lucruri. Înainte de toate, Dostoievski, nu mai puţin decît Leontiev, este *straniu* şi *independent*, *a reuşit* în literatură şi luminează la orizontul ei ca o cometă uriaşă (şi veşnică), cu nenumăratele scîntei ale cozii sale. Întreaga Rusie i-a citit *Fraţii Karamazov* şi a dat crezare chipului stareţului Zosima. De aici două consecinţe. *Autoritatea* monahală, slabă şi neinteresantă pînă în acel moment (în afară de *specialişti*), *a crescut extrem de mult. „Monahul rus" (termen dostoievskian) a apărut ca o imagine scumpă şi fermecătoare în ochii întregii ţări*, chiar şi în cei ai ateilor. Este prima consecinţă extraordinară. Cea de-a doua constă în următorul fapt: unii călugări ruşi, dintre cei cultivaţi, au trecut involuntar de partea *dragostei şi aşteptării*; aceste sentimente sînt poate greşite, dar Dostoievski aşa le-a trezit prin intermediul stareţului Zosima. A apărut o relativ nouă şcoală monahală, un nou tip de călugăr, şi anume iubitor, blînd, „panteist" (termenul meu, aplicat călugărimii). A apărut, spre exemplu, un tip de călugăr – rector al instituţiei – care nu ştie, pur şi simplu, ce-i viaţa personală, interesul personal, care trăieşte cu adevărat printre elevi, precum tatăl în mijlocul copiilor săi. Dacă această particularitate nu corespundea tipului de monah rus din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea (cuvintele lui Leontiev), atunci poate, şi chiar cu siguranţă, corespundea tipului monahal din secolele IV-IX. Iată ce n-a luat în considerare Leontiev.
2. Ei bine, toţi sînt „specialişti" în materie. Trebuie văzut cine de la cine a ciupit, care după care a copiat: „fie de la nemţi, fie de la englezi, fie de la latini, care, chiar dacă sînt supuşi ai papei, ştiu carte mai multă şi mai de mult decît noi". Toată această teologie, dintr-o carte în alta, la fiecare nouă copiere, se diluează tot mai mult. Adevărurile religioase se autoaprind din experienţă. Iar cel ce n-a fost (biografic) „pe cruce", acela nici pe Dumnezeu nu-l va vedea. În felul acesta „Golgota" îşi are propriul sens, izvor al marilor revelaţii; numai trăieşte-o *tu însuţi*, şi niciodată, niciodată nu i-o impune altuia. Treci mai bine şi pe lîngă Golgota, şi pe lîngă revelaţii. Dar de se va întîmpla s-o urci, ochii ţi se vor deschide spre multe lucruri neaşteptate. Greşeala creştinismului istoric a constat, în mare, în faptul că, deşi îşi strîngeau coada între picioare la vederea unei suferinţe, totuşi se găseau (întotdeauna se găseau) cîţiva fricoşi care să spună: „eu mă tem, *tu însă mergi* ". Nu mucenicii au denaturat creştinismul, ci faptul că, în genere, pe calea muceniciei au început să păşească cei sătui. La monahismul

24 mai 1891, Sihăstria Optina

Sînt foarte bucuros, Vasili Vasilievici, că portretul meu nereuşit, întunecat, v-a satisfăcut, numai că, vă rog să mă credeţi, dracul nu e atît de negru pe cît îl zugrăvesc oamenii! Nu sînt nici pe departe (vai!) atît de „încruntat în realitate".

Anul trecut mi-a fost publicat în „Cetăţeanul" articolul *Veşti bune*, în patru capitole, despre mişcarea religioasă contemporană, foarte puternică în rîndul tinerilor ruşi culţi (se călugăresc, se fac preoţi, vizitează stareţi, se sfătuiesc cu duhovnicii, ba chiar se hotărăsc să postească; de Dostoievski, slavă Domnului, nu mai sînt mulţumiţi, caută *adevărata* ortodoxie, „sumbră-veselă" – să spunem aşa –, *complexă* pentru *minte*, *profundă şi simplă* pentru inimă. (...)

Ei, şi acum, cu bine. Dumnezeu să vă aibă în pază. Nu o dată m-am închinat pentru dv. cu rugăciunile mele păcătoase şi nici de-acum înainte n-o să vă uit. De ce să nu veniţi la părintele Amvrozie împreună cu tînăra dv. soţie (de ce nu şi la mine)? Pe diaconiţă o lăudaţi, să o imitaţi, însă, nu vreţi?

Al dv., din tot sufletul,

K. Leontiev

P.S. Cu vreo şase ani în urmă, Soloviov, cred că imediat după ce ţinuse undeva cele trei discursuri în favoarea lui Dostoievski (în care, de altminteri, a avut obiecţii la critica pe care o făcusem cuvîntării dostoievskiene despre Puşkin, afirmînd că la Dostoievski creştinismul era cu adevărat cel al sfinţilor părinţi), mi-a trimis o scrisoare ce cuprinde următorul pasaj, peste măsură de răutăcios, la adresa aceluiaşi scriitor: *„Dostoievski credea cu înflăcărare în existenţa religiei şi nu*

---

său pasional şi caustic, Leontiev a ajuns după decenii de tristeţe, şi asta o spune foarte clar în scrisoarea citată (*pentru un scriitor*, ba încă pentru unul înnăscut, cu vocaţie, ce înseamnă să nu fie citit aproape deloc!). Dar dacă unui scriitor debutant nu doar i-ai da sfatul de a rămîne veşnic necunoscut, ci, pe deasupra, i-ai condiţiona în acest sens creaţia, asigurîndu-i pentru totdeauna destinul anonimatului total? Ba încă şi cu adaosul: „Nu-i nimic, în schimb te vei mîntui, vei deveni, poate, călugăr; în neputinţele tale se va manifesta puterea lui Dumnezeu". Apoi, viaţa de zi cu zi a omului, şi anume în lume, printre ceilalţi, cuprinde în sine suferinţe *fireşti*, fatale, de neînlăturat. În principal, ar fi următoarele: bolile, moartea, sărăcia, munca istovitoare, deziluziile în relaţiile cu cei apropiaţi. Pe toate acestea nu le cunoaşte, nu le îndură călugărimea; aceasta e *o cale a vieţii mai uşoară*, lipsită de griji, senină (un singur „necaz": să nu cunoască femeia). Ce înseamnă, spre exemplu, pentru părinţi să-şi piardă unicul copil de nouă ani, atît de îndrăgit, de care depinde, am putea spune, întregul rost al casei lor, al vieţii, al existenţei! Călugărul nu ştie acest lucru! Ce înseamnă, apoi, pentru o femeie îndrăgostită să afle de infidelitatea soţului, ori pentru el – de infidelitatea soţiei! Cum se cutremură însăşi temeliile vieţii! Parcă a trecut prin suflet un tren, lăsînd trupul viu – iată comparaţia! De aceea, dacă asceţii spun, ca pravilă de căpătîi, că „trebuie căutată suferinţa" sau „suferinţa nu trebuie ocolită", o fac tocmai pentru că nici nu cunosc necazurile decît sub forma mîncării de ciuperci în toate posturile şi a mult trîmbiţatei „neatingeri de femeie". Absenţa şi necunoaşterea *adevăratelor* „necazuri" i-a şi determinat să se mulţumească atît de uşor cu ideea lor. Golgota există în viaţă, este inevitabilă. Şi a o spori încă sau a o căuta e un *păcat*.

arareori o privea prin lunetă, ca pe un obiect îndepărat, dar nu s-a priceput niciodată să se situeze pe un teren efectiv religios."

După părerea mea, e un adevăr crud şi totodată trist!

Căci, recunosc, deşi nu sînt întru totul de partea „Inchizitorului"[1], nu sînt, desigur, nici de partea acelui Hristos lipsit de viaţă şi atoateiertător, pe care l-a creat Dostoievski însuşi. Ambele tipuri sînt extreme. Or, *adevărul* evanghelic şi al sfinţilor părinţi *se află la mijloc.* I-am întrebat pe monahi, iar ei mi-au confirmat părerea[2] . *Adevăraţii* inchizitori credeau în Dumnezeu şi în Hristos *cu mai multă tărie decît chiar* Feodor Mihailovici[3]. Iar Ivan Karamazov, prin gura căruia Dostoievski a vrut să înjosească întreg catolicismul, nu are deloc dreptate.

Din cauza cruzimii *generale* a acelui veac, inchizitorii au recurs la excese îngrozitoare şi inutile; dar să explici excesele fanatismului religios ca fiind datorate necredinţei – iată o „vorbărie" cu totul originală. Dacă vedem în creştinism învăţătura divină, atunci el trebuie să fie în acelaşi timp şi la cel mai înalt grad *ideal*, dar şi *practic* . Aşa şi este el în forma vechii învăţături bisericeşti (unice sub acest aspect şi în Răsărit şi în Apus). Dar despre ce spirit practic al oamenilor (fie ei şi buni) poate fi vorba, în absenţa oricărei urme de *teamă*? „*Începutul* înţelepciunii (spirituale) este teama de Dumnezeu; *fructul* ei este *iubirea"*.

---

1. *Legenda Marelui Inchizitor* este celebrul capitol-divagaţie din *Fraţii Karamazov*, în care se redă amplul discurs al Marelui Inchizitor spaniol, ce îi explică lui Hristos de ce a fost nevoit catolicismul să se lepede de Iisus, să-L trădeze, să-I denatureze învăţătura şi să treacă de partea „preaiscusitului Duh al Pustiei" (diavolul), a celui care a stat de vorbă cu Hristos în pustiu. Pe tot parcursul cuvîntării Inchizitorului, Hristos nu scoate o vorbă şi abia la urmă sărută „buzele vinete" ale acestuia.
2. Se prea poate ca Leontiev să fi făcut pe naivul, apelînd la ei „pentru explicaţii". Partea proastă şi ghinionul clerului nostru constau în faptul că reprezentanţii lui, adesea, nu numai că nu cunosc (altfel decît sub aspect formal, şcolăresc, scolastic) literatura şi filosofia, nici, de altminteri, toate frămîntările şi nedumeririle religioase ce preocupă „lumea (pentru cler) exterioară", dar ei nu pot fi absolut deloc introduşi în spiritul acestor nedumeriri, în motivele lor reale şi intime. Numai venind în contact cu clerul îţi poţi da seama ce mult înseamnă *şcoala* şi *istoria propriei cultivări*, cunoştinţele personale, întîlnirile, cărţile citite. Feţele bisericeşti vin în contact numai cu feţe bisericeşti; şi toţi s-au transformat într-un cocoloş tare, impenetrabil. Ei au *propriile* îndoieli, nu pe ale noastre, *propriile* dureri – altele decît ale noastre. Suferinţele şi îndoielile noastre ei nu le simt niciodată şi, în sensul cel mai profund, sufletesc, noi pur şi simplu nu existăm pentru ei, la fel cum, în mare măsură, nici ei nu există pentru noi. Trist, dar adevărat.
3. Avem aici un mare adevăr rostit de Leontiev. Noi nici măcar nu înţelegem ce înseamnă cuvîntul „inchizitor", iar Dostoievski a schiţat un portret cu totul neverosimil al unui inchizitor ateu. „Dumneavoastră înşivă, Feodor Mihailovici, nu credeţi în Dumnezeu", i-ar fi putut replica inchizitorul spaniol, întorcîndu-se cu spatele. În genere, noi, ruşii, înţelegem doar *tipul de credinţă rusească*, tipul de credinţă al omului întrucîtva lipsit de grijă şi de energie. *Idealiştii* Revoluţiei franceze au început *terror rei publicae*, iar *idealiştii* credinţei în Hristos au început Inchiziţia, această *terror fidei*. E uimitor că oamenii *foarte serioşi şi credincioşi* nu nutresc aversiune împotriva Inchiziţiei nici măcar astăzi! Nu se plîng că ea a existat, nu compun satire, nu pictează tablouri cu autodafeuri. Această tăcerea a lor, calmul lor (în timpurile noastre, atît de liberale!) demonstrează că în *idealismul credinţei* poate exista într-adevăr „un moment al Inchiziţiei": ochii se vor mai posomorî puţin, pleoapele se vor lăsa, buzele se vor strînge şi vor rosti *auto da fé*.

Toate adaosurile făcute credinţei şi toate „îmbunătăţirile” secolului al XIX-lea nu sînt bune de nimic, cele ruseşti cu atît mai mult, cu cît nu sînt nici măcar originale; pot să argumentez prin citate din George Sand şi din alţi scriitori francezi care, înainte de Dostoievski, vorbeau despre „dragoste” şi se pronunţau împotriva *asprimii catolicismului*. Sînt lucruri vechi şi greşite. Deosebirea dintre ortodoxie şi catolicism este importantă în ceea ce priveşte *dogmele*, raporturile *canonice*, *ritualul*, dar în privinţa spiritului moral-bisericesc diferenţa este foarte mică; aici, deosebirea principală constă în faptul că la catolici totul e limpede, desăvîrşit, prelucrat pînă la ariditate, pe cînd la noi multe sînt neexprimate în totalitate, nedesăvîrşite, evazive...

Numai că acestea nu privesc *esenţa învăţăturii morale*, ci istoria şi temperamentul acelor *naţii* care sînt purtătoarele uneia sau alteia din învăţături. (...)

13 iunie 1891, Sihăstria Optina

Nepreţuit şi *neaşteptat prieten* (permiteţi-mi să vă numesc cîteodată şi aşa), vă voi răspunde, pentru mai multă claritate, pe puncte. (...)

Înţelegeţi, vă rog, diferenţa: o împărăţie rusă populată cu *nemţi* ortodocşi, cu *polonezi* ortodocşi, cu *tătari* ortodocşi şi, parţial, chiar de *evrei* ortodocşi, cu preponderenţa numerică a *ruşilor* ortodocşi, şi o împărăţie rusă alcătuită, exceptîndu-i pe ruşii get-beget, dintr-o mulţime de protestanţi *rusificaţi*, din catolici *rusificaţi*, din tătari şi evrei *rusificaţi*. Prima înseamnă făurire, a doua distrugere. Iar acest lucru cumplit şi simplu pînă astăzi nu-l înţelege nimeni pe de-a întregul... Mie, la urma urmei, ***mi s-a făcut lehamite*** să mai fiu predicator în pustiu. Şi dacă Rusia este condamnată, după o reacţie scurtă şi slabă, să se întoarcă pe drumul autodistrugerii, ce poate „crea” un singur, însingurat proroc? Mai bine să cugete mai mult *la propriul suflet*, ceea ce eu, cu ajutorul lui Dumnezeu şi al stareţului, mă şi străduiesc să fac... *Fără mine* sufletul *meu* va nimeri în iad, iar Rusia, cum s-a putut lipsi de influenţa mea pînă în prezent, o va face şi de-acum înainte. Chiar dacă ipoteza mea e o descoperire ştiinţifică şi încă una importantă, din aceasta nu rezultă, însă, că politica aplicată în secolul al XX-lea va urma chiar această lege trasată de mine. Organismele sociale (îndeosebi cele apusene) nu sînt capabile, se pare, să suporte nici *stratificarea*, nici mistica profundă a unităţii spirituale, nici acele cruzimi cronice fără de care nu poate fi înălţat nimic pentru o mai lungă durată din materialul uman. Poate doar unirea *socialismului* („viitoarea robie”, după părerea liberalului Spencer) cu *absolutismul rus şi cu mistica înfocată a ruşilor* (pe care filosofia o va sluji ca un cîine) mai e încă posibilă, dar pe mulţi îi va apuca groaza. Iar Marelui Inchizitor îi va fi permis, sculîndu-se din mormînt, să scoată limba la Feodor Mihailovici Dostoievski. Căci altfel totul va fi ori miere, ori anarhie. (...)

Al dv., K. Leontiev.

P.S. Dacă aveţi cumva romanul *Fraţii Karamazov*, trimiteţi-mi-l, vă rog, pentru două săptămîni. Aş vrea să mă documentez şi să-mi verific unele lucruri. Nu vă fie teamă, sînt un om de o deplină acurateţe, vi-l

voi înapoia întreg şi la timp. Mi se pare că ideea „potenţialităţii” din cartea dv. o percep şi o înţeleg vag în aplicarea ei la idealul utilitar. Dacă am priceput bine, acest lucru este, fireşte, „foarte simplu” şi exact din punctul de vedere matematic. Dea Domnul!

Adnotări[1]

O „ură”[2] *personală* faţă de mine n-a existat în cazul lui Dostoievski; dimpotrivă, la ultima noastră întîlnire din Petersburg (era în 1880, cu doar o lună *înainte de discurs*), s-a arătat foarte amabil, deoarece adera întru totul la opiniile mele din editorialele publicate în „Jurnalul de Varşovia”. Cînd însă, locuind pe atunci în satul meu de lîngă Kaluga, am citit acest discurs[3] despre „armonie”, am fost uimit şi mîhnit peste măsură; îl consideram un *adevărat* ortodox, dar adevărata ortodoxie nici măcar nu are *dreptul* (conform învăţăturii şi prezicerilor evanghelice şi apostolice) să aştepte „împăcarea totală”, „atotiertarea”, „iubirea deplină” şi, în genere, *armonia morală* (*aici*), ci poate admite doar îmbunătăţiri ori înrăutăţiri *temporare*. (Acum, în anii ’80, situaţia *se îmbunătăţeşte*). Mîhnit, am scris un articol despre cuvîntarea sa, iar el, închipuindu-şi, după cum i-au băgat în cap Aksakov şi alţii, că discursul rostit este un „eveniment” uriaş, s-a supărat pe mine cumplit şi a scris nota cu pricina (...)

Pentru *viitorul* Rusiei[4], mi-e frică de o *filosofie pur originală şi genială*... Ea, poate, e utilă ca *părtaşă* a teologiei... Mai bine zece noi secte mistice (în genul scapeţilor etc.) decît cinci noi sisteme filosofice (de felul celor ale lui Fichte, Hegel ş.a.). Sistemele filosofice bune înseamnă *începutul sfîrşitului.*

---

1. *Adnotările* sînt pe marginea manuscrisului articolului meu: *Înţelesul estetic al istoriei.*
2. Cu privire la cuvintele din articol: „În rîndurile pline de venin ale lui Dostoievski (din *Caietul de însemnări* publicat postum) despre Leontiev s-a resimţit o oarecare ură. Din contră, Vl. Soloviov, care nu prea dădea atenţie celor ce se spuneau împotriva lui, de data aceasta s-a corectat cu atenţie.”
3. Este vorba despre celebrul *Discurs cu ocazia dezvelirii monumentului lui Puşkin din Moscova.* Atît acest discurs, cît şi ultimele povestiri afectate ale lui L.N. Tolstoi, începînd cu prima din ele: *Cu ce trăiesc oamenii*, au generat una din cele mai strălucite şi mai posomorîte broşuri ale lui Leontiev: *Noii noştri creştini: contele L.N. Tolstoi şi F.M. Dostoievski.* Însă, dacă lui Leontiev „iubirea” scriitorilor pomeniţi, chemarea lor la „iubirea de frate” i s-au părut o „trădare a creştinismului”, atunci ce putea să pară, *în raport cu creştinismul,* atitudinea „de Alcibiade”, „pasiunile frumoase” ale lui K.N. Leontiev însuşi? Aici, în aceşti ani şi în aceste broşuri, a început, în fond, profunda vîltoare religioasă a creştinismului. La baza ei a stat întrebarea: ce este *esenţial* în creştinism: *morala, iubirea aproapelui* ori o oarecare *mistică*, pentru care „iubirea aproapelui” nici măcar nu-i atît de importantă?
4. Pe marginea cuvintelor: „Tendinţele de veacuri ale istoriei şi filosofiei – iată ce va deveni, probabil, în viitorul cel mai apropiat, obiectul nostru preferat de studiu; şi năzuinţa lacomă după ce vom fi pus stăpînire pe evenimente, să le orientăm – iată care va fi obiectul grijii noastre principale. Politica, în cel mai înalt înţeles al acestui cuvînt, în sensul intervenţiei în cursul istoriei şi al influenţei exercitate asupra lui, şi filosofia, ca necesitate a sufletului aflat pe moarte şi agăţat cu aviditate de ideea izbăvirii sale – acestea constituie ţelul care ne atrage irezistibil.”

Însă, dacă în continuare vorbiţi despre „mîntuirea sufletului” în sens bisericesc, direct şi real, adică despre *evitarea iadului* pentru *sufletul individual* şi *învierea* unui trup nou, superior, şi nu în sensul „armoniei” sufleteşti pe *pămînt*, atunci, fireşte, sînt de acord... Dă-ne Doamne nouă, ruşilor, o asemenea metafizică, o asemenea etică sau psihologie, care să nu ne ducă decît la simbolul credinţei din Niceea, la schimnicie, la posturi, tedeumuri ş.a.m.d. (...)

Şi pentru cele spuse despre slavofili, calde mulţumiri!... Tocmai credinţele „naive” a vechilor slavofili erau în dezacord cu *principala* lor idee.

Despre chinezi. Oare „modul lor de viaţă” e chiar atît de „inutil”? În primul rînd, în felul lui, e foarte frumos. Te odihneşti privind „pictura fără perspectivă” după vechea artă greco-europeană, de o desăvîrşire realistă, incurabilă, plictisitoare.

În general, eu cred că acest popor este menit să cucerească Rusia, cînd *amestecul* nostru (cu europenii ş.a.) va atinge punctul maxim. Şi o asemenea Rusie numai spre asta se poate îndrepta.

„Gog şi Magog” – *finis mundi!* Ce va mai rămîne după aceasta? Ce-ar mai fi posibil fără noi seminţii sălbatice ori fără cele capabile *să se trezească?* De altminteri, mi se pare că *puţin* îi va *rămîne* omenirii. Ştiinţele exacte grăbesc pieirea. Încetul cu încetul, „arborele cunoaşterii” usucă „arborele vieţii”. (...)

Poate că şi eu, *întîlnindu-vă în sfîrşit,* voi avea posibilitatea să spun: „Acum, slobozeşte pe robul Tău, Stăpîne”[1].

K. Leontiev

---

1. Cuvintele „Gog şi Magog” *finis mundi* ş.a.m.d. ne amintesc foarte bine de prelegerile lui Vl. Soloviov *Despre sfîrşitul istoriei universale şi despre Antihrist.* Ele ne atrag atenţia prin ton, prin tristeţe, prin lipsa de speranţă. Menţiunea privitoare la rolul chinezilor, ca viitori cuceritori ai Rusiei, apropie concepţiile lui Soloviov şi Leontiev pînă la indentificare. Prieteni apropiaţi, ei nu o dată, fireşte, au discutat „despre viitor”, după obişnuinţa tipic rusească; despre *prioritatea ideii*, a sentimentului nici nu poate fi vorba aici, şi apoi ea nu prezintă interes decît pentru bibliografii-gropari. Cu zece ani înainte, Leontiev a dat glas acelei idei ce a răsunat prin buzele lui Soloviov (din nou *fatum*-ul). Iată, însă, ce observaţie ar fi trebuit să li se facă ambilor gînditori: în opoziţie cu „braţele lăsate în jos” la ei amîndoi, cîtă energie plină de iniţiativă la „visătorii” Dostoievski şi Tolstoi! „Creştinism roz”, iată „creştini roz”, este reproşul aruncat acestor scriitori de către Leontiev, în înveninata sa broşură: totuşi, dacă acest nou „creştinism” le oferă ambilor *puterea de a trăi*, nu e evidentă, oare, o anumită măsură de *adevăr* în el? Căci nu este posibil *să trăieşti din minciună,* ci *doar din adevăr*. „Creştinismul roz” al celor doi realişti-romantici ai noştri (Dostoievski şi Tolstoi) nu este oare, în acelaşi timp, „creştinismul ce se reîntoarce la *Arborele Vieţii*” (Leontiev), în locul „creştinismului generat numai de *Arborele Cunoaşterii*” (scolastică, ştiinţă, dogmatism)? Amîndoi, şi Soloviov şi Leontiev, au fost legaţi pînă la exces de „Arborele Cunoaşterii”; de aici pesimismul, tristeţea lor. Iar estetismul lui Leontiev, „spirit de Alcibiade”, ca o frunză fragedă, ca un mugure al *Arborelui Vieţii* trezit din somn, s-a ţinut atît de bine de acest arbore, pentru că în sinea sa, în pofida spiritului său monahal, Leontiev *a iubit mai mult decît orice acest mugure*, acesta fiind chezăşia mîntuirii pentru amîndoi, şi pentru Leontiev, şi pentru Soloviov. Soloviov a murit atît de timpuriu şi de trist, pentru că n-a avut deloc în el acest mugure al *Arborelui Vieţii;* iar Leontiev a trăit totuşi 60 de ani şi chiar a fost (cum îmi scrie) un „om vesel şi nu lipsit, la urma urmei, de superficialitate”. Există „ape vii” şi „ape moarte”, acest lucru trebuie să ni-l amintim drept comentariu la „Arborele vieţii” şi al „cunoaşterii”.

Serghei N. Bulgakov

IVAN KARAMAZOV CA TIP FILOSOFIC *

Stimate doamne, stimaţi domni,

Într-o bodegă murdară Ivan Karamazov îi spune fratelui său, Aleoşa: „Ce crezi tu că fac azi băieţii de o vîrstă cu noi în Rusia? Sau cel puţin unii dintre ei? Să luăm, bunăoară, cîrciuma asta infectă; se strîng cu toţii aici şi se aşază în cîte un colţ. Nu se cunosc între ei şi, după ce vor ieşi din local, timp de patruzeci de ani după aceea nu vor mai şti nimic unul despre altul. Ei şi? În jurul căror lucruri se învîrt discuţiile pe care le poartă ori de cîte ori au o clipă de răgaz, aici, în cîrciumă? Numai şi numai în jurul unor probleme de importanţă universală: «Ce părere aveţi despre existenţa lui Dumnezeu? Dar despre nemurire?» Iar cei ce nu cred în Dumnezeu vor discuta, la rîndul lor, despre socialism şi despre anarhism, despre transformarea lumii după un nou calapod, ceea ce, în definitiv, e cam acelaşi lucru, problemele sînt aceleaşi în fond, numai că sînt privite dintr-un alt punct de vedere. În zilele noastre, un număr infinit de tineri ruşi, care de care mai originali, nu fac altceva decît să dezbată asemenea chestiuni. Nu-i aşa?" „Da, pentru adevăraţii ruşi existenţa lui Dumnezeu sau nemurirea sufletului, sau, aşa cum spui tu, aceleaşi probleme privite dintr-un alt punct de vedere, sînt probleme esenţiale, şi, deci, e normal să fie aşa", i-a răspuns Aleoşa.

Eu, de asemenea, văd în interesul constant faţă de aceste probleme trăsătura cea mai caracteristică a tineretului şi a intelectualităţii noastre, o trăsătură cu totul ostilă oricărui lucru ce poartă pecetea burgheziei culturale, şi mai văd aici semnul unui profund idealism, al măreţiei spiritului, ce părăseşte universul lăuntric pentru cel exterior, devine acţiune. Cum se menţionează în spusele lui Ivan, societatea noastră abordează aceste probleme din puncte diferite, fie din perspectivă, să zicem, sociologică, fie metafizică. Fireşte, perspectivele nu se exclud, ci se îmbină într-un fel sau altul, însă, de regulă, se manifestă cu precădere una dintre ele. Am parcurs pînă de curînd perioada entuziasmului faţă de latura sociologică a concepţiei despre lume; începe, dacă nu mă înşel, revirimentul laturii metafizice. În orice caz, e cert faptul că intelectualitatea noastră pare mai dispusă să filosofeze, însă este absolut insuficient instruită filosofic. Nivelul de pregătire în acest domeniu este extrem de coborît nu numai în rîndul publicului cititor, ci şi în rîndul celui care scrie. Pînă astăzi noi, ruşii, n-am îmbogăţit aproape cu nimic literatura filosofică mondială, şi singurul filosof original din acest spaţiu rămîne Vladimir Soloviov, numai că noi contestăm pînă şi meritele acestuia. Cu toate acestea, chiar dacă nu dispunem de o literatură ştiinţifică originală în materie de filosofie, avem, în schimb, o foarte bogată şi distinsă literatură filosofică; acea

---

* Prelegere publică ţinută la Kiev, pe 21 noiembrie 1901.

forţă spirituală a poporului nostru, ce nu şi-a găsit expresia în tratate filosofice, s-a salvat prin imaginea artistică. Or, sub acest aspect, în decursul secolului al XIX-lea, mai precis în a doua lui jumătate, prin individualitatea lui Dostoievski şi Tolstoi, a lui Turgheniev chiar, şi în mai mică măsură a lui Cehov, am mers înaintea literaturii europene, i-am fost model. Imense comori spirituale sînt concentrate în literatura noastră şi trebuie să ştim să le preţuim.

Din păcate, nu pot afirma că ne-am achitat întocmai de această firească şi, în sensul cel mai bun al cuvîntului, patriotică obligaţie. Poate că s-a făcut ceva în privinţa lui Turgheniev, Tolstoi şi a scriitorilor contemporani, nu însă şi în ce-l priveşte pe marele pătimitor al literaturii noastre, Dostoievski.

El continuă să rămînă oarecum uitat, în jurul numelui său sfînt se adună confuzii jignitoare, graţie cărora unii aproape că-l consideră o fosilă a literaturii, iar partea cea mai aleasă a societăţii nu simte legătura de sînge dintre ea şi autorul *Fraţilor Karamazov*. Sigur că, într-o oarecare măsură, cauza ar putea-o reprezenta originalele convingeri politice ale lui Dostoievski, dar cine ar îndrăzni să-l amestece cu cei ce sînt reprezentanţii şi păstrătorii oficiali ai acestor opinii?

În persoana lui Dostoievski avem nu doar un orator genial, un mare umanist ce şi-a iubit aproapele, ci şi un talent filosofic remarcabil. Dintre toţi scriitorii ruşi, titlul de onoare de artist-filosof îi aparţine pe drept lui Dostoievski; însuşi Tolstoi, pus alături de el, pierde sub acest aspect din dimensiunile-i colosale. Iar această latură – spre ruşinea literaturii noastre – a fost cel mai puţin studiată şi apreciată de către critică. De aceea, în ciuda imensei dificultăţi în evaluarea lui Dostoievski ca filosof, simt nevoia nestăvilită de a mă opri tocmai asupra acestei laturi a scriitorului. Or, în această situaţie, e firesc să abordez opera în care, atît din punct de vedere filosofic, cît şi artistic, genialitatea autorului se manifestă mai relevant – *Fraţii Karamazov* – şi să aleg din roman imaginea cea mai strălucitoare sub raport filosofic – chipul lui Ivan Karamazov.

Din întreaga galerie de tipuri ale romanului, figura acestui personaj ne este nouă, intelectualităţii ruse, cea mai apropiată, cea mai scumpă; noi înşine suferim chinurile lui, îi înţelegem aspiraţiile. Apoi, acest chip ne ridică la o înălţime atît de ameţitoare, la care gîndirea filosofică n-a reuşit să ajungă decît în cazul celor mai îndrăzneţi slujitori ai ei. Dar să ne referim la romanul în cauză.

Ivan Karamazov reprezintă una din figurile centrale ale uriaşei epopei a vieţii ruseşti, în care aceasta din urmă s-a reflectat în toate manifestările ei, de la cele mai de jos pînă la cele mai inspirate. El este unul din cei trei fraţi Karamazov care, în viziunea lui Dostoievski, simbolizau, poate, întreaga societate rusă, întreaga viaţă a acestei ţări. Dar Ivan e totodată un personaj episodic, în roman nu i se încredinţează nici un fel de acţiune. Atitudinea sa faţă de tragedia consumată între pereţii casei Karamazovilor poate fi considerată cel mult ca extrem de tolerantă. Chiar dacă mai tîrziu Ivan însuşi e chinuit de gîndul că ar fi autorul moral al crimei, aceasta nu e decît o rătăcire a minţii sale bolnave, şi nu un indiciu al participării lui efective la omor.

„Nu l-ai ucis tu”, îi spune Aleoşa, prin gura căruia vorbeşte şi autorul. Într-adevăr, nu e greu de văzut că deznodămîntul sîngeros se apropie cu o putere fatală, că tragedia nu poate fi evitată, că ea s-ar fi dezlănţuit şi fără nici o implicare a lui Ivan. Iar dacă privim lucrurile obiectiv, îl putem considera pe Aleoşa la fel de îngăduitor ca fratele său mai mare.

Din punct de vedere al arhitecturii romanului, s-ar putea să pară o nereuşită faptul că una din figurile centrale ale cărţii este oarecum episodică şi de prisos desfăşurării acţiunii.

Neîndoielnic, aproape toate romanele lui Dostoievski suferă de mari neajunsuri, chiar şi în privinţa neglijenţei structurale ori de execuţie, iar cei obsedaţi de formă au motive pentru a se indigna.

Cu toate acestea, e ciudat şi nefiresc să vorbim de neajunsuri formale în cazul unor asemenea opere colosale, precum *Fraţii Karamazov*.

Scrierile de acest gen îşi sînt ele singure lege, iar o critică înţeleaptă va trebui să se limiteze, în ce le priveşte, la simpla constatare de fapte şi, pe cît posibil, la deplina dezvăluire a concepţiei artistice.

După cele spuse în privinţa locului ocupat de Ivan în operă, se poate lesne înţelege că universul spiritual al eroului se caracterizează cel mai puţin prin fapte. Pentru a-i pătrunde în suflet, ne putem folosi, în primul rînd, de propriile cuvinte despre sine. O importanţă oarecum secundară o au părerile altor personaje, numai că aceste opinii capătă semnificaţii doar corelate cu spusele lui Ivan. Caracterizarea acestuia din urmă se face în manieră dramatică, cel mai adesea sub formă de monolog, arareori prin dialog. Putem vorbi, aşadar, de un episod dramatic în cuprinsul romanului, chiar dacă scriitorul evită formele dramei. Mai mult chiar, numeroase pagini ale romanelor sale ating înălţimile patosului dramatic shakespearian. Cît priveşte forma dramatică, multe din dialoguri şi din monologurile lui Ivan pot fi cel mai uşor comparate cu scenele filosofice din *Faust*. Merită menţionat în mod special un procedeu – model de virtuozitate tehnică –, accesibil nu numai în literatura noastră, ci şi în cea universală, doar lui Dostoievski, şi anume caracterizarea sufletului eroului prin delir. Avem în vedere uimitorul capitol „Vedenia lui Ivan Feodorovici. Diavolul”. Graţie delirului, acompaniat de halucinaţii şi de dedublarea morbidă a conştiinţei, sîntem puşi în faţa unui monolog sub formă dialogală. Diavolul lui Ivan Feodorovici nu este acel Mefistofel metafizic, întruchiparea principiului abstract al răului şi ironiei, ci o creaţie a spiritului bolnav al personajului, parte a propriului său eu.

Tot ceea ce îl chinuie pe Ivan, tot ceea ce urăşte şi dispreţuieşte el analizîndu-se, îşi găseşte personificarea în diavol. Îi lăsăm pe specialişti să analizeze acest episod, puţin interesant din punct de vedere psihiatric; pentru noi el se dovedeşte destul de valoros, fiind o caracterizare a stării sufleteşti a eroului. El reprezintă punctul de vîrf al excitării mentale şi nervoase în care s-a aflat Ivan, moment în care puterile lui sînt înfrînte şi eroul cade, în cele din urmă, în stăpînirea bolii. Apariţia sa la proces, în ultimele pagini ale romanului, nu adaugă mare lucru dramei sale spirituale.

O prea mică importanţă pentru caracterizarea eroului o are intriga de iubire, idila acestuia cu Katerina Ivanovna. Dostoievski pare să fi

anexat acest episod mai curînd pentru legătura exterioară sau, de ce nu, din cauza slăbiciunii sale excesive pentru complicarea firului romanului. Idila cu Katerina Ivanovna este absolut străină vieţii lăuntrice a lui Ivan Feodorovici, nu joacă, practic, nici un rol în universul spiritual al personajului şi, de aceea, apare inutilă, nu răspunde scopurilor artistice ale autorului, e tot atît de inutilă, adăugăm noi, ca şi palida idilă dintre Faust şi Margareta pentru tragedia lui Goethe, intrigă ce nu-l caracterizează nicicum pe erou, ea putînd fi foarte bine cedată oricărei apariţii secundare din piesă. Ivan conduce, după expresia lui Herzen, un roman logic, aş spune chiar metafizic, care îi acoperă ochii pentru orice altceva. În viaţa sufletească a lui Ivan, toate personajele ce acţionează, tatăl, Aleoşa, Mitea şi, îndeosebi, Smerdeakov, ocupă un rol mai mult sau mai puţin însemnat; lipsite de importanţă sînt doar Katerina Ivanovna şi Gruşenka. De aceea nu ne vom mai opri asupra acestui episod.

Mai adaug că Dostoievski nu oferă doar o fotografie de moment a sufletului lui Ivan. El vorbeşte arareori şi pe scurt despre trecutul personajului său, despre copilăria şi tinereţea acestuia – în carte Ivan are 23 de ani – şi nu ne spune nimic cu privire la viitorul eroului. Povestea se întrerupe brusc. Motivul exterior l-a reprezentat moartea autorului; Dostoievski a luat cu sine atîtea cuvinte nerostite.

Însă, e puţin probabil ca Ivan să fi ocupat şi pe mai departe un rol însemnat în operă; în prefaţă, Dostoievski se referă numai la Aleoşa, ca erou al viitorului roman, ce trebuia să fie, conform intenţiilor scriitorului, continuarea *Fraţilor Karamazov*.

Semnificativ este faptul că nicăieri în roman nu găsim o descriere a înfăţişării exterioare a lui Ivan, deşi toate personajele mai importante sînt prezentate şi sub acest aspect.

Bănuiesc că faptul nu-i întîmplător, că nu e vorba de o neglijenţă, ci de un instinct artistic lăuntric. Ivan e spirit, e în întregime o problemă abstractă, nu are aspect exterior. Cui, în fond, i-ar trece prin cap să pretindă descrierea fizică a lui Faust, despre care, de asemenea, nu există nici o remarcă în tragedie?

În felul acesta, întregul talent al autorului se concentrează către descoperirea şi luminarea stării sufleteşti a lui Ivan în momentul dat; ea se află, parcă, în centrul soarelui electric al talentului dostoievskian.

Ivan aparţine acelor firi alese, pentru care ultimele probleme ale existenţei, aşa-zisele probleme metafizice privitoare la Dumnezeu, la suflet, la bine şi la rău, la ordinea universală, la sensul vieţii se prezintă nu ca aspecte inutile ale unei banale teorii, ci au un caracter real, viu şi imediat. Asemenea firi nu pot trăi fără să-şi pună şi fără să rezolve astfel de probleme. Psihologic vorbind, nu are importanţă la ce concluzii s-a ajuns ori ce răspunsuri s-au obţinut. Important e că ele nu pot fi puse şi soluţionate. Particularitatea caracteristică stării în care se găseşte Ivan în *Fraţii Karamazov* o reprezintă necredinţa, pierderea credinţei în ceea ce este vechi, în ceea ce încă nu a lăsat locul noului. O asemenea stare intermediară este din cale afară de dureroasă; criza de creştere ameninţă cîteodată cu deznodămîntul fatal. Vă amintesc acel pasaj din *Spovedanie*, din acest nepreţuit monument de psihologie, unde Tolstoi povesteşte cum, aflat într-un moment de fericire maximă,

ascundea de sine tot ce i-ar fi putut servi pentru sinucidere, într-atît îl atrăgea această idee. O situaţie asemănătoare este descrisă în autobiografia lui Mill [1], unde ni se dezvăluie maladia necredinţei, criza morală suferită de autor în perioada trecerii de la tinereţe la o vîrstă mai matură.

Imaginaţi-vă momentul unei asemenea treceri, al unei asemenea rupturi la un om cu un spirit uriaş, cu o cutezanţă logică aparte, de o sinceritate entuziastă, la un om absolut incapabil de compromisuri cu sine însuşi, şi-l veţi avea în faţă pe Ivan Feodorovici Karamazov. Acest om inteligent şi talentat, aflat în floarea vîrstei, la apogeul puterii sale, vorbeşte într-un mod cu totul serios despre sinucidere, întrevăzută, e drept, nu în prezent, ci pe la 30 de ani, cînd va mai slăbi ticăloasa poftă de viaţă. Or, Ivan iubeşte viaţa şi ştie s-o preţuiască. „Să zicem că n-aş crede în existenţa ordinii universale, şi totuşi, uite, mi-s dragi mugurii cleioşi ce se deschid primăvara, mi-e drag cerul albastru, mi-s dragi unii oameni, despre care – mă crezi? – nici măcar nu-mi dau seama pentru ce mă atrag, mi-e drag uneori eroismul omenesc, virtute în care, poate, de mult am încetat să mai cred, dar pe care, totuşi, în adîncul meu, o cinstesc ca pe o amintire.” Sufletul acestui om e deschis pentru tot ce e măreţ şi frumos. Spune că va pleca în Europa, pe care o consideră un cimitir drag, „cel mai scump dintre toate”: „Atîţia răposaţi dragi zac în pămînt acolo, fiecare piatră de mormînt vorbeşte despre o aşa viaţă apusă ca o flacără ce s-a stins, despre credinţa pătimaşă în eroismul lor, despre lupta pe care au purtat-o în numele adevărului şi al ştiinţei! Parcă mă şi văd cum am să cad în genunchi şi-am să sărut pietrele, stropindu-le cu lacrimi.” Astfel, întreaga cultură europeană, pe care ştie atît de mult s-o aprecieze şi s-o respecte, îi apare în realitate ca o relicvă scumpă. Viaţa în ansamblul ei o consideră lipsită de gust. Starea de inerţie morală în care se găseşte eroul îl transformă într-un egoist rece şi apatic, căruia viaţa din jur nu-i inspiră decît iritare şi dezgust. Ne cuprind fiorii cînd vorbeşte despre posibilitatea ca Dmitri să-şi fi omorît tatăl, despre faptul că „o lighioană înghite pe alta”, ne şochează, chiar ne revoltă, atitudinea lui îngîmfată şi grosolană, de stăpîn, faţă de Smerdeakov, căruia, întîmplător, i-a fost dat să devină adevăratul erou al romanului său metafizic; multe din acţiunile şi, în special, din sentimentele lui Ivan sînt pentru noi cumplite şi respingătoare. Dar, în acelaşi timp, nu ne vine să credem că în toate acestea se vădeşte adevărata fire a acestui om, ce ştie să se înduioşeze într-atît de mugurii cleioşi ce se desfac primăvara, şi să sărute, stropindu-le cu lacrimi, pietrele culturii europene. Nu-i vine să creadă lui Ivan însuşi, cînd i se destăinuie lui Aleoşa: „n-am putut niciodată să înţeleg cum e posibil să-ţi iubeşti aproapele”. Ivan, pe care-l întîlnim în paginile cărţii, nu este cel real, după cum Raskolnikov, pregătindu-se s-o ucidă pe bătrînă, seamănă foarte puţin cu veritabilul Raskolnikov.

Starea de suferinţă prelungită, durerea chinuitoare de a nu-şi putea depăşi îndoielile îl determină pe Ivan să acorde atenţie doar lumii sale lăuntrice; să participe la viaţa exterioară nu-i mai ajung puterile. El nu e bolnav doar la sfîrşitul romanului, cînd se declanşează cu adevărat

febra nervoasă, e bolnav de la început, din momentul în care apar, în toată limpezimea lor, acele probleme sufocante, pe care trebuie să le rezolve ori să moară din punct de vedere moral.

Uneori, sofistul şi dialecticianul din Ivan îl lasă în umbră pe mucenicul ideii, numai că ultimul nu scapă privirii pătrunzătoare a stareţului Zosima, care, cu o clarviziune profetică, se adresează lui Ivan, în urma discuţiei memorabile privind judecata bisericească: „Ideea (despre nemurirea sufletului) încă nu şi-a găsit un răspuns în sufletul dumitale şi-l face să se zbuciume. Uneori, însă, vezi dumneata, chiar şi un martir simte un fel de satisfacţie să ia în glumă propria deznădejde, ca să zic aşa, tot din deznădejde. Dumneata nu faci decît să te distrezi deocamdată, omorîndu-ţi timpul cu diverse articole şi discuţii de societate, fără să crezi măcar în dialectica dumitale, ba chiar bătîndu-ţi joc de ea cu sufletul îndurerat... Încă n-ai apucat să găseşti dezlegarea acestei probleme, spre marea dumitale nenorocire, căci problema se cere totuşi rezolvată...” În aceste cuvinte profetice se află cheia potrivită pentru sufletul lui Ivan. Dar să vedem cărei probleme sau, mai bine zis, căror probleme nu le-a găsit Ivan răspunsul, fapt ce constituie marele său necaz?

Piotr Aleksandrovici Miusov povesteşte pe seama acestui personaj, în aceeaşi scenă petrecută la mănăstire, următoarele: „Acum vreo cinci zile, aflîndu-se într-o societate unde era foarte mult cuconet, domnia-sa, la un moment dat, a declarat solemn în cursul unei dispute că nu există pe lume absolut nimic care să-i determine pe oameni a-şi iubi aproapele, nici o lege a naturii nu impune omului să iubească umanitatea şi, dacă totuşi iubirea a dăinuit şi mai dăinuie încă pe faţa pămîntului, existenţa ei nu se explică printr-o lege a firii, ci exclusiv prin faptul că oamenii cred în nemurire. Ivan Feodorovici a mai adăugat totuşi, ca o paranteză, că şi aici poate fi vorba de o lege a naturii şi că, dacă s-ar distruge în omenire credinţa în nemurirea sufletului, izvoarele dragostei ar seca pe loc în inima omului, şi o dată cu ele orice forţă activă care să menţină viaţa pe pămînt. Mai mult: că atunci nimic din ce se poate întîmpla n-ar mai fi imoral, că totul ar fi permis în lume, chiar şi antropofagia. Să vedeţi, însă, că nu s-a mulţumit cu atît: în concluzie, domnia-sa a spus că pentru orice individ, bunăoară ca mine sau ca dumneata, care nu crede nici în Dumnezeu, nici în nemurirea sufletului, legile morale ale firii ar trebui să se schimbe pe loc, şi-n locul lor să se instaureze altele, cu un caracater opus celor religioase, care se vor fi perimat, şi că egoismul, în forma lui cea mai acută, ajungînd pînă la crimă, va trebui nu numai să fie permis, dar chiar recunoscut ca o soluţie necesară, cea mai inteligentă şi s-ar putea spune şi cea mai nobilă dintre toate.” Ivan confirmă că i-a fost redată exact ideea că „dacă nu există nemurirea sufletului, nu există nici virtute”. Or, în roman, el nu crede sau încă nu crede în nemurirea sufletului. Aceeaşi idee i-o repetă cumplitul său dublu – diavolul. Acesta pomeneşte de viitoarea împărăţie a libertăţii şi ştiinţei, cînd omul, abolind în cele din urmă credinţa în Dumnezeu, devine om-zeu. Însă, „întrebarea este dacă această perioadă va veni sau nu cîndva, se gîndea tînărul meu filosof (îl ironizează diavolul pe Ivan). Dacă da, lucrurile aveau să se lămurească, şi omenirea avea să se organizeze o dată pentru totdeauna.

Cum omul este din păcate un nătărău patentat, s-ar putea să nu se întîmple nimic nici peste o mie de ani. De aceea cine îşi dă seama care-i adevărul ar putea de pe acum să se chiverniseascǎ după pofta inimii sale, statornicindu-şi viaţa pe temelii noi. În cazul acesta «totul este permis». Mai mult, chiar dac-ar fi să nu sosească niciodată sorocul acelei epoci mult aşteptate, din moment ce nu există nici Dumnezeu, nici viaţă fără de moarte, omul nou poate totuşi deveni om-zeu, chiar dacă n-ar mai fi nimeni ca el pe faţa pămîntului. Fireşte că din momentul în care se va fi ridicat la rangul acesta, omul va putea, în cazul cînd ar fi necesar, să treacă fără nici o strîngere de inimă peste opreliştile morale ce stăteau mai înainte în calea omului-rob. Cu atît mai mult cu cît pentru divinitate nu există legi! Acolo unde se află Dumnezeu orice lucru e sfînt! Oriunde m-aş duce eu, va fi loc de cinste... «Totul este permis» şi basta!" Că „totul este permis" se dovedeşte ideea preferată sau, mai bine zis, principalul subiect de discuţie al lui Ivan Karamazov: el o va dezvolta şi faţă de Aleoşa, şi faţă de Mitea în închisoare, şi faţă de Smerdeakov, şi cunoaşteţi deja ce direcţie fatală au luat gîndurile acestuia din urmă asimilînd-o.

Dar să lăsăm de o parte episodul cu Smerdeakov şi să ne concentrăm atenţia exclusiv asupra laturii filosofice a chestiunii. Observăm că aici este pusă cu o fermitate fără echivoc una din cele mai importante şi mai arzătoare probleme ale filosofiei tuturor timpurilor şi popoarelor, formulată încă de Socrate, ba chiar mai înainte, de predecesorii săi – sofiştii –, şi anume problema etică, privitoare la criteriile binelui şi răului, la sancţiunea morală. Credem că, în zilele noastre, ea ocupă primul loc în cadrul filosofiei şi manifestă o influenţă hotărîtoare asupra disciplinei respective. La drept vorbind, ea n-a fost şi nici nu poate fi înstrăinată de filosofie, în cadrul căreia este problema cea mai importantă, cu adevărat *primordială* ca însemnătate.

Cu un curaj demn de toată cinstea şi cu o logică necruţătoare, Ivan trage concluzii etice din filosofia ateistă sau, dacă ne este permis să utilizăm un termen de specialitate contemporan, pozitivistă şi ajunge la rezultatul trist, pentru el, conform căruia criteriul binelui şi răului, prin urmare şi cel moral nu pot fi obţinute fără aprobarea metafizică ori religioasă. Eroului dostoievskian îi lipseşte credinţa religioasă, numai că, o dată cu pierderea ei, constată îngrozit că şi-a pierdut şi moralitatea. Caut dinadins să evit aici evaluarea teoretică a opiniilor lui Ivan, adică dacă are sau nu dreptate, legînd criteriul binelui şi răului de religie: la această întrebare oameni cu diferite concepţii despre lume vor răspunde fiecare altfel. Vreau să subliniez doar conţinutul general uman al acestei probleme, pe care şi-o pune orice om care începe să trăiască în mod conştient, o dată cu trecerea de la credinţa tradiţională din copilărie la cea conştientă ori la necredinţă.

Tragedia lui Ivan nu stă în faptul că ajunge la concluzii ce neagă moralitatea; doar nu puţini sînt oamenii pentru care teoreticul „totul e permis" devine un paravan confortabil pentru imoralitatea pusă în practică; tragedia constă în aceea că sufletul lui „ales, în stare să fie chinuit de atîta suferinţă", cum îl caracterizează stareţul, nu poate să accepte un asemenea răspuns. E de ajuns să ne amintim mustrările de conştiinţă ale personajului, care se consideră vinovat de uciderea tatălui

său. Aici, gîndirea teoretică intră în dezacord cu cea practică, ceea ce sfidează logica îşi găseşte ecou în suflet, trăieşte, fără să ia în seamă nici un fel de negaţie, ca fapt al conştiinţei etice nemijlocite, ca glas al conştiinţei.

O fire etică în cel mai înalt grad, care este obligată să nege moralitatea: iată ce conflict monstruos. E ca şi cum cineva ar fi nevoit să nege lumina zilei, pe care o vede cu propriii ochi, cu deosebirea că acest dezacord, ce atinge un singur fapt al cunoaşterii, nu poate fi comparat prin importanţă cu problema ce afectează întreaga viaţă morală a individului.

Imoralitatea ateistă, cum am numi concepţia etică a lui Ivan, ne aminteşte involuntar de căutările asemănătoare ale acelui spirit neliniştit căruia, în funcţie de capriciile modei, i-a fost dat să ajungă idolul zilelor noastre, Fr. Nietzsche. Oricine, chiar un cunoscător superficial al filosofiei morale a gînditorului german, va observa cu uşurinţă identitatea motivelor şi a ideilor fundamentale la Nietzsche şi Ivan, identitate dată de analogia problemei lor de bază, privitoare la compatibilitatea moralei absolute cu pozitivismul. (Fireşte, lăsăm deoparte acum detaliile filosofiei lui Nietzsche, restul ideilor considerîndu-le drept secundare în raport cu problema etică.) Am văzut că nu doar concepţia comună, care situează „supraomul" lui Nietzsche sau „omul-zeu" al lui Ivan „dincoace de bine şi de rău" şi face ca pentru ei „totul să fie permis", este tipică ambilor, ci şi principiul egoismului, negarea faptelor altruiste ce ia locul moralei suprimate, se repetă şi în primul şi în celălalt caz. Splendoarea egoistă a supraomului, morala stăpînilor şi morala sclavilor – acestea sînt inevitabilele „fructe ale pustiului din inimă", ce rămîn după abolirea eticii dragostei şi a datoriei. Drama sufletească a lui Fr. Nietzsche şi a lui Ivan Karamazov e una şi aceeaşi – teoria imoralităţii. Ea nu se împacă deloc cu năzuinţele etice ale persoanei. După părerea mea, măreţia spiritului filosofului german îşi găseşte expresia în patima şi sinceritatea trăirii acestei drame, încheiată nefast – prin nebunie. O altă cale care să izvorască din opera lui Nietzsche nu există şi nici nu poate fi; dacă el ar fi rămas, în pofida a tot ce a scris, un burghez prosper, cum s-a întîmplat, de exemplu, cu Voltaire după ce a publicat *Candide* [2], această operă pătrunsă de disperarea cauzată de necredinţă, Nietzsche ar fi fost un simplu beletrist, ce a exersat în versuri şi proză, cu mult rafinament, pe marginea a diferite teme filosofice. Prin nebunia sa, el a dovedit, mai mult decît prin creaţii, importanţa reală şi adevărata semnificaţie a problemelor abordate.

Viaţa lui Nietzsche este un comentariu indispensabil prin care scrierile sale smintite sînt luminate de o flacără tragică, prin care devin uşor de înţeles suferinţele reale ale lui Zarathustra. Demonstrînd o clarviziune profetică, Dostoievski a formulat problema lui Nietzsche, problema imoralităţii ateiste, dar, spre deosebire de filosoful în cauză, care s-a consumat totalmente pentru lichidarea acestei contradicţii, scriitorul rus, înţelegînd-o, se ridică deasupra ei; spiritul romancierului nostru, alături de sufletul lui Nietzsche-Ivan, se dovedeşte capabil să cuprindă şi inima largă a lui Aleoşa şi harul profetic al stareţului Zosima. Despre Dostoievski s-ar putea repeta cuvintele diavolului referitoare la asceţii pe care a avut prilejul să-i ispitească şi al căror

suflet „face cît o constelaţie intreagă": „De-ai şti ce haos există în sufletul lor, ce amestecătură de credinţă şi de îndoieli! Zău, uneori îţi face impresia c-ar fi destul să intervină ceva, un fleac de nimic, pentru ca toată credinţa lor «să se dea peste cap»" [1]. Necesitatea de a limita expunerea ne determină să ocolim dificila sarcină a analizei şi evaluării critice ale concepţiei generale dostoievskiene – datorie de dragoste şi atenţie faţă de ilustrul scriitor, pînă acum neonorată de societatea noastră.

Privitor la morală, Ivan se exprimă relativ şi indecis: el spune că, dacă nu există Dumnezeu şi nemurirea sufletului, atunci totul e permis. Iar cînd e întrebat dacă există Dumnezeu, fie că răspunde hotărît: nu, nu există, fie că dă un răspuns situat la antipodul celuilalt. Faptul că nu poate ajunge la o concluzie definitivă generează chinurile sufleteşti ale eroului. El caută cu nesaţ credinţa, a obosit de atîta îndoială. La el se referă ironicul său dublu, diavolul: „Visul meu este să iau înfăţişarea unei precupeţe durdulii, aşa, ca de vreo sută de kilograme şi mai bine... şi să-I aprind lui Dumnezeu o lumînare". Dar e suficient să privim mai îndeaproape în sufletul lui Ivan, pentru a înţelege cît de departe este el de liniştea adusă de credinţă, cît de inaccesibilă îi este aceasta, cît de vastă şi de adîncă este îndoiala sa. Mă cuprinde neliniştea ori de cîte ori mă apropii de acele capitole ale cărţii în care este redată discuţia din restaurant a celor doi fraţi, Ivan şi Aleoşa. Dostoievski atinge aici o putere şi un curaj cu adevărat titanice, sînt scrise cu sînge aceste pagini, unice prin felul lor în întreaga literatură universală. Originală este pînă şi ambianţa în care cei doi se întîlnesc pentru întîia oară, pentru a discuta despre Dumnezeu şi lumea creată de El. Ivan, despre care se spune că nu avea patima beţiei, nici pe cea a desfrîului şi „nici de cîrciumi nu-i amator", şi novicele Alexei stau într-o cîrciumă infectă, în genul celei în care Raskolnikov ascultase povestea lui Marmeladov. Se găseau în colţul de lîngă fereastră, „despărţit de restul încăperii printr-un paravan... Era prima sală de la intrare, unde se afla şi bufetul instalat de-a lungul unui perete. Ospătarii forfoteau necontenit încoace şi-ncolo. Nu se zărea decît un singur consumator, un bătrînel, după aspect militar în rezervă, care-şi bea ceaiul într-un ungher. În schimb, celelalte saloane erau pline de freamătul obişnuit al localului, se auzeau ţipete, dopurile săreau pocnind zgomotos, bilele se ciocneau pe masa de biliard." Iar după paravan, în colţ, sînt supuse unei judecăţi severe planurile creatoare ale lui Dumnezeu, se deschid depărtarea universal-istorică şi adîncimea veacurilor, se dezvăluie abisurile nesfîrşite ale legendei despre marele inchizitor, se înalţă spre cer fumul de tămîie al gîndirii omeneşti… Există ceva cu adevărat rusesc în această simplitate, în această absenţă a oricăror efecte de atmosferă în care sînt expuse marile idei de aici.

1. Iată următorul fragment din carnetul de însemnări al lui Dostoievski: „Inchizitorul şi capitolele despre copii. Avînd în vedere aceste capitole, dumneavoastră (probabil, Kavelin [3]) aţi fi putut să mă trataţi chiar şi din punct de vedere ştiinţific, dar nu cu atîta aroganţă în privinţa filosofiei, deşi filosofia nu este specialitatea mea. Nici în Europa nu există şi nici *n-a existat* o asemenea forţă a *expresiilor* ateiste. Deci, nu cred în Hristos şi nu-L mărturisesc ca un băieţandru, ci *osana mea a trecut prin marea văpaie a îndoielilor*".

Într-un astfel de cadru, fraţii se întîlnesc şi, discutînd, ajung să se cunoască. Ivan răspunde întrebării mute a lui Aleoşa: „în ce crede şi pe ce-şi clădeşte viaţa iubitul său frate”. Mai întîi Ivan afirmă, în spirit pozitivist, că nu-i este dat spiritului său „euclidian, realist” „să pătrundă taina lui Dumnezeu” şi să decidă dacă există sau nu. Apoi, însă, adaugă: „admit existenţa lui Dumnezeu; o admit cu dragă inimă, după cum admit deopotrivă înţelepciunea, ca şi finalitatea lui, care ne este cu desăvîrşire necunoscută; cred în ordine, în sensul vieţii, cred în armonia eternă, cu care – zice-se – ne vom contopi cîndva, cred în cuvîntul spre care tinde întregul univers şi care, fiind el însuşi Dumnezeu, este în acelaşi timp aspiraţia către dumnezeire, cred în toate cîte sînt, chiar şi în infinit. Ce puzderie de cuvinte s-au făurit ca să exprime toate acestea! Pe cît se pare, sînt pe calea cea bună, nu-i aşa? Şi acum închipuieşte-ţi că, în ultimă instanţă, totuşi, eu nu accept lumea asta a lui Dumnezeu în finalitatea ei, n-o accept, deşi ştiu că există; pur şi simplu n-o admit. Nu spun că nu-L accept pe Dumnezeu, înţelege-mă, ci nu accept lumea plăsmuită de El, această creaţie divină, şi nici prin gînd nu mi-ar trece c-am s-o pot accepta vreodată. În privinţa asta, am de făcut o rezervă: cred ca un prunc nevinovat că suferinţele se vor tămădui şi vor pieri fără urmă, că toată farsa asta penibilă a contradicţiilor umane se va spulbera ca un deplorabil miraj, ca o născocire a minţii nevolnice şi mici cît un atom, a spiritului său euclidian; în fine, că în clipa deznodămîntului, în momentul suprem, cînd armonia eternă se va statornici în sfîrşit peste tot, se va petrece, va ieşi la lumină ceva atît de extraordinar, încît toate inimile vor dobîndi împăcarea, toate revoltele vor fi astîmpărate, toate crimele – ispăşite şi tot sîngele pe care l-au vărsat oamenii – răscumpărat, şi atunci vom ajunge poate nu numai să iertăm, dar şi să găsim o justificare pentru tot ce se întîmplă pe faţa pămîntului! Să iasă la lumină şi să se statornicească, n-are decît! Oricum ar fi, eu nu accept – şi nici nu vreau să accept acel ceva!”

Cu spiritul său „euclidian”, Ivan nu vrea să recunoască utilitatea şi înţelepciunea suferinţelor omeneşti. „Pămîntul nostru însă este imbibat de lacrimi omeneşti, şi nu numai la suprafaţă, ci mult mai adînc, pînă în miezul lui, dar despre lacrimile astea nu-ţi mai spun nimic... Nu sînt decît o ploşniţă, şi recunosc, cu toată umilinţa, că nu pot cu nici un chip să pricep de ce lumea asta a fost zidită aşa cum o vedem. Cred că oamenii sînt singurii vinovaţi. Gîndeşte-te, li s-a dat raiul, şi ei au rîvnit libertatea; au furat focul din cer, ştiind de la bun început că asta o să le aducă numai necazuri, prin urmare n-are rost să-i compătimim.” Dar copiii sînt nevinovaţi, ei „n-au muşcat din măr”, prin patimile lor devine mai evidentă inutilitatea, iraţionalitatea suferinţei în general. Urmează cutremurătoarele pagini despre copiii înjunghiaţi, împuşcaţi în momentul în care, din joacă, s-au întins după pistol, despre copiii ce mucezesc în unghere murdare, despre copiii torturaţi, sfîşiaţi de cîini sub ochii mamelor, un şir lung, însîngerat. „În ruptul capului, tună şi fulgeră Ivan, nu pot să înţeleg pentru ce sînt sortiţi să sufere şi ei şi de ce armonia trebuia neapărat plătită cu preţul suferinţelor lor? De ce trebuie să ajungă şi ei bălegar, să îngraşe cu făptura lor, spre binele nu ştiu cui, pămîntul pe care va înflori armonia viitoare?” Ivan refuză armonia dobîndită cu asemenea preţ: „Fiindcă armonia aceasta nu

merită nici măcar o lacrimă vărsată de bietul copilaş chinuit, care se bătea cu pumnişorii în piept într-o văgăună infectă, rugîndu-se lui Dumnezeu şi vărsînd la picioarele lui şiroaie de lacrimi, pe care nimeni, nimeni nu le-a răscumpărat! Nu merită, de vreme ce lacrimile lui au rămas nerăscumpărate. Şi trebuie neapărat să se găsească o compensaţie, altminteri nu poate exista armonie. Dar cum, te întreb, în ce fel? Mi se pare un lucru imposibil. Răzbunîndu-le? La ce mi-ar folosi răzbunarea, ce să fac, oare, cu iadul în care sînt azvîrliţi călăii, ce le mai poate ajuta iadul după ce au fost supuşi la cazne şi au murit în chinuri?" „Şi apoi, încheie Ivan, cred că s-a pus un preţ exagerat pe această armonie, biletul de intrare e prea scump pentru punga noastră. De aceea mă şi grăbesc să-l restitui. Şi, dacă vreau să fiu un om într-adevăr cinstit, sînt dator să-l restitui cît mai curînd. Ceea ce şi fac. Asta nu înseamnă că nu accept existenţa lui Dumnezeu, Aleoşa; mă mulţumesc doar să-i dau înapoi cu tot respectul meu biletul de intrare". „Asta e răzvrătire... murmură cu ochii în pămînt Aleoşa"[1]. Da, e o răzvrătire, răzvrătire omului împotriva lui Dumnezeu sau, exprimînd aceeaşi idee în manieră ateistă, este răzvrătirea neputincioasei personalităţi umane împotriva ordinii obiective a lucrurilor. Spiritul înflăcărat al byronianului Cain, spiritul tristeţii universale, a reînviat în Ivan! Ivan îi răspunde lui Aleoşa: „Răzvrătire? N-aş fi vrut să aud din gura ta cuvîntul ăsta. Crezi tu că ar putea cineva să trăiască tot timpul în răzvrătire?" Da, în răzvrătire nu se poate trăi, această stare sau înţelegere a lumii trebuie cumva învinsă sau depăşită, altfel n-o scoţi la capăt.

Oglinda strîmbă a sufletului lui Ivan, diavolul lui, cu ironia sa trivială, dezvoltă aceeaşi idee a necesităţii răului în lipsa universală de armonie. El se plasează pe sine în opoziţie cu Mefistofel, care vrea întotdeauna răul. „Sînt poate singura fiinţă de pe lume care iubeşte adevărul şi năzuieşte sincer să facă binele." Diavolul povesteşte cum a avut dorinţa de a striga „osana", dar „ce s-ar întîmpla dacă m-aş apuca să cînt osanale? Orice scînteie de viaţă s-ar stinge în lume şi n-ar mai

1. Fără să vrem ne vine în minte comparaţia cu imaginea, provocată de aceeaşi stare de spirit, care aparţine unuia dintre cei mai atenţi şi mai distinşi filosofi ai Franţei contemporane, lui Guyau [4], care într-adevăr a murit de timpuriu: „într-o noapte un înger sau un serafim m-a luat pe aripile lui ca să mă ducă în raiul evanghelic, la «creator», şi eu m-am simţit zburînd prin ceruri, deasupra pămîntului. Pe măsură ce mă înălţam, auzeam dinspre pămînt, venind spre mine, un zgomot tărăgănat şi trist, asemănător cu o cîntare monotonă a torentelor care se aud din munţi în liniştea culmilor. Dar de data asta deosebesc voci omeneşti: erau bocete amestecate cu rugăminţi de îndurare, gemete întrerupte de osana; erau rugi disperate, ieşite din piepturi pe moarte, smulse laolaltă cu vorbele de laudă; şi totul se amesteca într-un glas puternic, într-o simfonie atît de sfîşietoare, încît inima mea s-a umplut de jale. Cerul mi s-a părut întunecat, şi n-am mai văzut pe el nici soarele, nici bucuria lumii. M-am adresat celui care mă însoţea: «Tu nu auzi?» l-am întrebat eu. Îngerul m-a privit cu chipul calm şi senin. «Astea, mi-a spus el, sînt rugăciunile oamenilor, care, de pe pămînt, se înalţă la cer.» În timp ce-mi spunea acestea, aripile-i albe străluceau în soare; dar mie mi s-au părut negre, îngrozitoare. «Dacă eu aş fi acest Dumnezeu, mi s-ar umple ochii de lacrimi», am exclamat eu şi, într-adevăr, am simţit că plîng ca un copil. M-am desprins de mîinile îngerului, presupunînd că am în mine prea multă omenie ca să pot trăi în cer" (M. Guyau, *Esquisse d'une morale sans obligation, ni sanction*, 5-me éd., Paris, 1900, p. 12.)

avea loc nici un fapt divers. Numai din respect pentru îndatoririle mele profesionale şi pentru situaţia mea socială am căutat să înăbuş îndemnul generos ce-mi încolţise în suflet şi să-mi văd mai departe de ticăloşiile mele. Cinstea de a face bine şi-a rezervat-o altcineva, iar mie mi-au rămas numai ticăloşiile". „Ştiu, mărturiseşte diavolul, că la mijloc e un secret, pe care încă nimeni nu vrea cu nici un preţ să mi-l dezvăluie, pentru că în clipa în care l-aş afla poate c-aş începe şi eu să cînt în gura mare osanale, şi atunci ar dispărea de pe lume acel minus indispensabil fără de care prudenţa şi-ar întinde stăpînirea peste tot pămîntul." „Deocamdată, însă, nu-mi mai rămîne altceva decît să cîrtesc, împlinindu-mi fără nici o tragere de inimă menirea. Rostul meu pe lume este să duc la pierzanie mii de fiinţe omeneşti, pentru ca una singură să se poată izbăvi. Gîndeşte-te numai cîte suflete am fost silit să irosesc şi cîte reputaţii neprihănite să stropesc cu noroi ca să iasă la iveală cucernicul Iov din pricina căruia am îndurat cîndva ceva atît de amar! Atîta timp cît secretul nu va fi fost dezvăluit, pentru mine există două adevăruri: unul – cel de dincolo, al lor, pe care n-am ajuns încă să-l cunosc, şi al doilea – adevărul meu." Ivan geme, dîndu-şi seama că diavolul îşi bate joc de ideile lui.

Problema pe care o pune aici Ivan cu atîta forţă tragică şi cu atîta curaj smintit, cea a originii răului în lume şi a înţelepciunii ordinii universale, este o problemă eternă a metafizicii, veche de cînd lumea, care încă de pe timpul lui Leibniz a început să se numească problema teodiceei. La această întrebare au răspuns şi teologii, pentru care ea se formulează ca problemă a planului lui Dumnezeu, precum şi filosofii – şi optimişti precum Leibniz, şi pesimişti precum răutăciosul ei critic Voltaire, precum Schopenhauer sau Ed. von Hartmann, spiritualişti şi materialişti, deişti şi teişti. Nu trebuie să credem că întrebarea a apărut numai datorită opiniilor religioase, ea rămîne şi pentru opiniile ateiste, care subliniază cu şi mai multă putere armonia viitorului, pe care o plătim totuşi cu lipsa de armonie a prezentului.

Ca exemplu de astfel de opinie poate să ne servească înţelegerea contemporană a istoriei şi doctrina socialismului, fundamentată pe aceasta: viitoarea armonie a socialismului este cumpărată aici prin jertfa inevitabilă a suferinţelor capitalismului; „chinurile facerii" noii societăţi, conform celebrei comparaţii a lui Marx, nu pot fi eliminate. Prin urmare, pe bună dreptate şi cu toată forţa putem pune aici întrebarea lui Ivan privitoare la preţul armoniei viitoare şi, desigur, şi-o pune inevitabil fiecare persoană conştientă.

Nu există şi nici nu poate exista un sistem filosofic care să nu ţină cont de această întrebare, la dimensiunile ei depline. Într-adevăr, este o întrebare universală, în înţelesul deplin al cuvîntului; în această calitate, particularitatea ei constă nu doar în caracterul obsesiv, dar şi în imposibilitatea rezolvării ei, în sensul că nici un progres al ştiinţei, nici o forţă a gîndirii nu pot oferi o rezolvare care să distrugă însăşi întrebarea. Dimpotrivă, oricît de complet ar părea ea rezolvată de către un filosof, întotdeauna va fi reluată de altul. Fiecare filosof sau, mai precis, fiecare om care gîndeşte şi, prin asta, se ocupă cu filosofia trebuie să rezolve pe cont propriu, asumîndu-şi orice risc, iar soluţia nu trebuie să vină din raţiune, din logică, ci din întreaga fiinţă. Chiar

şi în cazul rezolvării ei mijlocite, gîndul străin trebuie să treacă prin ceea ce are mai sfînt fiecare om, pentru ca astfel să se transforme într-un apanaj intim al celui care a asimilat-o. Aceasta este însuşirea tuturor problemelor universale, care, totodată, sînt şi probleme fundamentale ale metafizicii şi, de altminteri, aşa sînt toate întrebările care îl chinuiau pe Ivan Karamazov. Noi personal credem că problema teodiceei, aşa cum este ea pusă de Ivan, nu poate fi rezolvată din punctul de vedere al înţelegerii eudemoniste a progresului, care vede în acesta din urmă sporirea fericirii unui număr cît mai mare de oameni. Această problemă poate fi rezolvată sau eliminată numai pe calea sintezei metafizice şi religioase.

Dar nu ne-am referit încă la una dintre cele mai chinuitoare îndoieli care îi alarmează inima lui Ivan, la o problemă universală al cărei răspuns este credinţa şi speranţa zilelor noastre; avem în vedere problema dezvoltării universal-istorice a umanităţii, sau – ceea ce-i acelaşi lucru – problema democraţiei şi a socialismului. Nouă, copii ai secolului al XIX-lea, nu ne e greu să înţelegem esenţa acestei probleme. În minţile multora, secolul al XIX-lea a distrus sau măcar a zdruncinat vechea credinţă şi vechile reprezentări despre această viaţă pămîntească, în calitatea ei de pregătire a celeilalte vieţi, din ceruri. Secolul a impus ideea conform căreia viaţa noastră este într-adevăr pregătirea pentru viaţa viitoare, dar nu pentru cea din ceruri, ci pentru cea de pe pămînt. Temporar, locul religiei a fost luat de teoria progresului sau, după cum s-a exprimat Comte, de religia umanităţii. S-a calculat şi s-a demonstrat ştiinţific că viitoarei omeniri îi e hărăzită împărăţia dezvoltării libere şi senine, în cadrul căreia vor fi transpuse în viaţă principiile vesele ale libertăţii, egalităţii şi fraternităţii. Tot ce este greu şi funest în viaţa noastră de acum, toate formele de exploatare şi înrobire a omului de către om vor muri de moarte firească, şi lumii i se va arăta un om nou, liber, care stăpîneşte natura în mod ştiinţific, omul-zeu, după expresia lui Dostoievski.

Indiferent dacă sufletul se roagă sau nu noilor zei, trebuie să observăm că la baza noii înţelegeri a vieţii, dincolo de aparenţa ei ştiinţifică şi uneori chiar dincolo de abordarea într-adevăr ştiinţifică a unor probleme, stă totuşi o credinţă, pe care, pe scurt, putem s-o caracterizăm drept credinţă în omul-zeu, care a luat locul vechii credinţe în Dumnezeul-om. N-aş vrea să se creadă că o spun ca pe un reproş la adresa noii concepţii asupra lumii. Nu, însă cred în general că la baza oricărei concepţii despre lume suficient de amplă şi eficientă pentru a se transforma într-o religie (chiar ateistă) se află credinţa; la baza fiecărei concepţii religioase asupra lumii se află ceva nedemonstrabil, mai presus chiar de orice demonstraţie.

> Crede doar ce inima ta îţi doreşte,
> Căci nimic cerul nu-ţi mai făgăduieşte.

În ochii mei, această premisă are sensul că, în general, numai cu ajutorul ştiinţei nu se poate construi o concepţie viabilă şi coerentă asupra lumii, căci la crearea ei, pe lîngă raţiunea ce-şi află expresia în ştiinţă, participă şi elementele iraţionale ale sentimentului, adică inima, ca s-o spunem mai pe scurt.

Deci, pentru a trăi cu speranţa în viitorul senin şi sublim al omenirii şi a lucra de dragul acestei perspective îndepărtate, trebuie să *crezi* în omenire; să crezi că omul este într-adevăr capabil să fie om-zeu, că omenirea în întregime se poate înălţa cu adevărat pînă la un nivel încă nevăzut şi că nu va degenera în urîţenie morală, chiar atingînd fericirea animalică. În asta poţi crede sau nu. Prin urmare, avem aici o problemă, în sensul că sînt posibilie înţelegeri diferite, îndoieli, mai pe scurt, avem şi aici tot o problemă universală, adică una ce nu poate fi rezolvată definitiv, dar care, totuşi, este pusă în mod necesar de fiecare fiinţă conştientă. Problema şi îndoiala sînt exprimate în „legenda marelui inchizitor".

Legenda Marelui Inchizitor este una din cele mai preţioase comori ale literaturii ruse. În această operă ciudată, genială, stau laolaltă măreţia chipului evanghelic şi un conţinut de idei întru totul contemporan, sînt exprimate chinuitoarele căutări ale omului zilelor noastre, tot aşa cum sublima poveste din cartea lui Iov, transpusă în limba conceptelor noilor vremi, a servit odinioară drept cadru pentru una din cele mai reuşite creaţii ale scrisului european, admirabilul prolog la Faust în cer.

În roman, *Legenda Marelui Inchizitor* e doar o intercalare episodică: deşi se dovedeşte un document de maximă importanţă pentru caracterizarea sufletului lui Ivan, ea poate fi desprinsă de text şi analizată de sine stătător. Avem de-a face cu „fantezia neîngrădită", cu poemul filosofic al unui tînăr student ce n-a compus în viaţă nici măcar două versuri. Este, dacă-mi permiteţi o comparaţie îndrăzneaţă, o pictură cu subiect religios a lui Vasneţov [5], ce nesocoteşte cu bună ştiinţă realismul materiei în numele realismului ideii. Legenda îl aduce pentru a doua oară pe Hristos pe pămînt, în momentul de vîrf al opresiunilor religioase ale Inchiziţiei, în ţara cea mai întunecată şi mai fanatică – Spania. Descinderea Mîntuitorului e descrisă într-un mod admirabil: „Apare acolo din senin, pe tăcute, fără să prindă nimeni de veste şi totuşi, oricît ar părea de ciudat, toată lumea îşi dă seama că este El. Pasajul acesta, adaugă Ivan, ar putea să fie cel mai frumos din întreg poemul, căci arată cum se face că toţi L-au recunoscut. Mînat de o forţă irezistibilă, poporul se strînge în preajma Lui, înconjurîndu-L; clipă de clipă, mulţimea sporeşte, ţinîndu-se pas cu pas de Dînsul. Şi-n vremea asta, El trece tăcut mai departe, cu acelaşi surîs plin de o îndurare nemărginită. Soarele dragostei arde în inima Lui şi razele Luminii, Cunoştinţei şi Puterii, ce se revarsă din privirile Sale, răspîndindu-se asupra gloatelor, trezesc în sufletul fiecăruia o iubire plină de osîrdie pentru Dînsul". Avem în faţă o manieră pur rusească de prezentare artistică a chipului Mîntuitorului, ce apropie scriitorii atît de depărtaţi şi de diferiţi sub toate aspectele, precum Turgheniev şi Dostoievski. Vă amintiţi, nu întîlnim aceeaşi manieră în schiţarea fermecătorului chip al iubitorului de oameni într-unul din cele mai frumoase „poeme în proză" turghenievene – *Hristos*? [6]

Mîntuitorul săvîrşeşte minuni, învie morţii. Este văzut şi recunoscut de către Marele Inchizitor – slujitorul oficial al învăţăturii Sale –, care ordonă arestarea Lui. Mulţimea se dă la o parte, iar Hristos este dus în temniţă. Noaptea, în înăbuşitoarea noapte din Sevilla, bătrînul de aproape nouăzeci de ani, Marele Inchizitor, îşi vizitează prizonierul. Va

urma o discuţie aureolată de strălucire filosofică şi de mistică sfîntă. De fapt, cel care vorbeşte tot timpul este Marele Inchizitor; Hristos vorbeşte tăcînd, chiar dacă auziţi tot timpul cuvintele sale mute de răspuns, cuvinte pătrunse de iubire, atotiertătoare. Nu căutaţi adevărul istoric în spusele inchizitorului. Vă veţi convinge în scurt timp că în figura fantastică a înaltului prelat din Evul Mediu se recunoaşte sufletul îndurerat şi răzvrătit al lui Ivan; fiul secolului al XVI-lea este capabil să cuprindă cele mai apăsătoare contradicţii ale zilelor noastre şi despotul suveran pune cu un curaj nestăvilit şi cu o impertinenţă tipic karamazoviană problema democraţiei şi a socialismului.

Inchizitorul îşi mărturiseşte credinţa ori, mai curînd, necredinţa în omenire, pe care o consideră incapabilă să trăiască pe seama propriei raţiuni şi conştiinţe. El îi reproşează lui Hristos faptul că, pornind de la înţelegerea ideală a omenirii şi a ţelurilor ei, i-a aruncat pe umeri acesteia o povară covîrşitoare. Povestirea din *Scripturi* despre ispitirea lui Hristos în pustie şi despre cele trei întrebări pe care I le-a pus diavolul îi serveşte drept simbol al întregii problematici istorice. „Fiindcă aceste trei întrebări, atît de strîns legate între ele, preconizează întreaga desfăşurare de mai tîrziu a istoriei lumii, constituind totodată cele trei formule în care se îmbină toate contradicţiile istorice nerezolvate ale firii omeneşti". „Porunceşte ca pietrele acestea să se facă pîini, şi omenirea întreagă, plină de recunoştinţă, va alerga pe urmele Tale ca o turmă ascultătoare, deşi tot timpul va fi cu frica în sîn ca nu cumva, la un moment dat, să-Ţi retragi braţul întins şi, o dată cu asta, să se isprăvească şi pîinea dăruită de Tine. Tu însă n-ai vrut să-l lipseşti pe om de libertate şi nu Te-ai îndurat să primeşti, judecînd că nu mai poate fi vorba de libertate, de vreme ce supunerea a fost cumpărată cu pîine." Acest lucru era peste puterile oamenilor. După suferinţe chinuitoare, oamenii „vor înţelege în fine că libertatea şi faptul de a avea pîine în realitate şi cu prisosinţă, aşa ca să ajungă pentru toată lumea, sînt două lucruri incompatibile, fiindcă în vecii vecilor oamenii nu vor fi în stare să împartă pîinea între ei! Şi în acelaşi timp se vor convinge că niciodată nu vor putea fi liberi, fiindcă sînt slabi de înger, dedaţi la rele, bicisnici şi îndărătnici". Astfel i se conturează inchizitorului problema economică a socialismului, a liberei organizaţii democratice de producţie, problema pusă la începutul începuturilor de „înfricoşatul şi preaiscusitul duh", în înţeleptele-i ispitiri. „Învrednicindu-Te să primeşti miracolul «pîinii», ai fi reuşit să împlineşti acea năzuinţă eternă a omului – şi nu numai a fiecărui individ în parte, ci a întregii umanităţi –, pururea dornic să ştie în faţa cui trebuie să-şi îndoaie genunchii! Fiindcă nu există pentru omul liber o grijă mai statornică şi mai chinuitoare decît aceea de-a afla mai degrabă în faţa cui se cuvine să se plece pînă la pămînt." Marele prelat îi impută Mîntuitorului faptul că a respins şi a doua propunere a diavolului, aceea de a se arunca de pe stîncă, de a săvîrşi o minune. „Cum de nu Te-ai gîndit însă că, lepădîndu-se de minuni, omul se va lepăda în acelaşi timp şi de Dumnezeu, fiindcă, de fapt, nu-L caută pe Dumnezeu, cît mai ales minunile Sale?" Răstignit, Hristos n-a vrut să coboare de pe cruce. „Tu nu Te-ai învrednicit să cobori, fiindcă nu voiai să-l cîştigi pe om printr-o minune,

aşteptînd o credinţă liber consimţită din partea lui, nicidecum prilejuită de un miracol. Ceea ce doreai Tu cu ardoare era o dragoste liberă, iar nu extazul unui rob fascinat de puterea ce i-a vîrît pe veci frica în oase. Dar şi de astă dată ai greşit, socotindu-i pe oameni mai presus de ceea ce se arată a fi în realitate, căci ei nu sînt decît nişte robi, cu toate că, aşa cum au fost plăsmuiţi, în sufletul lor mocneşte răzvrătirea." „Am căutat să îndreptă ceea ce ai făcut Tu, punînd la temelia faptei Tale eroice *miracolul, taina şi autoritatea*. Şi oamenii s-au bucurat că sînt din nou mînaţi ca o turmă şi că, în sfîrşit, inima lor a fost uşurată de povara unui dar funest care le adusese numai necazuri." Cuvintele inchizitorului ard. Ce bîiguieli infantile par, în comparaţie cu ele, discursurile pe aceeaşi temă ale vreunui *Doctor Stochman*, aflat la modă, proslăvit de toţi, ori ale altor scrieri asemănătoare.

Cel de-al treilea reproş făcut Mîntuitorului de către inchizitor se referă la refuzul lui Hristos de a lua puterea iscusitului duh, de a accepta împărăţia pămîntească pe care acesta I-o oferea, de a primi spada, bizuindu-se numai pe cuvîntul liberei convingeri. „Am îndreptat lucrarea Ta, spune inchizitorul, am primit spada pentru a spriji crucea, am recurs la constrîngere pentru a obţine libera consimţire, noi nu sîntem cu Tine, sîntem cu el." Cîţiva oameni aleşi şi-au asumat cîrmuirea celor mulţi, înălţînd-o pe temelia dulcei minciuni. „Şi astfel vor fi toţi fericiţi, milioane de făpturi omeneşti, toţi în afară de cei o sută de mii, în mîinile cărora se află destinele lor. Fiindcă numai noi, deţinătorii secretului, noi singuri vom fi nefericiţi. Vor fi mii de milioane de prunci fericiţi şi o sută de mii de martiri care-şi vor lua asupra lor povara blestemată a cunoaşterii binelui şi răului."

Astfel, la întrebarea dacă e capabilă omenirea să iasă din starea umilitoare în care se găseşte în prezent şi să înceapă o viaţă morală nouă, liberă, autonomă, împlinind sarcina ce i-a fost dată pentru viitor, inchizitorul răspunde printr-un cumplit şi răutăcios *nu*. Dostoievski dă de înţeles, parcă, în ce direcţie trebuie căutată soluţia din opinia disperată a înaltului prelat, o face în cuvîntările interlocutorului tăcut – Hristos. Cu cîtă măiestrie inegalabilă reuşeşte artistul să ne facă să simţim prezenţa acestui interlocutor tăcut. „De ce mă priveşti în tăcere cu ochii Tăi blînzi, convins că dreptatea e de partea Ta? se enervează brusc inchizitorul. Nu-mi trebuie dragostea Ta, pentru că nici eu nu Te iubesc... Ştii dinainte tot ce aş avea să-Ţi spun, o citesc în ochii Tăi." Simţiţi cum nelinişteşte, cum spulberă siguranţa această privire tăcută, plină de dragoste a Mîntuitorului? Şi prin ce acord uluitor se sfîrşeşte legenda: „Inchizitorul a spus tot ce avea de spus şi aşteaptă acum răspunsul Ostaticului său. Tăcerea Lui îl apasă. L-a ascultat tot timpul cu luare-aminte, liniştit, privindu-l pătrunzător, drept în ochi, fără să-i obiecteze nimic. Bătrînul ar vrea totuşi să-I audă glasul, să-I spună ceva, orice, măcar un cuvînt, fie el cît de amar, cît de cutremurător. Ostaticul însă se apropie de el şi sărută blînd buzele ofilite ale bătrînului de nouăzeci de ani". Iată întregul răspuns. Inchizitorul eliberează Prizonierul pe care nu cu mult timp în urmă dorise să-l ardă pe rug. Deşi bătrînul rămîne la vechile sale idei, „sărutul îi arde în inimă".

Ni se oferă aici, o sugestie privitoare la posibila dezlegare a problemelor veninoase, dezlegare ce ar consta în retragerea lor din centrul

atenţiei; or, aceasta nu stă în puterea logicii, care le-a ridicat, ci în puterea activă a dragostei, în sărutul ce arde în inima inchizitorului. Este aceeaşi idee, exprimată uimitor de Vladimir Soloviov în versurile:

Moartea şi timpul domnesc pe pămînt.
Nici una din ele nu-ţi fie-mpărat,
Totul vîrtej e, dispare în vînt.
Doar soarele iubirii e nemişcat.

Nu în zadar voise inchizitorul să-L ardă pe rug pe Hristos: ideile sale sînt o negare directă a conceptelor creştinismului, negare de esenţă, care nu se explică doar prin faptul că bătrînul rosteşte cuvinte de hulă. Ideea fundamentală a creştinismului o reprezintă egalitatea morală a tuturor indivizilor, exprimată ca egalitate a tuturor în faţa lui Dumnezeu. Nu este vorba de uniformizarea mecanică a drepturilor şi obligaţiilor, de aparenta egalitate între oameni, care prin însuşirile lor înnăscute se deosebesc vădit şi sînt inegali între ei, ci de recunoaşterea în fiecare om, în fiecare fiinţă, a unei persoane morale cu drepturi depline, cunoscute de toţi, dar şi cu îndatoriri, de asemenea cunoscute. Nici o persoană – ideea apare şi în etica lui Kant – nu trebuie să slujească vreodată ca mijloc; ea îşi este sieşi scop. Ideea egalităţii morale a stat la baza culturii noastre europene; lumea antică respingea această egalitate: ea era fundamentată pe contradicţia dintre morala stăpînilor şi morala scalvilor. Pentru ca ideea creştină a echivalenţei etice şi a autonomiei morale să se înfăptuiască, este nevoie să fie înlăturate din viaţa oamenilor toate obstacolele exterioare, adică acele legi omeneşti care s-ar opune unei asemenea egalităţi; ea necesită, aşadar, eliminarea formelor de viaţă în care omul îi este semenului său mijloc şi nu scop, a formelor de exploatare a omului de către om.

În acest sens, noua cultură europeană este una creştină, iar postulatele de bază ale creştinismului se contopesc cu cele ale teoriei democraţiei contemporane, economice şi politice, pînă la deplina identificare. Iată de ce Marele Inchizitor, negînd democraţia şi libertatea în numele înrobirii persoanei, se dovedeşte a fi „cu el, şi nu cu Tine", se dovedeşte a fi, conform expresiei trufaşe a lui Nietzsche, antihrist. Şi nu pentru că se îndoia de posibilitatea înfăptuirii unora sau altora din formele orînduirii politice ori sociale – îndoiala este posibilă şi, cu toate acestea, poate fi văzută ca un ideal moral, năzuinţa către care e obligatorie din punct de vedere etic –, ci fiindcă neagă porunca fundamentală a lui Hristos, privitoare la demnitatea egală a tuturor, ca persoane morale, şi la dragostea faţă de aceştia, ca purtători ai unui acelaşi principiu divin. „Inchizitorul tău nu crede în Dumnezeu, iată tot secretul lui!" spune Aleoşa, iar Ivan îi confirmă spusele întru totul. Dostoievski vrea să atragă atenţia asupra inconsistenţei teoriei ateiste (ori naturaliste) despre egalitate, asupra caracterului ei nenatural, în sensul contradicţiilor dintre aceasta şi instinctele grosolane, animalice ale fiinţei umane. Oamenii sînt egali în faţa lui Dumnezeu, dar inegali prin natură, iar această inegalitate naturală biruie ideea morală acolo unde aceasta din urmă este lipsită de conţinut religios. Ideea egalităţii dintre oameni e o axiomă morală, un postulat etic formulat în marea poruncă despre iubire: egalitatea indivizilor este, în acest sens, un

principiu metafizic, supranatural, ce-şi găseşte concretizarea în istorie, însă tocmai istoria trădează batjocorirea constantă a ideii în cauză, ilustrează disponibilitatea stăruitoare, uneori, a fiinţei umane pentru păcat, în constrîngerea ce o exercită asupra semenilor. Această constrîngere devine ideal pentru Marele Inchizitor, persoană străină de iubirea creştină, pe care doreşte să i-o aprindă în inimă sărutul lui Hristos. Inchizitorul vrea să-i împartă pe oameni în două rase, în două tabere distincte, între care se iveşte o prăpastie fără fund; se pun astfel bazele a două tipuri de moralitate – a stăpînilor şi a sclavilor după celebra expresie a lui Nietzsche.

Nu este pentru prima oară cînd, vorbind despre inchizitor, am pomenit numele filosofului german. Şi aceasta pentru că observăm o izbitoare apropiere între ideile iniţiale ale anticreştinismului marelui prelat şi cele ale creatorului lui Zarathustra. Aceeaşi idee sesizată în cazul inchizitorului, şi anume negarea egalităţii etice dintre oameni, recunoaşterea diferenţei morale între stăpîni şi sclavi, stă la baza filosofiei a lui Nietzsche: „Numai în privinţa celor egali cu tine ai vreo obligaţie, fiinţele de categorie inferioară poţi să le tratezi cum crezi de cuviinţă”. Această rasă superioară constituie scopul istoriei. Prin prisma ideii de mai sus Nietzsche ajunge la toate anormalităţile propriei teorii – negarea iubirii şi compasiunii, proslăvirea războiului, negarea totală a idealurilor democratice etc. Uimitoarea, geniala clarviziune dostoievskiană a surprins una din cele mai caracteristice maladii morale ale secolului. Chipul „supraomului” neliniştește cu obstinaţie imaginaţia creatoare a lui Dostoievski: scriitorul îl reia în două din cele mai importante scrieri ale sale: *Crimă şi pedeapsă* (Raskolnikov) şi *Fraţii Karamazov*, ca să nu mai vorbim de operele secundare.

După cum se poate constata cu uşurinţă, toate problemele puse de Ivan (dintre care noi le-am luat în discuţie doar pe cele mai importante) se află într-o relaţie organică. Ele privesc cele mai arzătoare aspecte ale concepţiei despre lume din veacul al XIX-lea. De-a lungul acestuia a dominat credinţa în infinitul progres al omenirii; în ea se întîlnesc toate teoriile asupra progresului, oricît de diferite ar fi. Acest progres îşi este propriul său ţel; nu există imperativ exterior care să îndreptăţească ori să transforme scopul respectiv într-un mijloc, spre a atinge un alt ideal, mai înalt. Sensul acestui progres stă în fericirea maximă pentru un număr maxim de oameni. Principala regulă morală din secolul al XIX-lea este slujirea altruistă a acestui progres. Expresia cea mai elocventă şi mai strălucitoare a acestei concepţii o reprezintă teoria aşa-zisului socialism ştiinţific, a socialismului în general. Menţionez că, din punct de vedere teoretic, doctrina socialismului este un caz particular al teoriei progresului în ansamblu; sînt posibile şi alte modalităţi de reprezentare a dezvoltării ulterioare a omenirii, dar, din punct de vedere istoric, aceasta e cea mai importantă, cel puţin în zilele noastre, este aproape singura din teoriile progresiste răspîndite. Sub acest aspect, între teoria progresului în general şi socialism în particular poate fi pus pentru prezent semnul egalităţii. De aceea, toate îndoielile lui Ivan, îndreptate împotriva doctrinei predominante a progresului, sînt îndreptate în acelaşi timp şi împotriva teoriei socialismului, înţeleasă nu doar ca doctrină economică, ci şi ca o concepţie

generală despre lume, mai pe larg, ca o religie. Ivan îşi exprimă îndoiala cu privire la trei credinţe fundamentale ale acestei religii: în privinţa caracterului obligatoriu al normelor morale (care te obligă să-ţi sacrifici propriul bine şi interesele de dragul acestui progres impersonal sau pentru binele celorlalţi oameni), apoi în legătură cu ceea ce s-ar putea numi preţul progresului, în cadrul căruia fericirea generaţiilor viitoare este cumpărată cu preţul nefericirii celor de astăzi (o versiune pur eudemonică a teoriei progresului) şi, în sfîrşit, în privinţa viitorului acestei omeniri, pentru care se fac toate sacrificiile.

Din cele expuse, observaţi că în micul orăşel unde trăiesc Karamazovii bate pulsul gîndirii *universale*. Ivan Karamazov este un tip universal (deşi nici pe departe înţeles şi apreciat suficient). În acest roman Dostoievski se arată a fi acel *om deplin*, pe care l-a caracterizat cu atîta entuziasm şi elocinţă în discursul său despre Puşkin.

Importanţa universală a chipului lui Karamazov devine mai clară pentru noi cînd îl comparăm cu un alt personaj universal – Faust. Posibil că unora să li se pară îndrăzneaţă o astfel de comparaţie între creaţia nemuritoare a lui Goethe, între această (folosind expresia lui Heine) biblie profană a germanilor (de fapt, şi a întregii lumi culte) şi Ivan Karamazov al nostru – pînă într-atît nu sîntem obişnuiţi să apreciem la cel mai înalt nivel zestrea noastră naţională, atunci cînd o comparăm cu cea occidentală. Dar eu fac premeditat o asemenea comparaţie şi o consider perfect legitimă. Ea nu are în vedere, desigur, *forma* celor două opere, care este cu totul alta, ci conţinutul lor de idei. Iar în privinţa acestuia din urmă, Faust şi Karamazov se află într-o legătură genetică certă: unul din ei exprimă îndoielile veacului al XVIII-lea, celălalt pe ale următorului, primul supune criticii spiritul teoretic, celălalt pe cel practic.

La ce se rezumă patosul tragediei *Faust?* Este drama limitelor cunoaşterii umane, este, dacă-mi permiteţi să folosesc un termen filosofic, o dramă gnoseologică. Scenele de la începutul primei părţi din operă (partea cea mai pătrunsă de geniu a tragediei) exprimă scepticismul lui Hume şi Kant. La întrebarea kantiană dacă este posibilă cunoaşterea (experienţa) şi care este preţul acesteia, Faust, aflat la sfîrşitul unei vieţii închinate căutării adevărului, răspunde, *„und sehe, dass wir nichts wissen können. Das will mir schier das Hers verbrennen*”. Este *Critica raţiunii pure* înţeleasă în mod sceptic. Faust se dedică magiei pentru ca prin vrajă să ajungă la deplina cunoaştere. Prin farmecele magiei el invocă spiritul pămîntului, simbol al cosmogoniei universale, încearcă să-l înţeleagă şi să şi-l apropie, însă primeşte din partea acestuia un răspuns ucigător care îl duce la disperare: *„Du gleichst, den du begreifst, nicht mir*”. Îndoiala întruchipată şi ironia – atît la adresa sa, cît şi faţă de tot ce se află în lume – stau alături de Faust în persoana lui Mefistofel.

Faust simbolizează gîndirea europeană, care a renunţat la tutela teologiei şi care se străduieşte să meargă pe propriile picioare, dîndu-şi pentru prima dată seama de puterile sale. Prima parte din *Faust* este tragedia îndoielii, chiar a disperării în cunoaştere. Acest motiv, tipic pentru o anumită epocă sau, mai precis, pentru anumite epoci istorice, nu-şi pierde niciodată importanţa pentru omenire. Îndoiala lui Faust ar

trebui trăită de fiecare om conştient; mintea omenească revine în mod constant asupra problemei cunoaşterii, prezentă mereu în filosofie. Ca şi în cazul altor probleme universale, nu admite o soluţie care să distrugă însăşi întrebarea. Problemele lui Faust vor fi puse atîta timp cît omenirea trăieşte şi cugetă; iată de ce şi acum, la o sută de ani de la scrierea lui *Faust*, drama sa ne apare preţioasă, apropiată şi pe deplin inteligibilă.

Istoricul Faust, care reprezintă umanitatea secolului al XVIII-lea, iese din cabinetul personal pe arena luptei sociale, se străduieşte să se debaraseze de îndoieli şi să uite de sine în cadrul activităţii obşteşti. Centrul de greutate al vieţii se mută din interior în afară, drept ţel al existenţei sale este proclamată lupta în folosul oamenilor. Observaţi că Faust din a doua parte e deja un fiu al secolului al XIX-lea, propovăduitor al activităţii sociale, al moralei sociale. Pe scurt, ramolitul şi muribundul Faust devine proroc al socialismului din veacul al XIX-lea. Concepţia lui despre lume e aproape aidoma celei a lui A. Comte, e religia umanităţii, a progresului infinit, ce-şi este sieşi scop.

Nach drüben ist die Aussicht uns verrannt,
Tor, wer dorthin die Augen blinzelnd richtet,
Sich über Wolken seinesgleichen dichtet;
Er stehe fest und sehe hier sich um!
Dem Tüchtigen is diese Welt nicht stumm,
Was braucht er in die Ewigkeit zu schweifen?
Was er erkennt, lässt sich ergreifen.
Er wandle so den Erdentag entlang;
Wenn Geister spuken, geh er seinen Gang,
Im Weiterschreiten find' er Qual und Glück,
Er, unbefriedigt jeden Augenblick! [7]

Cît despre porunca lăsată cu limbă de moarte de Faust, ea devine deviză a socialismului contemporan, repetată în mod constant de către reprezentanţii săi!

Das ist der Weisheit letzter Schluss:
Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben,
Der täglich sie erobern muss. [8]

Deci, Faust sfîrşeşte cu teoria progresului. Este ultimul pas teoretic pe care reuşeşte să-l facă înaintea morţii. Adesea este amendată lipsa unităţii interioare dintre prima şi a doua parte a tragediei. Or, acest deficit este adevărat în sensul că partea a doua nu constituie răspunsul şi rezolvarea problemelor puse în prima. Faust nu găseşte rezolvarea problemei gnoseologice puse de el însuşi, ci o evită, încetînd să se mai preocupe de ea. El îşi găseşte armonia lăuntrică în echilibrul diferitelor sale capacităţi; şi în cazul lui glasul inimii răspunde întrebărilor minţii. În felul acesta, activitatea obştească devine pentru Faust *pis aller*, o rezolvare practică, şi nu teoretică a problemei. Munca pe tărîm social îi este doar faptă, nu postulat teoretic. Însă, o generaţie începe cu ceea ce sfîrşeşte cea anterioară. Ceea ce pentru una din generaţii reprezintă rezultatul dobîndit cu preţul sîngelui, pentru generaţia următoare, care începe din acest punct, constituie problema; astfel, porunca lui Faust devine problemă pentru Karamazov. Cum am arătat mai sus, toate

îndoielile lui Ivan alcătuiesc în ansamblul lor *problema socialismului*, nu în sens economic, cum este pusă în ultimul timp de, spre exemplu, Bernstein şi de întreaga literatură economică, ci în sensul concepţiei morale asupra lumii, aşa cum o impune filosofia contemporană, în special Nietzsche; prin urmare, nu constituie teoria, ci religia acestei concepţii. Ivan nu este un socialist, cel puţin nimic nu ne îndreptăţeşte să-l considerăm un socialist activ, totuşi el este pătruns în totalitate de această doctrină, este un copil al socialismului, dar puţin credincios, care se îndoieşte. Nu trebuie neapărat ca o persoană să împărtăşească în mod conştient ideile veacului pentru a fi copilul acestuia; cîteodată negarea reflectă o atitudine cu mult mai pasionată faţă de doctrina negată, comparativ cu acceptarea ei indiferentă. În legătură cu aceasta, trebuie spus printre altele că Nietzsche, cu toată aversiunea sa faţă de socialism, este pe de-a-ntregul un produs al acestei concepţii, un fiu spiritual, nelegitim, al ei. Marele spirit al lui Dostoievski a surprins toate particularităţile fundamentale ale noii concepţii; fără a o împărtăşi, el a meditat constant asupra acesteia, iar urmele meditaţiilor sale încordate şi înfrigurate s-au păstrat în multe din creaţiile sale artistice (de exemplu în *Demonii*) şi, sub formă publicistică, în *Jurnalul de scriitor*. Iar toate aceste gînduri, necredinţa sa le-a exprimat într-o manieră artistică desăvîrşită în Ivan Karamazov. Romanul Karamazovilor se dovedeşte ultima şi cea mai matură creaţie a marelui scriitor. Poate că necredinţa sa l-a ajutat să privească mai adînc problemele acestei concepţii; ochiul său a fost deschis şi asupra părţilor ei slabe, asupra breşelor ei teoretice.

Dostoievski a considerat concepţia socialistă, ca şi starea sufletească a lui Ivan, drept o criză morală, drept o criză de creştere, o concepţie de tranziţie, după care ar urma o sinteză superioară, care, adăugăm noi, ar trebui să însemne contopirea revendicărilor economice ale socialismului cu principiile idealismului filosofic, astfel ca primele să fie justificate de cele din urmă. Incompatibilitatea materialismului filosofic sau a pozitivismului cu acea misiune etică pe care o presupune socialismul, morbul necredinţei religioase ce paralizează pînă şi idealismul social, acesta este diagnosticul pe care Dostoievski, prin persoana lui Ivan Karamazov, l-a dat societăţii europene progresiste. Iar nouă ni se pare că istoria confirmă justeţea acestui diagnostic. Posibil ca scriitorul să fi atribuit şi concepţiei despre lume din veacul al XIX-lea acele cuvinte celebre din *Evanghelie*, alese de el drept epigraf la roman, care exprimă legea oricărei dezvoltări sănătoase: „Adevăr, adevăr grăiesc vouă: grăuntele de grîu, cînd cade pe pămînt, dacă nu va muri, rămîne stingher; dar dacă va muri, aduce multă roadă” (*Ioan* 12, 24).

Prin urmare, Ivan Karamazov exprimă frămîntările şi îndoielile secolului al XIX-lea, la fel cum Faust le exprimă pe cele ale veacului al XVIII-lea. Dacă ultimul se dovedeşte reprezentant al epocii concepţiei individualismului, Ivan Karamazov e fiul sceptic al epocii socialismului. Aici se află semnificaţia universală a lui Karamazov.

Dar tot ce este măreţ apare în formă naţională şi arătînd trăsăturile universale, extranaţionale, ale acestui tip, sîntem datori să le remarcăm şi pe cele naţionale. Impresia nemijlocită ne spune în mod clar că Faust, rămînînd un tip universal, e în acelaşi timp german din cap

pînă-n picioare, un tip care degajă uneori un miros de filistin; e de asemenea evident că Ivan Karamazov rămîne pe de-a-ntregul rus, un rus faţă de care fiecare din noi nu poate să nu simtă înrudirea de sînge. Mai precis, Ivan este intelectualul rus din cap pînă-n picioare, cu pasiunea lui pentru problemele universale, cu înclinaţia sa pentru discuţiile îndelungate, cu permanenta sa autoanaliză, cu conştiinţa sa bolnavă, chinuită. În ultimul simptom eu văd cea mai caracteristică şi mai strălucită trăsătură a intelectualităţii ruse, o trăsătură relevată adesea în literatură; într-un anume sens, putem spune că întreaga noastră literatură artistică, dar şi o bună parte din publicistică ating în mod direct ori aluziv această maladie a conştiinţei. Recunosc, mi-e dragă şi apreciez această trăsătură a intelectualităţii noastre, ce o deosebeşte, după părerea mea, de cea a Europei apusene. Ea conferă o aureolă de mucenicie morală şi puritate, exclude automulţumirea şi burghezia culturală, inspiră. Tot aşa, uneori, se întîmplă ca faţa unui om grav bolnav să pară mai frumoasă, mai inteligentă, mai nobilă decît faţa rumenă a unui om sănătos.

Maladia conştiinţei, această boală uimitoare, defineşte întregul caracter al culturii noastre şi, aş crede, al întregii noastre dezvoltări filosofice. Am vorbit deja despre sterilitatea teoretică aproape totală a gîndirii filosofice ruseşti; cu toate acestea, noi, ruşii, sîntem chinuiţi de sete metafizică şi religioasă constantă şi de mare intensitate; după cum remarcă Ivan, sîntem atraşi mereu cînd de o formă, cînd de alta a problemelor universale. Lipsa de forţă a filosofiei noastre porneşte tot de la această conştiinţă bolnavă. În orice teorie căutăm, înainte de toate, răspunsuri la problemele conştiinţei, vrem să găsim indicaţii practice. În acest mod, ne apropiem de teorie dinspre finalitatea ei practică, punct din care nu poţi ajunge la concluzii teoretice de valoare. De aici, insuficienţa calmului, pasiunea excesivă care se răsfrînge involuntar asupra teoriei şi îi întunecă limpezimea. Din aceeaşi pricină, din toate marile probleme ale filosofiei, cea preferată de noi este problema etică. Aceasta alcătuieşte *întreg* conţinutul filosofiei contelui Tolstoi, al acestei tipice filosofii ruseşti. Aici stă vitalitatea, aici se ascunde şi întreaga ei slăbiciune metafizică. Pornind de la problema etică, mai ales limitîndu-ne la ea, este dificil de construit o concepţie metafizică ori filosofică unitară şi valoroasă. Kant a trecut de la *Critica raţiunii pure* la *Critica raţiunii practice* şi la o teorie pozitivă privind morala, pe cînd noi urmăm calea inversă. Ivan Karamazov este un rus adevărat prin faptul că e preocupat întru totul de problema etică; e uimitoare indiferenţa acestei minţi filosofice puternice faţă de toate celelalte probleme filosofice, cum ar fi, spre exemplu, teoria cunoaşterii. Şi invers, Faust, cu problema sa gnoseologică, este un german adevărat, întrucît este ştiută puterea raţiunii filosofice a acestui popor, după cum sînt cunoscute acele *Grübeleien* filosofice germane (pentru care nu găsim un termen echivalent în rusă).

În acest mod, am perceput la Ivan Karamazov boala noastră înnăscută, ce constituie particularitatea noastră naţională, maladia conştiinţei şi am întrezărit în ea trăsătura lui psihologică fundamentală.

Oare de ce maladia conştiinţei este într-un asemenea grad trăsătura noastră naţională? Răspunsul la întrebare e limpede pentru toţi. Pentru

că între ideal şi realitate, între năzuinţele conştiinţei şi ale minţii şi viaţă, la noi se află o mare prăpastie, există o lipsă de concordanţă uriaşă şi din cauza acestei neconcordanţe ne şi îmbolnăvim. Idealul, prin natura lui, nu corespunde realităţii, o neagă; dar gradul neconcordanţei poate fi diferit, iar în Rusia ea se măsoară printr-o diferenţă de secole, căci, dacă intelectualitatea nostră merge în idealurile sale la pas cu gîndirea europeană cea mai înaintată, realitatea din spaţiul rusesc, în alte privinţe, a rămas cu multe secole în urma Europei. Iată de ce nicăieri în Apus viaţa nu te ofensează într-o asemenea măsură la fiecare pas, nu te chinuie, nu te mutilează ca în Rusia. Şi toată această mîhnire etică, izvorîtă din lipsa de concordanţă de care vorbeam, se exprimă în conştiinţa intelectualităţii, în sentimentul responsabilităţii morale faţă de popor, cu care ea s-ar uni pe deplin şi benefic, de n-ar împiedica-o forţe străine. Această tristeţe a inimii intelectuale ruse a exprimat-o cu o simplitate genială şi cu o forţă cutremurătoare Dostoievski în acelaşi roman. Mitea Karamazov, istovit după interogatoriul luat de anchetatorul penal, aţipeşte pe un cufăr şi are un vis:

„Se făcea că mergea prin stepă, undeva, într-un ţinut unde-şi făcuse pe vremuri serviciul şi că un mujic mîna căruţa cu doi cai ce-l purta peste cîmpul noroios. I-e frig, pare să fie un început de noiembrie şi ninge cu fulgi mari ce se topesc de cum ating pămîntul. Mujicul îl duce ca vîntul, fluturîndu-şi braţele de zor; are o barbă lungă şi blondă şi nu pare bătrîn, mai curînd e un om între două vîrste, aşa, ca de vreo cincizeci de ani, îmbrăcat cu un suman cenuşiu. În apropiere se zăreşte un sat cu nişte izbe negre. O parte din case au fost mistuite de foc, n-au mai rămas decît grinzile pe jumătate arse. La marginea satului stau înşiruite în drum o mulţime de femei slabe, cocîrjite, cu nişte chipuri pămîntii. Una din capătul şirului, o nevastă înaltă, osoasă, ca de vreo patruzeci de ani, deşi poate că în realitate nu are mai mult de douăzeci, prelungă la faţă şi scofîlcită, ţine la piept un copilaş care plînge, dar sînii ei probabil sînt atît de secătuiţi, încît nu mai au nici o picătură de lapte. Şi pruncul plînge întruna şi-şi întinde braţele goale, cu pumnişorii învineţiţi de frig.

– De ce plînge? De ce? întrebă Mitea, trecînd în goană prin faţa năpăstuitelor.

– Copchilaşul, răspunde chirigiul, scînceşte bietul copchilaş!

Şi Mitea e mirat să-l audă spunînd pruncului «copchilaş», ca la ţară, dar îi place că i-a spus aşa: sună parcă mai duios.

– Dar de ce plînge? stăruie el în neştire. De ce are mînuţele goale, pentru ce nu-l înfofolesc?

– E rebegit, bietul copchil, pînă şi hăinuţele de pe el au îngheţat, păi cum dară să-i ţină de cald?!

– Dar de ce? De ce? o ţine una şi bună Mitea, de parcă ar fi bătut în cap.

– Vai de zilele lor amărîte, sînt săraci lipiţi, le-au ars casele, n-au o bucată de pîine, focul a pustiit tot, de-au ajuns acu să cerşească!

Mitea tot nu pricepe.

– Nu, nu, răspunde-mi la ce te întreb: de ce stau în mijlocul drumului mamele astea năpăstuite de foc? De ce au rămas săraci lipiţi pămîntului bieţii oameni? De ce e «copchilul» flămînd şi cît vezi cu

ochii stepa-i pustie? De ce nu se îmbrăţişează cu toţii şi nu se sărută? De ce nu cîntă ceva vesel cu toţii? De ce au chipurile negre de mizerie? De ce nu-i dau de mîncare sărmanului «copchilaş»?”

În mod constant, în întregul secol al XIX-lea, intelectualitatea rusă a avut acest vis. Pînă şi astăzi visează cum în multe gubernii, pe o distanţă de mii de verste, în mijlocul a multor milioane de oameni, flămînzeşte şi se aude plîngînd „copchilaşul”. Numai că pînă la noi plînsetul lui abia dacă mai răzbate, şi noi, din proprie iniţiativă, nu putem nicicum să-l alinăm. Deci, fie ca să avem acest vis, fie ca să se chinuie conştiinţa noastră atîta timp cît nu sîntem în stare să-i dăm învăţătură „copchilaşului”, cît nu-l putem hrăni, cîtă vreme pruncii „au chipurile negre de mizerie”, cîtă vreme „nu se îmbrăţişează cu toţii şi nu se sărută, ori nu cîntă ceva vesel!”

Nikolai A. Berdiaev

MARELE INCHIZITOR *

I

În legenda Marelui Inchizitor, Dostoievski pare să fi avut în vedere catolicismul pe care nu-l putea suferi, demascînd tendinţa anticreştină a acestei orientări a creştinismului, falsitatea antropologiei catolice. Dar tema celebrei legende este mult mai vastă, este universală, în ea fiind redată întreaga filosofie a unei epoci şi încifrate cele mai profunde profeţii referitoare la destinul omenirii. Din *Marele Inchizitor* poate fi extrasă o filosofie religioasă a societăţii, de aici scoatem învăţăminte eterne. În *Marele Inchizitor* s-au întrezărit noi adevăruri religioase, s-a iniţiat o nouă conştiinţă religioasă. Nu este vrajba adevărului ortodox cu minciuna catolicismului, ci o disensiune incomparabil mai profundă între două temeiuri ale istoriei universale, între două forţe metafizice. Marele Inchizitor şi-a făcut şi îşi va mai face apariţia în istorie sub diferite înfăţişări. Spiritul Marelui Inchizitor a fost viu în catolicism şi, în general, în vechea biserică istorică, şi în autocraţia rusă, şi în orice stat absolutist, bazat pe constrîngere, iar acum acest spirit migrează în pozitivism, în socialismul care pretinde să ia locul religiei, să construiască Turnul Babilonului. Acolo unde există guvernare a oamenilor, grijă aparentă pentru fericirea şi bunăstarea lor, coroborate cu dispreţul faţă de oameni, cu punerea la îndoială a originii şi a înaltei lor meniri, este viu spiritul Marelui Inchizitor. El se găseşte acolo unde fericirea este preferată libertăţii, unde vremelnicul este pus mai presus de veşnicie, unde iubirea de oameni se ridică mai presus de iubirea de Dumnezeu. El se află acolo unde se afirmă că adevărul nu este necesar pentru fericirea oamenilor, că poţi trăi bine chiar şi necunoscînd sensul vieţii. Marele Inchizitor este acolo unde omenirea e ademenită cu cele trei ispite ale diavolului, cu prefacerea pietrelor în pîini, cu minunea şi autoritatea exterioară, cu împărăţiile acestei lumi. Sub diferite înfăţişări, adeseori contrare, s-a ascuns acest spirit al Marelui Inchizitor, această formare în lume şi încarnare în istorie ale principiului răului, ale răului fundamental metafizic : în egală măsură, răul se manifestă şi în biserica veche, care nega libertatea de conştiinţă şi îi ardea pe eretici, care considera autoritatea mai presus de libertate, şi în pozitivism, care este religia autodivinizării omenirii ce şi-a trădat libertatea de dragul bunăstării şi, pentru a dobîndi statalitatea, s-a închinat cezarului şi spadei sale ; apare în toate formele absolutismului de stat şi de divinizare a acestuia, stat care a renegat libertatea umană şi îl tutelează pe om ca pe un animal demn de dispreţ ; la fel şi în socialism, întrucît acesta a renegat veşnicia şi libertatea în numele unei orînduiri pămînteşti, al saţietăţii egale, pămînteşti, pentru turma omenească.

---

* Capitol din cartea *Noua conştiinţă religioasă şi societatea*, Sankt-Petersburg, 1907.

Primele cuvinte pe care Marele Inchizitor i le-a adresat lui Hristos, după ce l-a aruncat în închisoare, au fost: „Numai că Tu n-ai dreptul să mai adaugi nimic la cele mărturisite odinioară. De ce ai venit atunci să ne tulburi? Căci venirea Ta nu face decît să ne tulbure, cred că-ţi dai seama."

Întotdeauna, întotdeauna în istorie cînd în viaţa omenirii a apărut Hristos cu cuvintele libertăţii din altă lume şi cu amintirea menirii veşnice a omenirii, cînd Duhul lui pogora peste oameni, cei care stăpîneau viaţa îl întîmpinau cu asemenea cuvinte. Sub chipul catolicismului, Marele Inchizitor spune: „Tu ai încredinţat totul papii, şi, deci, în momentul de faţă, totul se află în mîna lui; Tu nu mai ai ce căuta deocamdată printre noi, nu ne mai tulbura, măcar pînă ce va să vină vremea de apoi." Statul răspunde că totul îi este transmis de-acum autorităţii sale şi respinge cu ostilitate libertatea întru Hristos. Forţele istorice inspirate de spiritul Marelui Inchizitor au îndreptat fapta lui Hristos, şi-au urmărit interesul ascunzîndu-se sub numele Lui. Şi oamenii din zilele noastre se arată înrăiţi şi dezgustaţi de orice amintire cu privire la libertatea superioară a omului şi veşnica sa menire. Duhul lui Hristos le este la fel de insuportabil şi paznicilor vechii clădiri (ai vechiului stat şi ai vechii biserici), precum şi constructorilor noii clădiri – social-pozitivistul Turn Babel. Marele Inchizitor, care se ascunde sub această clădire omenească, cu o duşmănie uneori mascată, alteori făţişă, se răzvrăteşte împotriva libertăţii lui Hristos, împotriva chemării lui Hristos la veşnicie. Oamenii vor să orînduiască pămîntul fără cer, omenirea fără Dumnezeu, viaţa fără sensul ei, vremelnicia fără veşnicie şi nu-i iubesc pe cei care le amintesc de menirea finală a omenirii, de libertatea absolută, de sens şi veşnicie. Oamenii care vin cu acest spirit le fac greutăţi celor ce construiesc clădirea bunăstării şi potolirii umane.

Cuvintele libere, adevărate nu le sînt necesare, ei au nevoie de cuvinte utile, care să îi ajute la orînduirea treburilor pămînteşti.

Îmi imaginez un tablou. Iată, sînt cărate ultimele cărămizi pentru orînduirea definitivă a împărăţiei acestei lumi. Pietrele s-au prefăcut în pîini, inventivitatea umană face minuni, îi face fericiţi pe oamenii statului în care societatea devine absolutul pămîntesc. Şi de undeva vine un om şi spune un cuvînt care face să înceteze agitaţia orînduielii pămînteşti: nu vor mai dori să termine clădirea, îşi vor aminti de lumea cealaltă, vor îndrăgi iarăşi libertatea lor mai mult decît fericirea, li se va face dor de sensul vieţii, vor dori veşnicia mai mult decît împărăţia vremelnică. Îl vor ucide, îl vor distruge pe acest om smintit, îl vor răstigni în numele omenirii şi numai al ei, în numele folosului, în numele rînduielii turmei omeneşti. De adevărul obiectiv, de adevărul etern nu au nevoie oamenii ispitiţi de împărăţia pămîntească, ce proclamă despărţirea vieţii lumii de sensul lumii; ei au nevoie doar de foloase, trebuie să cunoască numai legile prin care pietrele se prefac în pîini, prin care se produc miracolele tehnicii; nici de libertate n-au nevoie, ci doar de fericire şi satisfacţie; nici iubirea nu le este necesară, întrucît oamenii pot fi uniţi prin violenţă, pot fi siliţi cu forţa la o existenţă socială. Cuvîntul liber, care împiedică edificarea clădirii, nu vor permite să fie rostit, îl vor paraliza, dacă nu cu ajutorul forţelor fizice, cel puţin prin intermediul celor spirituale. Deja nu se mai aud bine cei care încearcă să vorbească despre originea şi menirea înaltă ale omului.

Marele Inchizitor întrebuinţează toate vicleniile şi acelaşi spirit se manifestă în mod egal atît sub forma conservatorismului, care apără vechile foloase, puterea statului ce a orînduit cîndva viaţa oamenilor, cît şi sub forma revoluţionarismului, care creează noi foloase, o nouă formă socială, în care viaţa omenească va fi definitiv rînduită pentru binele tuturor. Însă noi spunem: cuvîntul adevărului şi al libertăţii trebuie rostit, chiar dacă din pricina lui s-ar prăbuşi întregul edificiu al bunăstării omeneşti, chiar dacă s-ar zdruncina toate temeiurile vechi şi noi ale vieţii oamenilor, toate împărăţiile pămînteşti, chiar dacă din pricina acestui cuvînt întreaga lume empirică ar cădea în prăpastie, s-ar dezagrega. Aşa vorbim noi în numele demnităţii absolute a omului, crezînd în sensul lumii, în veşnicie, şi nu vrem să menţinem această lume prin minciună şi înşelăciune. Şi niciodată, niciodată nu va pieri omenirea şi lumea nu se va dezagrega din pricina cuvîntului adevărat şi liber; omenirea şi lumea vor fi mîntuite doar de el, numai acest cuvînt le va conduce spre viaţa veşnică, deplină, liberă şi raţională. Se va ruina turnul Babel, clădirea temniţei omenirii, a limitării pămînteşti, se va ruina mirajul empiric – da, fie. Libertatea din pre-eternitate a omului, demnitatea lui absolută, legătura cu veşnicia sînt mai presus de orice rînduială, de orice alinare, de orice fericire nedemnă, slabă, jalnică. Oricum, nu putem evita ultima tragedie a vieţii universale, trebuie să-i ieşim în cale liberi şi demni. Cu nici un fel de pozitivism nu ne putem feri de sensul vieţii, nici un pozitivism nu ne absolvi de sfîrşitul eliberator al lumii.

În ce constau principalele trăsături ale Marelui Inchizitor în înţelegerea lui Dostoievski? Refuzul *libertăţii* în numele *fericirii* oamenilor, al lui *Dumnezeu* în numele *omenirii*. Cu aceasta îi ispiteşte Marele Inchizitor pe oameni, îi sileşte să renunţe la libertate, îi face să întoarcă spatele veşniciei. Însă pentru Hristos cea mai scumpă era libertatea, iubirea liberă a omului; Hristos nu doar iubea oamenii, ci îi şi respecta, afirma demnitatea omului, îi recunoştea capacitatea de a atinge veşnicia, nu dorea pentru oameni pur şi simplu fericirea, ci o fericire demnă, armonizată cu natura superioară a omenirii, cu menirea ei absolută. Toate acestea sînt detestate de către spiritul Marelui Inchizitor, care dispreţuieşte omul, neagă natura lui superioară, capacitatea lui de a înainta spre veşnicie şi de a se contopi cu absolutul, doreşte să-l frustreze pe om de libertate, să-l oblige la o fericire jalnică, umilitoare, instalîndu-l într-o temniţă confortabilă.

Şi îi spune Marele Inchizitor lui Iisus, Celui Care a pătruns miraculos în împărăţia lui orînduită, Care i-a amintit de ceva mai presus de fericire şi orînduire: „în urmă cu o mie cinci sute de ani, pentru Tine nu era nimic mai scump pe lume decît libertatea. Nu spuneai chiar pe vremea aceea: «Vreau să vă fac liberi cu adevărat»? Ai avut acum prilejul să-i vezi pe aceşti oameni «liberi»... Da, să ştii că ne-a costat scump treaba asta, dar acum am ajuns, în fine, să ducem în numele Tău la bun sfîrşit misiunea noastră. Cincisprezece veacuri ne-am canonit cu libertatea asta, dar acum am isprăvit, da, da, am isprăvit o dată pentru totdeauna... Cu toate astea, tocmai acum, poţi să mă crezi, acum, în momentul de faţă, oamenii poartă mai adînc în ei ca oricînd înrădăcinată convingerea că sînt liberi, cu desăvîrşire liberi, deşi chiar

ei ne-au oferit libertatea lor, depunînd-o smeriţi la picioarele noastre. Asta e ceea ce am izbutit noi să facem, dar te întreb, asta e oare cu adevărat libertatea dorită de tine, libertatea pe care ai visat-o?"

Marele Inchizitor îşi arogă pentru el şi pentru ciracii lui meritul de a fi *sugrumat* în sfîrşit *libertatea*[1] ca să-i fericească pe oameni. „Fiindcă numai acum (...) sîntem în măsură pentru prima oară să ne gîndim la fericirea oamenilor. Aşa cum a fost el plămădit, omul e un răzvrătit din fire, dar crezi tu oare că răzvrătiţii pot avea parte de fericire? Ţi s-a spus răspicat (...), Ţi s-a atras doar atenţia asupra acestui lucru, Ţi s-au dat destule avertismente, pe care însă Tu le-ai nesocotit deopotrivă, *respingînd singurul mijloc care putea să-i facă pe oameni fericiţi.* Noroc că plecînd dintre noi, ai lăsat totul în seama noastră. Ne-ai hărăzit, ai întărit prin cuvîntul Tău dreptul pe care ni l-ai încredinţat de a lega şi dezlega totul şi cred că n-ai de gînd acum – sigur că da, nici nu poate măcar să-ţi treacă prin gînd cumva să ne privezi de el. Atunci de ce ai venit să ne tulburi?"

Aşa spune catolicismul care s-a abătut de la calea lui Hristos, care a înlocuit libertatea cu autoritatea, iubirea – cu caznele Inchiziţiei, care îi mîntuia cu forţa pe „rebelii" demni de tot dispreţul. Dar şi în alte biserici istorice s-a *instalat spiritul Marelui Inchizitor şi ele* „au sugrumat libertatea ca să-i fericească pe oameni", i-au mîntuit pe „rebeli" în pofida libertăţii şi demnităţii lor, au adoptat „mijlocul care putea să-i facă pe oameni fericiţi" şi care a fost respins de Hristos.

Acelaşi lucru l-a făcut statul, care şi-a exercitat tutela asupra rebelei seminţii omeneşti, care le-a confiscat oamenilor libertatea în numele orînduirii vieţii lor, care i-a constrîns pe oameni în numele fericirii animalice. Pe aceeaşi cale, urmîndu-l pe Marele Inchizitor, păşeşte religia pozitivistă a omenirii, socialismul, care doreşte să clădească un turn Babel ateu, uitînd de libertatea religioasă şi de sensul religios. Vor să conducă omenirea pe alt făgaş, frustrînd-o de demnitatea superioară, vor s-o oblige la fericire, lipsind-o de libertate. Între religia, care se naşte, a socialismului, şi religia catolicismului, care degenerează în ispita împărăţiei pămînteşti, sînt multe aspecte comune, acelaşi spirit vieţuieşte în ele. Această nouă religie a socialismului pozitivist şi ateu, a orînduirii omului în afara lui Dumnezeu şi împotriva lui Dumnezeu, crede că s-a isprăvit cu libertatea, o dată pentru totdeauna.

Şi oamenii pe care vor să-i fericească „poartă în ei mai adînc ca oricînd înrădăcinată convingerea că sînt liberi, cu desăvîrşire liberi". Uitîndu-şi originea şi menirea, renunţînd la visul către cer şi veşnicie, cred că de-abia acum „sîntem în măsură pentru prima oară să ne gîndim la fericirea oamenilor".

Ce aud şi acum toţi cei care amintesc de sensul religios al vieţii, de demnitatea absolută a personalităţii, de libertatea definitivă? Cu iritare li se spune acestor oameni că îi împiedică pe alţii să se îngrijească de „fericirea oamenilor", că, prin inutile aduceri aminte şi abstracţiuni, obstrucţionează terminarea lucrărilor la edificiul bunăstării omeneşti, li se spune cu ură că sînt „liberi pe deplin", că sînt scutiţi... de sensul

1. Toate sublinierile îmi aparţin.

superior, de demnitatea superioară, de veşnicie, de libertate, în sfîrşit, de această libertate grea şi responsabilă. În fiecare pozitivist mulţumit din zilele noastre se ascunde un Mic Inchizitor, în discursurile unor social-democraţi credincioşi răsună vocile ştiute ale micilor inchizitori. Spiritul lui este viu în toţi fanaticii ordinii pămînteşti, ai bunăstării pămîntene, în toţi cei care pledează cu orice preţ pentru cetatea pămîntească.

Marele Inchizitor spune: „În loc să cauţi a pune stăpînire asupra oamenilor, îngrădindu-le libertatea, Tu te-ai străduit să-i lărgeşti cît mai larg fruntariile! Ai uitat, se vede, că omul preferă liniştea sau chiar moartea libertăţii de a alege singur între bine şi rău! Fiindcă nu există ceva mai ademenitor pentru el decît libertatea conştiinţei, dar în acelaşi timp nu există ceva mai cumplit! *Iar Tu în locul unor principii temeinice care ar fi statornicit o dată pentru totdeauna liniştea în conştiinţa umană, ai ales tot ce poate fi mai ciudat, mai nedesluşit şi mai vag, tot ce depăşeşte puterile oamenilor, procedînd aşa ca şi cum nu i-ai fi iubit cîtuşi de puţin.* Cine? Tocmai Tu, care ai pogorît pe pămînt ca să-ţi jertfeşti viaţa pentru ei! În loc de a căuta să le zălogeşti libertatea, tu le-ai sporit-o şi mai mult, aruncînd pe veci chinuitoarea ei povară asupra *împărăţiei sufletului omenesc. Ai vrut să ai parte de dragostea liber consimţită a omului, ai dorit ca el să te urmeze de bunăvoie, ademenit şi subjugat de Tine.”*

Marele Inchizitor vrea să ia de pe umerii omului povara libertăţii, a ultimei libertăţi religioase de alegere, îl ademeneşte pe om cu liniştea. Le făgăduieşte oamenilor fericirea, dar în primul rînd îi dispreţuieşte pe oameni, pentru că nu-i crede în stare să suporte povara libertăţii, nefiind demni de veşnicie. Marele Inchizitor îi reproşează lui Hristos că El s-a purtat cu ei „ca şi cum nu i-ar fi iubit cîtuşi de puţin”; îi iubeşte el, Marele Inchizitor, întrucît le orînduieşte viaţa, refuzînd pentru ei, care sînt vrednici de milă, „tot ce poate fi mai ciudat, mai nedesluşit şi mai vag”. Religia contemporană a pozitivismului şi ateismului, religia autodivinizării omeneşti, refuză şi ea „tot ce poate fi mai ciudat, mai nedesluşit şi mai vag”, se mîndreşte şi ea cu iubirea pentru oameni şi le refuză dreptul de a iubi celor care aduc aminte de „ceea ce e neobişnuit”, de libertatea superioară, de suprauman. O religie numai a omenescului, o religie numai a binelui pămîntesc, limitat, este ispita Marelui Inchizitor, este o trădare, o renunţare la libertatea şi menirea noastră. Oamenii au crezut că vor fi liberi atunci cînd vor recunoaşte că sînt produsul necesităţii. Marele Inchizitor îi ademeneşte cu trei ispite, cu aceleaşi ispite cu care diavolul a încercat să-l ademenească în pustiu şi pe care Iisus le-a refuzat în numele libertăţii, Împărăţiei lui Dumnezeu şi pîinii cereşti.

„Înfricoşatul şi preaiscusitul Duh, duhul *nimicniciei şi al neființei* (...), strălucitul duh a grăit către Tine în pustiu şi, după cum mărturiseşte *Sfînta Scriptură*, el a încercat să Te «ispitească». E drept ori nu? Există, oare, un adevăr mai deplin decît acela pe care Ţi l-a dezvăluit, punîndu-Ţi trei întrebări, sau, precum spun *Scripturile*, cele trei «ispitiri» ale Tale, adevăr pe care Tu l-ai respins? Şi totuşi, dacă va fi avut loc vreodată pe lume o minune în toată puterea cuvîntului, o minune fără seamăn, ea s-a întîmplat numai şi numai atunci, în zilele celor trei ispitiri (...). *Fiindcă aceste trei întrebări, atît de strîns legate între ele,*

preconizează întreaga desfăşurare de mai tîrziu a istoriei lumii, constituind totodată cele trei formule în care se îmbină toate contradicţiile istorice nerezolvate ale firii omeneşti. Pe vremea aceea era un lucru de care nimeni nu-şi putea da seama chiar atît de precis, viitorul fiind încă învăluit în neguri, acum însă, după ce au trecut cincisprezece veacuri, vedem că în aceste trei întrebări era cuprins totul, şi că tot ce preconizaseră ele s-a adeverit în aşa măsură, încît nu se mai poate adăuga sau înlătura nici o iotă." Aşa i-a vorbit Marele Inchizitor lui Hristos, care S-a arătat în faţa lui.

Toată istoria lumii creştine este lupta necontenită a lui Hristos – principiul libertăţii, al sensului, al naturii superioare din om şi al vieţii veşnice – cu cele trei ispite ale diavolului. Şi acum încă, după ce s-au scurs nu cincisprezece, ci douăzeci de secole, acest lucru este încă insuficient de lămurit şi de aceea *Legenda Marelui Inchizitor* rămîne o carte profetică. Şi la Vl. Soloviov, Antihristul îi ademeneşte pe oameni tot cu trei ispite : realizează visul religiei socialiste de transformare a pietrelor în pîine, le dă oamenilor saţietate egală, face minuni care îi înrobesc pe oameni şi întemeiază împărăţia universală pămîntească. [1]

II

PRIMA ISPITIRE

„Vrei să te duci în lume aşa, cu mîinile goale, făgăduind oamenilor o libertate pe care ei, în ignoranţa şi în bicisnicia lor înnăscută, nu pot s-o înţeleagă, de care chiar se feresc, îngroziţi, fiindcă nu există nimic mai insuportabil şi nici n-a existat vreodată pentru om şi societate decît libertatea ! Vezi pietrele acestea din pustietăţile dogorîte de arşiţă ? Porunceşte ca ele să se facă pîini, şi omenirea întreagă, plină de recunoştinţă, va alerga pe urmele tale ca o turmă ascultătoare, deşi tot timpul va fi cu frica-n sîn ca nu cumva, la un moment dat, să-Ţi retragi braţul întins şi, o dată cu asta, să se isprăvească şi pîinea dăruită de Tine. Tu însă n-ai vrut să-l lipseşti pe om de libertate şi nu Te-ai îndurat să primeşti, judecînd că nu mai poate fi vorba de libertate, de vreme ce supunerea a fost cumpărată cu pîine. Drept care ai răspuns că omul nu trăieşte numai cu pîine ; ştii tu, însă, *că în numele acestei hrane pămînteşti duhul pămîntului se va ridica împotrivă-Ţi şi, dînd piept cu Tine, Te va birui şi că atunci toată lumea îl va urma,* strigînd în gura mare : «Cine este asemenea fiarei, care a făcut să se pogoare focul din cer?» (...) *Pe ruinele templului Tău se va înălţa o altă clădire, un nou şi înfricoşător Turn Babel ;* se va înălţa piatră cu piatră, cu toate că şi el va împărtăşi soarta celui dintîi, rămînînd, ca şi acela, neterminat ; puteai, totuşi, să-i scuteşti pe oameni de toată această trudă de prisos, să le cruţi o mie de ani de suferinţe, fiindcă, pînă la urmă, tot spre noi se vor îndrepta, după ce se vor fi canonit în zadar zece veacuri în şir să-şi isprăvească turnul ! Şi atunci, ne vor căuta iarăşi pe sub pămînt, prin catacombele în care vom sta ascunşi (fiindcă ne va fi dat să fim din nou persecutaţi şi schingiuiţi), şi găsindu-ne în cele din urmă, vor ridica glasul spre noi : «Daţi-ne pîine, căci cei ce ne-au făgăduit să pogoare focul din ceruri pentru noi nu ni l-au dat». «*Şi noi vom izbuti*

să ridicăm pînă la capăt turnul început de ei; cine va da de mîncare mulţimii va apuca s-o ducă la bun sfîrşit, şi noi vom fi aceia care o vom hrăni în numele Tău, amăgindu-i în numele Tău! O, în vecii vecilor, fără noi, ei nu vor ajunge să-şi astîmpere foamea! Toată înţelepciunea lumii nu va putea să le dea pîine atîta timp cît vor rămîne liberi; dar ai să vezi că, pînă la urmă, ne vor aduce singuri plocon libertatea şi, depunînd-o la picioarele noastre, ne vor spune: «Înrobiţi-ne, dar astîmpăraţi-ne foamea!» Abia atunci vor înţelege în fine că libertatea şi faptul de a avea pîine în realitate şi cu prisosinţă, aşa ca să ajungă pentru toată lumea, sînt două lucruri incompatibile, fiindcă în vecii vecilor oamenii nu vor fi în stare să împartă pîinea între ei! Şi în acelaşi timp se vor convinge că niciodată nu vor putea fi liberi, fiindcă sînt slabi de înger, dedaţi la rele, bicisnici şi îndărătnici. *Tu le-ai făgăduit pîinea cerească, dar, iarăşi Te întreb, crezi într-adevăr că poate avea acelaşi preţ în ochii stirpei omeneşti, nevolnice, desfrînate şi pururea nerecunoscătoare ca pîinea reală, pămîntească?* Dacă, în numele pîinii cereşti, se vor găsi cîteva mii sau zeci de mii de suflete care să Te urmeze, cum rămîne cu milioanele şi zecile de mii de milioane de făpturi omeneşti incapabile să renunţe la hrana pămîntească pentru cea făgăduită în ceruri? *Sau Ţie nu-Ţi sînt dragi decît cele cîteva zeci de mii de suflete mari şi puternice, restul, adică puzderia nenumărată, ca nisipul mării, de oameni slabi de înger, dar care Te iubesc cu adevărat, fiind menită să slujească doar ca suport material celor puternici şi oţeliţi?* Nu, nouă ne sînt deopotrivă de dragi şi cei slabi din fire. Deşi nărăviţi şi îndărătnici, pînă la urmă tot ei vor fi cei mai supuşi. Cuprinşi de admiraţie, aceştia ne vor socoti nişte zei, ca unii ce vom domni asupra lor – atît de înfricoşătoare li se va părea pînă la urmă libertatea!" Acestea sînt cele mai profunde şi mai profetice cuvinte spuse vreodată despre destinul pămîntesc al omenirii. „În ea (în prima ispitire) sălăşluia ferecată taina cea mare a lumii acesteia." „Ai refuzat unica emblemă infailibilă ce Ţi s-a oferit, în virtutea căreia omenirea Ţi s-ar fi supus fără să crîcnească, emblema pîinii reale, pămînteşti. Tu însă ai refuzat-o în numele libertăţii şi al pîinii cereşti. Acum am să-Ţi arăt ce ai făcut mai departe, iarăşi şi iarăşi în numele libertăţii! Adevăr zic Ţie că sufletul omenesc nu cunoaşte altă grijă mai chinuitoare decît aceea de a găsi cui să-i încredinţeze mai degrabă harul libertăţii cu care această făptură se naşte pe lume. Numai aceluia însă care va izbuti să-i împace conştiinţa îi va fi dat să pună stăpînire şi pe libertatea lui."

Socialismul ca religie, ca înlocuire a pîinii cereşti cu cea pămîntească, drept zidire a Turnului Babel, socialismul care deifică omenirea mărginită, socialismul pozitivist este una dintre înfăţişările primei ispitiri. „În numele acestei hrane pămînteşti duhul pămîntului se va ridica împotrivă-Ţi şi, dînd piept cu Tine, Te va birui." Şi s-au ridicat deja adepţii religiei sociale şi au proclamat că Dumnezeu nu există şi că omenirea de pe pămînt trebuie să devină Dumnezeu. O, desigur, în socialism este un mare adevăr, deoarece imensă e minciuna societăţii capitaliste şi burgheze: chiar cred că, într-un anume sens, e imposibil să nu fii socialist; e un adevăr elementar şi cel mai puţin ar trebui să luăm orice socialism drept o ispită a diavolului; dar în atmosfera unui

socialism care nu este neutru, ci pretinde să fie religie, se naşte această ispită şi nu duce la un bine neutru, ci la un rău final. Marele Inchizitor vorbeşte dogmatic, se preface a fi democrat, prieten al celor slabi şi asupriţi, iubitor al tuturor oamenilor. Îi impută lui Hristos aristocratismul, dorinţa de a-i mîntui doar pe cei aleşi, puternici, care sînt puţini. „Sau Ţie nu-Ţi sînt dragi decît cele cîteva zeci de mii de suflete mari şi puternice, restul, adică puzderia nenumărată, ca nisipul mării, de oameni slabi de înger, dar care Te iubesc cu adevărat, fiind menită să slujească doar ca un suport material celor puternici şi oţeliţi? Nu, nouă nu sînt deopotrivă de dragi şi cei slabi din fire."

E un pasaj foarte important, în care se afirmă că Marele Inchizitor îi dispreţuieşte atît de mult pe oameni, pînă într-atît nu crede în natura superioară a omului, încît doar pe puţini îi consideră capabili să păşească pe calea sensului superior al vieţii, să cucerească veşnicia, să nu se lase ademeniţi de pîinea pămîntească, să iubească mai presus de orice pîinea cerească. Atît de mult urăşte oamenii religia omenească, atît de mult dispreţuieşte oamenii religia socială, care vrea să stingă cu pîinea pămîntească nostalgia după pîinea cerească. Să nu urce nimeni pe culmi prea înalte, ne învaţă falsul democratism, mai bine să se prefacă totul într-o cîmpie netedă, mai bine să se uniformizeze toţi în mediocritatea pămîntească. Spiritul Marelui Inchizitor pune la îndoială dreptul de a urca pe culmi înalte, de a creşte şi – în numele falsei iubiri, pămînteşti, nu cereşti, în numele milei faţă de oameni – ne îndeamnă să ne împărţim sărăcia cu fraţii noştri, sărăcia, nu bogăţia. Bogăţia spirituală este interzisă. Ni se interzice să ne gîndim la veşnicie, despre care se spune că e egoism, este lăudată doar grija de vremelnicie. Fiţi mici cu toţii, slabi, sărmani, renunţaţi întotdeauna la libertatea voastră şi atunci veţi căpăta pîinea pămîntească, atunci vă veţi potoli, atunci tuturor le va fi bine. Aşa ne-au învăţat vechii, conservatorii Mari Inchizitori, aşa ne învaţă şi cei noi, progresişti. Şi omenirea se lasă ademenită, le înmînează imediat harul libertăţii celor care îi linişteşte conştiinţa şi o satură. „Şi noi vom izbuti să ridicăm pînă la capăt turnul început de ei." Care „noi"?

O, desigur, aceştia încă nu sînt ucenicii religiei sociale, fiinţe omeneşti slabe, deşi se deifică. Marea taină intuită de Dostoievski, care i-a scăpat de pe buze Marelui Inchizitor, constă tocmai în faptul că însăşi calea autodeificării omului, calea înlocuirii pîinii cereşti cu cea pămîntească, a desprinderii definitive a omului de Dumnezeu nu trebuie să conducă la situaţia că toţi vor deveni zei şi titani, ci la faptul că oamenii se vor închina iarăşi unei noi divinităţi, unui om deificat, unui rege. Marele Inchizitor este simbolul spiritului ce se va încarna definitiv nu în masa omenirii, ci într-un nou dumnezeu, într-un nou rege pămîntesc. El e acel nefericit care va ferici milioanele de prunci, confiscîndu-le libertatea. „Cuprinşi de admiraţie, aceştia ne vor socoti nişte zei, ca unii ce vom domni asupra lor – atît de înfricoşătoare li se va părea pînă la urmă libertatea". Aceşti „noi", la limita ultimă a dialecticii mistice, se transformă în „eu", într-unul singur, în care se va întrupa definitiv spiritul antihristic al Marelui Inchizitor. Iată la ce va conduce această tentativă de a-i mîntui pe toţi în afara şi împotriva lui Dumnezeu, de a orîndui pămîntul în afara şi împotriva cerului, de a

postula iubirea de oameni împotriva iubirii de Dumnezeu, de a valida democraţia împotriva menirii superioare a omului şi în pofida dreptului lui la veşnicie, de a-i face fericiţi pe oameni, frustrîndu-i de libertate. Pozitivismul merge pe această cale în conştiinţa teoretică, socialismul marxist – în acţiunea practică. Şi pozitivismul şi marxismul sînt, în esenţa lor, la fel de ostile libertăţii de conştiinţă, nu acceptă ceea ce este problematic, ar vrea să-i împingă cu sila pe oameni către ceva util şi să creeze – în conştiinţă şi în viaţă – o bunăstare prin constrîngere. În trecut, pe această cale au mers statul, care s-a autodeificat, şi Biserica, înlocuind libertatea cu autoritatea. Constrîngerea, ura faţă de libertate – iată esenţa spiritului Marelui Inchizitor. Propovăduirea iubirii pentru toţi oamenii, îngăduinţa faţă de slăbiciunea oamenilor – iată ispita Marelui Inchizitor. Dar noi rămînem de partea adevărului lui Hristos : adevărata iubire de oameni este posibilă doar în Dumnezeu, doar în numele Tatălui Ceresc, şi de aceea e legată de recunoaşterea naturii superioare a omului şi a menirii lui superioare, de respectul pentru personalitate şi pentru drepturile ei infinite. Pentru Marele Inchizitor există numai turma omenească, a cărei slăbiciune este exploatată în scopuri diabolice. Pentru noi există personalitatea umană, liberă în esenţa ei, şi sobornicia, adunarea personalităţilor umane în Dumnezeu--omenire.

A DOUA ISPITIRE

„În lume nu există decît trei forţe, unicele pe pămînt, în măsură să înfrîngă şi să subjuge definitiv, în numele propriei lor fericiri, conştiinţa acestor bicisnici răzvrătiţi. Şi aceste forţe sînt miracolul, taina şi autoritatea. Tu însă le-ai respins pe cîteşitrele, rînd pe rînd, prin exemplul pe care Tu Însuţi l-ai dat. Urcîndu-Te pe streaşina templului, preaiscusitul şi înfricoşatul duh ţi-a spus : «De eşti Tu Fiul lui Dumnezeu, aruncă-Te jos, căci scris este : El va porunci îngerilor Săi să vegheze asupra Ta şi ei te vor ridica pe mîini, ca nu cumva să izbeşti de piatră piciorul Tău, numai aşa vei ajunge să afli de eşti cu adevărat Fiul lui Dumnezeu şi cît de puternică este credinţa Ta în Tatăl Ceresc». Tu însă l-ai ascultat pînă la capăt, dar ai refuzat să faci ceea ce-ţi propunea el ; n-ai vrut să Te laşi dus în ispită şi nu Te-ai aruncat în jos. O, fireşte, ai fost într-adevăr plin de măreţie, superb precum Dumnezeu ! Dar crezi Tu oare că oamenii, seminţia aceasta bicisnică şi răzvrătită, sînt zei ?” (...) „Tu nu te-ai învrednicit să cobori de pe cruce cînd cei din jur îşi băteau joc de Tine şi Te aţîţau, strigîndu-Ţi : «Pogoară-Te acum de pe cruce, vom vedea şi vom crede !» Tu nu Te-ai învrednicit să pogori, fiindcă nu voiai să-l cîştigi pe om printr-o minune, aşteptînd o credinţă liber consimţită din partea lui, nicidecum prilejuită de un miracol. Ceea ce-Ţi doreai Tu cu ardoare era o iubire liberă, iar nu extazul unui rob fascinat de puterea ce i-a băgat pe veci frica în oase. Dar şi de astă dată ai greşit, socotindu-i pe oameni mai presus de ceea ce se arată a fi în realitate, cînd ei nu sînt decît nişte robi, cu toate că, aşa cum au fost plăsmuiţi, în sufletul lor mocneşte răzvrătirea.” Din nou apare acelaşi reproş : Hristos a voit să-i facă pe oameni liberi, nu şi-a dorit decît iubirea lor liberă, a condamnat orice violenţă, nu a vrut fericirea oamenilor prin

constrîngere, îi stima pe oameni ca fiind copiii Tatălui Său Ceresc. Hristos nu voia credinţă izvorîtă dintr-o minune, o credinţă prin constrîngere, bazată pe un fapt exterior, pe autoritatea care îi domină pe oameni. Fiul lui Dumnezeu a venit în lume sub chip de Răstignit, nu rege şi suveran, ci înjosit şi chinuit, pentru ca omul să-l afle liber pe Dumnezeu şi să-L iubească. Minunea trebuie să vină din credinţă, din unirea liberă cu Dumnezeu, din iubire. În credinţă, conştiinţa liberă e mai presus de toate. În alegerea liberă a lui Dumnezeu de către oameni se află sensul istoriei universale. După cel care a pus la cale ispita în pustiu, Marele Inchizitor ademeneşte cu minuni exterioare, prin care poate înrobi omenirea, prin care îi poate face pe oameni fericiţi, frustrîndu-i de demnitatea de copii ai lui Dumnezeu şi de menirea vieţii divine, iubirea liberă o înlocuieşte cu autoritatea, îşi ademeneşte victimele prin minuni violente: taina prin care Marele Inchizitor vrea să-i hipnotizeze pe oameni este orbirea sau neştiinţa. Minunea şi taina, pe care acest spirit îşi clădeşte edificiul sînt înşelăciunea, minciunea, şarlatania şi constrîngerea. Şi iarăşi Marele Inchizitor se ridică împotriva lui Hristos în numele tuturor oamenilor, în numele democraţiei aparente. El spune că învierea în Hristos este pregătită doar pentru puţini aleşi: „Te poţi mîndri, fireşte, cu acele odrasle ale libertăţii, ale dragostei liber dăruite, cu sublima lor jertfă adusă în numele Tău! Aminteşte-Ţi însă că acestea erau, doar cîteva mii, şi toţi plămădiţi ca nişte zei, pe cînd ceilalţi? Cu ce sînt vinovaţi, oare, ceilalţi, adică toţi cei nevolnici, care n-au fost în stare să facă ceea ce au izbutit a îndeplini cei căliţi din fire? Cu ce este vinovat un suflet plăpînd dacă nu poate cuprinde asemenea haruri înfricoşate? Nu cumva Tu ai pogorît din ceruri numai în mijlocul celor aleşi şi numai pentru ei?... Crezi, oare, că noi n-am iubit omenirea, de vreme ce am înţeles cu atîta umilinţă slăbiciunile ei şi am căutat din toată inima să-i uşurăm povara, îngăduind firii sale nevolnice chiar şi păcatul, cu condiţia să fie săvîrşit cu îngăduinţa noastră? De ce atunci vii să ne tulburi?” Din nou se erijează Marele Inchizitor în rolul de apărător şi iubitor al oamenilor, de democrat, iar îl acuză pe Hristos că n-ar iubi destul oamenii, îl învinuieşte de aristocratism, de supraaprecierea puterilor oamenilor. Ademeneşte cu fericirea prin constrîngere, propovăduieşte o credinţă bazată pe miracole, o iubire întemeiată pe autoritate, linişte şi smerenie bazate pe taină. Toate acestea le auzim de la stat, care, prin autoritate şi constrîngere, salvează şi aserveşte, de la biserica istorică abătută din drum, care a primit taina Marelui Inchizitor. Aceste lucruri le auzim de la religia pozitivistă a omenirii, care s-a rupt de Dumnezeu şi de libertate. Cei ce clădesc Turnul Babel nu cred în mîntuirea liberă a oamenilor, în iubirea liberă şi de aceea mîntuiesc lumea cu forţa, o liniştesc cu fericirea, cu fericirea viitoare a tuturor oamenilor. Agnosticismul contemporan păzeşte şi el „taina” şi, prin ascunderea sensului vieţii universale, îi hipnotizează şi îi violentează pe oameni. S-au răzvrătit împotriva lui Dumnezeu în numele slăbiciunii generale şi egale a oamenilor. Hristos a respectat deplin personalitatea, a ridicat-o la o înălţime supraumană, în timp ce acei care deifică omenescul, prea omenescul, înjosesc personalitatea, nu cred în menirea ei liberă. Pozitiviştii neagă minunea, care izvorăşte din credinţă, dar ei înşişi vor

să înfăptuiască miracole exterioare şi, cu aceste miracole, să ademenească omenirea, să-şi întemeieze autoritatea pe aceste miracole aducătoare de fericire.

Orice negare a valorii absolute a libertăţii de conştiinţă, orice respingere a libertăţii mistice din motive pozitiviste este ispită prin „minunea, taina şi autoritatea" Marelui Inchizitor. Negarea adevărului că personalitatea omenească trebuie să se mîntuiască liber, să-L aleagă pe Dumnezeu prin dragoste liberă, că în iubirea şi libertatea divină se află mîntuirea omenirii constituie seducţia celei de-a doua ispite. Sectele ezoterice, care se tem de aerul proaspăt, sînt cea de-a doua ispită. Toţi aceşti mîntuitori cu forţa ai oamenilor, care propovăduiesc atît religia autorităţii, cît şi religia omenirii, nu cred în puterile omului, nu-l iubesc şi de aceea iubirea lor este doar aparentă. Încrederea în om, în demnitatea lui, în sensul mistic al libertăţii este deja credinţă în Dumnezeu, în izvorul forţelor, demnităţii şi libertăţii omului. Noi nu vrem un om fericit, calm, bine aranjat în viaţă, dar care şi-a pierdut demnitatea, şi-a trădat menirea, ci îl vrem pe Dumnezeul-omenire liberă. Nu vrem miracole pentru a crede, ci credinţa care înfăptuieşte minuni, nu vrem autoritate, ci libertate, nu taina copleşitoare care ne consolidează orbirea, ci limpezirea acestei taine, înţelegerea vieţii. Teoria autorităţii prin constrîngere este produsul necredinţei, ea nu crede în forţa firească a divinităţii în viaţă, şi de aceea creează o forţă artificială, intimidează[1]. Autoritatea exterioară prin constrîngere a bisericii este *contradictio in adjecto* [2], întrucît însăşi ideea de Biserică este fundamentată pe prezenţa organică a Sfîntului Duh în trupul sobornicesc al omenirii, pe împărtăşirea liberă a omului din acest duh.

A TREIA ISPITIRE

Aceasta este cea mai mare ispită şi i s-au acordat multe pagini în istoria omenirii: „Noi nu sîntem cu Tine, ci cu *el*, asta e toată taina noastră! De mult nu mai sîntem cu Tine, ci cu *el*, au trecut opt veacuri între timp. S-au împlinit opt veacuri de cînd am primit din mîinile lui ceea ce Tu ai lepădat cu indignare, darul din urmă, pe care el însuşi Ţi l-a oferit atunci, cînd Ţi-a înfăţişat împărăţiile pămînteşti. Noi am primit de la el Roma şi spada cezarului, declarîndu-ne stăpînitorii pămîntului, singurii lui împăraţi, deşi nici pînă în ziua de astăzi n-am apucat să ne desăvîrşim lucrarea începută." Cea de-a treia ispitire, ispitirea cu împărăţia pămîntească, cu sabia Cezarului, cu imperialismul, a ademenit catolicismul cu cezaro-papismul lui şi ortodoxia cu cezarismul ei. Întruparea externă şi teribilă a celei de-a treia ispite a fost statul roman, care a deificat cezarul, statul absolut care mai presus de sine

1. „Drept mostră de raţionament în spiritul Marelui Inchizitor pot servi cuvintele unui iezuit: „În momentul actual, nimeni nu poate crede în cea mai mare parte a dogmelor creştine, de pildă în Divinitatea lui Hristos. Dar trebuie să fiţi de acord că o societate umană civilizată nu poate exista fără o autoritate puternică şi o ierarhie temeinic organizată, dar o asemenea autoritate şi o asemenea ierarhie le posedă doar Biserica catolică şi de aceea orice om cultivat, căruia îi sînt dragi interesele omenirii, trebuie să se afle de partea Bisericii catolice, adică trebuie să fie catolic."

nu cunoaşte decît cezarismul absolut. S-ar părea că numai conştiinţa precreştină putea admite apariţia Romei şi a sabiei lui Cezar, că numai înainte de Hristos se puteau forma despotismele răsăritene şi numai în cadrul acestora omul putea fi răsplătit cu onoruri divine. Hristos a respins ispita împărăţiei pămînteşti, a statului absolut, a declarat că închinarea la împăratul pămîntesc este trădarea Împăratului Ceresc, însă, în istorie, creştinismul s-a adaptat la statul păgîn, a sanctificat puţin cîte puţin statul absolut moştenit de la Roma, iar după aceea biserica a încetat a mai fi persecutată de puterea statului şi a devenit dominantă. Meritele lui Constantin cel Mare faţă de Biserică s-au dovedit a fi fatale pentru creştinism. Biserica însăşi a început să susţină statul roman, s-a impregnat de spiritul silnic al statului, a început să se folosească de mijloacele statului păgîn, s-a ocupat cu orînduirea împărăţiei pămînteşti universale, a lumii acesteia, şi de aceea s-a dovedit a fi *cu el*. Bizanţul, cea de-a doua Romă, a întruchipat ideea de stat absolut şi de Cezar deificat, iar în cea de-a treia Romă, în Rusia [3], această idee a atins o expresie monstruoasă, a arătat un exemplu de batjocorire a poruncii dumnezeieşti. Prin intermediul catolicismului, acest puternic temei al statalităţii romane a trecut în socialismul contemporan, care doreşte şi el să orînduiască împărăţia pămîntească universală, deşi sabia cezarului o pune în mîinile poporului, deşi în locul omului-cezar deifică poporul-proletariat. Cea de-a treia ispită este calea stăpînirii omului, indiferent dacă stăpînirea este a unuia, a multora sau a tuturor, este deificarea statului ca uniune şi orînduire definitivă pe pămînt. Ponderea celor trei ispite în istoria multiseculară a omenirii divulgă incapacitatea creştinismului, considerat în mărginirea şi temporalitatea lui, de a pune stăpînire pe viaţă, de a determina căile istoriei universale. În problema statului, ca şi în problema liberei conştiinţe şi a pîinii, omenirea nu-i dă ascultare lui Hristos, ci aceluia care L-a ispitit pe El în pustiu. „Primind acest al treilea dar al puternicului duh, ai fi împlinit toate năzuinţele oamenilor pe pămînt, le-ai fi dat un stăpîn căruia să i se închine, încredinţîndu-i propriile lor conştiinţe, şi le-ai fi pus la îndemînă mijlocul de a se uni cu toţii laolaltă într-un furnicar în care nu încap divergenţe fiindcă necesitatea alăturării este cea de a treia şi ultima pricină de frămîntare pentru oameni. Umanitatea a dorit dintotdeauna să se organizeze într-o asociaţie unitară." Hristos a refuzat „unirea universală" în statul pămîntesc, absolut, care se autodeifică, a refuzat unirea lumii în afara lui Dumnezeu. Cum este posibilă „unirea universală în Dumnezeu", cum este posibilă societatea religioasă, cum este posibilă calea istorică universală în Hristos şi nu doar mîntuirea personală – iată problema principală a noii conştiinţe religioase, problema teocraţiei, a victoriei puterii lui Dumnezeu pe pămînt, care să fie mai presus de puterea omenească, de deificarea în persoana unuia, Cezar sau papă, sau a tuturor, adică a Poporului. Depăşirea celor trei ispite – iată sensul religios pe care îl va avea în viitor istoria omenirii, acela de a nu se supune pîinii pămînteşti, de a nu-şi oferi conştiinţa unei autorităţi pămînteşti, de a nu se uni într-un stat pămîntesc, sub puterea omenească a unui „cezar", oricine ar fi cel ce se ascunde sub acest simbol al puterii. Marele Inchizitor spune: „primind dominaţia lumii şi purpura Cezarului, Tu ai fi întemeiat o

împărăţie universală, statornicind în acelaşi timp pacea pe toată faţa pămîntului.” Însă Hristos a propovăduit Împărăţia Cerească, a refuzat pămîntul rupt de Cer, omenirea ruptă de Dumnezeu. Hristos nu propovăduia „liniştea universală”, ci lupta universală pentru cea din urmă eliberare şi mîntuire a lumii, pentru descoperirea sensului vieţii. Oricine a ridicat „sabia Cezarului” s-a răzvrătit deja împotriva lui Hristos.

Legenda Marelui Inchizitor este cea mai anarhică şi cea mai revoluţionară dintre scrierile oamenilor. Însă niciodată n-a mai fost rostită o sentinţă atît de severă şi de zdrobitoare la adresa ispitei statalităţii, a imperialismului, niciodată încă nu a fost divulgată cu atîta forţă natura antihristică a împărăţiei pămînteşti şi nu a mai fost atît de lăudată libertatea, nu a mai fost atît de scoasă în evidenţă libertatea divinităţii, libertatea spiritului lui Hristos. Dar este un anarhism pe teren religios, nu un „anarhism mistic”, ci unul teocratic, este o revoluţie creatoare a spiritului, nu o distrugere şi o dezintegrare revoluţionare anarhice. Este negarea oricărei stăpîniri omeneşti, a oricărei deificări a voinţei omeneşti, a oricărei rînduieli a pămîntului, negare în numele Stăpînirii lui Dumnezeu, a unirii pămîntului cu cerul. Şi rămîne de neînţeles cum autorul *Marelui Inchizitor* a putut lua apărarea autocraţiei, cum s-a lăsat sedus de statalitatea bizantină.

III

În fine, Marele Inchizitor se înalţă pe culmile sau coboară în străfundurile unui patos satanic. Ceva suprauman, străin, de dinaintea zidirii lumii se aude în cuvintele lui, atunci cînd îşi zugrăveşte viitoarea împărăţie şi rolul pe care îl va avea în aceasta : „turma se va aduna însă la loc şi se va supune iarăşi, de astă dată pentru totdeauna. Şi atunci noi vom hărăzi oamenilor o fericire tihnită şi umilă, o fericire pe măsura unor făpturi nevolnice, aşa cum au fost plămădiţi. O, ai să vezi că pînă la urmă vom izbuti să-i convingem să nu se mai ţină mîndri, fiindcă numai Tu le-ai băgat în cap asemenea fumuri cînd ai căutat să-i ridici atît de sus ! Noi le vom dovedi că sînt slabi, că nu sînt decît nişte bieţi prunci, dar că fericirea hărăzită copiilor este mai dulce decît oricare alta.” Fie ca aceste cuvinte funeste să-i înspăimînte pe cei care acum pun la cale fericirea, un pămînt fără cer, o viaţă fără sens, o omenire fără Dumnezeu. Există aici o teribilă prorocire a duhului răului : „Nici vorbă c-o să-i punem să muncească, dar în orele libere vom căuta să le înjghebăm o viaţă plăcută, ca un joc de copii, cu cîntece naive, cu coruri şi dansuri nevinovate. O, le vom da voie chiar să păcătuiască, ştiindu-i slabi de înger şi bicisnici, iar ei, la rîndul lor, ne vor iubi ca nişte copii pentru că vom fi atît de toleranţi ! Le vom spune că oricare din păcatele lor va fi de bună seamă răscumpărat, de vreme ce a fost săvîrşit cu învoirea noastră, şi că numai şi numai din dragoste le îngăduim să păcătuiască, luînd asupra noastră pedeapsa ce li se cuvine lor.” Duhul diavolesc al nefiinţei se simte în aceste cuvinte şi fie să se înspăimînte de el cei pe care îi ademenesc „cîntecele de copii” şi „ţopăielile nevinovate” ale fericiţilor ce vor veni. Cine sînt aceşti „noi” care îşi vor asuma pedeapsa pentru păcate ? Nu mai sînt deja oameni, nici un grup de aleşi printre oameni ; „noi” e doar un fel

de a spune, „noi” este „el”, duhul Marelui Inchizitor, diavolul care l-a ispitit pe Hristos în pustiu, care s-a întrupat la sfîrşit istoriei. „Cele mai chinuitoare secrete ce le apasă conştiinţa ei vor veni să ni le mărturisească nouă, dezvăluindu-ne tot, absolut tot ce au pe suflet, şi noi îi vom dezlega, iar ei vor fi bucuroşi să se încreadă în cuvîntul nostru, pentru că, bizuindu-se pe noi, vor scăpa de o grijă împovărătoare şi de înfricoşatul chin la care îi supune în momentul de faţă necesitatea de a alege singuri şi în deplină libertate. *Şi astfel vor fi fericiţi,* milioane de făpturi omeneşti, *toţi* în afară de cei o sută de mii, în mîinile cărora se află destinele lor. Fiindcă numai noi, deţinătorii secretului, noi singuri vom fi nefericiţi. Vor fi mii de milioane de prunci fericiţi şi o sută de mii de martiri care-şi vor lua asupra lor povara blestemată a cunoaşterii binelui şi răului. Ei vor muri în pace, se vor săvîrşi din viaţă în numele Tău, şi dincolo de mormînt nu vor găsi decît moarte. Iar noi vom păstra cu grijă secretul şi, pentru fericirea lor, îi vom amăgi, făgăduindu-le răsplată veşnică în ceruri. *Fiindcă, de bună seamă, chiar dacă lumea de apoi ar exista cu adevărat, ea nu va fi fost făcută pentru făpturile de seama lor.”* Aceşti „o sută de mii de mucenici” sînt doar o imagine artistică, în ultimă instanţă metaforică, aceşti martiri „care au luat asupra lor blestemul cunoaşterii binelui şi răului” se reduc la unul singur, la „părintele minciunii”, la cel care a ispitit în pustiu, la duhul metafizic al Marelui Inchizitor. Marele Inchizitor ar vrea să-i facă pe oameni nedemni de „lumea cealaltă”. În ultimele cuvinte parcă este dată în vileag taina lui, care este taina *nefiinţei definitive*, negarea veşniciei, necredinţa în sensul lumii, în Dumnezeu. Taina „celor o sută de mii de mucenici” o ştiu cei care îl urmează pe Hristos, care au întrezărit sensul vieţii universale, dar este pecetluită pentru „miile de milioane de prunci fericiţi”.

O, desigur, nici în pozitivism, nici în socialism, nici în germenii de religie ai omenirii pămînteşti eliberate de sensul universal nu există încă tabloul pe care îl zugrăveşte Marele Inchizitor, dar calea aceasta este deja calea *lui*. Oamenii au şi început să dorească „să scape de grija împovărătoare şi de înfricoşatul chin la care îi supune în momentul de faţă necesitatea de a alege singuri şi în deplină libertate”. Pozitivismul s-a descotorosit deja de aceste chinuri, a respins deja pentru oameni hotărîrea personală şi liberă ; aceasta este una dintre vicleniile Marelui Inchizitor. Statul pămîntesc absolut, ce renaşte în escatologia social-democraţiei, este o altă viclenie a lui, promisiunea că „toţi vor fi fericiţi”. Dar acest principiu metafizic al răului, nefiinţei şi robiei de dinainte zidirii lumii se află în starea de fluctuaţie istorică, duhul Marelui Inchizitor n-a avut parte încă de întrupare definitivă şi deplină, este ascuns, trebuie scos la iveală de sub felurite măşti. Oamenii seduşi astăzi de duhul Marelui Inchizitor încă nu sînt acei „prunci fericiţi”, acei „supuşi”. Aceşti oameni se mîndresc mai mult decît toţi, se răzvrătesc mai mult decît toţi, deifică numai propria lor persoană, numai omenescul din ei. Dar deificarea omenescului, autodeificarea omului, pe baza legii dialecticii mistice, duce la dumnezeirea unui singur supraom. Oamenii fermecaţi de fericirea copilărească a Marelui Inchizitor se vor pomeni robi, fiinţe jalnice, şi vor simţi nevoia de a se supune definitiv. Cam aşa ceva licăreşte pe feţele maselor hipnotizate

de ideile cele mai revoluţionare şi aparent eliberatoare. Omenirea, prefăcută într-o turmă, se va potoli, va înceta să fie mîndră, se va închina Marelui Inchizitor şi, în sfîrşit, va fi reinstaurată autocraţia.

Spiritul Marelui Inchizitor îşi pregăteşte pledoaria de apărare la Judecata de Apoi: „Eu însă mă voi ridica atunci şi-Ţi voi arăta mii de milioane de prunci fericiţi, care n-au ştiut ce este păcatul. Şi noi, cei ce am luat asupra noastră greşelile lor, pentru ca să poată avea parte de fericire, vom veni în faţa Ta şi-Ţi vom spune: «Judecă-ne dacă poţi şi dacă Te încumeţi s-o faci». Află că nu mă tem de Tine. Să ştii că şi eu am stat în pustie, că şi eu m-am hrănit cu aguride şi rădăcini, că şi eu am binecuvîntat libertatea pe care Tu le-ai hărăzit-o oamenilor, că şi eu mă pregăteam să ajung în rîndul aleşilor Tăi, în rîndul celor căliţi şi puternici cu dorinţa «de a împlini numărul». M-am dezmeticit, însă, şi n-am vrut să mai slujesc asemenea nebunie. Înapoindu-mă, aşadar, m-am alăturat mulţimii celor care *s-au străduit să îndrepte lucrarea Ta. I-am părăsit pe cei mîndri şi m-am întors către cei umili, pentru a zămisli fericirea lor.* Aşa va fi, cum Ţi-am spus, şi împărăţia noastră va lua fiinţă." A renunţat la veşnicie în numele „fericirii unei mii de milioane de oameni", fericirea smeriţilor, a tuturor, a preferat-o ţelului mîndru de „a împlini numărul" aleşilor, de a cuceri cerul. Această justificare este deja invocată de cei molipsiţi de spiritul Marelui Inchizitor, ei ne aruncă reproşul că am uitat de „fericirea" milioanelor de oameni, de buna rînduire a „tuturor" pe pămînt, se mîndresc cu faptul că „s-au dezmeticit şi n-au mai vrut să slujească asemenea nebunie". Însă în reprezentarea lui Dostoievski, oamenii seduşi de Marele Inchizitor nu sînt atît de importanţi şi de puternici precum însuşi Marele Inchizitor, care este un tip ideal şi tragic; toţi aceşti oameni n-au fost în pustiu şi n-au binecuvîntat libertatea. Epoca noastră nu creează titani, nu-l vom găsi în ea nici pe Marele Inchizitor sub înfăţişarea, atrăgătoare prin unele trăsături, a „martirului mistuit de o covîrşitoare suferinţă, însufleţit de dragoste faţă de oameni", dar de mici mari inchizitori este plină lumea noastră. „Poate bătrînul ăsta afurisit, care, în felul lui, iubeşte cu o nemăsurată dragoste omenirea, mai există încă şi astăzi, şi chiar în mai multe exemplare, sub înfăţişarea unor moşnegi singuratici ca dînsul şi unici în felul lor. Şi nu printr-o simplă coincidenţă, ci ca o organizaţie, ca o uniune secretă, de mult înjghebată pentru a păstra taina (...), ferind-o cu grijă de lumea celor mărunţi şi nevolnici, pentru ca să-i poată face fericiţi."

Păstrarea tainei, ascunderea sensului vieţii în numele fericirii oamenilor, în numele zidirii edificiului pentru ei – iată tendinţa profundă care se manifestă la diferiţi poli ai culturii contemporane. Oamenii de stat vechi, conservatori, şi oamenii de stat noi, revoluţionari, agnosticii vechii biserici a autorităţii şi ai noii biserici a pozitivismului, păzitorii vechiului Turn Babel şi constructorii celui nou vor la fel de mult să ascundă de oameni adevărul despre sensul universului, deoarece le e frică de rezultatele acestei descoperiri, se tem de cuvîntul care le poate dărîma construcţia. Dacă în ocultism există ceva serios, este vorba despre aceeaşi ispită a Marelui Inchizitor, ascunderea tainei şi manipularea a milioane de prunci. Noua conştiinţă religioasă le răspunde tuturor micilor şi marilor inchizitori ai lumii: dezvăluirea tainei despre sensul

lucrurilor, a *adevărului* absolut şi veşnic, este mai presus de toate pe lume, mai presus de *fericirea* oamenilor, de orice edificiu pentru oameni, de linişte, de pîinea pămîntească, de stat, de viaţa în această lume. Mulţimii trebuie să i se spună cuvîntul adevărului, trebuie să i se dezvăluie adevărul obiectiv, cu orice preţ, şi atunci omenirea nu va pieri, ci se va mîntui pentru veşnicie, în pofida tuturor suferinţelor temporare pe care le va avea de îndurat. Oamenii nu sînt o turmă inconştientă, lor le e pregătită menirea divină, sînt în stare să poarte povara libertăţii şi pot cuprinde cu mintea sensul universal. Personalitatea umană are valoare absolută, în ea sînt depozitate valori absolute şi, pe calea libertăţii religioase, îşi va împlini vocaţia absolută. După dispreţuirea personalităţii, după lipsa de respect faţă de drepturile ei infinite, după pornirea de a-l ţine pe om sub tutelă şi de a-i confisca libertatea şi onoarea, ispitindu-l cu fericirea şi liniştea – după toate acestea poate fi recunoscut spiritul Marelui Inchizitor. Iubirea pentru om nu este ţinerea lui sub tutelă, conducerea şi dominarea lui, aşa cum nici mila nu este ; iubirea este incompatibilă cu dispreţul şi cu lipsa de încrede în om ; ea este unirea şi contopirea cu o fiinţă înrudită prin spirit, care nu e la fel, ci egală cu tine în demnitate şi vocaţie, este atracţia transcendentală spre o fire apropiată, în care crezi şi pe care o respecţi întru Unul Părintele nostru. După libertate şi iubire, după iubirea liberă, după unirea oamenilor în Dumnezeu poate fi recunoscut Spiritul opus Marelui Inchizitor.

Căderea în păcatul metafizic de dinaintea zidirii lumii a fost despărţirea de Izvorul Absolut al existenţei depline şi veşnice a tuturor fiinţelor din lume, de Izvorul unirii lor într-o armonie sublimă. Rezultatul acestei desprinderi a fost descompunerea existenţei în părţi componente, atomizarea ei, separarea chinuitoare, haosul şi în acelaşi timp subordonarea silnică a părţilor acestei existenţe, punerea lor în dependenţă de necesitate, de „legile" naturii, legarea lor chinuitoare. Şi două principii luptă în lume : 1) principiul eliberării tuturor fiinţelor lumii de dependenţa înrobitoare, de necesitate, de legitatea impusă din afară şi unirea tuturor fiinţelor, a tuturor părţilor lumii pe calea iubirii, realizarea armoniei, a existenţei veşnice, a conţinutului infinit şi 2) principiul atomizării continue, al scindării lăuntrice a tuturor fiinţelor şi părţilor lumii şi unirea exterioară, aparentă, pe cale silnică, legarea pe calea necesităţii. Triumful primului principiu ne conduce pe calea reunirii lumii cu Dumnezeu, pe calea victoriei asupra morţii şi a afirmării existenţei, iar triumful celui de-al doilea principiu ne conduce pe calea despărţirii definitive a lumii de Dumnezeu, pe calea nefiinţei şi a morţii biruitoare. Problema universală, care în epoci diferite ia diverse forme concrete, este depăşirea rupturii lăuntrice şi a legării exterioare pe calea unirii lăuntrice şi a eliberării de orice necesitate[1].

---

1. Această înţelegere a procesului universal este legată de o anumită doctrină metafizică identică cu revelaţia religioasă. Existenţa materiei, a necesităţii materiale şi a legităţii naturale poate fi explicată prin descompunerea metafizică, prin atomizarea părţilor existenţei, prin discordia şi alienarea lăuntrică, exterioară, în virtutea acestei co-subordonări a monadelor, prin angrenarea fatală a pasiunilor străine. Toată lumea (non-eul) mă apasă, e necesară pentru mine, deoarece monada mea nu s-a contopit afectiv cu libertatea celorlalte monade.

Ni s-ar putea spune: de ce să vorbim atît de mult despre problema răului în viitor, cînd în trecut şi în prezent există un rău atît de teribil? S-ar zice că nu e frumos să discutăm despre posibilitatea ispitirii cu pîinea pămîntească, atunci cînd trebuie să le dăm oamenilor de mîncare, atunci cînd oamenii nu au pîine. E vorba de acelaşi argument, care presupune că uneori adevărul poate şi trebuie să fie ascuns, că nu întotdeauna trebuie să-i molipsim pe oameni cu el, că există ceva mai presus de adevăr – pîinea pămîntească. Mai întîi daţi-ne de mîncare şi abia pe urmă vorbiţi-ne de sensul vieţii, de răul viitorului. Aşa vorbesc cei deja ispitiţi. Însă noi credem: ca să-i hrăneşti pe oameni şi să nu-i intoxici, trebuie să prinzi sensul vieţii, adevărul trebuie dezvăluit tuturor ca să-i eliberăm pe oameni din ispită, să rezolvăm problema pîinii celei de toate zilele, problema conştiinţei, a unirii universale a oamenilor. Nu numai voi, ci şi noi vrem ca omenirea să aibă pîine, libertate şi să fie unită, însă credem că totul se va rezolva numai pe calea dezvăluirii sensul vieţii şi a scopului ei final, prin care adevărul absolut este considerat mai presus de fericire şi se capătă pîinea cea de toate zilele.

Există răul elementar, primar, înrobirea există de la început în istoria omenirii, există animalitatea, discordia. Acest rău se atrofiază treptat, omenirea se eliberează de el în cadrul progresului universal, dar izvorul răului nu este depăşit, nu este învins, rădăcina lui rămîne nesmulsă, întrucît rezultatul final şi rezolvarea deplină sînt posibile doar în cadrul progresului supraistoric şi supraumann. Răul metafizic se întrupează în noi forme, apare sub înfăţişări mai puţin fioroase, mai puţin dezbinate haotic, care par a fi mai puţin de robi. Omenia aparentă, iluzorie, libertatea şi unirea oamenilor maschează răul viitorului, care este un rău complex şi definitiv, mai puţin vizibil pentru noi decît răul animalic, primitiv. Răul definitiv, cel mai seducător, trebuie să aibă aparenţa binelui. Autocraţia rusă, cu politica sa neomenească şi lipsită de Dumnezeu, cu execuţii, cu închisori, cu batjocoriri ale personalităţii şi cu pogromuri ale Sutelor Negre [4], este o rămăşiţă din răul primitiv, din bestialitatea iniţială, din robia de care lumea se eliberează în decursul istoriei sale. Aspectul fioros, într-un stat absolut, bazat pe constrîngere, este vizibil pentru oricine are ochi să vadă, răul din trecut este dezgolit, dezvăluit şi îşi trăieşte ultimele zile. Haosul primordial s-a pus în mişcare în stihia revoluţiei ruse, care, ea însăşi şi reacţia pe care a provocat-o, scaldă pămîntul în sînge, dar nici în acest haos sîngeros nu se află încă dezastrul final. În viitor statul despotic nu va mai schingiui personalitatea umană, nu vor mai exista asemenea cruzimi, omoruri şi tîlhării, nu se vor mai bate cuie în capetele oamenilor, cum, spre ruşinea omenirii, în secolul al XX-lea s-a întîmplat în cursul pogromului de la Belostok [5]. Mai avem un drum lung pînă la eliberarea de răul iniţial, dar pe acest drum omenirea va fi supusă ispitei unui rău mai rafinat, ispitei răului final.

Marele Inchizitor al lui Dostoievski are veşmînt medieval, el arde oamenii pe rug, şi acesta este încă răul primar, răul elementar, însă spiritul discursurilor sale este impregnat deja de răul final, de ultimul rău. Există vechea autoritate care înrobea libertatea de conştiinţă, dar apare deja noua autoritate, care şi-o va aservi definitiv, există vechea

Sabie a Cezarului, crudă pînă la bestialitate, siluitoare, dar vine noua Sabie a Cezarului, deificarea statului viitorului, a furnicarului fericit, în care oamenii vor fi frustraţi definitiv de libertate şi împinşi în nefiinţă. Cu răul trecutului, cu răul de început şi cu răul viitorului, cu răul final, cu bestialitatea primitivă şi cu bestialitatea care vine trebuie să luptăm în egală măsură, trebuie să descoperim adevărul, să căutăm sensul, pentru a înainta pe calea binelui absolut, a libertăţii de nimic ispitite, pentru a păşi spre existenţa definitivă şi veşnică. Iată de ce vom vorbi atît de mult despre spiritul Marelui Inchizitor, iată de ce vom diviza astfel viitoarea omenire. Am indicat mai sus cele două principii ale istoriei universale: libertatea este mai presus de fericire, iubirea de Dumnezeu este mai presus de iubirea de om şi cea din urmă doar din prima poate fi dedusă, pîinea cerească e mai presus de pîinea pămîntească şi cea din urmă doar din prima poate fi dedusă, libertatea de conştiinţă este mai presus de autoritate, sensul existenţei este mai presus de existenţa factuală şi cea din urmă poate fi dedusă din cel dintîi. Firul nostru conducător constă în a respinge ispitele Marelui Inchizitor, prinţul acestei lumi, precum şi seducţia împărăţiei lui. Vrem să rezolvăm problema pîinii pămînteşti, nelăsîndu-ne duşi de ea în ispită, nerenunţînd în numele ei la pîinea cerească, problema venerării lui Dumnezeu, nelăsîndu-ne duşi în ispită de autoritate şi miracolele exterioare, nerenunţînd la libertatea de conştiinţă, problema unirii oamenilor, a armoniei sociale, fără să ne lăsăm ispitiţi de Sabia Cezarului şi de împărăţiile acestei lumi, păstrîndu-ne libertatea de conştiinţă.

IV

În epoca noastră se observă o puternică epidemie demonică. În esenţa sa, demonismul contemporan este un fenomen serios, de care nu ne putem descotorosi fluturînd ideile vechi, care nu poate fi depăşit prin propovăduirea virtuţilor nesuferite. Dar adesea el se transformă într-o modă superficială. S-a format un şablon de stări de spirit demonice, cu fraze artificiale, repetate de oameni uşuratici, incapabili de eforturi creatoare. Decadentismul, în care s-a exprimat cel mai clar demonismul actual, este o criză profundă a sufletului omenesc şi un curent artistic foarte serios; însă, îmbrăţişate de mulţime, stările de spirit decadentiste s-au transformat într-o banalitate insuportabilă, iar ceea ce se răzvrătea împotriva tuturor tradiţiilor, a formelor vechi, a zeilor mărunţi a devenit rutină. Decadentismul, încremenit în modul de viaţă şi demonismul nemulţumirii de sine, transformat într-o dogmă plăcut-gîdilitoare, înseamnă trivialitate. Suferinţa şi chinul, necunoscute în trecut, au colorat această tranzitivă şi critică stare a spiritului uman. Dar plictisul apăsător absoarbe din aceste fraze artificiale, trivializate, deificarea propriei persoane şi a propriilor trăiri, dezgustul faţă de Dumnezeu în numele propriei libertăţi absolute, lauda supraomului, care i-a transformat pe ceilalţi oameni în mijloc pentru afirmarea de sine, negarea raţiunii în numele stărilor subiective, proslăvirea frumuseţii răului etc. Demonismul vorbeşte despre lucruri sfinte şi măreţe: despre personalitate şi valoarea ei absolută, despre frumuseţe, libertate şi multe altele. Dar drept rezultat se ajunge la o farsă jalnică. Auto-

deificarea este întotdeauna ceva lipsit de nobleţe. La urma urmei, demonismul demonetizează şi de aceea duce la mic-burghezie, goleşte viaţa, nu creează noi table ale legii. Libertatea, drept ceva abstract, o libertate avidă şi gratuită, este sclavie, lipsă de caracter şi de personalitate. Libertatea trebuie să aibă obiectul ei, trebuie orientată spre ceva.

Nietzsche i-a sedus pe mulţi şi a creat o turmă de nietzscheeni, o turmă de „supraoameni" microscopici. Dar demonismul lui Nietzsche este un fenomen uriaş, cu adevărat nou, deosebit de important pentru conştiinţa noastră religioasă. De Nietzsche nu ne putem descotorosi atît de uşor cum credea Vl. Soloviov. Vechile medicamente nu vindecă bolile noi. Toată complexitatea şi profunzimea problemei lui Nietzsche constă în faptul că el a fost un demonist la fel de pios ca şi Byron, că lupta cu Dumnezeu nu este aici o forţă obscură, malefică, ci eclipsa temporară a conştiinţei religioase, eclipsă provocată de modificările benefice, creatoare ale stihiei religioase din existenţa umană. Noua experienţă a umanităţii, infinit de importantă pentru deplinătatea conştiinţei religioase, încă nu este interpretată, încă nu s-a unit cu Raţiunea-Logos – iată în ce constă confuzia demonismului pios. Aşa este Ivan Karamazov, aşa sînt mulţi oameni ai timpurilor noi, care trec printr-o criză grea, care se gîrbovesc sub povara unei complexităţi încă neînţelese; răzvrătirea lor împotriva lui Dumnezeu nu este dezgust metafizic faţă de Dumnezeu şi opţiune definitivă în favoarea răului; oamenii aceştia încearcă să deschidă calea omenirii, Duhul Divin este prezent, fără ca ei să ştie sau să-l vadă, în sufletul lor, iar greşelile conştiinţei lor vor fi iertate. După cum spunea Hristos, se vor mîntui cei răzvrătiţi care n-au hulit Duhul Sfînt. Şi Iov a luptat cu Dumnezeu. Fără asemenea răzvrătire nu există o viaţă mistică bogată şi o opţiune religioasă liberă. Toţi noii mucenici ai Duhului, toţi cei care suferă şi caută, care deja nu mai sînt mulţumiţi cu adevărul religios unilateral, particular şi incomplet, cei care presimt pulsul noii vieţi religioase încă neconştientizate, despre ei s-ar putea spune că hulesc Duhul Sfînt? Poate că acel ceva nedescifrat încă, misterios, care duce la demonism, este una dintre laturile divinităţii, unul dintre polii binelui şi acest ceva va fi înţeles abia în sinteza religioasă din faza finală a dialecticii mistice a existenţei.

Marele Inchizitor huleşte Duhul Sfînt şi răzvrătirea lui împotriva lui Dumnezeu este ură definitivă faţă de Dumnezeu. Dezgustul de Dumnezeu este ascuns în profunzimea metafizică a inimii lui. O dată cu el, hulesc şi mulţi din cei care spun „Doamne, Doamne" şi, cu numele lui Hristos pe buze, îl răstignesc. Slujitorii oficiali ai Bisericii, cărturarii şi fariseii contemporani, mai-marii negri ai Bisericii, care binecuvîntează crimele acestei lumi dacă sînt săvîrşite de deţinătorii puterii, funcţionarii birocraţi de felul lui Pobedonoşţev, toţi aceşti mici inchizitori sînt agenţi ai Marelui Inchizitor, s-au dezis în sinea lor de Hristos şi batjocoresc Duhul. În comparaţie cu ei, cît de pioşi, cît de aproape de Dumnezeu au fost Nietzsche şi ceilalţi răzvrătiţi! Păgînul Goethe s-a mîntuit în Duh, deoarece nu L-a hulit. Şi, pe de altă parte, în personalitatea lui Karl Marx a existat infinit mai mult ataşament faţă de principiul răului, infinit mai multă dragoste pentru lumea extradivină şi antidivină decît au avut Byron, Nietzsche, Ivan Karamazov şi alţi răzvrătiţi împotriva lui

Dumnezeu. Marx credea numai în puterea creatoare a răului, pentru el binele se năştea din rău şi, pe o cale „malefică”, voia să orînduiască omenirea pămîntească, făcînd-o fericită, frustrînd-o de libertatea opţiunii, de libertatea religioasă a conştiinţei. Întocmai ca Pobedonoştev, care credea şi el doar în calea „malefică”, în calea constrîngerii şi a urii, şi voia să mîntuiască omenirea cu de-a sila, să creeze fericirea forţată, refuzînd darurile libere ale Sfîntului Duh. Tot patosul lui Marx constă în a împinge omenirea cu forţa spre fericire, a crea o armonie benefică pe calea antagonismului malefic, a duşmăniei, urii şi scindării omenirii, dotîndu-i pe oameni doar cu libertatea *necesară*. În personalitatea lui şi în spiritul scrierilor sale se văd clar trăsăturile demonismului sumbru, care decurge din voinţa lui metafizică, din ura pe care inima lui o are faţă de Dumnezeu, din ataşamentul lui la existenţa temporară şi lipsită de sens, din dorinţa de a face această existenţă puternică, dumnezeiesc de viguroasă. Marx a avut în el duşmănie faţă de veşnicie : demonişti ca Nietzsche sau Byron au avut nostalgie după veşnicie. Iată de ce la Marx şi în marxism eu văd trăsăturile Marelui Inchizitor, iată de ce aceste trăsături nu există la Nietzsche, nici la Byron, nici la Ivan Karamazov, cel care a relatat Legenda Marelui Inchizitor – lauda lui Hristos. Ateismul îl inspira pe Marx, alcătuia miezul sistemului de orînduire pămîntească a omenirii[1]. Marx a împrumutat acest ateism de la Feuerbach, dar nu posedă originala religiozitate a ultimului. Ateismul lui Marx nu este suferinţă şi nostalgie, ci bucuria răutăcioasă a faptului că Dumnezeu nu există, că lumea s-a descotorosit de Dumnezeu şi, în sfîrşit, cineva „e în măsură să se gîndească pentru prima oară la fericirea oamenilor”. Dispreţul lui Marx pentru oameni, pentru *personalitatea* umană nu are limite, pentru el nu există omul cu lumea sa interioară, personalitatea nu are nici o valoare, deşi binele şi fericirea omenirii (a proletariatului devenit omenire), orînduirea ei pe baza legilor necesităţii au devenit visul lui. Marele Inchizitor din Marx urăşte personalitatea, ca şi Marele Inchizitor din ţarismul absolutist, din despotismul statului sau al Bisericii. O, desigur, Marx a luat „sabia lui Cezar”. Însă adeseori marxiştii sînt nişte copii nevinovaţi, foarte bine intenţionaţi, care nu cunosc încă spiritul învăţătorului lor.

Demonismul apare sub două forme, probabil contrare : sub forma deificării personalităţii, a afirmării ei depline, şi sub cea a dispreţului faţă de personalitate, a negării ei infinite. Dar ambele forme de demonism se întîlnesc în ultimă instanţă, se sprijină în egală măsură pe *lipsa de personalitate, pe negarea valorii absolute şi a menirii personalităţii.* O personalitate este deificată, pe celelalte le transformă în mijloc, dar din această pricină şi ea însăşi încetează a mai fi personalitate, ajunge prizoniera forţei impersonale. Ispita demonismului definitiv, malefic sub aspect mistic (nu al aceluia care este latura divinităţii, încă nerelevată conştiinţei), e ispita nefiinţei, este înşelăciune şi minciună. Cea mai profundă bază transcendental-psihologică a demonismului cu adevărat ateu este robia, revolta robului care nu cunoaşte obligaţiile

---

1. Vezi articolele lui S. Bulgakov : *Karl Marx ca tip religios*, din revista „Moskovskii ejenedel’nik”, 1906 [6].

nobleţei, care se ridică împotriva măreţiei nemărginite. Desigur, este vorba de robia sufletului, aici nu îşi au locul categoriile sociale. În opoziţie cu Nietzsche, cred că morala sclavilor este demonismul, nu creştinismul. Se răzvrătesc împotriva lui Dumnezeu *robii* lui Dumnezeu, *copiii* lui Dumnezeu îl iubesc pe Dumnezeu. Psihologia de rob este capabilă să înţeleagă relaţia cu Dumnezeu doar ca supunere, i se năzare tot timpul înrobirea, întrucît este neliberă lăuntric. Sentimentele de rob ale demonismului se manifestă în faptul că şi el înţelege şi simte foarte bine *supunerea* pentru Dumnezeu, dar nu înţelege şi nu simte *iubirea liberă* faţă de Dumnezeu. Căci veneraţia pentru Cel de Sus este sublimă. Această intimitate a iubirii libere, a opţiunii libere pentru ce ne e mai drag, este total opusă oricărei robii, este contrară supunerii de rob şi revoltei de rob împotriva a ceea ce a devenit mult prea îndepărtat şi mult prea înalt. În revolta demonică nu există conştiinţa originii împărăteşti a omului, ci doar plebeism spiritual.

Personalitatea care se deifică pe ea însăşi, care a respins orice realitate superioară, care nu recunoaşte nimic în afară de propriul sine, se goleşte de orice conţinut, putrezeşte, se preface în vid. A-ţi afirma personalitatea înseamnă a o umple cu conţinut infinit, a absorbi în tine existenţa universală, a te împărtăşi din existenţa infinită. Orice dorinţă a personalităţii nu reprezintă nimic dacă nu-şi propune ca scop sau ca obiect existenţa unităţii universale. A te transforma pe tine în cea mai mare dorinţă a ta, a te recunoaşte după ultimul tău ţel – înseamnă a te autodistruge. A vedea în lumea întreagă doar stările tale subiective, cum face Max Stirner, a considera că lumea întreagă îţi aparţine doar ţie înseamnă să-ţi distrugi personalitatea ca realitate obiectivă, unica din lume. Dacă nu există Dumnezeu ca realitate unitară, deplină şi armonioasă, dacă Dumnezeu nu este ultima mea iubire, ultimul ţel, obiectul tuturor năzuinţelor *mele*, dacă nu este *al meu*, atunci nici personalitatea mea nu există, este lipsită de conţinutul infinit, este vidă în năzuinţele ei, săracă în singurătatea ei. *A avea Dumnezeu înseamnă a fi infinit de bogat, a te considera Dumnezeu înseamnă a deveni infinit de sărac*. Eu nu am nimic, sînt vid şi lipsit de conţinut dacă deific ce-i al meu, finit, limitat, vremelnic, dacă mai presus de orice am îndrăgit omenescul din mine. De aceea autoafirmarea „demonică” a personalităţii este amăgire de sine, în spatele ei se ascunde suprimarea personalităţii, negarea realităţii obiective a acesteia, caracterul impersonal. Individualismul demonist este în primul rînd negarea *individualităţii* pe calea amplificării ei egoiste, este abaterea spre depersonalizare şi nefiinţă. Pe această cale moartea nu poate fi niciodată învinsă. A fi o personalitate, o individualitate înseamnă să-ţi defineşti propria menire în univers, să afirmi plinătatea unicei tale existenţe în existenţa universală, să te hrăneşti cu sevele vieţii divine. Individualitatea se vestejeşte în dorinţa egoistă de a ocupa un loc străin, în năzuinţa invidioasă, lipsită de nobleţe de a te situa deasupra tuturor. A te considera Dumnezeu înseamnă a pierde însuşi sentimentul personalităţii şi ideea menirii individuale, iar aici nu există nimic individual, aceasta este dorinţa fiecărui rob care s-a revoltat împotriva supunerii, dar încă nu este capabil de veneraţie. A opune lui Dumnezeu personalitatea ta – iată o confuzie imensă, care decurge din întunericul conştiinţei sau al

inimii. A căuta libertatea în raport cu Dumnezeu şi a o găsi în afirmarea personalităţii tale naturale – iată ceva foarte la modă, dar lipsit de orice sens. Pot căuta libertatea în raport cu lumea care mă aserveşte, cu natura şi legitatea, cu statul şi violenţa omenească, pot căuta în Dumnezeu izvorul oricărei libertăţi, dar cum să caut libertatea în raport cu Dumnezeu, cînd libertatea mea este divinitatea din mine, semnul originii mele dumnezeieşti, al menirii mele dumnezeieşti şi nu se opune decît necesităţii naturale? Revolta împotriva robiei, a necesităţii, principiul personal care se ridică în mine, onoarea mea, demnitatea mea – iată ce am în mine de la Dumnezeu, iată ce este adevăratul chip şi asemănarea lui Dumnezeu. Personalitatea mea este chipul meu preetern în Dumnezeu, pe care sînt liber să-l înfăptuiesc sau să-l distrug, este ideea (în sens platonician) de eu în Raţiunea divină. Această „idee" de Dumnezeu e o realitate puternică şi bogată, cu un conţinut preţios. Ceea ce spun aici este un adevăr fundamentat atît pe dezvoltarea conştiinţei religioase universale, cît şi pe dezvoltarea metafizicii universale. În lunga sa istorie, Raţiunea Unică ne-a dezvăluit adevărul incontestabil că Dumnezeu este libertatea, frumuseţea, iubirea, sensul a toate cîte le visează omul, este ceea ce vrea, ce iubeşte el, şi totul ca putere absolută, ca forţă autentică.

Puternica personalitate supraumană, la care visează atîta demonismul, se va diminua pînă la nivelul conştiinţei subumane, dacă nu va reuşi să ne pună în legătură cu existenţa universală, dacă nu va absorbi în sine viaţa universală; în alienarea şi autodeificarea ei, înaintează spre sărăcie, pustietate şi moarte. Demonicul din personalitate, dacă excludem revolta sfîntă şi plăcută lui Dumnezeu, este o realitate înşelătoare, falsă şi fantomatică. Toate acestea îşi au temeiul în experienţa umană cea mai elementară şi primitivă. Orice fiinţă, analizîndu-şi stările, poate verifica acest adevăr. Cînd mă rup de existenţa universală, cînd mă izolez de Dumnezeu, cînd mă autodeific, cînd mă consider unic, atunci trăiesc vidul, simt invazia inexistenţei, sînt sărac, iar acesta este un fapt al experienţei mele. Cînd mă reunesc cu existenţa universală, mă apropii de Dumnezeu, trăiesc valorile superioare, îmi afirm personalitatea în procesul universal, atunci mă îmbogăţesc, trăiesc plenitudinea, simt atracţia existenţei. Plictisul, plictisul insuportabil – iată temeiul psihologic al demonismului actual, iată puterea diavolului cunoscută multora dintre noi, iar plictisul este presimţirea nefiinţei. Cînd Svidrigailov i-a spus lui Raskolnikov funestele cuvinte: „mă plictisesc foarte tare", el a exprimat esenţa psihologică a demonismului. Demonismul contemporan este agravarea problemei personalităţii, nu afirmarea personalităţii; este pierderea personalităţii, a sensului vieţii, adică a propriei meniri în lume. Dacă, pe lîngă plictis, există şi nostalgie, nostalgie după existenţă, după altă lume şi după afirmarea propriei personalităţi în această altă lume, atunci aceasta este garanţia mîntuirii. Spiritul Marelui Inchizitor este demonismul în viaţa socială, demonismul în destinele istorice ale omenirii. Şi în mod tainic se întîlnesc aici unii dintre cei mai extremişti revoluţionari cu reacţionarii cei mai extremişti.

În deificarea demonistă a clipelor nu există afirmarea personalităţii, ci distrugerea ei, scindarea existenţei, trecerea neobservată către nefiinţă.

În deificarea demonistă a temporarului în istorie nu există afirmarea omenirii, ci menţinerea scindării acesteia, deci iarăşi trecerea la nefiinţă. Recunoaşterea valorii absolute şi a predestinării personalităţii, acceptarea faptului că libertatea şi iubirea sînt căi de mîntuire, către eliberarea universală şi unirea universală – iată după ce poate fi recunoscut Spiritul lui Dumnezeu. Lipsa de respect pentru personalitate, transformarea ei în mijloc, trădarea libertăţii pentru bunuri vremelnice, calea constrîngerii în locul căii iubirii, menţinerea separaţiei universale pe calea legării exterioare – iată după ce poate fi recunoscut spiritul Marelui Inchizitor, spiritul diavolului. Misiunea importantă este de a ne elibera de demonismul pios, de demonismul absenţei conştiinţei, de a-i întoarce la Dumnezeu pe vechii răzvrătiţi, respingerea folosirii cuvintelor demonice pentru fapte şi trăiri nedemonice. Numai atunci va fi mai clar în ce constă răul real al lumii, de ce nu e atrăgător şi seducător, de ce n-are în el nici o existenţă, de ce nu împlineşte speranţele personalităţii, ci le ucide definitiv! Rămîne să vedem la ce duce calea demonică a societăţii, calea în istorie a Marelui Inchizitor, şi dacă sînt posibile alte căi.

Semion L. Frank

LEGENDA MARELUI INCHIZITOR

Legenda lui Dostoievski, întreţesută în fabula romanului *Fraţii Karamazov*, aparţine acelor mari creaţii simbolice ale spiritului, a căror interpretare, ca, de altfel, cea a realităţii înseşi, rămîne întotdeauna discutabilă şi depinde, în ultimă instanţă, de deschiderea şi profunzimea experienţei sufleteşti a cititorului.

Subiectul *Legendei* şi sensul ei nemijlocit sînt cunoscute. Hristos îşi face apariţia, luînd înfăţişare lumească, în Sevilla veacului al XVI-lea, în perioada deplinei puteri a Inchiziţiei spaniole, săvîrşeşte minuni, este salutat de mulţime cu teamă şi triumf. Marele Inchizitor, un bărbat împovărat de ani, porunceşte gărzii să-L ridice sub privirile mulţimii, deprinse a se supune orbeşte, apoi, noaptea, Îl vizitează la închisoare şi-I ţine un amplu discurs, în al cărui conţinut stă întregul înţeles al *Legendei.* În cuvîntare, ideii hristice a ispăşirii i se opune făţiş un plan al mîntuirii conceput de Marele Inchizitor, în conformitate cu sfaturile Satanei adresate lui Iisus în pustie. Însă, aceste propuneri nu sînt văzute ca ispitiri, ci foarte înţelepte poveţe ; doar ele – cum a arătat experienţa a cincisprezece veacuri – pot aduce omenirii adevărata şi eficienta izbăvire. În loc să luăm drept principiu demnitatea umană şi să nădăjduim în mîntuire pe calea dezicerii de tot ce este ispită exterioară ori constrîngere, pe calea hotărîrii liber consimţite de a-l urma pe Hristos, trebuie, conştienţi fiind de slăbiciunea omului de rînd şi din milă faţă de el, să recurgem la cele trei mijloace propuse de înfricoşatul şi preaiscusitul duh : să recunoaştem forţa eficace şi convingătoare a „pîinii" asupra maselor, să le înrîurim cu ajutorul „minunii, tainei şi autorităţii", să acaparăm puterea din lumea pămîntească. Numai cu ajutorul acestor trei mijloace extreme, prin transformarea oamenilor în copii ascultători, nevinovaţi, pot fi ei îndrumaţi către fericire şi unitate. Toată tragedia responsabilităţii benevole, întregul păcat al constrîngerii şi al înşelăciunii trebuie să le ia asupra lor conducătorii, pentru atingerea scopului final – adevărata mîntuire a celor mulţi. Sfîrşitul scenei o reprezintă sărutul mut, prin care Hristos, după ce l-a ascultat pe Marele Inchizitor cu o milă îndurerată, răspunde cuvîntării acestuia. Cutremurat, Marele Inchizitor deschide minunatului chip uşa închisorii, însă Îl previne să nu se mai întoarcă niciodată. „Sărutul arde în inima sa, dar bătrînul rămîne la vechea idee."

Care ar fi sensul acestei *Legende*? Să credem, cum adesea se întîmplă, că este vorba de critica Bisericii catolice înseamnă să tratăm lucrurile extrem de superficial. Se ştie că, într-adevăr, Dostoievski s-a referit la catolicism într-un mod constant polemic, iar această atitudine s-a reflectat în forma exterioară a *Legendei.* Însă, această polemică nu numai că nu epuizează semnificaţia operei, dar nici măcar nu-i atinge miezul. Este evident că *Legenda* abordează cu mult mai multe aspecte decît cel bisericesc. Are în vedere, spre exemplu, şi socialismul revoluţionar, care, conform inspiraţiei profetice a lui Dostoievski, este incompatibil

cu libertatea persoanei şi duce inevitabil la despotismul totalitar şi la înrobirea generală (a se vedea planul lui Şigaliov din *Demonii* [1]). Critica din textul legendei este îndreptată îndeosebi asupra ţelurilor acelei utopii, formulate în repetate rînduri de-a lungul istoriei (de la Platon la Renan [2]) – împotriva intenţiilor de a trece responsabilitatea pentru soarta societăţii în mîinile unei pături înţelepte, de oameni aleşi, şi de a ajunge la fericirea generală cu ajutorul puterii despotice exercitate asupra masei iresponsabile, învăţate a se supune fără să crîcnească.

Cu toate acestea, chiar şi reflecţiile politico-filosofice nu ajung la sensul cel mai profund al textului. Acest sens ţine de domeniul pur *spiritual*; el desfăşoară în faţa noastră o anumită problematică, eternă, a minţii umane.

Este important să înţelegem din capul locului că, deşi autorul împărtăşeşte *unul* din cele două puncte de vedere antagonice şi-l atacă pe celălalt, nu este vorba de o polemică superficială, ci de relevarea unei *antinomii* interioare. De regulă, gîndirea lui Dostoievski e dialectică. El cunoaşte şi trăieşte marile, veşnicile contradicţii ale vieţii; ştie că inima omului e largă şi încăpătoare; mai ştie că acel ceva ce se vădeşte în cele din urmă a fi ispită şi rătăcire provine din cele mai adînci trebuinţe ale esenţei umane şi, prin urmare, într-un anumit sens şi într-o anumită formă, conţine un adevăr, chiar dacă relativ. Rătăcirea ori răul, pe care el însuşi nu le-a încercat, nu-l interesează pe Dostoievski. Lupta sa este o înfruntare mereu tragică cu sine, ceea ce e valabil şi în privinţa ispitei conţinute în teza Marelui Inchizitor. Acest lucru ne este confirmat cel puţin de faptul că *Legenda* a fost compusă şi povestită de Ivan Karamazov, personajul în care se reflectă cel mai puternic tăgăduirile şi îndoielile prin care a trecut însuşi Dostoievski.

Principalul reproş pe care Inchizitorul, din voinţa lui Dostoievski, i-L face lui Iisus stă în faptul că Hristos, pe drumul mîntuirii Sale, nu numai că nu absolvă omul de problematica vieţii, de povara liberei alegeri, ci ţinînd cont de demnitatea acestuia, îi pune pe umeri o sarcină cumplită. Or, după cum consideră Marele Inchizitor, adevărata mîntuire a omului constă tocmai în eliberarea lui de problematica vieţii. Fiindcă tocmai aceasta constituie blestemul ce apasă neamul omenesc ca rezultat al căderii în păcat. În pofida pornirii spre răzvrătire, care, prin această cădere, a fost sădită în inima omului, visul intim al fiinţei umane rămîne emanciparea de problematica vieţii, înapoierea la starea edenică de nevinovăţie şi simplitate copilărească.

În felul acesta, ideea fundamentală ce determină concepţia şi planul Marelui Inchizitor este cea a *raiului pămîntesc*. Pentru bătrînul prelat, mîntuirea înseamnă izbăvirea omului de orice element tragic, de lupta cu sine şi cu semenii, de îndoială şi de mustrările de conştiinţă, adică înfăptuirea şi consolidarea pentru veşnicie a naivităţii, a conştiinţei simple, copilăreşti, aflate dincolo de hotarele binelui şi răului. Visul privind raiul pămîntesc este prin sine însuşi acea *restitutio in integrum*, este reinstaurarea vieţii edenice iniţiale, pe deplin armonioase, în care consecinţele căderii în păcat sînt pur şi simplu anulate, şterse; acest

vis – după experienţa personală a lui Dostoievski – reprezintă năzuinţa cea mai adîncă, cea mai tainică pe care o are inima omului. Această aspiraţie scriitorul a expus-o nu o dată şi nu doar în *Legenda Marelui Inchizitor*. În *Adolescentul*, spre exemplu, eroul principal al cărţii, Versilov, prevesteşte starea finală a omenirii muribunde: după pierderea credinţei în Dumnezeu şi a ideii de nemurire, lumea cade pradă disperării, singurătăţii şi presentimentului morţii apropiate, iar de aici izvorăsc bunătatea şi tandreţea; frica şi mila faţă de celălalt îi apropie pe oameni, ei capătă astfel, la sfîrşit, o bucurie tristă şi potolită, ca nişte copii sărmani, şi totuşi fericiţi (deplină analogie cu imaginea „ultimilor oameni", dezvoltată ulterior de Nietzsche în *Zarathustra*, dar fără dispreţul acestuia faţă de oameni). Cu deosebit entuziasm – ca despre împlinirea ultimei dorinţe, a idealului raiului pămîntesc, a idealului de fericire, a neprihănirii şi inocenţei copilăreşti – ne vorbeşte Dostoievski despre două vise „adevărate", despre visul lui Stavroghin (*Demonii*) şi, îndeosebi, despre cel din povestirea *Visul unui om ridicol*, una din creaţiile cele mai profunde ale autorului [3]. În calitate de contrapunct negativ, celor două vise li se adaugă un altul, visul lui Raskolnikov, căruia i se năzare o stranie boală mintală ce a cuprins lumea, din pricina căreia oamenii, posedaţi fiecare de propria lui credinţă în bine şi rău, se nimicesc unii pe alţii în războaie religioase cumplite, într-o anarhie generală; acest vis pare a fi imaginea iadului pe Pămînt, total opusă visului privitor la raiul terestru.

Tuturor acestor descrieri ale edenului pămîntesc le este specifică o trăsătură comună, anume că starea ideală poate fi atinsă cu preţul *renunţării* la neliniştea creatoare a sufletului. Dostoievski nu ne ascunde faptul că ajungerea la această stare edenică pretinde o autoîngrădire conştientă a spiritului, recunoaşterea fermă a faptului că omul este, din punct de vedere spiritual, imperfect şi nematurizat. „Nu, sufletul omului e larg, mult prea larg. Eu l-aş îngusta" – se spune în *Fraţii Karamazov*, cu prilejul reflecţiilor despre înspăimîntătoarea natură divin-demonică a frumuseţii erotice. Adevărata fericire depinde numai de întoarcerea la starea de nevinovăţie a pruncului; or, pentru omul maturizat spiritual, asta înseamnă renunţarea la demnitatea spirituală. Fericirea deplină pretinde revenirea la starea iniţială; este o mişcare *retrogradă* în sensul cel mai profund, spiritual al acestui cuvînt. Omul a rătăcit cumva calea; trebuie să se întoarcă la punctul de unde a pornit, unde a cunoscut fericirea, pentru că nu fusese înzestrat cu spirit ori năzuinţe creatoare.

Astfel, spiritul se opune liniştii şi fericirii. Căci spiritul este nelinişte şi chin, un principiu subversiv, care face ca viaţa omului să fie problematică, transformînd-o în tragedie, aducînd cu sine calvarul liberei responsabilităţi şi al luării lăuntrice de decizii. O ispită de o forţă uriaşă, aproape irezistibilă, este conţinută în ideea că, poate, această chinuitoare frămîntare este un soi de rătăcire de care omul se poate pur şi simplu elibera, ca de o povară inutilă şi dăunătoare. Nu cumva starea contrară, de beatitudine şi linişte naivă, nespirituală, constituie unicul şi cel din urmă ţel al omului, spre care-l poartă instinctul său înnăscut, de sorginte animală, şi tristeţea religioasă a inimii lui? Visele privitoare la raiul pămîntesc sînt o mărturie evidentă a faptului că

însuşi Dostoievski a trăit dureros tentaţia ideii respective, lucru pe care l-a recunoscut cu temeritatea spirituală ce l-a caracterizat.

În acelaşi timp, el simte totuşi – cu o intensitate uriaşă, nemaiîntîlnită, poate, anterior – forţa ce se opune acestei ispite aproape invincibile. Sălăşluieşte în inima omului o furie oarbă, de neînţeles, care este şi mai puternică decît aspiraţia către starea de fericire senină. Este conştiinţa propriei *libertăţi*, în sensul iraţionalităţii lăuntrice şi al neliniştii creatoare. Ea este cea care alcătuieşte profunda esenţă umană. Această potenţă pură, nedefinită, această nedesăvîrşire, atotputernicie din cadrul spiritului uman, această posibilitate de a-ţi stabili singur ţelurile şi a determina după puterea minţii tale cursul propriei vieţi – oare această însuşire iraţională, de neînţeles, nu reprezintă unica şi cea mai preţioasă bogăţie umană, la care omul *nu poate* renunţa, fără să se sinucidă, căci această însuşire coincide cu fiinţa sa de om? Omul nu aspiră la fericire şi nici la tihnă. La urma urmei, el tinde doar spre posibilitatea de a trăi cu adevărat *omeneşte*, adică de a se realiza după bunul său plac, în toată iraţionalitatea şi absurditatea naturii sale. Această revoltă indiscutabilă împotriva a tot ceea ce este normativ şi raţional în viaţă, în numele demnităţii şi al indispensalităţii principiului anarhic, Dostoievski o proclamă cu cuvintele unui om ursuz, înrăit, eroul *Însemnărilor din subterană.* Să presupunem, zice el, că a fost atinsă ultima treaptă de perfecţiune în armonia, înţelepciunea şi dreptatea modului de viaţă uman. Nu va apărea atunci un om ciudat, obraznic, care să zică: „N-ar fi oare bine să dăm cu piciorul, astfel ca praful să se aleagă din această cuminţenie, numai pentru ca să se ducă dracului aceşti logaritmi, iar noi să putem iarăşi trăi după cum ne duce mintea noastră proastă?" În plus, acest om impertinent îşi va găsi neapărat şi adepţi. Pentru că supremul bine spre care tinde omul, „folosul cel mai folositor", de care toţi oamenii cumsecade nu ţin cont atunci cînd calculează foloasele, constă în posibilitatea ca omul să se simtă în orice moment *om* adevărat, şi nu o clapă de pian la care cîntă altcineva.

Din punctul de vedere al acestei necesităţi înnăscute de a beneficia de libertate interioară, neîngrădită de nimic, aspiraţia către fericirea simplă, ca stare de repaos absolut sau de echilibru sufletesc, este altceva decît expresia apatiei, a năzuinţei spre moartea spirituală. E adevărat, se spune în cuvîntarea Marelui Inchizitor, că oamenii sînt răzvrătiţi din naştere, însă nişte răzvrătiţi slabi, fricoşi, slugarnici. Cel mai mult îi sperie povara propriei responsabilităţi; sînt dobitoace gregare, cărora le oferă satisfacţie doar imitaţia, doar uniformitatea gîndirii impuse tuturor. (Dostoievski spune în alt loc că *frica de opinia proprie*, atît de răspîndită printre oameni, reprezintă cea mai diavolească deformare a spiritului uman.)

Adevăratul sens al *Legendei Marelui Inchizitor* poate fi cunoscut numai în lumina acestei mari antinomii dintre fericirea naivă, copilărească, şi spiritualitatea liberă. Înainte de toate, reprezentarea raiului pămîntesc se îmbogăţeşte aici cu o trăsătură esenţială. Dostoievski ajunge la concluzia că idealul edenului terestru, ca stare atotcuprinzătoare, spre care converg toţi oamenii, este în genere irealizabil. Căci către acest ideal omul trebuie *condus*, ca spre oricare alt ideal. Călăuzitorul însuşi trebuie să-şi propună acest scop în mod liber, în urma unei

decizii lăuntrice proprii; astfel, el este dator să-şi asume şi să dezvolte înlăuntrul său libertatea de spirit, opusă în mod direct fericirii inocente. În acest fel, omenirea se divide într-un grup restrîns de conducători – indivizi liberi, ce optează pentru bine sau rău, conform propriilor convingeri, şi în majoritatea covîrşitoare, alcătuind o turmă ascultătoare de robi fericiţi. Pentru ca marea masă a oamenilor să atingă această stare edenică pe pămînt, minoritatea de oameni aleşi ce o conduce trebuie să ia asupră-şi tragismul spiritului, cu toată greutatea sa. Numai atunci omenirea va putea gusta fericirea inocenţei copilăreşti, cînd va fi educată în spiritul totalei aserviri în faţa puterii absolute.

Destinul omului căzut în păcat – tragedia cunoaşterii binelui şi răului, necesitatea de a purta povara responsabilităţii pentru actele sale – rămîne, în esenţă, neschimbat. Singurul lucru ce se poate face este de a ocroti *majoritatea*, adică omul de rînd, de efectele acestei tragedii, cu preţul minorităţii, nevoite să-şi asume ea această sarcină. Mai mult, ar trebui ca, în acelaşi scop, minoritatea conducătoare să se încarce benevol şi cu păcatul minciunii şi al constrîngerii celorlalţi, pe lîngă povara liberelor decizii. Pentru că scopul, adică edenul terestru pentru întreaga omenire, poate fi atins numai prin constrîngere şi minciună, iar premisa o constituie nesocotirea personalităţii maselor.

În acest mod se manifestă dialectica tragică a oricărei năzuinţe spre fericirea inocentă. Starea de nevinovăţie copilărească, neatinsă de duh, aflată dincolo de bine şi rău, presupune în esenţa sa o mare încordare din partea spiritualităţii autocrate, o apăsare înrudită cu neomenescul, anticipă asumarea *păcatului*, pornind pe drumul oferit nouă de „înfricoşatul şi preaiscusitul duh, duhul autodistrugerii şi al nefiinţei". Esenţa profundă a acestui păcat constă în *dispreţul faţă de om*: întrucît mila faţă de trebuinţele umanităţii şi versiunea rezultată de aici privind mîntuirea celor mulţi, eliberarea omului de sub povara liberei hotărîri se bazează pe convingerea că această sarcină e peste puterile lui, că persoana umană este o fiinţă slabă, nechibzuită, care are nevoie de linişte şi ocrotire. Altfel spus, urmărirea scopului propus – fericita ignoranţă pentru majoritate – reclamă distrugerea omului ca fiinţă după chipul şi asemănarea lui Dumnezeu, reclamă, ca să zicem aşa, uciderea spiritului său.

Dar cum stau lucrurile cu cea de-a doua verigă a antinomiei – cu libertatea iraţional-anarhică –, un fel de trăsătură fundamentală a omului ca fiinţă înzestrată cu duh? Niciodată o antinomie veritabilă nu poate fi soluţionată prin negarea necondiţionată a unui termen şi prin recunoaşterea caracterului de lege al celuilalt. Dostoievski e departe de a afirma necondiţionat valoarea libertăţii anarhice. I-a urmărit dialectica specifică pînă în străfunduri. O serie de personaje tragice din cărţile sale – Raskolnikov, Stavroghin şi Kirillov, ca şi Ivan Karamazov – au fost gîndite tocmai pentru a ilustra această dialectică. Noţiunea de libertate nudă, lipsită de conţinut, duce inevitabil la conştiinţa supraomului, la convingerea că „îndrăzneţului îi este permis totul, că pentru el nu există bariere" (Dostoievski o defineşte prin noţiunea de „Om-zeu", în opoziţie cu „Dumnezeul-om", Hristos). Dialectica unei asemenea interpretări a libertăţii supraomului constă totuşi în faptul că absoluta neîngrădire spirituală, ce pare să promită omului o nesecată bogăţie, îl frustrează,

în realitate, de orice suport lăuntric, îi pustieşte şi-i dizolvă fiinţa. Din starea de potenţialitate pură, diformă, nu există ieşire, nici trecere către luarea pozitivă a deciziilor. Pentru fiinţa umană, arbitrarul absolut echivalează cu absoluta neputinţă, întrucît îl privează de pămîntul solid de sub picioare. În calitate de principiu absolut, libertatea elementară se dovedeşte un potenţial demonic al nefiinţei şi al autodistrugerii.

Ca ieşire din această dilemă, există aluzia din cuvintele Marelui Inchizitor, adresate lui Hristos: „Ai vrut să ai parte de dragostea liber consimţită a omului, ai dorit ca el să Te urmeze de bunăvoie, ademenit şi subjugat de Tine". Libertatea, şi anume libertatea elementară a spiritualităţii pure, capacitatea de a depăşi limitele propriei persoane constituie premisa integrantă a vieţii spirituale şi creatoare, căci ea este acea stare unică, de neînlocuit, cînd Dumnezeu atinge inima omului, iar omul vine în contact cu divinitatea. Acestei maxime profunzimi umane i se şi adresează Dumnezeu. Însă libertatea devine rodnică şi duce de la potenţialitate la actualitate pozitivă doar atunci cînd omul este însufleţit de *iubire*, adică de dragoste nemijlocită faţă de Dumnezeu, ca principiu pe deplin statornic, a cărui frumuseţe „ademeneşte şi subjugă" fiinţa umană. Dragostea liber consimţită, „seducţia şi farmecul lăuntric" – iată sinteza capabilă să învingă contradicţia dintre constrîngerea din afară şi libertatea neîngrădită, ceea ce Hegel numea *Aufgeheben*. În felul acesta dispare şi antinomia dintre idealurile fericirii nevinovate, copilăreşti, şi libera spiritualitate. A birui blestemul ce apasă neamul omenesc din ziua căderii în păcat, după ce a gustat din fructul cunoaşterii binelui şi răului, nu-i stă în putere nici fericirii iraţionale a inocenţei şi nici emoţiei libere, închise fără scop în sine, a spiritului. Dimpotrivă, *în sine*, *ambele* sînt demonice. Căci pretutindeni unde omul caută suprema desăvîrşire *în sine însuşi*, se leapădă de Dumnezeu – fie că o face în numele naivităţii şi fericirii copilăreşti, în numele ideii de supraom ori a celei de om-zeu –, peste tot cade în ispită, porneşte pe un drum înşelător, care-l duce spre propria-i pieire.

O cale uşoară, bătătorită, care să ducă la raiul pămîntesc şi prin care fericirea să poată fi atinsă nemijlocit, fără trudă – o asemenea cale nu există. Omul nu are cum să evite greul şi frămîntările luptei spirituale, pentru că în aceasta constă demnitatea şi asemănarea cu Dumnezeu a fiinţei umane. Această luptă, care în forma ei izolată, interiorizată, nu oferă nimic omului, în afara unei nelinişti nimicitoare, devoratoare, sterpe, devine creatoare dacă e transfigurată de dragostea liber consimţită pentru Dumnezeu, dragoste ce oferă omului un real punct de sprijin. Adevăratul drum nu-l reprezintă negarea existenţei binelui şi răului, ca şi cum ar fi o povară închipuită, inutilă. El nu constă nici în revolta mîndră şi sumbră împotriva prezenţei binelui şi răului. Acest drum înseamnă depăşirea transcendenţei lor, cînd binele şi răul stăpînesc omul, aidoma unor forţe străine, prin mijlocirea constrîngerilor, ordinelor şi interdicţiilor. Depăşirea transcendenţei, fapt ce coincide temporal cu dobîndirea libertăţii şi fericirii, îşi are rădăcinile în *iubire*, şi anume în iubirea pentru Dumnezeul-om, în „libera captivitate" a frumuseţii Sale. Dumnezeul-om care este, în acelaşi timp, şi Dumnezeu, şi om, îmbină transcendentul cu imanentul, îl scoate pe om din izolarea sa şi din starea de abandon a divinităţii,

fără nici o constrîngere, fără negarea esenţei creatoare, libere, a fiinţei umane. Aici, în spiritualitatea sa creativă, liberă, neîngrădită şi nesupusă vreunei puteri, îşi are originea acea *transcende te ipsum* a Sfîntului Augustin, autodeterminarea izbăvitoare a omului, care-l conduce către libertate benefică şi fericire.

Acestui drum îngust, dar adevărat, pe care Hristos îndeamnă omenirea să-L urmeze, îi este opus drumul larg, înşelător, al Marelui Inchizitor. Falsitatea celei de-a doua căi – aici se şi află sensul profund pe care Dostoievski îl atribuie *Legendei* – se explică, în cele din urmă, prin faptul că această cale are drept fundament interacţiunea *ambelor* fenomene demonice sus-pomenite. Amîndouă fenomenele – demonia supraomului şi demonia fericirii în circumstanţele înrobirii spirituale, ale autodistrugerii – se condiţionează unul pe altul. Considerîndu-se supraom, mergînd pe calea supraomului, cale ce-i cere dispreţ pentru restul omenirii, tocmai prin aceasta Marele Inchizitor îşi justifică intenţia de a conduce omenirea spre fericirea mărginită a autonimicirii spirituale; de aici îşi hrăneşte convingerea în atingerea acestui scop. Totuşi, dacă omul, *fiind om*, nu este pregătit să-şi asume responsabilitatea propriei dispute sufleteşti şi autodeterminări, nedînd, totodată, ascultare chemării lui Dumnezeu la adevărata mîntuire, fără respect pentru demnitatea fiecăruia în parte, atunci el cedează ispitei dublei, înlănţuitei demonii: a supraomului, pe de o parte, şi a situării în zona de fericire mărginită a înrobirii, pe de alta. Cunoaşterea legăturii reciproce dintre aceste două chipuri ale demonicităţii pune în lumină tema nemijlocită a *Legendei*: caracterul problematic al posibilităţii de a face omenirea fericită, împărţind-o în conducători şi conduşi. Ce-i drept, a fi condus este un principiu divin: el îi este necesar omului, întrucît, lăsat la voia propriei izolări, e sortit să se autodistrugă. Cu toate acestea, adevărata, definitiva îndrumare a omului vine din partea lui Dumnezeu, mai precis a Dumnezeului-om, care invocă fiecare persoană, creată după chipul şi asemănarea Domnului, pentru ca fiinţa umană să înveţe *să se autoconducă.* Iar faptul e posibil numai cu ajutorul Dumnezeului-om. Orice altă cîrmuire a omului – prin intermediul autorităţii, severităţii, educării, sădirii în sufletul lui a ordinii şi disciplinei – e bună, necesară, folositoare, dar numai plecînd de la premisa că această cîrmuire se bazează pe îndrumarea primordială a fiinţei umane de către Dumnezeu, că de acolo îşi trage ea puterea şi legitimitatea. În oricare alt caz avem de-a face cu demonicul. Iar Aleoşa Karamazov defineşte corect ceea ce Dostoievski recunoaşte în mod deschis prin cuvintele lui Ivan: caracterul dăunător al Marelui Inchizitor. Aleoşa îi ghiceşte singura taină, anume faptul că Inchizitorul nu crede în Dumnezeu.

REPERE BIOBIBLIOGRAFICE ŞI NOTE

Despre geneza *Legendei Marelui Inchizitor* ca şi despre ecourile pe care aceasta le-a produs au scris pe larg la noi Valeriu Cristea în *Dicţionarul personajelor lui Dostoievski*, vol. 1, Buc. 1983 p. 240-247 şi Leonida Teodorescu într-un mai vechi eseu, publicat în „Studii de literatură universală", vol. 16, Buc. 1970. În Rusia, seria de „Materiale şi cercetări" consacrate vieţii şi operei ilustrului romancier (vol. 11, în 1994), ce reuneşte cele mai importante exegeze din lumea întreagă şi publică texte inedite ale scriitorului sau despre acesta (fragmente literare neincluse în ediţia de *Opere*, amintiri, corespondenţe), rezervă de fiecare dată cîteva pagini analizei *Fraţilor Kamarazov* şi *Legendei* respective.

Instanţă de judecată duhovnicească întemeiată în secolul al XII-lea pentru urmărirea „ereticilor" şi a celor ce subminau absolutismul casei regale ori al Bisericii, Inchiziţia a fost condusă iniţial de episcopi. Un veac mai tîrziu, din dispoziţia lui Grigorie IX, trece în subordinea călugărilor dominicani, fondatorul ordinului fiind şi primul general-inchizitor. Din cauza perseverenţei în cercetări, a cruzimii dovedite în timpul interogatoriilor şi torturilor devine cel mai detestat for bisericesc din lumea catolică (cu excepţia Angliei). Concomitent cu întărirea puterii are loc şi o diversificare a acţiunilor, de la cenzura cărţilor pînă la sprijinirea intereselor iezuiţilor şi implicarea făţişă în politica interstatală. În Spania, Inchiziţia este desfiinţată în 1809 de către Napoleon I.

Dostoievski a cules informaţii şi a putut schiţa portretul Marelui Inchizitor (şeful instanţei) din două cărţi, aflate în biblioteca personală : tragedia *Don Carlos* de Schiller, tradusă de fratele romancierului şi *Istoria domniei lui Filip al II-lea, regele Spaniei* a lui W. Prescott (ed. rusă, 1858).

1. La începutul cărţii autorul prezintă o sărbătoare populară din Parisul veacului al XV-lea, în timpul căreia are loc un spectacol (= misteriu) cu „dreapta judecată" a Fecioarei Maria. Dostoievski considera acest roman „o operă genială, viguroasă". Prima versiune rusească a cărţii apare în „Vremea", № 9, 1862, sub semnătura autorului *Fraţilor Kamarazov.*
2. Relatare inexactă, din memorie, a conţinutului primelor scene ale operei respective. Nu despre naşterea prinţului moştenitor se vorbeşte, ci de sosirea trimişilor flamanzi pentru a mijloci căsătoria acestuia cu Margueritte de Flandra.
3. Povestiri anonime şi versuri cu caracter religios, neacceptate de biserică, dar răspîndite pe parcursul întregului Ev Mediu în Europa.
4. Legendă bizantină, pătrunsă de timpuriu în Rusia.
5. Citat din pomezia lui Schiller *Dorinţa* (1801), tradusă de Jukovski.
6. Dostoievski se referă la Reforma din secolul al XVI-lea din Europa apuseană. Amplă mişcare antifeudală, ea a îmbrăcat haina luptei împotriva bisericii catolice.
7. A se vedea *Apocalipsa lui Ioan* 8, 10-11 : „Şi a căzut din cer o stea uriaşă, arzînd ca o făclie, şi-a căzut peste a treia parte din rîuri şi peste izvoarele apelor.

   Şi numele stelei se cheamă Absintors. Şi a treia parte din ape s-a făcut ca pelinul şi mulţi dintre oameni au murit din pricina apelor, pentru că se făcuseră amare".
8. Poetul Feodor Tiutcev (1803-1873), reprezentant al şcolii ce milita pentru „artă pură", s-a bucurat de o largă popularitate în anii '50 ai veacului trecut. Printre cei ce l-au preţuit a fost şi Dostoievski. Citatul aparţine ultimei strofe din *Satele astea sărace...* (1855).

9. Versuri reproduse inexact din poemul lui A.I. Polejaev, *Corioan* (1834). Autorul lor (1805-1838) a avut un destin aparte, prefigurîndu-l parcă pe M.I. Lermontov. Arestat pentru poemul *Saka*, va fi trimis în Caucaz (1826) ca simplu soldat, unde va petrece 12 ani. Avansat ofiţer, moare la Moscova de tuberculoză în 1933. Cele mai bune titluri : *Marea ; Ospăţul lui Baltasar ; Deţinutul* etc.
10. „Întru cea mai mare slavă a lui Dumnezeu" (în latină, în original). Este deviza ordinului iezuiţilor, fondat în 1540 de către spaniolul Ignaţiu de Loyola (1491-1556).
11. „Copilă, scoală-te" (în ebraică, în original).
12. A se vedea tragedia lui Puşkin *Oaspetele de piatră*.
13. Neînţelegere, confuzie (în latină, în original).
14. Se are în vedere relatarea evanghelică despre cele trei încercări de ispitire a lui Iisus de către diavol în pustiu. Matei 4 1-11 ; Marcu 1, 13 ; Luca 4, 1-13.
15. Numele autorului Apocalipsei, Ioan Teologul este pomenit în *Marele Inchizitor* în mai multe rînduri cu apelativul „proroc".
16. *Apocalipsa* 17
17. „Am spus !" (în latină, în original).
18. Citat inexact din poezia lui Puşkin *Amintiri*.
19. Aluzie la Francesco d'Assisi (1881 sau 1882-1226) – propăvăduitor italian, a pus bazele ordinului franciscanilor. Numele de *Pater Seraphicus* (=părinte serafinic, serafic"), raportat la Sf. Francisc şi acceptat de biserica romană, îşi are originea într-una din faptele legendare ale acestei persoane : într-una din zile i s-a arătat Hristos în chip de serafim.

Konstantin N. Leontiev

Prozatorul, criticul literar şi filosoful Konstantin Nicolaevici Leontiev (1831, Kudinovo, în Kaluga – 1891, Serghiev Posad) este legat de spaţiul românesc prin cei doi ani, 1867-1869, petrecuţi, în calitate de vice-consul, la Tulcea. El îşi destăinuie, într-o scrisoare, intenţia de a se stabili pentru totdeauna în localitatea dunăreană : ...*Există aici şi agitaţie, şi linişte, şi răsăritul, şi apusul, şi nordul, şi sudul.*

Interesează, de asemenea, „paginile dobrogene" din cele trei volume de impresii orientale, publicate sub titlul *Din viaţa creştinilor în Turcia*, Moscova, 1876. În ele autorul descrie amănunţit exotismul şi frumuseţea arhaică a două culturi – creştină şi musulmană –, prezintă tradiţiile şi obiceiurile numeroaselor etnii ce populează zona : turci, tătari, greci, lipoveni, albanezi etc., opune vieţii curate, îndîrjite de aici, viaţă în care suferinţa şi lipsurile n-au afectat esenţa umană, pe cea stătută din marile oraşe ale Europei apusene, consideră că pe bătrînul continent *civilizaţia a îngropat pitorescul în muzee şi-n pagină de carte, răspîndind în viaţa reală doar prozaicul, desfrîul şi uniformitatea, deci moartea.*

De astfel, problema Orientului, a Bizanţului, a Rusiei şi a universului slav a fost abordată în numeroase lucrări cu caracter comparatist, de sondare a mentalităţilor : *Panslavismul şi grecii* (1873) ; *Bizantism şi slavitate* (1875) ; *Ruşii, grecii şi slavii de sud* (1879), reunite între coperţile cărţii *Orientul, Rusia şi ţările slave* vol. 1-2, Moscova, 1885-1886. În studiile, articolele şi paginile de corespondenţă ce-o alcătuiesc vom găsi majoritatea opiniilor filosofice, insuficient sistematizate, ale lui Leontiev. Pentru că acum, în perioada „diplomatică" a vieţii sale, schimbînd oraş după oraş, venind în contact cu varii civilizaţii, observînd atent manifestările spirituale ale atîtor popoare, se cristalizează, încetul cu încetul concepţia estetică a scriitorului, capătă rafinament gustul său artistic, se lărgeşte orizontul ideologic. El n-a urît Apusul, n-a fost adversar al progresului, în genere, ci al progresului care distruge, al progresului impus. Găsea poezie în fiecare din marile religii ale lumii ; a fost, după expresia lui Rozanov, *primul rus sau, poate, primul european ce a descoperit «patosul» turcităţii*, a observat sufletul viu, spiritul războinic, naivitatea credinţei şi fanatismul, înclinaţii spre huzur şi desfrîu proprii acestui neam. În Orient, departe de ţară a putut vedea mai bine şi caracteristicile vieţii ruseşti şi

trăsăturile propriului popor, a putut deduce calea pe care Rusia ar trebui s-o urmeze pentru a-şi păstra individualitatea, pentru a-şi împlini menirea istorică: *Trei lucruri sînt puternice la noi: ortodoxia bizantină, autocraţia noastră înnăscută şi comunitatea rurală.* S-a opus, în schimb, cosmopolitismului şi procesului de asimilare a unor etnii de către altele. Le considera două căi spre Niciunde, deosebite doar prin mijloacele prin care îşi ating scopul distructiv. A simţit pericolul amestecului diferitelor moduri de viaţă, al diverselor tradiţii, caractere, gesturi, limbi, culturi individuale, al conglomeratului rezultat de aici, a simţit pericolul uniformizării, al distrugerii „progresist-ştiinţifice" a naturii, de care se rupe tot mai mult mîndra şi „libera" fiinţă umană. Crearea unei „Atot-Europe", a unei federaţii republicane era posibilă doar prin politica forţei, prin foc, sînge şi lacrimi, viitorul ei îi apărea gînditorului rus în culorile cele mai sumbre.

În privinţa criticii literare, apariţia lui Leontiev se produce într-o perioadă în care toate curentele de gîndire ignorau estetismul. Konstantin Nikolaevici este un precursor al metodei formale în analiza de text, studiile sale consacrate operei lui Tolstoi (*Analiză, stil şi tendinţă*, 1890), autorului *Cuibului de nobili* (*Scrisoarea unui provincial* către dl Turgheniev, 1860) sau creaţiei dostoievskiene nu şi-au pierdut importanţa cu trecerea anilor. În *Război şi pace,* opinează criticul, maniera narării contrazice atmosfera epocii descrise, gîndurile lui Bolkonski sau ale lui Pierre Bezuhov sînt ale unor oameni care au supravieţuit lui Goethe, Puşkin, Hegel, slavofililor, lui Turgheniev şi Dostoievski; e anacronic entuziasmul lui Pierre în faţa simplităţii lui Platon Karataev. De aceea, Leontiev acordă întîietate valorică *Annei Karenina*, unde maniera narativă corespunde spiritului epocii. I se mai reproşează titanului de la Iasnaia Poliana multitudinea de episoade şi de descrieri în afara povestirii propriu-zise, „poezia" excesivă a unor scene din binecunoscuta epopee, unilateralitatea cu care este zugrăvit rusul, văzut în general pozitiv, străin de orgoliu, invidie, patimi. În scrisoarea către Turgheniev, „expeditorul" intră în polemică de pe poziţiile criticii estetice cu Dobroliubov. El apreciază la romanul *În ajun* forma, care trebuie „să fie o reflexie a vieţii", căci viaţa este ea însăşi o categorie estetică, şi nu veridicitatea eroilor, care lasă de dorit. Acorda importanţă universală judecăţii estetice în aprecierea realităţii. Pentru el, frumosul era reperul perfecţiunii, apogeul dezvoltării oricărei fiinţe. Nu este adeptul libertăţii şi al egalităţii, care ar afecta firile dîrze, ci al unei vieţi patriarhale, precum cea trăită de el însuşi în copilărie, pe moşia *cu crînguri de mesteceni şi alunişuri.*

Atunci, în primii ani, sub influenţa benefică a mamei, s-a deprins cu munca şi ordinea, i-au fost sădite în suflet sentimentul religios şi pasiunea pentru lectură. După opt ani de „rătăciri" gimnaziale, studiul medicinei la Universitatea din Moscova şi-l întrerupe datorită Războiului ruso-turc (1853-1856). Piesa *Căsătorie din dragoste*, scrisă în această perioadă şi apreciată de Turgheniev, nu vede lumina tiparului din cauza cenzurii. Debutează cu nuvela *Mulţumire* în „Moskovskie vedomosti" № № 6-10/1854. Două nenorociri, abătute la scurt interval, sînt cauza profundei „crize" spirituale pe care o traversează Leontiev şi în urma căreia reprezentările sale despre lume şi viaţă se modifică substanţial: primele semne de alienare mintală a soţiei şi îmbolnăvirea subită a scriitorului însuşi. Simţindu-şi sfîrşitul aproape, înalţă, într-o ultimă încercare, rugi aprinse Maicii Domnului, promite că se va călugări. Minunea se produce. Din acel moment *am început să mă tem de Dumnezeu...*; *la patruzeci de ani, nici eu nu ştiu cum, credinţa a pus capăt activităţii mele artistice,* se confesează el într-o scrisoare către Rozanov. În semn de „convertire" arde manuscrisul romanului *Şuvoiul timpului*, în care intenţiona să înfăţişeze viaţa societăţii ruseşti între 1811 şi 1862. Creaţiile sale fundamentale sînt ulterioare anului 1872, cînd revine „transfigurat" acasă, după călătoria la Muntele Athos. Moare la Sihăstria Optina, la puţin timp după ce se călugărise în taină.

Cea mai bună exegeză a operei sale rămîne monografia lui Berdiaev, *Konstantin Leontiev*, Paris, 1926.

Un amplu studiu îi dedică şi V.V. Zenkovski în *Istoria filosofiei ruse*, vol. 1, partea II-a, Leningrad, 1991. Se cuvin menţionate: cartea lui Ivask, *Konstantin Leontiev: Viaţa şi opera*, Frankfurt/Mainz, 1974, cea a lui E. Gasparini, *Le previsioni*

di Konstantin Leontiev, Milano – Veneţia, 1947, articolul lui S. Frank din „Kriticeskoe obozrenic", № 11/1909 intitulat *Concepţia despre lume a lui Konstantin Leontiev* ş.a.

Cartea *Noii noştri creştini: F.M. Dostoievski şi contele Lev Tolstoi*, din care am tradus consideraţiile critice ale autorului asupra operei ilustrului romancier, a apărut la Moscova în 1882

1. Grigori Konstantinovici Gradovski – publicist rus: a editat săptămînalul „Russkoe Obozrenie".
2. Politicianul şi avocatul Leon Gambetta (1838-1882), orator strălucit, adversar al celui de-al doilea Imperiu, a condus Revoluţia din 4 septembrie 1870, iar din 1871 a militat în favoarea republicii.
3. Pe numele de mirean Vasile Mihailovici Drozdov (1783-1867), marele propovăduitor şi teolog Filaret, mitropolit al Moscovei şi al Kolomnei, a avut o înrîurire deosebită asupra vieţii culturale şi politice din acea vreme. Prin metode ce ţin de sofismele cazuistice a demonstrat că proiectata pe atunci înlocuire a pedepsei corporale cu credinţa în Dumnezeu este inutilă. Op. princ.: *Însemnări pe marginea „Cărţii Facerii"; Cuvinte şi învăţături.*
4. Eduard von Hartmann (1842-1906) – filosof neoromantic german, autor al *Filosofiei inconştientului* (1869), adversar al creştinismului. Opune idealismului transcedental kantian un realism „idealizat", care absolutizează funcţia ontologică a aparatului categorial. Alte scrieri: *Estetica*, 2 vol. (1887); *Doctrina categoriilor* (1896); *Sistemul filosofiei*, 8 vol. (1906-1909).
5. *Amintirile din Casa morţilor* apar în perioada 1860 – 1862. A se vedea *Ed. rom.,* vol. 3.
6. *scopism* (în original: *skopcestvo*) – sectă ai cărei reprezentanţi, scapeţii, speră în mîntuire prin mortificarea trupului şi, de aceea, se castrează.
7. *molocanism* (în original: *molokanstvo*) – sectă ai cărei reprezentanţi nu consumă carne şi evită orice vărsare de sînge.
8. Biserica ortodoxă sărbătoreşte mai multe sfinte cu numele Teodora:

   a) Sf. muceniţă Teodora, cea care a pătimit pe vremea lui Diocleţian, în anul 304, în Alexandria (pe 27 mai),

   b) Sf. Teodora din Cezareea, săvîrşită în jurul anului 750 (pe 30 decembrie),

   c) Cuvioasa Teodora, care a trăit în timpul lui Zenon (474-491).

   Maria Egipteanca (sec. VI) a dus în tinereţe o viaţă uşuratecă. Conform tradiţiei, în timp ce vizita cu un grup de pelerini Ierusalimul, i s-a permis să ajungă în faţa Sfintei Cruci. Devine o creştină înfocată, petrecînd în pustiu 47 de ani.

   Pe 8 octombrie şi pe 10 mai mai sînt pomenite sfintele Taisia Egipteanca, cunoscută prin viaţa ascetică pe care a dus-o (a murit în jurul anului 340), respectiv Fericita Taisia.

   Aglaida „cea fără prihană" (secolul al III-lea) – cetăţeană a Romei, bogată şi influentă. După o tinereţe trăită în desfrîu, se pocăieşte şi-şi duce restul zilelor în mari lipsuri şi cucernicie. Pomenirea ei se face pe 19 decembrie.
9. *Nihilism* (lat. *nihil* = nimic) – doctrină religioasă ce neagă în Iisus Hristos esenţa umană. Termenul a fost lansat în urma apariţiei romanului *Părinţi şi copii* (1862) al clasicului rus I. S. Turgheniev şi semnifica numele pe care şi-l dădeau tinerii radicali în încercarea lor de a exprima ruptura de lumea „părinţilor". Sensul primar se pierde în scurtă vreme, înţelesul larg al nihilismului fiind acela de respingere a fundamentelor spirituale, precum personalitatea, cultura, societatea.
10. Ioan Gură de Aur (Hrisostom) (347-407) – episcop bizantin, originar din Antiohia, celebru prin elocinţa discursurilor şi prin scrierile sale. Unul din stîlpii Bisericii.

    Pustnicul Varsonofie cel Mare (sfîrşitul sec. V – începutul sec. VI) s-a retras în singurătate în jurul anului 540. Opera acestuia, îndreptată împotriva monahilor-origenişti, a fost editată tîrziu. În 1803 apare la Muntele Athos un volum cu răspunsuri ale ascetului la întrebările ucenicilor săi. Este comemorat pe 6 februarie.

Supranumit „Scărarul” datorită cărţii *Scara Raiului*, imagine a adevăratei izbînzi în viaţa monahală, ascetul şi egumenul Ioan (525-563), sărbătorit în a cincea lună a anului, pe 30, petrece în pustiu cea mai mare parte din viaţă. Pentru scurt timp va fi stareţul mănăstirii Sinai.

Sihăstria Optina, situată în gubernia Kaluga, a fost întemeiată de atamanul Opt în veacul al XV-lea. Este un adevărat tezaur de manuscrise şi obiecte de cult. Părintele monah Makari (pe numele de mirean M. Ivanov) a trăit la Optina între 1834 şi 1860, fiind celebru datorită vieţii deosebit de aspre pe care a dus-o. Celălalt „mentor”, Antoni (Putilov) (1795-1853) a fost timp de 14 ani egumen al schitului sus numitei mănăstiri; autor al unor manuscrise şi al unei bogate corespondenţe.

11. *Iveria*, vechea denumire a Gruziei. Denumirea icoanei provine de la celebra Mănăstire Iveriană de la Muntele Athos, unde există icoana făcătoare de minuni a Maicii Domnului. O copie a acestei icoane, considerată tot făcătoare de minuni, se află la Moscova.
12. Serghi Radonejski (1314-1392, în lume – Vartolomei) se retrage împreună cu fratele său Ştefan în ţinutul sălbatic al Radonejului, unde vor înălţa o biserică de lemn închinată Sfintei Treimi („Troiţa” în rusă) şi vor duce o viaţă monahală dintre cele mai austere. Tot lui Serghi i se datorează înţelegerea dintre cnejii ruşi în ajunul bătăliei de la Kulikovo (1380), schimnicul prezicînd izbînda lui Dmitri Donskoi. Moaştele acestui monah au fost descoperite intacte în 1422. Va fi sanctificat treizeci de ani mai tîrziu. Este unul dintre ocrotitorii Rusiei, poate cel mai venerat sfînt.
    Tihon Zadonski (în lume, Timotei Sokolov, 1724-1783) – ierarh, autor de texte religioase: *Despre cele şapte Sfinte Taine; Trup şi suflet; Despre adevăratul creştinism; Îndrumare creştină*. Episcop de Voronej între 1763 şi 1767. Din 1781 se retrage în mănăstirea Zadonski. Este trecut în rîndul sfinţilor în 1858. Moaştele îi sînt descoperite trei ani mai tîrziu. A fost tipul de sfînt rus „călăuzitor” al neamului în nevoinţele de zi cu zi ale acestuia.
13. Prévost-Paradol – jurnalist francez (1829-1870), iniţial republican, ulterior bonapartist.
14. În poeziile sale, Feodor Ivanovici Tiutcev s-a remarcat îndeosebi prin modul în care a receptat şi a prezentat natura. Destinul său artistic este oarecum neobişnuit; ultim reprezentant al romantismului rusesc, a creat în plină înflorire a realismului, rămînînd credincios, totuşi, preceptelor curentului anterior.
15. Juristul şi omul politic Konstantin Petrovici Pobedonoşţev (1827-1907) a ocupat diferite funcţii în viaţa publică moscovită, de la profesor universitar la procuror – şef al Sfîntului Sinod. Op. princ.: *Curs de drept civil* (4 vol.); *Îndrumar juridic*.
16. Meczyslaw Ledochowscki (1822-1902) – şef al ultramontaniştilor, grupare extremistă ce susţinea infailibilitatea şi puterea nelimitată a Papei în chestiuni bisericeşti şi laice; ierarh şi apoi cardinal al Poloniei.

Vladimir S. Soloviov

Cele *Trei discursuri în memoria lui Dostoievski* au fost incluse în volumul VII de *Opere*, editate în 1900 anul morţii filosofului rus.

1. Nikolai Nikolaevici Strahov (1828-1896) – filosof şi critic rus, adept al slavofilismului. Colaborează la „Epoha” (1864-1865), revistă fondată de Mihail Dostoievski. Op. princ. : *Articole critice despre I.S. Turgheniev şi L.N. Tolstoi* (1862-1885), *Lupta cu Occidentul în literatura noastră* (1882-1896).
2. Cunoscutul romancier rus Ivan Aleksandrovici Goncearov (1812-1891) evocă în scrierile sale *(O poveste obişnuită*, 1847; *Oblomov*, 1859; *Rîpa*, 1869) viaţa socială şi morală din Rusia de la jumătatea secolului trecut. Participă, în calitate de secretar, la călătoria în jurul lumii, 1852-1855, condusă de amiralul Putiatin.

Însemnările sale, caracterizate prin viziune obiectivă, spirit de observaţie fin, umor, vor fi publicate sub titlul *Fregata Pallada* (1855-1857)

3. Famusov şi Molcealin – personaje ale comediei lui A. S. Griboedov *Prea multă minte strică* (1833).
   Oneghin – eroul central al romanului în versuri *Evgheni Oneghin*, apărut sub semnătura lui Puşkin, în ediţie separată, în 1833.
   Peciorin – unul dintre „oamenii de prisos", personaj principal al primului roman psihologic rus *Un om al timpului nostru* scris de M. Lermontov (1840).
   Manilov şi Sobakievici – doi dintre eroii primului volum din poemul *Suflete moarte* (1842), creaţie a lui N.V. Gogol.
   Aleksandr Nikolaevici Ostrovski (1823-1866) – dramaturg, creator al comediei de moravuri ruse. Op. princ. : *Furtuna* (1859) ; *Snegurocika* (1873) ; *Fata fără zestre* (1879).
4. Teroristul Dmitri Vladimirovici Karakozov (1842-1866) este autorul atentatului (nereuşit) din 4 aprilie 1866 împotriva ţarului Aleksandr II. A fost spînzurat.
5. Serghei Ghenadievici Neceaev (1846-1883) – revoluţionar. Pentru uciderea studentului Ivanov este condamnat în 1873 la 20 de ani de muncă silnică.

Vasili V. Rozanov

O dată cu apariţia *Însingurărilor* şi a *Apocalipsei timpului nostru (*Institutul European, Iaşi, 1994), numele lui Vasili Vasilievici Rozanov (1856-1919) nu mai reprezintă o necunoscută pentru cititorul român. În studiul introductiv semnat de Ilie Gyurcsik sînt punctate principalele elemente ce ţin de biografia şi opera autorului.

Legenda Mareleui Inchizitor apare pentru întîia oară la Sankt-Petersburg în 1894.

1. Referirea vizează nuvela *Portretul* din volumul *Arabescuri* (1835).
2. Apollon Nikolaievici Maikov (1821-1897) – poet, autor al unei remarcabile traduceri a *Cîntecului despre oastea lui Igor* şi al dramelor lirice *Trei morţi* (1857) ; *Două lumi* (1872/1881). A fost prieten apropiat cu N.N. Strahov şi F.M. Dostoievski. Scrisorile către acesta din urmă îi apar în 1882.
3. Cultura rusă modernă are în persoana gînditorului şi publicistului Piotr Iakovlevici Ceaadaev (1794-1856) pe cel mai de seamă reprezentant al occidentaliştilor. Revista „Teleskop" îi publică în 1836 *Scrisoarea întîi (filosofică)*, în care acesta îşi expune în mod făţiş ideile despre societatea rusă, despre ortodoxie şi despre specificul vieţii din imperiu. Virulenţa acestor opinii, simpatia lui faţă de cultura europeană şi pentru catolicism determină o reacţie promptă din partea autorităţilor : a fost declarat în mod oficial nebun, i s-a interzis colaborarea la reviste, i s-a stabilit domiciliu forţat. Redactorul publicaţiei în cauză, Nadejdin, a fost deportat, iar „Teleskop" şi-a încetat apariţia.
4. Vissarion Grigorievici Belinski (1811-1848) – filosof, unul din cei mai importanţi critici ruşi ai veacului trecut, călăuzit de ideea răspîndirii idealurilor umaniste în rîndul maselor, promotor al realismului în artă. A colaborat la „Otecestvenîe Zapiski" şi „Sovremennik". Op. princ. : *Reverii literare* (1834) ; *Scrisoare către Gogol* (1847) ; *Privire asupra literaturii ruse din 1847* (1848).
   Timofei Nikolaevici Granovski (1810-1848) – unul din fruntaşii occidentaliştilor, istoric, profesor al Universităţii din Moscova.
5. Născut într-o familie de ortodocşi de rit vechi, Pavel Pruski (1821-1895) părăseşte Rusia în urma persecuţiilor religioase ale ţarului Nikolai I, se stabileşte în Prusia în 1848, unde întemeiază o mănăstire de rit vechi. Peste două decenii, dezicîndu-se de credinţa sa, devine unul din cei mai aprigi militanţi în favoarea schismei. Bun cunoscător al literaturii ruse şi al scrierilor Sfinţilor Părinţi, concepe o serie de opere, cea mai importantă fiind *Dezminţiri amănunţite ale „Răspunsurilor din Pomorie" date de Andrei Denisov.*
   Călugărul Parfenie este şi el autorul mai multor cărţi împotriva ortodocşilor de rit vechi şi al unei interesante *Relatări despre călătoria prin Rusia, Moldova, Turcia şi Sfîntul Pămînt.* Moare în 1868.
   Ne lipsesc, din păcate, informaţii despre viaţa şi, eventual, opera lui Golubov.

6. Primul personaj din vol. 2 al poemului *Suflete moarte* de N.V. Gogol; celălalt, „neamţul" Stolz, unul din eroii romanului amintit, publicat de I.A. Goncearov în 1859.
7. Lavreţki – eroul central al romanului *Un cuib de nobili* (1859), apărut sub semnătura lui Turgheniev, Cicikov este cumpărătorul de „Suflete moarte" din celebrul poem gogolian.
8. Apărut în 1863, romanul lui Cernîşevski exprimă concepţiile filosofice şi idealurile morale din societatea rusă a timpului respectiv.
9. Datare inexactă. Dostoievski începe să publice Jurnalul din 1873, cînd devine redactor al revistei „Grajdanin".
   Cu două întreruperi cauzate de travaliul la romanul *Adolescentul*, 1874-1875, şi *Fraţii Kamarazov*, 1878-1879, *Jurnalul de scriitor* va apărea pînă în ianuarie 1881, data morţii lui Feodor Mihailovici. Pe lîngă dezbaterea celor mai importante evenimente politice ale momentului, pe lîngă abordarea unor teme ce ţin de estetică, filosofie, religie, în paginile acestei originale specii sunt inserate şi cîteva producţii literare: *Un băiat la bradul lui Hristos*; *Sfioasa; Boboc; Visul unui om ridicol.* Fragmente din *Jurnal* au apărut în traducerea lui Leonida Teodorescu în vol. 11 din *Ed. rom.*
10. A se vedea nota 10 la studiul lui K.N. Leontiev.
    Conform mărturiei lui Soloviev călătoria la Optina a avut loc cu un an mai înainte.
11. Stareţul Amvrosi (A.M. Grenkov, 1812-1891), mentorul spiritual de la Sihăstria Optina, se distingea prin marea lui experienţă de viaţă, intuiţie psihologică, viziune largă asupra lumii. A fost vizitat în mai multe rînduri de personalităţi reprezentative ale culturii ruse din a doua jumătate a secolului trecut: Dostoievski, Leontiev, Tolstoi. A tradus din scrierile asceţilor creştini.
12. Rozanov se referă la capodopera lui Alexandr Andreevici Ivanov (1806-1858), *Hristos se arată mulţimii*, lucrare ce a necesitat un lung travaliu artistic. Marele pictor rus a tratat subiectul evanghelic într-o manieră proprie, considerîndu-l o întîmplare reală, a cărui semnificaţie o consideră mutaţia spirituală petrecută în viaţa omenirii deprimate.
13. M.V. Butaşevski-Petraşevski, adept al utopiştilor şi al ideilor lui Feuerbach, organizează un cerc unde erau dezbătute nu doar probleme literare, ci şi politice, ori de organizare socială a Rusiei. Figura cea mai proeminentă dintre membri a fost poetul A.N. Pleşceev (1825-1893), care în 1846 îl introduce pe Dostoievski. Într-una din seri se citeşte faimoasa *Scrisoare către Gogol* a lui Belinski, urmează arestarea viitorului romancier (23 aprilie 1849), procesul şi simulacrul de execuţie.
14. Criticul Apollon Aleksandrovici Grigoriev (1822-1876) împărtăşea opiniile slavofililor. Prima ediţie a operelor sale apare în 1876.
15. *Ţiganii* – poem lirico-epic, scris de Puşkin în 1824. *Mţîri* apare sub semnătura lui Lermontov cinsprezece ani mai tîrziu. În gruzină, *mţîri* înseamnă „novice" (la o mănăstire).
16. Întîlnirea dintre Andrii, mezinul lui Taras Bulba, şi frumoasa fiică a voievodului din Kovno este redată în cap. 2 al nuvelei lui Gogol.
17. Monument al literaturii ruse vechi, *Cîntecul despre oastea lui Igor* şi-a sărbătorit în 1986 opt secole de existenţă. Îmbinînd în chip fericit epicul tradiţional cu stilul retoric al cronicilor bizantine, poemul rămîne o operă unicat, comparabilă şi chiar superioară, sub aspectul poeticităţii, altor creaţii ale literaturii universale: *Cîntecul lui Roland; Cîntecul Nibelungilor.* A fost descoperit în 1795 de către Miusin-Puşkin într-un vechi manuscris de pe la sfîrşitul sec. al XIV-lea, manuscris dispărut în incendiul din 1812 din Moscova. Relatează expediţia nefastă a lui Igor Sviatoslavici, cneazul Novgorodului, împotriva cumanilor.
18. Grupare ideologică apărută în deceniul patru al veacului trecut; printre membrii ei s-au numărat: A.S. Homiakov, fraţii K.S. şi I.S. Aksakov, I.V. Kireevski, N.M. Iazîkov. Se caracterizează prin atitudinea critică faţă de civilizaţia apu-

seană (adepţii acesteia din urmă alcătuiau grupul „occidentaliştilor"), care, în viziunea lor, ducea la distrugerea personalităţii, era improprie spiritului rusesc.

19. Celebrul fiziolog, lingvist şi istoric literar Feodor Ivanovici Buslaev (1818-1897) s-a remarcat prin numeroasele sale studii de specialitate (*Schiţe istorice de literatură şi artă populară*, 2 vol., *Eposul popular rusesc* ş.a.) şi prin aspectul documentar din *Amintirile mele*.
20. În ultima parte a vieţii, N.V. Gogol traversează o perioadă de profund misticism, sub influenţa căruia, sau poate nemulţumit de valoarea estetică, distruge manuscrisul vol. 2 din *Suflete moarte* (s-au păstrat, fragmentar, doar cinci capitole). Are presentimentul morţii, posteşte zile în şir, hrănindu-se, în vederea spovedaniei şi împărtăşaniei, numai cu prescuri. Moare pe 21 februarie 1852, la zece ani după ce „ne lăsase imaginea ascetului ce-şi arde opera".
21. Personaje din *Suflete moarte*.
22. Netocika Nezvanova – eroina nuvelei omonime a lui Dostoievski (*Ed. rom.*, vol. 2). *Copilăria* (1852) şi *Adolescenţa* (1854) sunt primele două părţi din trilogia autobiografică a lui Tolstoi (cea de-a treia, *Tinereţea,* în 1857); împreună cu *Povestiri din Sevastopol* (1856) şi cu *Dimineaţa unui moşier* anunţau la jumătatea secolului trecut apariţia a încă unui talent viguros în cadrul literaturii ruse.
23. Alkid şi Temistoclius sunt cei doi băieţi ai moşierului Manilov din poemul *Suflete moarte*.
24. Andrei Bolkonski este unul din eroii principali ai romanului *Război şi pace* (1863-1869), capodoperă a literaturii universale.
25. *Ed. rom.*, vol. 1.
26. *Ibidem*.
27. *Ibidem*.
28. Autorul se referă la procesul intentat petraşeviştilor (30 septembrie-16 noiembrie 1849), în urma căruia Petraşevski însuşi, Dostoievski, Durov şi Pleşceev au fost condamnaţi, împreună cu alţi cîţiva, la moarte. Pe 22 noiembrie sînt duşi la locul de execuţie, li se citeşte actul de acuzare, se ordonă „Foc!", dar farsa este oprită, noua sentinţa fiind deportarea în Siberia.
29. Povestirea în cauză ţine de începuturile literare ale scriitorului. A se vedea vol. 1 din *Ed. rom.*
30. Citat dintr-o poezie (1846) a lui Nekrasov.
31. Misterele Eleusine erau printre cele mai respectate sărbători religioase cu caracter iniţiatic din Grecia antică. Aveau loc anual: în cursul ceremoniei participanţii vizitau o sală ce pretindea că reproduce regatul infernal al lui Hades. Hierofanţii oficiau ritualul principal, dezvăluind despre „lumea de dincolo" numai ceea ce se putea spune.
32. *Ioan* 10-16.
33. Romanul *Desţeleniri* vede lumina tiparului în 1877.
34. Sfînt şi ascet al Bisericii, Isaac Sirul a trăit în sec. al VIII-lea. Multe din scrierile sale – despre rînduiala monahală, despre evlavie etc. – formulate în siriană au fost traduse ulterior în latină, greacă şi în alte limbi. Este comemorat pe 12 aprilie.
35. Descoperirile matematicianului Nikolai Ivanovici Lobacevski (1793-1856) s-au concretizat în lucrările: *Noi principii în geometrie; Teoria liniilor posibile; Geometria imaginară*. Ele au revoluţionat disciplina respectivă, dîndu-i o nouă direcţie şi au stat la baza verificării experimentale în astronomie şi teoria probabilităţilor.
36. Fiu al unui înalt demnitar din Insula Cipru, patriarh al Alexandriei, Sf. Ioan cel Milostiv a trăit în veacul al VII-lea. Moaştele lui se păstrează în Catedrala din oraşul Presburg. Biserica ortodoxă îl sărbătoreşte pe 12 noiembrie.
37. Poezia poartă titlul *Înainte de amurg* (1859) şi aparţine ciclului *Despre starea vremii*. Autorul acesteia, poetul Nikolai Alekseevici Nekrasov (1821-1878), este întemeietorul „şcolii naturale" în literatura rusă; lirica sa de inspiraţie

rurală, descriptivă, de valorificare a tradiţiilor populare se remarcă prin plasticitate, prin varietatea tonurilor, prin frumuseţea imaginilor poetice.

38. Pozitivismul, ca orientare filosofică, şi sociologia, ca disciplină, recunosc în persoana lui Auguste Comte (1798-1857) pe marele lor fondator. A formulat „legea celor trei stadii” de dezvoltare istorică în gîndirea umană.
39. Contele Joseph de Maistre (1753-1821) – politician, scriitor şi filosof francez – este autorul *Eseului asupra principiului generator al constituţiilor politice* (1810); *Examenului filosofiei lui Bacon* (1836), al unei valoroase şi spirituale *Corespondenţe* (1858-1886). Operele sale se remarcă prin caracterul mistic şi prin tendinţa de apărare a absolutismului Bisericii. Ministru al Sardiniei la Sankt-Petersburg pe timpul lui Aleksandr I.
40. Thomas Robert Malthus (1766-1834) – teolog şi economist englez, autorul lucrării *Eseu asupra legii populaţiei* (1798); din acesta Rozanov preia „ideea” abţinerii muncitorilor de la căsătorie şi procreare.

    Filosoful pozitivist John Stark Mill (1803-1873) a perfecţionat metodele de cercetare a cauzalităţii (*Sistem de logică inductivă şi deductivă,* 1843); a fost unul din promotorii utilitarismului (*Utilitarismul*, 1863).
41. A se vedea *Jurnalul de scriitor* din oct.-nov. 1876, în: *Ed. rom.,* 11, pp. 268 ş.a.
42. *Ed. rom.*, 7, cap. *O noapte de cazně.*
43. Celebrul naturalist francez Georges Cuvier a aplicat metoda comparată în cercetările sale din domeniul paleontologiei; adept al teoriilor cu privire la caracterul invariabil al speciilor şi la catastrofele geologice. Op. princ. : *Lecţii de anatomie comparată; Regnul animal; Cercetări asupra osemintelor fosile.*
44. Reprezentant de frunte al iluminismului german, Gotthild Ephrain Lessing (1729-1781) şi-a expus principiile teoretice şi estetice în *Laokoon sau despre limitele picturii şi poeziei* (1766) şi în *Scrierile privind literatura cea mai nouă* (1759-1765).

    Joseph Addison (1672-1719), politician, eseist şi poet englez, a rămas în istoria literaturii ca întemeietor al eseului ca specie şi al jurnalismului literar în ţara de origine.

Serghei N. Bulgakov

În 1902, în revista *Voprosî filosofii i psihologhii* apar două articole semnate de Serghei Bulgakov (1871-1944): *Ivan Karamazov ca tip filosofic* şi *Drama sufletească a lui Herzen.* Ele ţin de începuturile publicistice ale autorului şi anunţă profunda criză filosofică şi ideologică pe care acesta o va încerca. Este acea „trezire”, acea „cotitură” din destinul unei personalităţi, cunoscută de mai toate marile spirite – Dostoievski, Leontiev, Berdiaev, Frank, ca să-i pomenim numai pe gînditorii incluşi în prezentul volum – fără de care referirile la însemnătatea creaţiei lor s-ar face în alţi termeni. Vor urma alte lucrări precum: *Vasnenţov, Dostoievski , V. Soloviov, Tolstoi* (paralele); *Ce-i oferă conştiinţei actuale filosofia lui Soloviov?*; *Studiu despre Dostoievski.* Numele pomenite sînt, practic, acei artişti ai cuvîntului şi penelului faţă de opera cărora Bulgakov s-a simţit ataşat.

1. *Autobiografia* lui J.S. Mill a fost publicată în 1873, anul morţii filosofului englez.
2. Celebra satiră a lui Voltaire (1694-1778) apare în 1759 şi vizează în special optimismul lipsit de critică ale lui Leibniz şi Wolf.
3. Konstantin Dimitrievici Kavelin (1818-1885) – jurist, istoric şi publicist rus, profesor al Universităţilor din Moscova şi Sankt-Petersburg. L-au preocupat problemele moralei, ale psihologiei şi filosofiei.
4. Filosoful şi esteticianul francez Marie Jean Guyau (1854-1888) este autorul unor cunoscute studii de estetică, etică şi de sociologie a religiei: *Problemele esteticii contemporane (1884); Arta din punct de vedere sociologic (1889); Ireligiozitatea viitorului (1887).*

5. Viktor Mihailovici Vasneţov (1848-1927) – pictor rus ale cărei capodopere sunt considerate tablourile ce împodobesc Catedrala Sf. Vladimir din Kiev.
6. Poemele în proză sînt publicate în ajunul morţii scriitorului (1882) şi reprezintă un grup de miniaturi lirice în care măiestria artistică a lui Turgheniev atinge perfecţiunea iar regretul pentru viaţa scursă e copleşitor. Cum nu ştim de existenţa unei versiuni româneşti a poemului *Hristos,* o oferim în cele ce urmează:

   M-am văzut tînăr de tot, aproape copil, într-o biserică scundă de lemn. Lumînările subţiri de ceară licăreau – mici pete roşii – în faţa vechilor icoane.
   Un nimb multicolor înconjura fiecare flacără. Era întuneric... dar lume venise multă.
   O mare de capete de ţărani, toate blonde. Din în cînd începeau să se unduiască, se aplecau pînă la pămînt şi se ridicau din nou, aidoma unui lan de spice coapte, străbătut de-o pală de vînt.
   Deodată cineva veni din spate şi se opri în dreptul meu.
   Nu m-am întors, dar am simţit pe dată că acest om este Hristos.
   M-au cuprins de-a valma şi duioşia, şi curiozitatea, şi teama. Am făcut un efort ...şi mi-am privit vecinul.
   Un chip ca toate celelalte, un chip ca al tuturor oamenilor. Ochii îndreptaţi puţin în sus, cătau atent şi paşnic. Buzele abia lipite: cea de deasupra părea că se odihneşte pe cea de jos. O barbă nu prea mare, despicată. Mîinile strînse cruciş nu schiţau nici un gest. Şi hainele îi erau dintre cele mai obişnuite.
   „Ce fel de Hristos e şi acesta!" – mi-a trecut prin minte. „Un om atît de simplu!" Cu neputinţă!
   Am dat să mă întorc. Dar n-am reuşit să-mi dezlipesc bine privirea cînd, pentru a doua oară, am simţit că însuşi Hristos stă alături de mine.
   Din nou mi-am călcat pe inimă... şi din nou am văzut acelaşi chip, semănînd cu toate celelalte, cu aceleaşi trăsături obişnuite, deşi necunoscute.
   Mi s-a făcut deodată frică – şi mi-am venit în fire. Abia atunci am înţeles că numai un asemenea chip – aidoma tuturor celorlalte chipuri umane – poate fi cel al lui Hristos.

   Decembrie, 1878.

7. *Faust*, partea a 2-a, actul V. Îată versiunea românească a fragmentului, în tălmăcirea lui Şt. Augustin Doinaş (Goethe, *Faust*, Buc. 1982, p. 367):

   Ce-i Dincolo, rămîne nepătruns;
   Smintit-cel ce-şi mijeşte -n nori privirea,
   Urzind semeni de-ai săi, cu-nchipuirea!
   Aici să stea, privind în jur; nu-i mut
   Pămîntul, pentru omul priceput
   La ce s-o ia hoinar prin veşnicie?
   Nu stăpîneşte ferm, decît ce ştie.
   Aşa să-şi treacă ziua lui acum;
   Printre vedenii vadă-şi calm de drum,
   Mergînd nainte-afla-va har şi chin
   Cel niciodată-împăcat-deplin!

8. Citat din acelaşi act al tragediei. La Doinaş:

   Cu el înţelepciunea s-a sfîrşit:
   De libertate şi de viaţă-i vrednic
   Doar cel ce zilnic şi le-a cucerit!

Nikolai A. Berdiaev

Dintre filosofii care au abordat *Legenda* dostoievskiană, Nikolai Berdiaev (1874-1948) este cel mai tradus din limba română. Studiul *Marele Inchizitor* reprezintă începutul cărţii *Noua conştiinţă religioasă şi societatea*, apărute în 1907 la Sankt-Petersburg.

1. Se face trimitere la *Scurta povestire despre Antihrist* ce încheie *Dialogurile despre război, progres şi sfîrşitul istoriei universale*. Sînt ultimele scrieri (1899-1900) ale cunoscutului filosof rus.
2. *Contradictio in adjecto* – Contradicţie în atribuirea unei calităţi; incompatibilitatea dintre un termen şi cel căruia i se adaugă nemijlocit; contradicţie intrinsecă (în latină, în original).
3. Teoria celei de-a Treia Rome (Moscova – moştenitoarea Bizanţului) pleacă de la o afirmaţie a unui stareţ ce a trăit la mănăstirea Eleazar din Poskov (sfîrşitul secolul al XV-lea, începutul următorului): „Prima Romă s-a prăbuşit, a doua Romă s-a prăbuşit, a treia Romă este Moscova şi nu va mai fi a patra". Spusele stareţului au căpătat alte conotaţii în veacul trecut; ele ar fi avut în vedere forţa statului rus, sortit să nu se prăbuşească niciodată, şi protecţia pe care Moscova trebuia s-o ofere Bisericii răsăritene.
4. „Sutele negre – grupări inculte şi cupide, conduse de elemente reacţionare ale nobilimii şi clerului în lupta pentru eliberarea poporului.
5. A avut loc între 1 şi 6 iunie 1906, cînd, în afara violurilor, în afara devastărilor de locuinţe şi de prăvălii, s-au înregistrat mai multe zeci de victime şi cîteva sute de răniţi.
6. Studiul lui Bulgakov *Karl Marx ca tip religios* a apărut în Nº. 22-25/1906 ale revistei „Moskovskii Ejenedelnik", iar ca broşură, la Sank-Petersburg, un an mai tîrziu.

Semion L. Frank

Ca personalitate, Semion Ludvigovici Frank (1877, Moscova – 1950, Londra) s-a format pe calea sinuoasă ce duce de la marxism la idealism, iar de aici, la înţelegerea religioasă a lumii, itinerar parcurs şi de alţi contemporani de-ai săi – N. Berdiaev, P. Struve, S. Bulgakov (De Struve îl leagă 46 de ani de prietenie şi o lungă perioadă de activitate redacţională la „Osvobojdenie", „Poliarnaia zvezda", „Svoboda şi kultura"). În privinţa orientării politice, trece de la radicalismul revoluţionar, cu patosul pentru lupte şi distrugere ce-i sînt caracteristice, la conservatorismul liberal, care îndreptăţea doar creaţiile profund ancorate în tradiţie şi respecta valorile absolute ale credinţei. În acesta din urmă vedea Frank o posibilitate de a evita succesiunea bezmetică anarhism-despotism, instituirea stării de normalitate în societatea rusă şi depăşirea profundei crize spirituale ce o cuprinsese.

Există în biografia sa cîteva repere demn de subliniat: la şase ani – pierderea tatălui; apoi iniţierea în tainele Bibliei cu ajutorul lui M. Rossianski, bunicul său după mamă, unul din întemeietorii comunităţii evreieşti din Moscova; rolul lui V. Zak, tatăl său vitreg, în familiarizarea cu operele scriitorilor „de stînga": Mihailovski, Pisarev, Lavrov. (Aceeaşi persoană l-a ajutat să discearnă în procesul contradictoriu al vieţii ruseşti de la sfîrşitul veacului al XIX-lea, caracterizată prin simultaneitatea curentelor de opinii, intensitatea căutărilor ideologice, polemicile virulente.) Vor urma: gimnaziul la Nijni Novgorod, studiile juridice la Universitatea din Moscova, „activitatea revoluţionară", renunţarea la ultima şi afirmarea în domeniul ştiinţific. În timp ce audiază cursuri de economie politică şi de filosofie la Univesitatea din Berlin concepe prima sa lucrare: *Teoria valorii la Marx şi importanţa acesteia. Studiu critic* (1900). Este începutul unei perioade de „muncă şi peregrinări", de intensă activitate publicistică şi de conturare a propriei concepţii despre lume. Colaborează cu S. Bulgakov şi N. Berdiaev la revistele „Novîi puti" şi „Voprosî jizni", este redactor responsabil cu partea filosofică al celebrei „Ruskaia Mîsli". În acest interval „în viaţa mea se încheie perioada de tinereţe, de învăţătură, de

rătăciri ideologice şi căutare a unei căi distincte... Am ales pentru totdeauna creaţia de tip filosofic...". Împreună cu Berdiaev pune bazele Academiei de cultură spirituală, unde va ţine prelegeri de religie, sociologie, filosofie. Silit să părăsească Rusia în 1922, se stabileşte pentru o perioadă la Berlin. Departe de ţară, în condiţii precare, în lipsa unui schimb autentic de idei, va scrie cele mai importante opere. Ţine lecţii de istorie a gîndirii ruse şi de literatură, participă la simpozioane în Cehoslovacia, Franţa, Olanda, Iugoslavia. Venind naziştii la putere, emigrează în Franţa (1937); ultimii cinci ani de viaţă şi-i petrece la Londra, alături de fiica sa.

Este autorul a peste 20 de cărţi şi a vreo 300 de articole, redactate majoritatea în rusă, cîteva în germană, limbă pe care o stăpînea la perfecţie. În caracterizarea pe care V.V. Zenkovski o face operei sale (*Istoria filosofiei ruse*, Vol. 2, partea a II-a, pp. 157 şi urm.) remarcă admirabilul dar al lui Frank în expunerea clară şi sistematică a ideilor, competenţa şi profunzimea judecăţilor filosofice, deosebita înzestrare literară.

Cît priveşte influenţele, este greu de precizat care şcoală anume şi ce filosof i-au înrîurit în chip hotărîtor gîndirea. În mod cert Soloviov, cu a sa metafizică a unităţii întru fiinţă („metafizica *vseedinstva*") şi platonicienii: „Dacă trebuie neapărat să ne înscriem într-o „sectă" filosofică determinată, atunci ne recunoaştem ca aparţinînd celei vechi, nu şi învechite, a platonicienilor".

Impresia la lectura cărţii lui Nietzsche *Aşa grăit-a Zarathustra* este atît de puternică, încît produce o adevărată cotitură în evoluţia spirituală a lui Frank. L-a şocat, îndeosebi, profunzimea experienţei sufleteşti a cugetătorului german: „Din acea clipă am simţit *caracterul real al spiritului*, realitatea profunzimii propriului meu suflet şi, fără nici un fel de hotărîri aparte, destinul meu lăuntric a fost stabilit. Am devenit „idealist", nu în sens kantian, ci idealist-metafizic, purtătorul unei anume experienţe de spirit, ce-mi va permite accesul la realitatea intimă, ascunsă a existenţei. Am devenit «filosof»...".

Poate cea mai bună analiză a curentelor de idei şi a psihologiei societăţii ruse prerevoluţionare o reprezintă *Sfărîmarea idolilor* (Berlin, 1924). Această scriere se situează între alte două opere fundamentale ce exprimă meditaţiile autorului asupra limitelor cunoaşterii umane, scrise de pe poziţii raţionalist-critice, transcedentale: *Obiectul cunoaşterii*, Sankt-Petesburg, 1915 şi *Ceea ce nu poate fi înţeles (Nepostijimoe),* Paris, 1939. Ultima este, în fond, o „introducere în filosofia religiei", întrucît Frank nu se considera teolog, iar această disciplină, abordabilă, în concepţia gînditorului rus, numai din arie teologică, nu putea fi „înţeleasă" din afară, din sfera metafizicii. Chiar dacă tema religioasă se conturează la el în planul obiectului şi nu al judecăţii intuitive, cartea este străbătută de o profundă credinţă.

Interesante sunt şi aprecierile filosofului asupra răului, problematica acestui principiu constituind piatra de încercare a oricărei metafizici a unităţii întru fiinţă. El recunoaşte că „filosofia are o tendinţă imanentă către optimism, negînd în felul acesta realitatea răului (orice sistem monist, ba chiar şi monodualist) nu poate găsi un «loc» pentru rău, fără a se contrazice din interior". A explica răul înseamnă „a-l fundamenta" şi „a-l îndreptăţi" totodată; ne găsim „în faţa unui mister de nedezlegat". În unele privinţe părerile sale se apropie de cele ale lui J. Böhme: „Răul ia naştere din bezna de nepătruns ce pluteşte, parcă, pe pragul dintre divinitate şi non-divinitate", în momentul în care, venind pe lume „întru Dumnezeu şi fiind în Dumnezeu, încetează a mai fi Dumnezeu" (A se vedea: *Lumină în beznă. Încercare de morală creştină şi de filosofie socială*, scrisă în 1939, apărută zece ani mai tîrziu; *Dumnezeu e cu noi. Trei meditaţii,* concepută în 1941, publicată postum, în 1964; *Ceea ce nu poate fi înţeles*).

Acelaşi V.V. Zenkovski e de părere că sistemul filosofic al lui Frank poate fi considerat cel mai important şi mai profund din întreaga evoluţie a gîndirii ruse. Primează în ordinea „reuşitelor" uimitoarea *unitate* a construcţiilor teoretice. De la primele creaţii şi pînă la *Lumină în beznă*, fără a ne mai referi la precizia formulărilor şi la aprofundarea teoriilor separate, el a rămas credincios acelei concepţii fundamentale, ce s-a maturizat pas cu pas în forul său lăuntric. Originalitatea şi forţa lui Semion Frank nu stau în metafizica unităţii întru fiinţă, întîlnită şi la Soloviov, Plotin, Nicolaus Cusanus, dezvoltată, în paralel, de Karsavin, Florovski ori Bulgakov, ci în acea *argumentare* a acestei metafizici în operele sale.

Alte lucrări: *Filosofie şi viaţă*; *Studii şi schiţe de filosofie a culturii*, Sankt-Petersburg, 1910; *Sensul vieţii*, Paris, 1926; *Bazele spirituale ale societăţii. Introducere în filosofia socială*, Paris, 1930; *Realitatea şi omul. Metafizica existenţei umane*, Paris, 1956.

După aproape şapte decenii de absenţă, scrierile sale încep să apară în patria de origine, în paginile prestigioaselor reviste „Voprosî filosofii"; „Literaturnaia gazeta". Editura „Pravda" îi publică trei lucrări de referinţă în volumul *Opere* (1990).

Repere critice: *Omagiu lui Semion Ludvigovici Frank*, München, 1954, incluzînd exegeze, memorialistică, scrisori; D. Cijevski, *S. L. Frank – istoric al filosofiei şi literaturii*, în „Filosofskaia i soţiologhiceskaia mîsl'", Kiev, Nº 11/1910, nr. 11; V.N. Ilin, *S.L. Frank şi locul său în cultura filosofică rusă*, în: „Vestnik ruskogo studenceskogo hristianskogo dvijenia", Paris, Nº 1/1951.

Studiul *Legenda despre Marele Inchizitor* apare pentru întîa oară la Berlin în 1934.

1. Personaj „sacrificat în favoarea sistemului său" (V. Cristea), autorul unui plan de „organizare a lumii"; este „marele ideolog" al romanului respectiv.
2. Ernest Renan (1823-1892) – savant şi scriitor francez, autor al *Vieţii lui Isus* (1863), tradusă curînd după aceea în limba lui Puşkin. A se vedea şi *Jurnalul de scriitor* din 1875, în *Ed. rom.*, vol. 11, p. 51.
3. Subintitulată „Povestire fantastică", a fost inclusă de Dostoievski în *Jurnal de scriitor* din aprilie 1877 (*Ed. rom.*, vol. 11, pp. 353-371).

CUPRINS

În colecţia PLURAL
au apărut

1. Adrian Marino – *Pentru Europa. Integrarea României. Aspecte ideologice şi culturale*
2. Lev Şestov – *Noaptea din grădina Ghetsimani*
3. Matei Călinescu – *Viaţa şi opiniile lui Zacharias Lichter*
4. Barbey d'Aurevilly – *Dandysmul*
5. Henri Bergson – *Gîndirea şi mişcarea*
6. Liviu Antonesei – *Jurnal din anii ciumei: 1987-1989*
7. Stelian Bălănescu, Ion Solacolu – *Inconsistenţa miturilor: Cazul Mişcării legionare*
8. Marcel Mauss, Henri Hubert – *Teoria generală a magiei*
9. Paul Valéry – *Criza spiritului şi alte eseuri*
10. Virgil Nemoianu – *Micro-Armonia*
11. Vladimir Tismăneanu – *Balul mascat*
12. Ignaţiu de Loyola – *Exerciţii spirituale*
13. * * * – *Testamentum Domini* (ediţie bilingvă)
14. Adrian Marino – *Politică şi cultură*
15. Georges Duby – *Anul 1000*
16. Vasile Gogea – *Fragmente salvate (1975-1989)*
17. Paul Evdokimov – *Rugăciunea în Biserica de Răsărit*
18. Henri Bergson – *Materie şi memorie*
19. Iosif Sava – *Radiografii muzicale. 6 Serate TV*
20. Gabriel Andreescu – *Naţionalişti, antinaţionalişti... O polemică în publicistica românească*
21. Stelian Tănase – *Revoluţia ca eşec*
22. Nikolai Berdiaev – *Sensul istoriei*
23. Françoise Thom – *Sfîrşiturile comunismului*
24. Jean Baudrillard – *Strategiile fatale*
25. Paul Ricoeur, J.L. Marion ş.a. – *Fenomenologie şi teologie*
26. Thierry de Montbrial – *Memoria timpului prezent*
27. Evagrie Ponticul – *Tratatul practic. Gnosticul*
28. Anselm de Canterbury – *De ce s-a făcut Dumnezeu om?*
29. Alexandru Paleologu – *Despre lucrurile cu adevărat importante*
30. Adam Michnik – *Scrisori din închisoare şi alte eseuri*
31. Liviu Antonesei – *O prostie a lui Platon. Intelectualii şi politica*
32. Mircea Carp – *„Vocea Americii" în România (1969-1978)*
33. Marcel Mauss, Henri Hubert – *Eseu despre natura şi funcţia sacrificiului*
34. Nicolae Breban – *Riscul în cultură*
35. Iosif Sava – *Invitaţii Eutherpei. 8 Serate TV*
36. A. Van Gennep – *Formarea legendelor*
37. Claude Karnoouh – *Duşmanii noştri cei iubiţi. Mici cronici din Europa Răsăriteană şi de prin alte părţi*
38. Cristian Bădiliţă (ed.) – *Eliadiana*
39. Ioan Buduca – *Şi a fost seară, şi a fost dimineaţă*

PLURAL M

1. Émile Durkheim – *Formele elementare ale vieţii religioase*
2. Arnold Van Gennep – *Riturile de trecere*
3. Carlo Ginzburg – *Istorie nocturnă*
4. Michel de Certeau – *Fabula mistică*
5. G.W. Leibniz – *Eseuri de teodicee*
6. J. Martín Velasco – *Introducere în fenomenologia religiei*
7. * * * – *Marele Inchizitor. Dostoievski – lecturi teologice*

În pregătire:

Jean Delumeau – *Păcatul şi frica*
Ştefan Afloroaei – *Cum este posibilă filosofia în Răsăritul Europei*
Cicero – *De divinatione*
Adriana Babeţi – *Despre arme şi litere*
Marc Bloch – *Regii taumaturgi*
Raymond Trousson – *Istoria gîndirii libere*
Pierre Hadot – *Ce este filosofia antică*

În curînd : A TREIA EUROPĂ, o colecţie coordonată de Adriana Babeţi şi Cornel Ungureanu • Michael Pollak – *Viena 1900* •Carl Schorske – *Viena, sfîrşit de secol* • J. Le Rider – *Mitteleuropa*

Editura Polirom, B-dul Copou nr. 3 • P.O. Box 266
6600, Iaşi • Tel. & Fax (032) 214100 ; (032) 214111 ;
(032) 217440 (difuzare) ; E-mail : polirom@mail.cccis.ro

Tiparul executat la Polirom S.A. 6600 Iaşi
Calea Chişinăului nr. 32
Tel. : (032) 230323 ; Fax : (032) 230485